

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

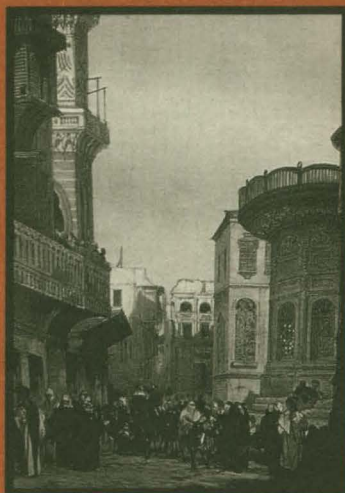
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI DÖNEMİNDE ARAP KENTLERİ

ANDRÉ RAYMOND

ANDRÉ RAYMOND

**OSMANLI DÖNEMİNDE
ARAP KENTLERİ**

Çeviren
Ali Berktaş

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayındır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

Özgün Adı
Grandes villes arabes à l'époque ottomane
(Paris, 1985)

Kapak Resmi
J. Laurens'in bir gravüründe Muski Mahallesi, Kahire
(M. Le Comte de Ludre, *Voyage en Orient*, Paris, 1873)

Yayına Hazırlayan
Ekrem Çakıroğlu

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

Tarih Vakfı
İstanbul, Ağustos 1995

ISBN 975-333-030-8

OSMANLI DÖNEMİNDE ARAP KENTLERİ

1925 doğumlu tarihçi André Raymond çeşitli Arap ülkelerinde araştırmalar yapmış, öğretim alanında çalışmış, 1966-1975 arasında da Şam'daki Fransız Arap Araştırmaları Enstitüsü'nü yönetmiştir. Provence Üniversitesi'nde profesör olan yazar, aralarında Tunus, 18. Yüzyılda Kahire'nin Tüccar ve Zenaatkârları ve 16 ve 18. Yüzyıllarda Büyük Arap Kentleri: Bir Giriş'in de bulunduğu çeşitli eserlere sahiptir.

Jeannie ve Jérôme'a

TÜRKÇE BASIMA ÖNSÖZ

Osmanlı dönemi, Arap ülkelerinin tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Fas ve Arabistan'ın bir bölümü dışında Arap dünyasının tamamı üç, hatta dört yüzyıl boyunca (çünkü Ortadoğu 1918'e kadar imparatorluğun parçasıydı) Osmanlı İmparatorluğu içinde yer almıştı. Arap eyaletleri, yüzölçümü ve nüfus açısından imparatorluğun önemli bir bölümünü oluştuyordu; kültürel ve dini nedenlerle saygın bir yerleri vardı. XIX. ve XX. yüzyıllarda Arap ülkelerinin çoğu, ancak XX. yüzyıl ortasında sona eren sömürge türü bir egemenlik altına girdiklerinde Osmanlı eyaletleriydiler. Bu uzun parantez kapandıktan sonra, bu ülkelerin sömürgecilik öncesi dönemleri Osmanlı tarihine kaydedilmelidir.

Arap ülkelerindeki Osmanlı dönemi, uzun süre hem Batı hem Arap kökenli araştırmalarda değersizlikle damgalandı. Grammont'un Cezayir, Clerget'nin Kahire ya da Sauvaget'nin Suriye üstüne çalışmaları gibi klasik yapıtlarda bu durum görülmektedir. Arap yapıtlarında da manidar bir sözcük olan *inbitat*'ın bu dönemi nitelendirmek için uzun süre kullanıldığını belirtelim. Birçok nedeni olan bu olumsuz tavır, bilimsel kanıtlar olmaksızın Osmanlı tarihinin tümünü bir gerileme dönemi olarak gören yanlış değerlendirmenin sonucudur. “Sömürgeci” diye yorumlanan Osmanlı “egemenliği” hakkındaki hatalı görüşe denk düşmektedir. Bu durum esas olarak, yerel tarihsel kaynaklar hakkında kötü bilgilenmek ve dış kaynaklara (elçilik raporları, seyahatnameler) fazlaca bağlı kalmakla açıklanabilir. Genellikle Osmanlı dönemini izleyen Avrupa sömürgeciliğine ilişkin nedenlerle, bu dış kaynaklar Osmanlı dünyasına olumsuz bir bakış getirmişlerdir.

Çeşitli görüş açılarından kaynaklanan bu anlayışlar, yaklaşık otuz yıldır kökten değişmiştir. Büyük tarihçi Ömer Lütfi Barkan'ın başlattığı ve Türk tarih ekolünün sürdürdüğü Osmanlı arşivlerinin taranması hareketinin ardından, “yerel” (mahkeme kayıtları, vakıf belgeleri) ve “merkezi” (İstanbul hükümetinin arşivleri, eyaletlerle yazışmalar) belgelerin incelenmesi yoluyla, Arap eyaletlerine ilişkin arşiv depolarında da bir araştırma

faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Bolluk ve çeşitlilikleri ile dikkati çeken bu yeni kaynaklara başvurulması, Osmanlı egemenliğinin ve Arap ülkelerinin evriminin nitelikleri hakkında daha kesin bir görüşe varılmasını sağlamıştır. Anlayış değişikliği, özellikle Arap kentlerinin tarihi konusunda derin olmuştur. Kentsel sorunlar, toplumsal ve maddi yaşam hakkında tam ve kesin bir belgelenme sağlanmıştır.

Olguların daha derinlemesine incelenmesi, Osmanlı idaresinin iddia edildiğinden daha verimli ve dikkatli olduğunu ve Batı'daki *Ancien Régime* ile yapılacak bir karşılaştırmadan üstün çıkabileceğini göstermiştir. Sık sık ileri sürülen aksine, yönetim hiçbir zaman eyaletlere ilgisiz kalmamıştır; özellikle büyük Arap kentlerinin şehircilik işlerine İstanbul'un müdahalelerinin bolluğu ve titizliği bunu kanıtlamaktadır. Tarihsel çarpıtmalar reddedildiğinde, kendiliğinden adem-i merkeziyetçi ve Arap kültürüne saygılı olan Osmanlı egemenliğinin ruhuna uymayan "sömürgeleştirme" görüşü de desteklenemez. Ekonomik gerçekliklerin göz önünde tutulması, Osmanlı İmparatorluğunun, sözcüğün "Braudelci" anlamında bir "dünya ekonomisi" oluşturduğunu ve bu çok geniş bütün içinde eyaletlerin ve özellikle kentlerin, imar edilmiş alanları ve nüfusları yüzde elli oranında artan Halep, Şam, Kahire ve Tunus'taki dikkat çekici gelişimi de açıklayan bir atılım yaşadıklarını düşünmemize yol açmaktadır. Bu saptama, bu kentlerin "harap oluşu" üzerine klasik tezleri tamamen çürütmektedir. Bu büyük kentler, tam tersine, geleneksel kentlerden (*medine*'ler) geriye kalan görüntünün bugün bile çarpıcı bir resmini sunduğu bir zenginlik yaşamışlardır. Halep gibi bir kent doruk noktasına Osmanlı döneminde ulaşmış ve Kahire, XVIII. yüzyıldan önce, Memluk döneminde bile, Osmanlılar zamanındaki kadar geniş ve kalabalık olmamıştır.

Sanatsal bakış açısından da, o sıkça dile getirilmiş çöküşün görüntülerine Osmanlı döneminde rastlanmaz. Yöneticiler ve yerel seçkinler tarafından pek çok anıt yaptırılmıştır. Kahire'de 1517 ile 1798 arasında yaptırılan ve hem yönetici zümrenin kenti güzelleştiren bir yapı tipi hakkındaki zevkinin, hem de kentlilerin rahatı konusundaki açık kaygısının kanıtı olan üç yüzden fazla çeşmeyi hatırlatalım. Bu üretimde hiçbir sömürgeleştirme çabası gözlenmemektedir. Osmanlılar fethedilen Arap kentlerini "Türkleştirmeye" çalışmamışlardır. İstanbul'a has bir "emperyall" üslupla yapılmış anıtların sayısı, bunlar Osmanlı sanatında önemli bir alan oluşturan mimari açıdan çok zengin anıtlar da olsa, sınırlı kalmıştır. Bu kentlerde ulusal üsluplarda, örneğin Kahire'de "neo-memluk" tarzında yapımlar sürdürülmüştür. Ancak farklı kültürler arasındaki ilişki, yeni biçimlerin itilhalini ve belli bir kaynaşmayı kolaylaştırmıştır: Osmanlı tarzı minarenin sağladığı başan ya da Arap kentlerinin çoğunda çini süslemelerin yaygın-

laşması böyle açıklanabilir. Bu mimari etkinlik, büyük Arap kentlerindeki Osmanlı diye nitelendirilebilecek o bildiğimiz geleneksel kent dekorunun ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Demek ki çeyrek yüzyıldır, söz konusu üç yüzyılın ve özellikle de büyük kentlerin tarihi derinlemesine yeniden gözden geçirilmiştir. Arap ülkeleri, tarihleri içinde Osmanlı döneminin taşıdığı önemin bilincine bugün tamamen varmışlardır ve bu konuya şimdi gösterdikleri ilgi çok sayıda yayınlı kendini ifade etmektedir. Bugün Türkiye’de yayımlanmakta olan bu kitap, Avrupa’da da aktif biçimde sürmekte olan Osmanlı döneminin yeniden okunması akımı içinde yer almaktadır.

Bu kitabın, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla dek Akdeniz’in Roma İmparatorluğu’ndan beri tanıdığı en geniş siyasi yapı olan Osmanlı İmparatorluğu’nun doğal olarak tarihsel ve kültürel mirasının bir bölümünü oluşturduğu Türk kamuoyunun geniş bir bölümünü ilgilendirmesini diliyorum. Bu bağlamda, kitabın ilgi alanını imparatorluğun Arap bölgesinde aldığı görünümeler oluşturacaktır.

André Raymond
Aix-en-Provence
Ocak 1995

Bir model bulup çıkarabilmek, zaman içinde ne kadar geriye dönmeyi gerektirir? Görüşümüzü belirtelim. Model hiçbir yerde bulunmaz. Model, olayların araştırılmasına, tarihi, mimari ve aynı zamanda edebi, psikolojik incelemelere dayanılarak ve çoğunlukla tabuları yıkan bir analiz sonucunda yeniden tasarlanmış bir soyutlamadır.

Jacques Berque

“Une Héliopolis de l’Islam”, L’Islam au temps du monde

ÖNSÖZ

Arap kenti ve İslam kenti, son zamanlarda bu başlık altında yapılan konferansların sayısının ve bu bilimsel toplantılar sonucunda ortaya çıkan yayınların¹ bolluğunun da gösterdiği gibi, yirmi yıldır Arap incelemeleri alanında araştırmacıların (tarihçi, coğrafyacı, sosyolog, vb) ve uygulamacıların (şehirciler ve mimarlar) dikkatini en çok çeken konulardan biridir.

Bu ilgiyi açıklayan pek çok neden vardır. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, gelişkin kentleşme Akdeniz uygarlıklarının belirleyici özelliklerinden birini oluşturmuş ve kent bu nedenle çok yoğun bir araştırma alanı haline gelmiştir. İbadete en uygun koşulları sağlayan kente sağlam bir biçimde yerleşen İslamiyet de, kentin ve kent uygarlığının oryantalistlerin ilgi alanları içinde ilk sıraya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Sömürgeleştirilmiş Arap ülkelerinde daha XIX. yüzyılda başlayan, ama son otuz yılda zaman zaman hastalıklı bir görüntü alacak kadar hızlanan “kent patlaması”, dikkatleri kaçınılmaz olarak Arap ülkelerindeki kent olgusunun iki değişik ve birbirini tamamlayan yönü üzerine çekti. Kentlerin hiçbir zaman tam egemen olunamayan, bazen de tamamen denetim dışı kalan gelişimi, bir yüzyıldır eski merkezlerin (*medine*) korunması sorununu gündeme getirdi. Çünkü bu medinelerin özü giderek boşalmakta ya da “modernleşme” onları kısmen şekilsizleştirmektedir. Bu durum, “geleceksel” kent üzerine, kente ilişkin olguların daha iyi kavranmasını ve tarihi bölgelerin korunmasını ya da onarımını hedefleyen, düşünsel çabaları zorunlu kılmaktadır. Sözünü ettiğimiz soruna bağlı olarak ortaya çıkan ve kentlerdeki eski bölgelerin yıkılışı ve dev boyutlarda genişlemelerle birlikte ilerleyen yoğun Batılılaşma sorunu da, konut, mimari ve kent yapısı alanlarında Arap ya da İslam geleneğine dönüş olanaklarının araştırılması-

- 1 Özellikle belirteceğimiz yapıtlar: I. M. Lapidus (der.), *Middle Eastern Cities*, Berkeley, 1969; A. H. Hourani ve S. M. Stern (der.), *The Islamic City*, Oxford, 1970; D. Chevallier (der.), *L'Espace social de la ville arabe*, Paris, 1979; R. B. Serjeant (der.), *The Islamic City*, Paris, 1980; A. Bouhdiba ve D. Chevallier (der.), *La ville arabe dans l'Islam*, Tunus, 1982; I. Serageldin ve S. el-Sadek (der.), *The Arab City*, 1982.

nın yerinde bir çaba olduğunu ortaya koydu. (Örneğin Ağa Han Vakfı, son yıllarda etkinliklerini bu yolda sürdürmektedir.) Bugün İslam kentine gösterilen ilginin art niyetlerden tamamen arınmamış olduğunu da ekleyelim: Gelişmekte olan kentler, Batılı ya da Batı eğitimi almış Doğulu şehirler ve mimarlar açısından verimli bir iş alanıdır. Öyle ki, kültürel kimlik ve gelenek sorunu kimi zaman, hele zengin ülkeler söz konusu olduğunda muazzam meblağlara ulaşan sözleşmelerin bağlanmasını kolaylaştırıcı bir etken olarak kullanılmaktadır. Ancak “kent patlaması” sorununun en keskin biçimde hissedildiği yerler sadece en geniş mali olanaklara, yani petrol gelirine sahip ülkeler değildir.

Bu ilgiye ve giderek artan sayıdaki incelemeye karşın, Arap ve İslam kentinin geçmişi hakkındaki bilgilerimizin bugün doyurucu bir düzeyde bulunduğu söylenemez. Bir yandan, büyük Arap kentleri hakkında bütünlümesine bir bakışı oturtmaya yardımcı olabilecek incelemelerden yoksunuz. Diğer yandan, kapsamlı araştırmalara konu olmuş büyük Arap kentlerinin sayısı çok az. Kahire (M. Clerget’in kitabı, 1934), Halep (J. Sauvaget, 1941) ve Fas (R. Le Tourneau, 1949) hakkındaki eski çalışmalara son olarak R. B. Sergeant ve R. Lewcock’un Sana hakkındaki kitabı (1983) ve (çok kısa bir süre önce çıktığı için kullanamadığım) H. Gaube ve E. Wirth’ün yapıtı eklendi (*Aleppo*, 1984). Ancak konuya ilişkin çok şaşırtıcı boşluklara da rastlanıyor: R. Lespes’in Cezayir’i işleyen eseri (1930) kentin tarihine şöyle bir değinip geçiyor. Tunus, Şam (J. Sauvaget’in bu kent hakkında yazmaya zaman bulamadığı kitabına hayıflanmamıza yol açacak kadar fikir veren kısa özeti dışında), Musul ve Bağdat hakkındaysa, hiçbir sistematik inceleme yok. Bu koşullarda, Arap kentleri üstüne genel bir incelemeye girişmenin güç bir iş olduğu açıktır: Yapılmış ender denemelerden biri Mağrip’e ilişkindir; bu konuda Le Tourneau, *Les villes musulmanes de l’Afrique du Nord* (1957) kitabını yazmış, bir Fas metropolü hakkındaki mükemmel bilgisini bu yapıtta genelleştirmiştir.

Bu eksikliklere, bu araştırma alanındaki kimi geleneksel yaklaşımların canlı tuttuğu bir karışıklığın etkileri de eklenmiştir. Bu yaklaşımlar, esas itibarıyla Akdeniz’in Arap kentleri ya da genel olarak Arap kentleri konusunda bir “İslami kent” kavramından söz edilebilmesi sorunuyla bağlantılıdır. Oysa gerek İslam öncesi Arap kenti (Yemen ve Hicaz), gerekse asıl büyük sayıyı oluşturan Arap olmayan İslam kentleri (İran-Afgan kentleri, Pakistan-Hint kentleri, Endonezya hatta Çin kentleri) hakkında doyurucu bir bilgiye sahip değiliz: “İslami” kentin genel niteliklerini tanımlamaya çalışan araştırmacılar bu kentleri çoğunlukla görmezden gelirler. Çok kısa bir süre önce, bu genel sorun üzerinde, farklı bakış açılarından girilmiş de olsalar dikkat çekici bir biçimde benzer sonuçlara varmış araştır-

malara dayanan titiz gözlemler yapılmıştır. Varolan bu nokta global bir yeniden değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. E. Wirth'ün "Doğulu", "İslami", "Arap" kentleri üzerine yürüttüğü araştırmalar, uzun süre İslami "özgünlük"² olarak görülen alanın yayılımında ciddi sınırlamalara gitmesine yol açmıştır. J. C. Garcin ortaçağ Kahire'sini incelerken, Hicret'le başlayıp XIX. yüzyılda sonuçlanan on iki yüzyıllık bir dönemde *ne varietur* (değişmez) kentsel olaylar tanımlamanın mümkün olup olmadığını sormuştur.³ Fas'tan Endonezya'ya, Rusya'nın Orta Asya'da fethettiği topraklardan kara Afrika'ya kadar yayılan İslam dünyası içinde, tarihsel ve kültürel gelenekleri, iklim özellikleri sonsuz çeşitlilik gösteren ülkelerdeki kentsel olayları anlatmak için "İslami" kavramına başvurma saçmalığını ortaya koymak da Oleg Grabar'a düşmüştür.⁴ Bu kent incelemeleri üzerinde neredeyse tekel oluşturmuş İslam tarihi ve sanatı uzmanlarının, aşırı "oryantalist" bir bakış açısı içine hapsolmaları yüzünden, İslam ya da Arap kentinin bir veçhesini oluşturduğu genel "kent özgünlüğü" gerçeğini atladıkları da bu söylediklerimize eklenebilir: Arap ve İslam kentleri konusunda beliren kentsel yapı ve işlev sorunları kentlerin genel sorunlarıyla karşılaştırma yoluyla olduğu kadar İslam medeniyetinin Arap topraklarında bulunan kentler üzerindeki büyük ve tek etkisine gönderme yapılarak da aydınlatılabilir.

Demek ki kent sorununa sınırları iyice çizilmiş biçimde yaklaşmak daha mantıklı görünmektedir. Gerçekliği henüz tanımlanmayı bekleyen "Müslüman" şehirciliğine yapılacak tüm göndermelerden sakınılsın da, monografik nitelikte araştırmalarla kilometre taşları daha iyi belirlenmiş, daha homojen hale gelmiş Arap kavramı bile hâlâ çok geniştir. Okuyacağınız incelemede, ben tarihsel çerçeve olarak yeni çağı (XVI.-XVIII. yüzyıl) ve coğrafi alan olarak da aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun kapladığı bölgeyi (bugünkü Cezayir'den Irak'a uzanan bölge) seçtim. Zamanında ve mekânda bu ikili sınırlama kentleri homojen bir biçimde örnekleyebilmek içindir. Yine uyumlu bir bütün oluşturabilme kaygısıyla, araştırmalarımı sadece çok büyük kentlerle sınırladım. Gerçekten bu kentlerdeki yapı ve işlev sorunlarının ortaya konuluş biçimleri bir karşılaştırma yapmaya izin vermektedir. Bu ikili bakış açısından, Osmanlı İmparatorlu-

- 2 E. Wirth'ün bu sorun üzerinde yaptığı birçok inceleme içinde, bkz. "Villes islamiques, villes arabes, villes orientales?", A. Bouhdiba ve D. Chevallier (der.), *La ville arabe dans l'Islam*, Tunus, 1982.
- 3 "Habitat médiéval et histoire urbaine", J.-C. Garcin vd., *Palais et Maisons du Caire, I, Époque mamelouke*, Paris, 1982, 216.
- 4 "Reflexions on the Study of Islamic Art", *Muqarnas*, I (1983), 8.

ğu'nun Arap eyaletlerinin merkezleri olan Cezayir, Tunus, Kahire, Şam, Halep, Musul ve Bağdat homojen bir bütün görüntüsü vermektedirler. Ama, Kudüs, Hama ya da Antakya gibi "orta büyüklükte" kentlere ve Osmanlı topraklarında yer almasalar da, Fas ve Sana gibi büyük kentlere de zaman zaman değinmekten geri kalmayacağım.

Arap kentlerinin tarihi üzerine bilgilerimizin yukarıda da değindiğim yetersizliği, özellikle burada bizi ilgilendiren "modern" çağ, yani dört Osmanlı yüzyılı (XVI.-XIX. yüzyıl) boyunca çok belirgindir. Bu yetersizliğin birçok nedeni bulunmaktadır. Bunlardan birincisini, XVI. yüzyıl başında oluşan imparatorluğun, önceki yüzyılların görüntüsünü de o tarihten geriye bakışla karartan şiddet eylemleriyle parçalanmasıyla sonuçlandığı için bu dönemin saygınlığını yitirmesine bağlıyorum. Bu konudaki sorumluluğun bir bölümü de Batılılara düşmektedir. "Pre-kolonyal" diye adlandırdıkları bu döneme duydukları antipati, onları bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde, ele geçirilen ülkeleri "modernleştirme" iddiası taşıyan bir egemenliğin yerleşmesinden önceki herşeyi karalamaya götürmüştür: Fransız tarih yazıcılığının tam bir barbarlık çağı olarak (ve saldırgan bir barbarlık, yani barbar "korsanlık" diye) sunulan Türk Cezayiri tarihine bakışı bu anlamda son derece karakteristiktir; ama Mehmed Ali Paşa (1805-1848) öncesi Mısır'a yaklaşım da daha iyi değildir. Son olarak, Arapların kendileri de, yabancı bir kavmin (Türklerin) egemenliğinin belirlediği, bu nedenle "sömürgecilik" olarak hissedilen ve sonuçta ulusal tarihten çıkarılıp atılan bu dönemi işlerken çok tereddütlü davranmışlardır. Arap tarih yazımında uzun süre "ortaçağ" olarak görülen bu dönemin, Arap edebiyatı tarihinde de *inhibit* (çöküş) dönemi olarak adlandırılmasına şaşmamak gerekir. Bu çeşitli etkenlere bir de nesnel neden eklenmektedir: Bu dönem hakkındaki bilgilerimiz uzun süre sıfıra yakın düzeyde kalmıştır. Kullanılabilir belgeler uzun süre dış kaynaklar (elçilik belgeleri, çoğu art niyetli seyyahatnameler), daha 25 yıl öncesine dek çok küçük bir bölümü basılabilmiş vakayinameler ile sınırlıydı. Mali olanaksızlıklar ve belgelerin çözülmesi gibi gerçek güçlüklerle ancak kısmen bağlı kimi nedenlerle, arşiv belgeleri 1960'lara kadar hiç kullanılmadan kaldı.

Bununla birlikte, kent konusunda yapılacak araştırmalar açısından Osmanlı dönemi önemli avantajlar sağlamaktadır. Her şeyden önce, tanıdığımız eski kentler, çok uzun sürmüş (Arap dünyasının çoğu bölgesinde üç, Suriye ve Filistin'de dört yüzyıl) ve bu nedenle kentsel görüntüyü derinden etkilemiş bir dönemin doğrudan mirasıdır. Kent patlaması ve bu şehirlerin yakın bir geçmişteki modernleşmelerinin getirdikleri yıkıcı etkilere karşın, eski merkezler zengin bir anıtlar ve kentsel biçimler birikimini

korumuşlardır. Bunların incelenmesi, kentsel yapı ve işlevler konusundaki araştırmaları zenginleştirme olanağı vermektedir. Bu sitelerin en iyi korunmuşları, Halep, Tunus ve bir ölçüde Kahire (bu kentin büyüklüğü, aynı orandaki kayıplarını karşılamasını sağlamıştır), günümüz araştırmacılarının yüzlerce yıllık bir geçmişin görüntülerini bulabilecekleri “müzeler” gibidir. Kahireli tarihçi Makrizi’nin XV. yüzyıl başındaki tasvirlerini *Description de l’Égypte*’teki (1800) plandan izleyerek bugünün tarihi Kahire sokaklarında bulmak ve doğrulamak kadar, günümüz tarihçisini heyecanlandırabilecek bir deney az bulunur.

Ayrıca Osmanlı dönemi, günümüze dek hiçbir dönemde rastlanmayan bollukta bilgi sunmaktadır. Geleneksel kaynaklar (Arap vakayinameleri), o derece zengin ve doğru Avrupa kaynaklarıyla (elçilik arşivleri ve seyahatnameler) tamamlanmaktadır ki, uzun süre bu bölge hakkında yazılan herşeye temel oluşturabilmişlerdir. Birkaç on yıldır bu kaynaklara bir de Osmanlı yönetiminin biriktirdiği tükenmek bilmeyen arşiv malzemesi eklenmiştir. Bu malzemenin çoğu eyalet başkentlerinde ve İstanbul’da saklanmıştır. Bu noktada imparatorluğun eyaleti olmuş yerlerle ilgili araştırmalar, Ömer Lütfi Barkan’ın başlattığı çalışmaların izinden gitmiştir. İlk bulunanlar kadı sicilleri olmuştur: 60’lı yıllardan beri bunların giderek sistematikleşen kullanımı, tarihin bu dört yüzyılı hakkındaki bilgilerimizi yenilememizi sağlamıştır. Ama zenginliğine paha biçilmez İstanbul arşivlerinden neredeyse henüz hiç yararlanılmamış ve sonsuz denebilecek vakıf kaynakları daha yeni yeni kullanılmaya başlanmıştır; imparatorluğun merkezi İstanbul’la eyaletler arasındaki yazışmaların (sultan fermanları: evamir-i sultaniyye) incelenmesinin henüz başlangıcındayız. Arap dünyasının arşiv depolarından yola çıkılarak yapılmış araştırmaların bazılarını saymak, diğerlerini haksızca ihmal etmek anlamına gelebilir. Ama bu alanda 60’lı yıllarda S. J. Shaw’un (Mısır) ve A. Refik’in (Suriye) oynadıkları öncü rolü belirtmeden geçmeye olanak yoktur.⁵

Bu bolluk ve çeşitliliğin kendisi de bir sorundur: Yukarıda eksikliklerini belirttiğim bilgilerimiz halen gelişmektedir ve sürüp giden çalışmaların Arap kentleri hakkındaki bilgimizi neredeyse tamamen yenilemesi beklenebilir. Tam bir liste yapamam da, durmadan gelişen araştırmalara olan şükran borcumuzu belirtmek hakça bir davranış olacaktır; Halep için J. C. David ve J. P. Thieck, Şam için J. P. Pascual ve M. A. Bakhit; Kahire için Nelly Hanna ve Hadiye Temur-Heykel ve Suriye kentleri için de tabii ki A. Abdel Nour. Ne yazık ki bu son araştırmacı, çalışmalarını

5 S. J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization of Ottoman Egypt*, Princeton, 1962; A. Rafeq, *The Province of Damascus*, Beyrut, 1966.

tam geliştiremeden aramızdan ayrılmıştır.⁶ Tüm bu ilerlemeler birkaç yıl içinde büyük Arap kentleri hakkındaki bilgilerimizin altüst olacağını gösteriyor. Bu nedenle büyük Arap kentlerinin XVI. ile XVIII. yüzyıllar arasındaki tarihini sunmaya yönelik bu deneme erken bir çaba olarak değerlendirilebilir. Ama Osmanlı dünyasının sınırları ve kronolojik çerçevesi içinde, bu kentler hakkında bildiklerimizi topluca ortaya koymak ve sonuçlar çıkarmak bana gereksiz görünmedi. Kaçınılmaz yerel özelliklerin ve uzun sürede ortaya çıkan değişikliklerin daha derinlemesine incelemeleri güçleştiren kimi çelişik ve uyumsuz sonuçlarının, tasarımın alçakgönüllülüğü sayesinde daha az hissedileceklerini umuyorum. Bu çalışmanın, aynı zamanda, nispeten sınırlı türdeş bir örnekleme üzerinde, Arap kentinin bütünü hakkında var olan bazı klasik kavramları da sınama olanağı vereceğini düşünüyorum. Doğal olarak, elimizdeki belgelerin eksikliğini, azlığını hesaba katıp, temkini elden hiç bırakmamak zorunludur. Bizim alanımızda Karl Popper'in şu değerlendirmesine katılmamaya olanak yoktur: "Cehaletimiz sınırsız ve cesaret kırıcı."

Aix-en-Provence, Ağustos 1984

Not: Kitabın sonunda Cezayir, Tunus, Kahire, Şam, Halep, Musul ve Bağdat kentlerinin planları (ayrıca da Tunus kent merkezinin ve varoşlarının bütününe gösteren bir plan) bulunmaktadır. Kitapta bu planlara göndermeler köşeli parantez içinde kareli kodlama (harfi takiben bir sayı) esasına göre verilmiştir.

6 Antoine Abdel Nour, Güney Lübnan'ın işgali sırasında, 25 Haziran 1982'de, İsrail askerleri tarafından öldürüldü.

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇE BASIMA ÖNSÖZ	v
ÖNSÖZ	ix
İÇİNDEKİLER	xv
PLAN VE ÇİZİMLER	xviii
BİRİNCİ BÖLÜM: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA	
ARAP KENTLERİ	1
OSMANLI FETHİ VE İMPARATORLUĞUN ÖRGÜTLENMESİ	1
Osmanlı Fethi	1
Arap Eyaletlerinin Örgütlenmesi	3
Arap Eyaletlerinin Evrimi	7
Yerel Durumlar	9
BÜYÜK KENTLERİN EVRİMİNDE BAŞLICA VERİLER	15
Büyük Arap Kentlerinde Osmanlılardan Önceki Çöküntü	16
Güvenliğin Yeniden Sağlanması	17
Ekonomik Gelişim	18
Haccın Oynadığı Rol	21
Nüfusun Çeşitliliği	22
KENTSEL BÜYÜME	25
Büyüme Tarzları	30
XVIII. Yüzyıl Sonuna Doğru Arap Kentleri	33
İKİNCİ BÖLÜM: KENTLERİN NÜFUSU	38
EGEMEN ZÜMRE	39
Askerler	39
Memluklar ve “Dönmeler”	43
Sonuç	45
ULEMA VE ŞERİFLER	46
Ulemanın Özellikleri	46
Ulemanın Rolü	48
Şerifler	51

REAYA: TÜCCAR VE ZANAATKÂRLAR	53
Büyük Ticaret Burjuvazisi	54
Meslek Loncalarının Zanaatkâr ve Tacirleri	56
Kentin Küçük İnsanları	58
EGEMEN ZÜMRE İLE REAYA ARASINDAKİ İLİŞKİLER	60
AZINLIKLAR	62
Müslüman Azınlık Toplulukları	63
Hristiyanlar	66
Yahudiler	70
Avrupalılar	73
Sonuçlar	74
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KENT GÖREVLİLERİ	76
KENTLERİN YÖNETİMİ	78
Kentin Memurları	79
Siyasi Makamlar	81
Kadılarının Rolü	82
Merkezi Hükümet	83
HALK KURUMLARI	85
Meslek Loncaları	85
Etnik ve Dini Topluluklar	87
Mahalleler	89
KENT DÜZENİ	92
Güvenlik Kurumları	92
Şiddet Olayları	94
“Olağan” Güvenlik	97
“KAMU HİZMETLERİ”	99
Kent Temizliği	99
Sokakların Işıklandırılması	102
Yangınlara Karşı Mücadele	102
Kentte Ulaşım	104
Su İkmalı	105
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: MEKÂNSAL ÖRGÜTLENME	115
MEKÂNSAL ÖRGÜTLENMENİN İLKELERİ	115
Ekonomik İşlevlerin Önceliği	115
Kentin Birbirinden İyice Farklaşmış İki Kesime Bölünmesi	118
Toplulukların Bölünmesi	119
KENT YAPISI	123
Kent Merkezi	124
İkamet Semtleri	127
Çevre Semtleri	131
Varoşlar	137
MEKÂNSAL YAPININ DÜZENSİZLİKLERİ	144
Cezayir ve Tunus	144
Kahire	146

Şam ve Halep	147
Irak Kentleri	148
KENTSEL DÜZEN VE DÜZENSİZLİK	149
Kentsel Anarşi	149
Mikro Şehircilik Örnekleri	151
Büyük Şehircilik: Vakıfların Rolü	154
Sonuçlar	158
BEŞİNCİ BÖLÜM: EKONOMİK ETKİNLİKLER	159
MERKEZİ EKONOMİK BÖLGELER	162
Merkezi Noktalar	162
Etkinliklerin Yerleşimi	164
İŞYERLERİ: DÜKKÂNLAR, ÇARŞILAR VE KERVANSARAYLAR	167
Dükkânlar	167
Çarşılar (Suk'lar)	169
Kervansaraylar	174
ZANAAT ETKİNLİKLERİ	183
Zanaatın Nitelikleri	184
Kent Etkinliği İçinde Zanaatın Yeri	186
ALTINCI BÖLÜM: KONUT ALANLARI VE KONUT TİPLERİ	192
GİRİŞ	192
KONUT ALANLARININ COĞRAFYASI	196
Yerleşim İlkeleri	196
Cezayir	200
Tunus	202
Kahire	204
Halep	206
KONUT MAHALLELERİ	208
Yahudi ve Hıristiyan Azınlık Mahalleleri	209
Mahallelerin Nüfusu	211
Mahallelerin Donanımı	212
Mahallelerde Yaşam	213
KONUT TİPLERİ	216
Merkezi Avlulu Geleneksel Ev	216
Avlusuz Evler	222
Orta Sınıfların Konutları	223
Ortaklaşa Kullanılan Konutlar	227
Halk Konutları	229
SONUÇ	232
ŞEHİR PLANLARI	235
SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA	245
DİZİN	249

PLAN VE ÇİZİMLER

1. XVII. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletleri	6
2. Şam'ın XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla büyümesi	26
3. Halep'in XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla büyümesi	29
4. XVIII. yüzyıl sonuna doğru büyük Arap kentlerinin karşılaştırmalı boyutları	36-37
5. Şam'ın bir mahallesi	91
6. Cezayir'in sukemlerleri	111
7. Kudüs'ün dört bölgesi	121
8. Antakya'daki topluluklar	122
9. Halep'in medinesi	126
10. Şam'da Ceyrun Suveykasi	130
11. Halep'te Bankusa Suku	134
12. Şam'ın Midan semti	153
13. Halep'in Cüdeyde semti	154
14. Kahire'de Rıdvan Bey Vakfı	156
15. Halep'te Han el-Gümrük Suku	172
16. Halep'te Behram Paşa Suku	173
17. Kahire'de Zülfikâr Kethüda Vekâlesi	178
18. Kahire'de Bazara Vekâlesi	179
19. Halep'te Kurt Bey Hanı	181
20. Şam'da Esad Paşa Hanı'nın giriş katı	182
21. Halep'te ikamet bölgeleri	207
22. Kahire'de Şabşiri Evi	218-219
23. Halep'te Hristiyan mahallesinde ev, XVII. yüzyıl	220
24. Tebbane Rebi: İki dairenin planı	225
25. Medine'de Havş el-Cimal	230
26. Cezayir kentinin planı	237
27. Tunus kentinin planı	238
28. Tunus kenti ve çevre yerleşmelerinin planı	239
29. Kahire'nin planı	240
30. Şam'ın planı	241
31. Halep'in planı	242
32. Musul'un planı	243
33. Bağdat'ın planı	244

OSMANLI DÖNEMİNDE ARAP KENTLERİ

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ARAP KENTLERİ

OSMANLI FETHİ VE İMPARATORLUĞUN ÖRGÜTLENMESİ

Osmanlı Fethi

Musul'un işgaliyle (1516) Tunus'un kesin olarak geri alınışı arasında (1574)¹, yarım yüzyıldan biraz fazla bir süre vardır: Bu kısa zaman diliminde, Osmanlı fütuhatı Arap dünyasının neredeyse tamamına yayıldı. Genişlemenin ana aşamaları, Çaldıran (1514) ve Elbistan (1515) seferleridir; bu seferler I. Selim'in (Yavuz) İran Safevi devletinin hükümdarı Şah İsmail'in kuvvetlerini yenerek Irak yolunu açmasını sağladı. Zaten ertesi yıl Musul düştü. Daha sonra, Selim'in Suriye ve Filistin'i ele geçirmesini sağlayan ve Mısır Memluklarına karşı yürütülen şiddetli sefere sıra gelir (1516-1517); 24 Ağustos 1516'da, Sultan Kansuh el-Gavri'nin Kuzey Suriye'de, Mercidabık'ta bozguna uğramasından sonra, ağustosta Halep, ekimde Şam işgal edilir ve tüm Filistin Osmanlıların eline geçer. 1517 başında, son Memluk sultanı Tumanbay, Kahire kapıları önünde, Ridaniye'de birkaç saat içinde ezilir (22 Ocak). Ertesi gün, 922 Hicri yılının son günü, Kahire'de cuma hutbesi Osmanlı sultanı adına okunur: "Allahım, sultan soyundan gelen sultana, sultanü'l-berreyn ve hakanü'l-bahreyne, iki orduyu kahreden, Irakı'nın sultanı, Haremeyn-i Şerife'nin hizmet-

1 Osmanlı fethinin başlıca aşamaları için, bkz. Donald Edgar Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden, 1972; P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent, 1512-1922*, Londra, 1966; Ch.-André Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord, II, De la conquête arabe à 1830*, yay. Roger Le Tourneau, Paris, 1956.

kârı, el-melikül-muzaffer Selim Şah'a yardım et! Rabbü'l-âlemin, ona güçlü yardım elini uzat, parlak başarılar bahşet!"²

Selim İstanbul'a dönerken orduları güneye doğru ilerlemeyi sürdürerek Nil'in üçüncü şelalesine kadar gelirler ve 1520'de Kızıldeniz kıyısındaki Suakin'i alırlar. Arabistan'da, Mekke Şerifi II. Berekât Osmanlı egemenliğini tanıır ve Kâbe'nin anahtarlarını Selim'e gönderir. Özdemir Paşa Sana'yı işgal eder (1547).

O tarihte Osmanlılar Akdeniz'in batısına da ulaşmışlardı ve batı yolunu, Cezayir Müslümanlarının İspanyol tehdidine karşı yardıma çağırdıkları Türk korsanları, Barbaros kardeşler açmışlardı: Oruç 1514'te Ciceli'yi, 1516'da Cezayir'i alır; kardeşi Hayreddin güç bir durumdan çıkabilmek için Selim'e bağlılık yemini eder, Selim de onu paşa yaparak Cezayir beylerbeyi tayin eder ve emrine iki bin yeniçeri gönderir (1519). Cezayir kenti ve ileride Cezayir ülkesi adını alacak topraklar, artık Osmanlı etki alanı içindedir. Olayların akışı biraz daha değişik olmakla birlikte, Tunus da aynı kaderi yaşayacaktır; can çekismekte olan Hafsi hanedanının son temsilcileri varlıklarını sürdürebilmek için İspanyol himayesine girerler: 1534'te Hayreddin Tunus'u işgal eder, ertesi yıl V. Karl burayı geri alır ve Mulay Hasan'ı yeniden başa getirir; 1574'te Sinan Paşa ve Uluç Ali, Halk el-Vadi ve Tunus'u alır. Tunus, imparatorluğun bir eyaleti haline gelir. Tunus'tan daha önce, 1551'de, I. Süleyman (Kanuni) Trablus'u da Malta şövalyelerinin elinden almıştı. Kuzey Afrika'da sadece Fas imparatorluğun dışında kalmıştır: Son Vattasi sultanı Bu Hasun tam Süleyman'a bağlılığını açıklar ve Sadilere karşı ondan destek görmeye başlar ki (1554), Muhammed el-Şeyh Fas ülkesini egemenliği altına alır ve Osmanlıları Uzak Mağrip'in dışında tutmayı başarır. Sınır bundan böyle Ucdan ile Tlmsen arasından geçecektir.

İmparatorluk, XVI. yüzyıl sonunda, 1830'a dek -uçlar dışında- hiç değişmeyecek bir coğrafi çerçeve içinde Arap topraklarında istikrara kavuşmuştu. Irak, Osmanlılarla İran Safevileri, sonra da onların halefleri arasında, XVIII. yüzyıl sonuna dek hep bir tartışma konusu olarak kaldı. Musul, imparatorluk dışına hiç düşmedi. Ama 1534'te Süleyman'ın bizzat yönettiği bir seferde fethedilen Bağdat ve 1538-39'da Osmanlı idaresinin kabul edildiği Basra'da, bu egemenlik XVII. yüzyıl başında zayıfladı. Kuşkusuz bu durum, büyük Safevi hükümdarı Şah Abbas'ı Irak'a yeniden girmeye teşvik etti: Şah 1623'te Bağdat'ı aldı. Ancak Şah Abbas'ın ölümünden (1629) sonra, Sultan IV. Murad'ın komuta ettiği büyük bir seferle (1638) Bağdat yeniden Osmanlıların eline geçti. Zuhab Anlaşması

(1639), Osmanlılar ile Safeviler arasında bir yüzyıldan fazla süredir devam eden çatışmaya son verdi; yine de bir sonraki yüzyılda iki imparatorluk arasındaki düşmanlıklar yeniden başladı ve 1723 ile 1749 arasında süreklilik kazandı. 1733'te Nadir Şah Bağdat'ı neredeyse fethedecekti. 1743'te Musul'u kuşattı ve başarıya ulaşmasına çok az kalmasına karşın, Hüseyin el-Celili Paşa ile halkın kahramanca direnişi karşısında boyun eğdi. Nadir Şah'ın 1747'de ölümü, Osmanlılara uzun bir soluklanma süresi sağladı. Ancak 1775'te bir İran ordusu gelip Basra'yı kuşattı ve kent, uzun bir savunmadan sonra, 1776'da düştü; Osmanlılar burayı ancak 1780'de geri alabildiler. Üç yüzyıla yayılan ve Irak sınırlarını imparatorluğun Arap topraklarındaki en güvensiz bölgesi haline getiren çatışmalardan sonra, Irak üstündeki İran tehdidi kesin olarak kaldırılmıştı.³ 1547'de Osmanlı eyaleti haline gelen Yemen'in, hareketli ama imparatorluğun güvenliğini tehlikeye sokmayan bir tarihi oldu: 1566'da Osmanlılara karşı girişilen Zeydi ayaklanması, Mısır valisi Sinan Paşa'yı buraya gelerek egemenliği yeniden sağlamak zorunda bıraktı. Bir dizi ayaklanmanın ardından, Osmanlı valisi Haydar Yemen'i boşaltmak ve İmam Müeyyed'e bırakmak durumunda kaldı (1629). Yemen 1872'deki yeni Osmanlı fethine kadar Zeydi imamlarının denetiminden çıkmadı: Osmanlılara sadece üç çeyrek yüzyıl boyunca eğimişti.⁴ Demek ki 1574'ten itibaren, Osmanlı İmparatorluğu, Fas ve Yemen dışındaki Arap topraklarının hepsini aldı ve geri çekilmesi ancak 1830'da, Cezayir'in (Fransızlar tarafından- ç.n.) fethi ile başladı. Bunu Tunus'un (1881), Mısır'ın (1882) ve Trablusgarp'ın (1911) işgalleri izledi. Ama Mezopotamya ülkelerindeki Osmanlı egemenliği ancak 1918'de, dört yüzyıl sürdükten sonra sona erdi.

Arap Eyaletlerinin Örgütlenmesi

Osmanlılar, bir eyaletten diğerine fazla değişmeyen, homojen bir yönetim kurdular. Yerel durumların karmaşıklığına değinilmese, bu yönetimlerin ortak noktaları bulunup tanımlanabilir. Böylesi bir anlatım ister istemez keyfi olacaktır, ama o dönemde imparatorluk içinde dolaşanların kuşkusuz bilincinde oldukları genel ilkelerdeki birliği algılamayı da kolaylaştıracaktır.

İmparatorluk, kendi içlerinde sancaklara bölünen eyaletlere ayrılmıştı. Doğal olarak sürekli değişen bu örgütlenme XVI. yüzyıl sonunda impara-

3 Stephen H. Longrigg'in kitabı, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford, 1925, XVI. yüzyıldan sonraki Irak tarihi hakkında temel yapıt olmayı sürdürmektedir.

4 R. B. Serjeant ve R. Lewcock, *San'â an Arabian Islamic City*, Londra, 1983 ve özellikle R. B. Serjeant'ın yazdığı 8. bölüm.

torluğun genişlemesinin en uç noktasına varıldıktan sonra da sürdü. 1609'da Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'nın (Sultan I. Ahmed için) yaptığı imparatorluğun durum tespitinde, 279 sancağa bölünmüş 32 eyalet sayılıyordu. Ama çeşitli belgelerin karşılaştırılmasından eyalet sayısının 36 olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunlardan 12'si Arap eyaletleridir: Rakka (XVI. yüzyıl sonu), Bağdat (1535), Basra (1552), Musul (XVI. yüzyıl sonu), Halep (1521), Şam (Suriye: 1516-1517), Trablusşam (1570'e doğru), Yemen (1539), Mısır (1517), Trablusgarp (1551), Tunus (1574), Cezayir (1519).⁵ Ayrıntılara girildiğinde ise, Osmanlı hükümrانlığı süresince sürekli değişen eyaletlerin yönetimi oldukça karmaşıktı. Örneğin Şam eyaleti XVI. yüzyılda 9 sancağa bölünmüştü; 1609'un çeşitli listelerinde 10 ya da 12 sancak görünmektedir; Sayda sancağı 1614'te eyalet oldu, sonra bu geri alınmış olmalı ki 1660'da yeniden eyalet yapıldı.⁶ İnceleyeceğimiz büyük kentler, bu eyaletlerin en önemlilerinin merkezleridir.

Osmanlının bu eyaletler üzerindeki denetimi, esas olarak üç öğeden, vali, kolluk gücü ve kadıdan oluşan bir sistem çerçevesinde gerçekleşiyordu. Yerel durumları ve birçok yüzyıla yayılmış bir evrimin getirdiği değişiklikleri hesaba katmadan, bu sistemin özet bir anlatımını vermekle yetineceğiz.

Eyaletler, İstanbul tarafından sıkı bir hiyerarşiye göre atanan valiler tarafından yönetilirdi. İlke olarak, eyalet valilikleri, vezirlik ya da beylerbeyilik görevlerinde bulunmuş, en üst düzeydeki üç tuğlu paşalara verilir. Sancaklar, sancak beylerinin (tek tuğlu) ya da beylerbeyilerin (çift tuğlu ve paşa unvanlı) komutasındaydı. En önemli eyaletlerin valileri, en üst mevki olan sadrazamlığa yükselme şansına sahipti: Özellikle Mısır, daha seyrek olarak da Suriye valilerinin durumu böyleydi. Vali adaylarının, atanmalarını sağlayabilmek için gidecekleri eyaletlerin zenginliğiyle orantılı hediyeler vermeleri ve para bağışlamaları gerekiyordu. Gittikleri yerlerde bu yatırımın karşılığını çıkarma olanağını buluyorlardı. Bir açıdan, görev yerlerinin mültezimleri gibiydiler. Normalde bir yıllığına ve yenilenebilir olarak atanırlardı. Sürenin yenilenmesi ek bağışlarla orantılıydı. Şam valilerinde süreklilik, XVI. ile XVII. yüzyıl arasında azalır: K. Barbir'e göre, 1516 ile 1600 arasında 45, XVII. yüzyıl boyunca ise 75 vali sayılmak-

5 D. E. Pitcher, *An Historical Geography*, 124-129. Parantez içinde verilen tarihler, eyaletlerin kuruluş ya da ilk anılma tarihleridir.

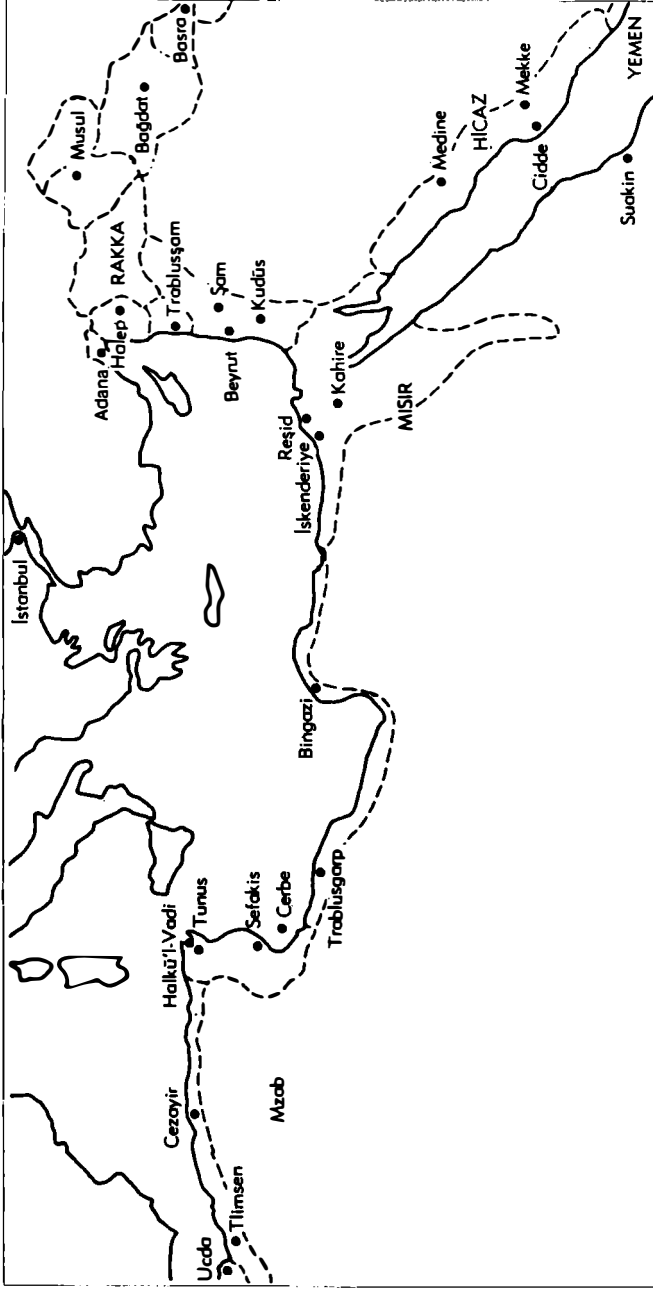
6 Ayrıca Pitcher, *age* dışında, bkz. Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus, 1723-1783*, Beyrut, 1966; Karl K. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton, 1980; Muhammed Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus*, Beyrut, 1982; Jean-Paul Pascual, *Damas à la fin du XVIe siècle*, Şam, 1983.

tadır.⁷ Giderek valilik süresinde meydana gelen bu kısalma eyaletlerdeki durumdan bağımsız değildi: Merkezi hükümetçe atanan paşalar, sık sık yerel “güçler” ya da halk tarafından devrildiler (hatta bazen katledildiler). Valilerin çok geniş alanları kapsayan iktidarlari (yönetim, güvenlik, maliye), sadece yerel baskı gruplarını hesaba katma ve fazla bağımsız ya da zorba tutumlarla sultanın hükümetini zor durumda bırakmama gerekle-riyle sınırlanıyordu. Valilerin etrafında, genellikle hükümetçe atanmış yüksek rütbeli yardımcıları bulunur, yönetim görevleri bunların arasında paylaştırılırdı. Bu taşra “genelkurmayının” bileşimi eyaletlere göre değışirdi: Kahire’de mali işlerle uğraşan bir defterdar, Mısır dışındaki ya da içindeki seferleri yöneten bir serdar, her yıl hac kervanını Mekke’ye götüren bir emir el-hac, yıllık vergiyi İstanbul’a götüren bir emir el-hazine ve son olarak da eyalet iktidarının zorunlu tatile girdiğı (paşanın geri çağrıldığı ya da devrildiğı) dönemlerde, yeni vali gelinceye kadar hükümet boşluğunu dolduran kaim makam (:kaymakam) vardı. Valiler, genellikle üst rütbeli erkândan, kolluk güçlerinin yüksek rütbeli subaylarından, kadıdan ve belli başlı dini kişiliklerden oluşan bir divan toplarlardı: Kahire’de haftada dört gün toplanan bir büyük divan ve her gün toplanıp gündelik işleri çözen bir küçük divan vardı.⁸

Hükümetin eyaletlerdeki ikinci temeli, kolluk güçleri (*ocak*) idi. Bunların çoğunluğunu, 196 ortaya ayrılan, İstanbul’daki bir ağa tarafından yönetilen ve belli bir bölümü eyaletlerde görevlendirilmiş yeniçeriler oluşturuyordu. Geleneksel olarak devşirme usulüyle askere alınan yeniçeriler, uzun süre çok etkili bir ordu olarak kaldılar ve Osmanlıların XV. ile XVI. yüzyıllardaki askeri üstünlüklerinin güvencesi oldular. Uzun bir dönem boyunca, birkaç bin adam eyaletlerin güvenliğini sağlamaya yetti. 1750’de 36 büyük kentin kışlarında toplam 53.966 yeniçeri bulunuyordu. Ama valilerin elinde yerel halktan toplanmış birlikler ve yedek kuvvetler de vardı. Bunların işlevi çoğunlukla yeniçerileri desteklemek, kimi zaman da onların gücüne karşı denge unsuru oluşturmaktı. Tunus’un XVIII. yüzyıldaki durumu bu açıdan çok karakteristiktir. Hüseyin bin Ali, Türklerden oluşmayan ordulara başvurma yöntemini geliştirdi: 1730-31 büt-

7 Bkz. K. Barbir (*Ottoman Rule*, 40-41), bu bölümde (s. 5-26) geniş ölçüde onun kitabını kullandım. Ayrıca bkz: H. İnalçık, “Eyalet”, *L’Encyclopédie de l’Islam*, 2. baskı, (bundan böyle *Eİİ*) II, 740-743; H. A. R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society and the West*, 2 cilt, Oxford, 1950-1957, I, 137-153, 200-216.

8 Kahire için bkz. S. J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization of Ottoman Egypt*, Princeton, 1962, 1-3; A. Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2 cilt, Şam, 1973-1974, 1-6.

1. XVII. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletleri. (D. E. Pitcher, An Historical Geography of the Ottoman Empire, Leiden, 1972, Harita 24, "The Political Divisions of Ottoman Empire in 1609") (Merkezlereyle aynı adı taşıyan eyaletlerin adı ayrıca belirtilmemiştir.)

çesinde harcamaların %47,25'i Türklerden, %26'sı ise yerlilerden oluşan ordulara ayrılmıştı. Cezayirlilere karşı yapılan büyük savaşlarda, ordu esas olarak yerli birliklerden oluşuyordu: 1735'te 25.000 askerden 2.300'ü, 1807'de 20.000'den 1.500'ü Türktü.⁹

Eyalet yönetiminin büyük ölçüde üzerine dayandığı son unsur ise, Osmanlı sultanlarının çok dikkat gösterdikleri adli örgütlenmeydi. Hiyerarşinin tepesinde, şeyhülislam ve Rumeli ile Anadolu kazaskerleri bulunuyordu. Asya ve Mısır'ın eyalet kadılarını Anadolu, Mağrip ülkelerinin kadılarını Rumeli kazaskeri atıyordu. XVIII. yüzyılda eyalet merkezlerinin kadıları bir yıllığına atanıyor, bu süre bazen uzatılıyordu. Bu görevlere aday olanlar, çoğunlukla hatırı sayılır miktarlarda berat resmi ödüyorlardı. Bu kadı el-kudat'lar genellikle Türkçe konuşan nüfustan, alt yönetim birimlerinin kadıları ve naipieri ise Arapların arasından seçiliyordu: 1798'de Kahire'de sadece altı tane Türk kadı (kadı el-kudat dahil) vardı; Mısır'ın 36 adli bölgesinin (ve özellikle de Kahire'deki 10 bölgenin) geri kalan personeli Mısırlı ulema arasından atanıyordu.¹⁰ Kadıların işlevlerinin önemi ve yayılım alanı göz önüne alındığında (adli yönetim, aynı zamanda diğer yönetim işlerinin denetimi, kişisel statü sorunları, toplumsal, ekonomik vb yaşama ilişkin sorunlar), kadılar Osmanlı idaresinin temel çarklarından biriydi. Şamlı tarihçi Budeyri gibi bir günlük yaşam tanığının yaklaşık her yılın başında, muharrem ya da sefer ayında, İstanbul'dan yeni kadının gelişini, karakteri üzerine tahminler de ekleyerek yazarken gösterdiği özeni, bu gerçeklikle birlikte daha iyi anlıyoruz: "Sefer'in 8'inde (1164/6 Ocak 1751) geceleyin Suriye Kadısı Saidzade Abdullah Efendi geldi. Çok ulu, saygı uyandıran bir zattı."¹¹

Arap Eyaletlerinin Evrimi

İmparatorluğun Arap eyaletleri için bir tek evrim süreci tanımlamak olanaksızdır. Eyaletlerin hem tarihsel deneylerinin çeşitliliğinden, hem de imparatorluk merkezine oranla coğrafi konumlarından kaynaklanan birçok farklı durum gözlenmektedir. Tunus'ta XVII. yüzyılda öne çıkan örgütlenme biçimi, Hafsi döneminin (XIII.-XVI. yüzyıl) derin izleriyle

9 Gibb ve Bowen, *Islamic Society*, I, 60; K. Barbir, *Ottoman Rule*, 90; M. H. Chérif, *Pouvoir et Société dans la Tunisie de Husayn Bin 'Ali 1705-1740*, yayımlanmamış tez, Paris, 1979, I, 440, II, 933.

10 Gibb ve Bowen, *Islamic Society*, I, 121-133; A. Raymond, *Artisans*, II, 418; Galal H. el-Nahal, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the seventeenth century*, Minneapolis ve Chicago, 1979.

11 Ahmed el-Budeyri, *Havâdis Dimaşk el-Yevmiyye*, Kahire, 1959, 152.

açıklanmaktadır: Düzeni sağlamanın ve vergi toplamının bir yolu olan periyodik hareketli “kamplar” (mahalle) uygulaması Osmanlılar geldikten sonra da sürdü ve beylerin gücünün kökenini oluşturdu. Aynı şekilde Memluk döneminden devralınan gelenekler (köle olarak getirilmiş, kişilerin iktidarla bütünleşmesiyle oluşan bir zümre tarafından iktidarın denetlenmesi), Mısır Memluklarının, iki buçuk yüzyıllık bir imparatorluğun yıkımı anlamına gelen I. Selim’in Kahire’ye girişinden sonra da yaşamayı ve iktidarın bileşkelerinden biri olarak kendilerini kabul ettirmeyi başarmalarını açıklamaktadır. Cezayir ve Tunus’un aşırı uzaklıkları, bu iki naipliğin giderek tam özerkliğe doğru engellenemez evrimini açıklarken, başkente çok yakın ve iki buçuk yüzyıllık devlet geleneklerinden yoksun Halep’in, tüm maddi gelişkinliğine karşın, sonuna kadar merkezi hükümete daha tabi kaldığını görürüz.

Saltanat kurumunun derece derece zayıflamasıyla yerini sadrazamlar ile “bürokrasi” otoritesine terk etmesi ve imparatorluğa sadık, disiplinli ve nispeten uzmanlaşmış yöneticiler ve askerler yetiştiren devşirme sisteminin bırakılması, merkezi hükümetin eyaletler üzerindeki denetimini zayıflatmaktan başka bir işe yaramıyordu, ki bunun sonucunda yerel durumların elverdiği koşullarda merkezkaç eğilimleri güçleniyor ya da en azından yerel özerkliklerin gelişimi kolaylaşıyordu.¹² Bu evrim imparatorluk merkezinde de bir felaket olarak algılanmıyordu. Kuşkusuz, kaçınılmaz gelişimlere boyun eğiliyordu, yeter ki merkezi hükümete bağlılığın dış görünüşüne uyulsun ve temel yükümlülükler (seferlere katılmak ve düzeni korumak suretiyle imparatorluğun güvenliğine katkıda bulunma yükümlülüğü ve imparatorluk hazinesine, aynı zamanda Osmanlı egemenliğini tanımanın bir biçimi olan yıllık vergileri ödeme yükümlülüğü) yerine getirilsin. Merkezi hükümet, Kahire’de iktidar için çekişen güçlerin sayısız çılgınlıklarına fazla sızlanmadan katlandı ve ancak yıllık vergiyi ödememe inatları sabır sınırlarını zorlayınca Mısır Memluklarına karşı harekete geçmeye karar verdi (1786). Diğer yandan, iktidar ve mevkilerini sağlamlaştıran kişi ya da gruplar, kendilerinden gerçek otoriteleriyle ters orantılı bir bağlılık gösterisi isteyen bir etiketin önünde eğilmekten pek de gıcınmıyorlardı. Vergi ödemeyi kesen, adına para kestirip cuma hutbesi okutan (1769) Mısır Emiri Ali Bey kendi durumunun tek örneğidir. Hüseyini hanedanından beylerin 150 yıldır yönettiği ve yönetimin hükümrân aile içinde katı soy kurallarına bağlı bir biçimde el değiştirdiği Tunus’ta, Mehmed Bey tahta çıkışını sultana şu sözlerle bildiriyordu: “İyiliklerinin

12 A. H. Hourani, “The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIIIth Century”, *Studia Islamica*, 8 (1957).

kölesi, emrinde büyümüş hizmetkârı Mehmed'den müminlerin sultanına selamlar. Hakkın merhameti üstünden eksilmesin. Köleniz imparatorluğunuzun gölgesinde büyüdü... Umudumuz haşmetlimizin bize bahşedeceği güvendedir..." (4 Temmuz 1855).¹³ 1725 ile 1783 arasında paşalık görevini Azm ailesinin tekeline aldığı Şam'da, Azmların en büyüğü olan Esad 1743'ten 1757'ye kadar vali olarak kaldı ve mutlak yetkiyle hüküm sürdü; bununla birlikte halk her yıl görev süresinin yenilenme fermanını bekler ve gecikirse kaygılanırdı: Vakanüvis Budeyri, Mustafa el-Azm'ın Sayda paşası olarak atandığı haberinin Şubat 1754'te geldiğini kaydettikten sonra devam eder: "Buna karşılık, kardeşi Esad Paşa'nın Şam'daki görevinin onaylanması hakkında hiçbir haber çıkmadı. Bekleyiş uzun sürdü."¹⁴

Ve sonuçta Osmanlı hükümeti Şam paşalığını 1757'de Esad el-Azm'dan alıp, onu Halep'e göndermeye karar verdiğinde, "kadir-i mutlak" paşa buna boyun eğdi ve on beş yıl hüküm sürdüğü Şam'ı üç gün içinde terk etti.

Osmanlı sarayı ile taşra eyaletleri arasındaki bağlar, en gevşek zamanlarında bile, temkinli bir şekilde yorumlanmalıdır. En uzak ve görünürde en "bağımsız" eyaletlerde bile, sultanın hükümranlılığı, uzaktan da olsa bir gerçeklik olarak hissediliyordu.

Yerel Durumlar

XVIII. yüzyılın Arap eyaletlerinde, Osmanlı otoritesine bütünüyle boyun eğmekten, bağımsızlığa yakın bir özerkliğe dek uzanan çok çeşitli durumlar görülmüştür.

Halep'te merkezi hükümetin yetkisi, az önce de sıraladığım gibi, bu eyaletin iktidar merkezine yakınlığı, imparatorluğun Irak, Suriye, Filistin, Arabistan ve Mısır'la ilişkilerinin Halep'ten yürütülmesinin getirdiği stratejik konum gibi nedenlerle, devam ettirildi. Saray, Halep'te bağımsız bir otoritenin yerleşmesine izin veremezdi. Diğer yandan, Kuzey Suriye'nin bu büyük kenti, iki buçuk yüzyıllık Memluk egemenliği döneminde merkezi Kahire'de bulunan bir imparatorluğun eyaleti olmuştu: Şimdi başkent değişmişti, ama taşra bağımlılığı sürüyordu. Halep, bu üç yüzyıl boyunca, sultanlara büyük bağlılık gösteren paşaları konuk etti. Tabii bu durum, Kuzey Suriye'nin büyük kentinde bu süre boyunca huzurun hüküm

13 Public Record Office arşivleri, Londra, Tunus, FO 102 48, Boynes'den Clarendon'a, 8 Temmuz 1855.

14 Budeyri, *Havadis*, 184; çeviren M. Mechoukhi, yüksek lisans tezi, Provence Üniversitesi, Aix, 1983, 55.

sürdüğü anlamına gelmez. Kimi sıkıntılı anlarda (özellikle kıtlık sırasında) halk galeyana geldi ve zaman zaman da ayaklandı. 1655’de yeni atanmış vali Ahmed Paşa’nın kendisinden önce karanlık ünü şehre gelince, Halepliler onu tanımayı reddettiler. Vali kenti iki ay kuşatmak zorunda kaldı ve sonunda başka yere tayin oldu. 1791’de, Köse Mustafa Paşa’dan hoşnut olmayan kent sakinleri onu dört gün sarayında mahsur bıraktılar ve sonra şehirden dışarı çıkarttılar. Son olarak da 1819’da, Halepliler Hurşid Paşa’ya karşı ayaklandılar. Üç paşanın kuvvetleri tarafından kuşatılan ve bombalanan kent, bir ihtiyarlar meclisinin yönetiminde yüz bir gün direndi ve ancak Ocak 1820’de teslim oldu. Diğer huzursuzluk kaynaklarından biri, şeriflerle yeniçeriler arasında XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl başında yaşanan çatışmalardı. Bu iki kalabalık ve iyi örgütlenmiş, yerli nüfus içinde kökleşmiş grubun iktidarı kendi denetimleri altına alabilmek için girdikleri çatışmalar, sık sık iç savaş görüntüleri sergiliyor, faşalar da kendi nüfuzlarını artırmak amacıyla bu çekişmeden yararlanmaya bakıyorlardı.¹⁵

XVIII. yüzyılda, Şam ve Musul’da, benzer özelliklere sahip yerel hanedanlar ortaya çıktı. Kökenleri tam olarak belli değildi. Suriye’nin Azmları belki de Halep’e komşu bir yerleşimin, Maarre’nin, yerel toprak ağası ailelerinden geliyorlardı. Anlaşıldığı kadarıyla Celililerin atası, Diyarbakır ile Musul arasında ticaret yapan bir bezirgandı. Osmanlı yönetim kurumları içinde yer alan bu iki aile, birbirlerine yakın tarihlerde eyalet iktidarlarına geldiler: İsmail el-Azm Paşa 1725’te Şam valisi, İsmail el-Celili Paşa 1726’da Musul valisi oldular. İki aile de, Azmlar 1725’ten 1783’e, Celililer 1726’dan 1834’e dek benzer yöntemlerle bu mevkileri ellerinde tuttular: İktidarla uzunca bir süre özdeşleşmelerinin kendilerine tartışılmaz bir meşruiyet ve halk desteği kazandırmış olması; güçlü bir aile politikası; Osmanlı egemenliğinin kabulü ve her türlü bağımsızlık eğiliminden uzak durma gibi yöntemlerdi bunlar. Diğer yandan, zaman zaman denetimi doğrudan eline almayı denese de (Şam’da 1757’de Esad’ın Halep’e gönderilmesiyle, Musul’da 1756-1760 arası), İstanbul bu hanedancıklara, politikasının temel hedeflerini gerçekleştirme olanağı sağladıkları sürece, göz yumdu: Hatta K. Barbir, “taşrayı yeniden düzenlemede Osmanlı devletinin gereksinim duyduğu niteliklere sahip oldukları için” Azmların Şam’a atandıklarını ileri sürer. Azmlar en azından, özellikle de Esad Paşa

15 Osmanlılar dönemindeki Halep tarihi hakkında bkz. Jean Sauvaget, *Alep*, Paris, 1941, 192-200. Bu olaylar hakkında: Kâmil el-Gazzi, *Nehr el-Zehab*, III, 285 (1656), 309 (1791), 324-327 (1819); Râgıb el-Tabbâh, *l’lâm el-Nubâlâ*, III, 265 (1656), 368 (1791). Şerifler ile yeniçeriler arasındaki çatışmalar için bkz. Herbert L. Bodman, *Political Factions in Aleppo (1760-1826)*, Chapel Hill, 1963. Ayrıca bkz. ileride İkinci Bölüm, s. 51-52.

döneminde (1743-1757), fazla üzücü olaylar yaşanmaksızın hac seferlerinin işleyişini sağladılar. Musul'da Celililerin sınırı savunmaları gerekiyordu ve 1730 ile 1758 arasında sekiz kez valilik yapan Hacı Hüseyin Paşa, 1743'te Musul'un Nadir Şah'a muzaffer direnişi sırasında kendisini gösterdi. İki hanedanın da egemenlikleri uzun sürdü ve parlak oldu (özellikle Esad Paşa ile Hüseyin Paşa); yerel halk içinde edinebildikleri desteği güçlendiren, etkin bir himaye politikası yürüttüler. Azımların ve Celililerin iktidar hırsları ile sultanların egemenlik hakları arasındaki örtülü dengeye uyulması, bu hanedanların uzun süre yaşamalarının nedenidir. İstanbul, Suriye'de Cezzar Ahmed Paşa'nın yetkilerini güçlendirmeye (XVIII. yüzyıl sonu) ve Musul'un denetimini eline almaya (XIX. yüzyıl başı) karar verinceye dek, bu durum devam etmiştir.¹⁶

Bağdat'ta, siyasi görevler üstlenmeleri için dışarıdan getirilen ve eğitilen köleler olan memlukların kurduğu sözde hanedanla birlikte XVIII. yüzyılda üstün gelen sistem, Mısır'ın 1517'den beri bildiği sistemden çok farklı değildi. Daha sonra 1831'e kadar sürecek bir tür hanedan oluşturan Kafkas kökenli memlukların kitlesel olarak getirilmesinin kaynağında, kendi de Gürcü asıllı olan, 1704-1723 arasında Bağdat valiliği yapmış Hasan Paşa ile iki kez Bağdat valiliği yapmış (1724-1734 ve 1736-1747) oğlu Ahmed Paşa vardır. Memlukların İstanbul'dan gönderilen bir paşa ile uyum sağlamak zorunda bulundukları Mısır'dan farklı olarak, Irak Memluklarının kendileri merkezi hükümet tarafından atanan ve her yıl görev süreleri yenilenen Osmanlı paşalarıydılar. Ama hiçbir zaman, hatta Gürcü kökenli bir memluk olan ve yirmi yıllık valiliği (1779-1802) memluk hükümetinin altın çağı olarak bilinen "Büyük" Süleyman Paşa (el-Kebir) zamanında bile, Bağdat memlukları sultana bağlılıklarından vazgeçmeyi düşünmediler. Merkezi hükümet ise, değiştirilmesi kuşkusuz güç yerel durumu kabullenmesine karşın, Irak hükümeti üstünde belli bir denetimi sürdürüyordu. Yerel Celili ve memluk hanedanlarının gözetimindeki bu sınır bölgesinin dış güvenliği, tüm imparatorluğun güvenliğinin de teminatıydı.¹⁷

Osmanlıların Kahire'ye merkezi otoriteyi temsilen yerleştirdikleri paşa, en güçlü bölümünü yeniçerilerin oluşturduğu kolluk gücü desteğiyle hükümet ediyordu. Ancak hükümete sıkıca sarılmış memluk aristokrasisini

16 Şam hakkında, daha önce de söz ettiğimiz, A. Rafeq'in *The Province of Damascus* ve K. Barbir'in *Ottoman Rule* eserlerine bakın. Musul hakkında, S. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq* ve özellikle Percy Kemp, *Mosul and Mosuli Historians of the Jafli Era*, yayımlanmamış tez, Oxford Üniversitesi, 1979.

17 Bağdat hakkında, S. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*; ve A. A. Duri, "Bağdat", *El2*, I, 921-936.

ve kırlardaki sömürüyü yaşattılar. İktidarın ve sağladığı nimetlerin denetimi için gelişen üçlü oyunda, İstanbul'un atadığı paşa, kenti kontrol eden yeniçeriler ve taşrayı yöneten beyler arasında, ilk önce paşalar pes etti: Daha 1586'da askeri birlikler valiyi görevden alıp tutukladılar; 1604'te İbrahim Paşa asiler tarafından katledildi. XVII. yüzyılın birinci yarısında beylerin ağırlığı vardı: 1631'den 1656'da ölünceye dek, Çerkez kökenli bir emir, Rıdvan Bey, Mısır'ın siyasi yaşamına hükmetti. Yeniçerilerin üstünlüğüyle geçen bir dönemden sonra, büyük memluk aileleri XVIII. yüzyılda ağırlıklarını koydular ve artık iktidar mücadelesinde bey grupları baş başa kaldılar, paşaya da taraflar arasında arabuluculuk etmekten başka bir iş düşmedi. 1770'e doğru, önde gelen emirlerden Ali Bey öyle ağırlık kazandı ki, Osmanlı egemenliğini tamamen sarsacağına ve Mısır'da (ve fethederek bir süre hüküm sürdüğü Suriye'de) bağımsız bir monarşi kuracağına inanıldı. Bu girişim başarısızlığa uğradı, ancak sonraki çeyrek yüzyılda Mısır'a bir dizi emir egemen oldu: Ebüzzeheb Mehmed Bey (1772-1775), İsmail Bey, İbrahim ve Murad Bey. Saray 1786'da Mısır'da egemenliğini yeniden kurmayı denedi, ama yaptığı seferin etkileri geçici oldu. 1791'den 1798'e (Bonaparte'ın seferine) kadar, Mısır'da Osmanlı egemenliğini kabul eden ama vergi ödemeyen, bir tür ikili yönetim (İbrahim ve Murad Beyler) iktidardaydı: 1793 ile 1798 arasında, ödenmemesi 1786 seferinin nedenlerinden birini oluşturan verginin tek kuruşu İstanbul'a gönderilmedi.¹⁸ Yine de Ali Bey'in başarısızlığı, açıkça ayrılmak isteyen eğilimlerin cesaretini kırmıştı: Ebüzzeheb Mehmed Bey'in politikası da genelde Ali Bey'inkinden pek farklı değildi ve belki özerk bir devlet kurmayı da düşünüyordu, ama hiç kuşkusuz bunu imparatorluk sınırları içinde tasarlıyordu. 10 Haziran 1775'te birdenbire ölmeseydi, "şeyh el-beled"lik (memluk emirlerinin şefi) otoritesini, sultanın verdiği valilik yetkisiyle birleştirerek bunu başarabilirdi.¹⁹

Mağrip'te ise görünüşte çok farklı, ama yine de birbirine çok yakın rejimler kuruldu. Hem Cezayir'de hem de Tunus'ta, yörenin kabul edilmiş egemeni (davı ve bey), padişahın beratını paşalık unvanı biçiminde sonradan alıyordu. Bu, hem onlar için bir saygınlık ve ayrıcalık kaynağıydı, hem de sultana tabiliğin kabul edilmesiydi.

Cezayir'de sultanların atadıkları beylerbeyilerin naipliği yönettiği bir dönemden sonra, asıl yetki korsanlar loncasının (reis tائفesi) ve yeniçeri ocağının tekeline geçmişti. 1665'ten sonra, yeniçeriler gerçek iktidarı ele

18 A. Raymond, *Artisans*, I, 1-16; S. J. Shaw, *The Financial*, 1-10 ve 304. Ayrıca bkz. Daniel Crecelius, *The Roots of Modern Egypt*, Minneapolis ve Chicago, 1981.

19 Bu emirler hakkında bkz. D. Crecelius, *The Roots*, 88-89, 107, 164-165.

geçirdiler ve 1671’de yetki bir “dayı”ya verildi: 1710’da Dayı Ali Çavuş son paşayı geri gönderdi ve sultan artık bu unvanı ocağın belirlediği “dayı”lara vermeye başladı. Sekiz dayının birbirini izlediği 1683 ile 1700 arasındaki büyük istikrarsızlık döneminden sonra (ocakta demokrasi genellikle şiddetle birlikte işliyordu) dayıların iktidarı sağlamlaştı: 1700 ile 1750 arasında on dayı, 1750 ile 1800 arasında sadece dört dayı hüküm sürdü. Dayılığın babadan oğula geçmesi yönünde eğilimler belirdi ve yavaş yavaş bir hükümet oluştu: Hazineci genellikle tahtın önceden saptanmış vârisiydi, bir Arap ağa (ordu komutanı), bir hoca el-hayl (aynı vergileri toplardı) ve bir vekilharç (donanma ve dışişleri sorumlusu) vardı. XIX. yüzyıl başında ocaktaki istikrarsızlık nedeniyle yaşanan bir dizi ayaklanma, Ali Hoca’yı kaleye (Kasba) çekilmek ve iktidarın monarşik özelliğini güçlendirmek zorunda bıraktı.²⁰ Düzenli aralıklarla Anadolu’dan yeniçeri toplanması zorunluluğu, Cezayir valilerini İstanbul ile saygılı ilişkiler sürdürmeye sevk etti, ama saray sadece hükümranlığın onursal işaretleriyle yetinmek durumunda kaldı. İstanbul’un kendi gönderdiği bir paşayı Cezayir’e kabul ettirme girişimi 1729’da fiyaskoyla sonuçlandı; Dayı Abdi ve divan, sultanın temsilcilerine karaya çıkma izni vermedi; bir daha da böyle bir girişimde bulunulmadı.²¹

Tunus’ta özerk örgütlenmeye doğru evrim daha hızlı ve tam yaşandı. Bu durumu, bölgedeki devlet geleneklerinin eskiliği ve Hafsi döneminden devralınan kurumların sürekliliğiyle ilişkilendirmek zorundayız. Taşrada monarşinin gücünü göstermek ve vergi toplamak için periyodik “kamplar” (mahalle) düzenleme töresi, bunları yöneten beylerin, giderek İstanbul’u temsil eden paşalardan ve 1590-91’den beri Tunus’ta yerleşmiş 101. yeniçeri ortasına kumanda eden dayılardan yavaş yavaş daha önemli hale gelmelerini sağladı. Bu dayıların içinde en parlakları, XVII. yüzyıl başında Osman Dayı (1594-1610) ve Yusuf Dayı (1610-1637) idi. Tarım ekonomisi etkinliği de (yerleşik çiftçiler ve göçer hayvancılar), ülkenin iç kısımlarını denetleyen beyin, başkenti elinde tutan “güçlere” karşı kısa sürede üstünlük kazanmasını açıklamaktadır. Adını kurucusu Murad Bey’den alan (1613-1631) ilk hanedan, Muradiler, Tunus’ta bu koşullarda kuruldu. Murad Bey yetkilerine yasal yaptırım gücü kazandırmak için İstanbul’dan paşa unvanı istedi ve bunu elde etti. Hanedan 1702’de

20 H. de Grammont, *Histoire d’Alger*, Angers, 1887; R. Le Tourneau, *Histoire de l’Afrique du Nord*, II, 273-275, 289-294; P. Boyer, “Introduction à une histoire intérieure de la Régence d’Alger”, *Revue Historique*, 478 (1966) ve “Des Pachas Triennaux a la Révolution d’Ali Khodja Dey (1571-1817)”, *Revue Historique*, 495 (1970).

21 H. de Grammont, *Histoire d’Alger*, 285; ve P. Boyer “Introduction”, 308, n. 2.

sona erinceye dek, ardılları onun bu girişimini taklit ettiler. Tunus'a asker olarak gelmiş Yunanlı bir dönmenin talihli asker oğlu olan Hüseyin bin Ali, 1705'te, Tunus'un bağımsızlığına dek sürecek (1957) ikinci bir hanedanı kurmayı başardı. Muradiler gibi Hüseyiniler de yetkilerini Saray'a onaylatıp, paşa unvanını aldılar. Muradiler ile Hüseyinilerin karşılaşmaları en büyük güçlükler, Cezayir ocağındaki komşularından kaynaklandı. Onların naipliğin içişlerine müdahaleye yönelik saldırgan politikaları ancak XIX. yüzyıl başında sona erdi. Saray'ın hâlâ süren birkaç hükümlanlık alameti dışında, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda naiplik neredeyse bağımsız bir devlet gibiydi. Saray, Tunus'u "yeniden eline geçirmenin" yollarını aradı: Örneğin 1676'da Muradi sülalesinden el-Hafsi, elinde Saray'ın verdiği bir atanma beratıyla Tunus'a gelip, divanın seçtiği yeğeni Muhammed'in haklarına karşı çıkmaya kalkmış, ama başarı sağlayamamıştı. 1708'de, taht üzerinde iddiaları bulunan bin Fatima'nın girişimleri sonucu, Kaptan Paşa Canım Hoca komutasındaki imparatorluk donanması, Hüseyin bin Ali'ye iktidarı hemen bırakmasını buyurmaya geldi; ancak divan ve ulema tarafından desteklenen beyin sert tepkisiyle karşılaştı.²² Bu kısmen ikili durum, yani yürürlükteki halin (naipliğin tam özerkliği) hukuki halle (Osmanlının Tunus üzerindeki hükümlanlığı) çelişmesi, XIX. yüzyılda Tunus'un merkezinde yer alacağı diplomatik serüvenleri açıklamaktadır. Osmanlı hükümeti, tüm çabasına karşın, iki yüzyıldan fazla bir zamandır içi tamamen boşaltılmış bu hükümlanlığa yeniden bir öz kazandırmamıştır.²³

Sonuçta yerel durumların farklılığı ne olursa olsun, İstanbul, Arap eyaletlerindeki iktidarı çoğunlukla gruplara ya da bireylere bırakmayı kabul etti. XVIII. yüzyılda, bu yerel iktidamların yan yana gelişyle, çok değişken bir tablo ortaya çıkıyordu. Bu tabloda, Saray'ın doğrudan yönetiminden (Halep) neredeyse tam bağımsızlığa kadar (Tunus), Osmanlı egemenliğinin tüm renkleri görülmüyordu: Bu açıdan, imparatorluğu aşırı merkezi bir siyasi yapıdan çok, "İngiliz Milletler Topluluğu" gibi düşün-

²² Bu dönem hakkında, bkz. R. Le Tourneau, *Histoire de l'Afrique du Nord*, II; Jean Pignon'un çalışmaları, "La Tunisie turque et husseinite", *Initiation à la Tunisie*, Paris, 1950; *Un document inédit sur la Tunisie*, Tunus, 1963; "La milice des Janissaires de Tunis au temps des Dey", *Cahiers de Tunisie*, 15 (1956). Ayrıca T. Bachrouch (*Formation Sociale Barbaresque et Pouvoir à Tunis au XVIIe siècle*, Tunus, 1977), 1676 olayına değinmektedir (178-179). 1708 girişimi hakkında bkz. Hamuda bin Abdülaziz, *el-Kitab el-Bâşî*, yazma, Tunus Ulusal Kütüphanesi, sıra no. 351, 235, ve M. H. Chérif, *Pouvoir et Société*, I, 240-243.

²³ Bu sorunlar hakkında, bkz. A. Raymond, *British Policy Towards Tunis (1830-1881)*, yayımlanmamış tez, Oxford Üniversitesi, 1954.

mek daha doğru olacaktır. Zaten İstanbul ile yerel iktidarlar arasındaki ilişkiler, işin özü (Osmanlıya tabilik) korunduğu ölçüde ve Osmanlı politikasının temel hedeflerine (örneğin dış güvenlik) uyulduğu sürece merkezi hükümetin taşra özerkliklerine boyun eğdiği ve yerel yöneticiler açısından da, özerkliğin siyasi ve maddi meyvelerini toplamayı güvence altına almak için dış görünüşe ve kimi gerçeklere saygı gösterildiği hesaba katılmadan anlaşılamaz.

BÜYÜK KENTLERİN EVRİMİNDE BAŞLICA VERİLER

Arap ülkelerindeki Osmanlı egemenliği genelde çok olumsuz değerlendirmelere konu olmuş, hatta kimi zaman tam bir sessizlik içinde geçiştirilmiştir.²⁴ Sürekli olarak, çöküşün özellikle kentlerde yaşandığı, “millet” sistemiyle (dini azınlık topluluklarının az çok özerk gruplar halinde örgütlenmesi) kent yaşamındaki parçalanmışlığın artmasının kent yapısında tam bir çözülme ve anarşi yarattığı, bunun da site’nin onarılmaz biçimde çöküntüye uğramasına yol açtığı söylenir. Arap kentleri üzerine en iyi iki incelemeden yapılacak alıntılar, bu görüş açısının temel niteliklerini vermeye yetecektir: Marcel Clerget’ye göre, Osmanlılar döneminde Kahire kenti, “yavaş yavaş, belli belirsiz bir biçimde söner; görkemli geçmişinin kalıntıları birer birer yok olurken kendi içine kapanır. Kahire, ilk Arapların sevdikleri, dağınık nüfus yerleşimine döner. Kent planında giderek artan düzensizlik, iletişim güçlükleri de siyasi ve ekonomik anarşiyi yansıtmaktadırlar.” Jean Sauvaget ise Halep hakkında şu gözlemleri yapmaktadır: “Dağılma unsurları, hem de aşırıya varan bir eğilimle, yeniden harekete geçmiş durumdalar. Bu da kent merkezinin, birinden ötekine su sızmayacak denli katı bölümlere ayrılmasına yol açıyor... Osmanlıların Halep’i gözü yanıltır, görkemli bir cephenin ardında yalnızca yıkıntılar vardır.”²⁵

Böylesine olumsuz bir geleneğin nedenleri üzerine uzun eleştiriler yapılabilir. Fransız sömürgeci tarih yazıcılığının doğal eğilimi, yeni işgalcinin, kimi zaman açık açık, bir Roma barışı ve refahı getireceğini iddia ettiği ülkelerin kendinden önceki durumlarını olabildiğince karanlık bir tablo halinde yansıtmaktı. Bu durum özellikle de Cezayir için (XIX. yüz-

24 Dominique Sourdell’in Arapların tarihi hakkında kısa süre önce çıkan kitabında bu dört yüzyıla ilişkin olarak 128 sayfa içinde bir sayfa ayrılmıştır ve şu alıntı getirilen değerlendirmenin rengini özetlemeye yetmektedir: “Türk egemenliğine boyun eğmiş Arap bölgeleri, hem ekonomik hem entelektüel durgunluk içindeydiler ve bu durumdan ancak XIX. yüzyılda çıkabildiler.” (*Histoire des Arabes*, Paris, 1976, 105).

25 Marcel Clerget, *Le Caire*, 2 cilt, Kahire, 1934, I, 178; J. Sauvaget, *Alep*, 238-239.

yıl Türk Cezayiri hakkında yapılan çalışmaların gerçek kaliteleri ne olursa olsun) geçerlidir. Sömürgecilik öncesi dönemin karışıklık ve anarşisi, bir tür “altın çağ”a geri dönüş vaat eden Avrupa egemenliğine kendi tutumunu meşrulaştırma gerekçesi sunuyordu. Arap tarihçiler de, başka nedenlerle de olsa, bu önyargıları paylaştılar. Onlar, tarihlerinin bu bölümünü bir sömürge dönemi olarak algılıyorlardı. Osmanlı egemenliğinin bu yüzyılın başında Suriye ve diğer Doğu Akdeniz ülkelerinde Arap milliyetçiliğini bastırmak gibi trajik bir olayla sona ermesi de bu bakış açısını anlaşılmaktadır. Bağımsızlığına kavuşan Arap ülkeleri tarihçilerinin bu dört Osmanlı yüzyılını kendi ulusal tarihlerinin bir parçası olarak sahiplenmeleri için biraz zaman geçmesi gerekmişti. Araştırmacıların, bu tarihsel dönemin tam anlamıyla incelenmesini sağlayacak belgelere (Osmanlı mahkeme zabıtları ve arşivleri) ulaşması ise zaten son yirmi yılın işidir. Bugün başlayan yeniden değerlendirme çalışmalarının birçok unsuru göz önünde tutması gerekmektedir.

Büyük Arap Kentlerinde Osmanlılardan Önceki Çöküntü

Bu unsurlardan ilki, büyük Arap kentlerindeki çöküntünün Osmanlı fethinden önce başlamış olmasıdır. Büyük Irak kentleri, Moğol akınıyla yedikleri darbeden sonra, hiçbir zaman kendilerini yeniden toparlayamadılar. Mısırlı tarihçi Makrizi XV. yüzyılda, “Bağdat harabe halinde; ne cami, ne mümin, ne de çarşı var. Kanalların çoğu kurumuş ve buraya kent demeye bin şahit ister” diye yazıyor.²⁶ Bağdat ve Musul’un yüzyıllar boyunca, XIX. yüzyıla dek, kente artık “bol gelen” kent surlarının içini tam dolduramadıklarını anımsamak bu çöküşün ölçüsü hakkında bir fikir verebilir. Memluk İmparatorluğu’nun son yüzyılı da, Mısır ve Suriye’de, kentler açısından bir gerileme dönemi oldu. 1348’in kara veba salgını ve XV. yüzyıl başlangıcının güçlükleri ardından, Kahire yavaş yavaş -tam olmasa da- toparlanmaya başladı. Makrizi (1364-1442) bu çöküşün silinmez izlerini, kent hakkında yaptığı titiz tasvirde ortaya koyuyordu. 1400’deki Timur yağmasını ve Memluk İmparatorluğu’nun yaşadığı ekonomik bunalımı hatırlatan Sauvaget, I. Selim’in 1516’da işgal ettiği Şam’ın “yarıdan fazlasının harabe” olduğunu yazar.²⁷ Orta ve Doğu Mağrip devletlerinin çözülüşü, İspanyolların ve Portekizlilerin Kuzey Afrika’daki sömürgeci girişimlerini kolaylaştırdı. Cezayir bu girişimlere karşı Türklerin himayesini istemiş, onların da ilk yaptıkları İspanyol işgalindeki

²⁶ Aktaran, A. A. Duri, “Bağdat”, *El²*, I, 931.

²⁷ Jean Sauvaget, “Esquisse d’une histoire de la ville de Damas”, *Revue des Études Islamiques*, 1934, 467.

Peñon kalesinin kent üzerinde 1529'a kadar hissedilen tehdidini sona erdirmek olmuştur. Son Hafsi yüzyılı, Türklerin ve İspanyolların ele geçirmek için kışkırtıkları Tunus açısından, uzun bir trajedi oldu. 1535'teki İspanyol işgali sırasında vahşice hırpalanan Tunus halkı (tarih yazıcısı İbn Ebi Dinar'a göre nüfusun üçte biri katledilmiş, üçte biri de köleleştirilmişti), daha sonra kırk yıl kadar İspanyol işgalini çekti.²⁸ Artık son nefeslerini vermekte olan devletlerin yerini birleşik ve güçlü bir imparatorluğun alması, bir asırdır bu siyasi çöküşün acısını çeken kentlere ancak yararlı olabilirdi. Gerçekten de, yaşananlar bunu doğruladı.

Güvenliğin Yeniden Sağlanması

İmparatorluğun Arap ülkelerine yerleşmesinin bu ülkelerin çoğu açısından ilk sonucu, ağırlığını hissettikleri dış tehlikelerin uzaklaşması oldu: Avrupalıların Mağrip'e karşı XV. yüzyıl sonunda giriştikleri Haçlı seferinin yerini, Türkleri 1683'te Viyana surları önüne getiren İslam yayılması aldı. Birçok örnekte, imparatorluğun boyutları dış güvenliği sağlamaya yetiyordu. Büyük kentler, hiçbir savunma önlemi olmayan varoşlarla genişlediler (Tunus, Kahire, Şam ve Halep) ve eski kent merkezlerini sınırlayan surlar, beceriksizlikten değil, bu duvarlar gereksizleştiği için terk edildiler. J. Sauvaget aynı olayı, imparatorluğun genişlemesi sonucu sınır kenti olma niteliğini yitiren Halep'te de gözlemler: Duvarlar bir daha onarılmadı, surları evler doldurdu, ekilip biçilen ya da pislikle dolan hendekler ulaşım yolu işlevi görmeye başladılar.²⁹

Savunma çalışmalarını zorunlu kılan sıcak sınırların yakınında bulunan kentler, bu kuralın istisnasını oluşturdular. XVIII. yüzyıl sonuna dek İran baskısını yaşayan Irak kentleri, bu duruma örnektir. Surların onarım ve sağlamlaştırılma çalışmaları, XIX. yüzyıl başına kadar, Osmanlı dönemi Musul mimarisinin önemli konularından biriydi: Bu konuda Bab el-Şatt [J 8], Bab el-Beyd [W 9], Bab Likiş (1801 ve 1802) [T 17] ve Bab Sincar [N 3], Bab el-Cedid [X 15], kentin kuzeyindeki Baş Tabya Kulesi (1821) kapılarının onarım kayıtlarına bıkılmalıdır.³⁰ Hep denizden gelen tehlikelerin tehdidiyle yaşamış Cezayir'de, surların ve kalelerin güçlendirilmesi üç yüzyıl boyunca yöneticilerin öncelikli uğraşlarından biri oldu; ama denizden ele geçirilmez gibi görünen kent, 1830'da karadan yapılan bir saldırıyla düştü. Yukarıda belirttiğimiz kentlere özgü "sur dışı" varoş-

28 İbn Ebi Dinar el-Kayrevani, *Mu'nis*, Tunus, 1350/1931, 146-147.

29 J. Sauvaget, *Alep*, 210-211.

30 Nikula Siyufi tarafından belirtilmektedirler, *Mecmu el-Kitâbât*, yay. S. el-Diveci, Bağdat, 1956, 136, 137, 138, 144.

lara, ne Bağdat'ta, ne Musul'da, ne de Cezayir'de rastlanırdı. Tunus'un durumu ise oldukça özeldir: XVIII. yüzyıl sonuna kadar kuzey ve güney varoşları korumasız bırakıldı; Hammuda Bey'in buraların savunmasını sağlayacak bir sur inşa ettirmeye karar vermesinin nedeni, Cezayir yöneticilerinin komşu naiplik üstündeki vesayet iddialarının Tunus açısından yarattığı tehdite karşı koymaktı. Bir kaç yıl sonra (Mart 1821), Saray'ın arabuluculuğu bu iddialara son verdi.³¹

Arap ülkelerinin en azından dış dünyaya karşı yararlandıkları bu güvenlik ortamı, iç ekonomik etkinliklerin gelişimine katkıda bulunan olumlu bir etkendi.

Ekonomik Gelişim

Osmanlı fethi, Arap devletlerini, Fas sınırlarından İran sınırlarına, Güney Rusya bozkırlarından Yemen'e kadar uzanan çok geniş ve birleşik bir bütün içine kattı. Bu imparatorluk, boyutları (1606'da yaklaşık 2.500.000 km²) ve Akdeniz çevresinin dörtte üçündeki varlığıyla, Batı'nın Roma imparatorluğundan beri gördüğü en geniş siyasi yapıydı. 1683'te, esas olarak da XVIII. yüzyıl başlarında geri çekilme başlayınca kadar, "Padişahın her uyruğu Tuna'dan Hint Okyanusu'na ve İran'dan Mağrip'e kadar aynı kanunların ve aynı idari örgütlenmenin içinde, aynı dili konuşarak ve büyük iç mübadele akımlarını kolaylaştıran bir koşul olan aynı parayı kullanarak dolaşabiliyorlardı."³² İnsanların ve malların bu yer değiştirme kolaylığı, büyük çeşitlilik gösteren bir bütün içinde ticaretin gelişimini güçlü bir şekilde desteklemiş olmalıydı. Çok çeşitli üretimler arasında alışveriş mümkün oluyor ve canlı bir uluslararası ticaretin malları dolaşıma girebiliyordu. Örnek olarak, Kahire ve Halep'ten gelen kahveyi, baharat ve Doğu kumaşlarını, Orta Afrika'dan gelen ürünleri, Suriye ve Mısır'da üretilen kumaşları, Mağrip'in ürettiği deri malları ve yünlüleri, zeytinyağını, Anadolu'nun ihraç ettiği keresteyi, Selanik'ten gelen tütünü, vb sayabiliriz. Avrupalıların Hindistan'a doğrudan gidiş yolunu keşfetmelerine karşın, Kahire, Doğu ürünlerinin yeniden dağıtım merkezi olmayı sürdürdü. Bu ürünlerin içinde kahve, XVIII. yüzyıldan itibaren, giderek azalan baharatın yerini aldı. XVIII. yüzyıl başında, tek üretici ülke olan Yemen'in ihraç ettiği 200.000 kental kahveden 100.000'i Kahi-

31 Ahmed ibn Ebi Diyaf, *İthâf ehl el-Zaman*, Tunus, 1963, III, 38. Barışın sonucu hakkında, Alphonse Rousseau, *Les Annales Tunisiennes*, Paris, 1864, yeni basım, Tunus, 342-343.

32 J. Sauvaget, "Esquisse", 468. Bu sorunun bütünü hakkında, bkz. A. Raymond, "La conquête ottomane et le développement des grandes villes arabes", *Revue de l'Ocident Musulman et de la Méditerranée* (bundan sonra ROMM), 27, (1979-1).

re'den geçerek ya imparatorluğun geri kalanına yeniden pazarlanıyor ya da Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Halep, içinde yer aldığı devletin sınırlarının doğuya kaydırılmasından çok yararlandı: Uluslararası büyük ticaret yollarının geçtiği geniş bir bölgenin merkezi olan Halep, İran körfezinden ve Hindistan'dan getirilen lüks malların zorunlu transit noktası haline geldi. Halep'in XVIII. yüzyıl sonunda Marsilya ile ticaret hacmi, Kahire'ninkini geride bırakmıştı.

İmparatorluğun sağladığı üretim ve tüketim pazarının dev boyutlarının canlandığı iç akımlar, XIX. yüzyıla kadar, bu yoğun ticari etkinlik içinde ilk sırayı aldılar. Mısır örneği ele alındığında, XVIII. yüzyılın son birkaç on yılında, genel alışverişin %36'sını Doğu ticaretinin, %50'sini imparatorluğun diğer eyaletleriyle yapılan Akdeniz ticaretinin ve sadece %14'ünü Avrupa ile ticaretin oluşturduğu görülür. Öyleyse gerçek anlamda "dış" ticaretin ancak marjinal bir payı vardı. İskenderiye'deki Fransız kervancılığı üstüne yapılmış yeni bir inceleme, Dr. Panzac'ı da benzer bir sonuca götürmektedir: 1754 ile 1767 arasında Fransız kaptanların İskenderiye'de imzaladıkları 894 taşıma anlaşmasından 385'i (%43,1) Anadolu, 109'u (%12,2) İstanbul, 112'si (%12,5) Mağrip, 82'si (%9,2) Yunanistan ve sadece 23'ü (%2,5) Avrupa içindir. Mısır ile Avrupa arasındaki ticari ilişkiler, Mısır'ın Osmanlı dünyasının geri kalanıyla olan ilişkileriyle kıyaslandığında çok düşük gözükmemektedir. Diğer büyük Arap kentlerindeki durum da farklı değildi: Tunus ile Doğu Akdeniz arasındaki deniz bağlantılarını, Tunuslular hesabına 70 ile 80 arasında Fransız gemisi sağlıyordu.³³ Bu noktada karşımıza, araştırmaların Avrupa-merkezciliğinin ve kullanılan arşivlerin eksikliklerinin (temel olarak elçilik belgeleri) uzun süre gizledikleri temel bir gerçek çıkıyor. Halep'in zenginleşmesi ya da çöküşünü Avrupa ile ticaretin gelişmesine bağlayan Jean Sauvaget'nin perspektif hatasını yaratan da bu gerçeğin gözden kaçırılmasıdır. Çünkü Avrupa ile ticaret, veri yokluğu nedeniyle tam saptanamayan, ama kesinlikle çok önemli miktarlara varan imparatorluk içi alışveriş yanında, ikincil kalmaktadır.³⁴ Avrupalılar ancak XVIII. yüzyıl ortalarına doğru ticari yönetimde bir değişimi dayatmayı başarmışlar, bunun da bölge ekonomisi üzerindeki etkileri uzun vadede çok yıkıcı olmuştur.³⁵ Bu dönemece kadar, imparatorluğun yaratılmasıyla oluşmuş o devasa iç pazar, büyük ticari

33 Daniel Panzac, "Affréteurs ottomans et capitaines français a Alexandrie", *ROMM*, 34 (1982-2); M. H. Chérif, *Pouvoir et Société*, I, 298.

34 J. Sauvaget, *Alep*, 200-204, 221.

35 Mısır için, bkz. A. Raymond, "L'impact de la pénétration européenne sur l'économie de l'Égypte au XVIIIe siècle", *Annales Islamologiques*, 18 (1982).

merkezlerin ve özellikle de Arap metropollerinin etkinliğini ve zenginliğini güvence altında tutmuştur. Bu kentlerin çoğu, Avrupa, Asya ve Afrika'nın sınırlarındaki büyük ticaret yollarının kesişme noktalarında (Musul, Halep, Kahire), ya da Akdeniz'le İç Afrika'nın ilişki noktasında (Tunus) kurulmuşlardı. Bu ticari akımların etkinliğinin ve imparatorluğun getirdiği zenginliğin sonucu, büyük kentlerdeki ekonomik aygıtın gelişimi oldu. Bu gelişimi incelemek ve sayıya vurmak mümkündür. Böylelikle, iç ticaret hakkında neredeyse hiç bulunmayan istatistiklerin eksikliği bir ölçüde giderilebilir.

Ticari merkezlerin çoğalması (uluslararası büyük ticaretin çoğunun yapıldığı kervansaraylar) ve merkezdeki ekonomik bölgelerin genişlemesi, Osmanlı fethinden önceki durumlarını aşağı yukarı kesin biçimde bilebildiğimiz kentlerde saptanabilir, böylece bir kıyaslamaya da gidebiliriz. Örneğin Hafsi döneminin Tunus'unda, merkezdeki çarşılar bölgesinin genişliğini biliyoruz ve Muradi ile Hüseyini dönemlerinde kurulan yeni çarşılar hakkında oldukça kesin tarihli bilgilere sahibiz. XVI. yüzyıl başından XVIII. yüzyıl sonuna kadar, Büyük Zeytune Camii [J 6-7] etrafındaki bu bölgenin yüzölçümü 3,75 hektardan yaklaşık 6 hektara çıkar; yani büyüme oranı %60'tan fazladır. Halep hakkındaki daha da kesin bilgiler, *medine*'nin ("site") [P 12] alanını kıyaslama olanağı vermektedir. Kent ticaretinin büyük kısmı burada, Büyük Cami etrafına toplanmış pazarlar ve hanlarda yapılıyordu: Sauvaget'nin çalışmalarından yola çıkılarak oluşturulan haritalar, medinenin Memluk dönemi sonundaki yüzölçümünü 5 hektar olarak saptamaktadır; aynı medine XIX. yüzyıl başında 10,6 hektarlık bir alana yayılmaktadır. Büyüme oranı %100'den fazladır.³⁶ Son olarak Kahire'de, özellikle Makrizi'nin titiz anlatımına borçlu olduğumuz Memluk dönemi ve *Description de l'Égypte* sayesinde edindiğimiz XVIII. yüzyılın son yılları hakkındaki bilgilerimizin olağanüstü zenginliği, bu genişleme gerçeğine daha yakından bakmamızı sağlamaktadır. Makrizi, XV. yüzyılın ilk yarısında 87 *suk* ve 57 kervansaray (*han*, *funduk*, *kayseriyye*, *vekkâle*) saymaktadır. Ben, Osmanlı döneminde 145 çarşı ve 360 kervansaray (*han* ve *vekkâle*) belirleyebildim. Asıl büyük ticaretin yapıldığı ve bu nedenle bir kentteki ekonomik etkinliğin en anlamlı işareti olan kervansaray sayısındaki artış çok dikkat çekicidir. Kervansarayların çoğu, Halep'in "site"sine benzeyen, büyük bir etkinlik bölgesinde toplanmışlardı; bu bölgenin yayılımını yukarıda sözünü ettiğimiz iki referans dönemi için

36 Büyük Cami dahil. Bu sayılar, Sauvaget'nin yaptığı haritaların karşılaştırılmasından çıkarılmıştır (Alep, II): XVI. yüzyıl başında Halep (Harita LXII) ve XIX. yüzyıl ortasında Halep (Harita LXX).

saptayabiliriz: Makrizi döneminde, ana cadde olan Kasaba'nın [H 6] iki yanına dağılmış 44 kervansaray ve 50 çarşının (*suk*) bulunduğu yaklaşık 32 hektarlık bir bölge; Osmanlı döneminde ise 58 hektara yayılan ve 58 *suk* ile 229 kervansaray barındıran bir bölge.³⁷ Burada da merkezi ekonomik etkinlik bölgesinin büyüme oranı yaklaşık %100'dür.

Haccın Oynadığı Rol

Çok kalabalık Müslüman topluluklarını tek bir otorite altında birleştiren ve göreceli bir dolaşım kolaylığı sağlayan çok geniş bir imparatorluk kurulmasının bir diğer sonucu da, yararlı etkileri özellikle kara kervanlarının başlıca iki çıkış ülkesi olan Mısır ve Suriye'de hissedilen, haccın gelişmiydi. Osmanlı egemenleri bu uygun koşulları dini olduğu kadar siyasi amaçlarla da etkin bir biçimde kullandılar. Hac, Osmanlı devleti için, dünyevi otoritesini ve en önemli İslam gücü olma rolünü her yıl ifade etmenin aracıydı. Hicaz'ın da efendileri olmaları nedeniyle, "iki kutsal yerin (Mekke ve Medine'nin) hizmetkâr" (*hâdim el-haremeyn el-şerîfeyn*) sıfatları da doğrulanan Osmanlı sultanları, haccın iyi işlenmesini güvence altında tutma kaygısını hep taşıdılar.³⁸

Etkinlikleri kendini birçok biçimde açığa vurdu. Kahire ve Şam'dan başlayan yollar üzerinde kervanları koruyan karakollar sistemini iyileştirmek ve gerekli su noktalarını sağlamak konusunda Osmanlı makamları sürekli çaba içinde oldular. Kahire ve Şam eyaletlerinin belli başlı sorumluluklarından olan bir örgütlenme sayesinde, kervan güvenliği artırıldı. Her yıl Mağrip'ten ve Afrika içlerinden gelmiş 30-40.000 hacı adayını toparlayan Mısır kervanı, ülkenin en üst yetkililerinden biri olan "hac emiri"nin (*emir el-hac*) kumandasındaydı ve kervanın finansmanı eyalet bütçesinin temel kalemlerinden birini oluşturuyordu³⁹: XVIII. yüzyıl sonuna doğru, bin kadar askerin yol ve erzak giderleri için develer vererek yolculuğa yardım eden Bedevilere (tabii bunu karşılıksız yapmıyorlardı) yapılan bağışlar ve çeşitli harcamalarla birlikte yaklaşık 12.500.000 para harcanıyordu. Şam'da, Suriye kervanını götürmenin sorumluluğu (yılına göre 20 ile 60 bin arası hacı adayı) öyle önemli görülüyordu ki, 1708'den itibaren bizzat Şam valisi bu görevi üstlenmeye başladı. Haccın karmaşık kurgusu, 39 günü gidiş ve bir o kadarı dönüş yolunda geçen, en az üç aylık bir süreyi kaplıyordu. Bu çabaların çeşitli sonuçları oldu: Bu denli kalabalık insan kitlelerinin pek konuksever sayılamayacak bölgelerde yolculuk etmesi

37 Sayılar A. Raymond ve G. Wiet'ten alınmıştır, *Les Marchés du Caire*, Kahire, 1979.

38 K. Barbir, *Ottoman Rule*, 108 ve bölüm 3'ün tamamı (108'den 177'ye).

39 S. J. Shaw, *The Financial*, 239-271; A. Raymond, *Artisans*, I, 126-129.

nin getirdiği kaçınılmaz güçlükler dışında, alınan tüm önlemlere karşın kervanlar sık sık Bedevi aşiretlerinin çapulculuğuna maruz kaldılar: Bu konuda en önemli olaylardan biri, 1757’de Suriye kervanının yağmalanması oldu. “Bedevilerin hac kervanını yağmaladıkları ve kadın erkek demeden herkesin paralarını ve mallarını çaldıkları” Şam’da öğrenildiğinde heyecan öyle bir noktaya vardı ki, paşa vekilinin (mütesellim) hareketsizliğinden galeyana gelen halk sarayı bastı ve vekili taşa tutarak linç etti.⁴⁰

Onbinlerce kişiyi harekete geçiren bu kervanlar, bugün gerçek boyutlarını saptamanın güç olduğu bir ticarete de aracılık ediyorlardı. İslam dünyasının tüm bölgelerinden gelmiş malların alışverişi yapılıyordu: Mağrip, Orta Afrika, Balkanlar, Anadolu, Yakındoğu malları Mısır ve Suriye’ye doğru akıyorlar, oralarda alınıp satılıyorlar, ya da Kâbe’ye doğru yollarına devam ediyorlardı; dönüşte kervanlara Doğu malları yükleniyor (kumaş, baharat, kahve), bunlar da imparatorluğun bütün bölgelerine dağıtılıyorlardı. Ayrıca hacıların da üç ay sürecek bir yolculuk için donatılmaları gerekiyordu; yolculuk malzemeleri ve erzak almak zorundaydılar: Toplandıkları kentlerden geçişleri yoğun bir ekonomik etkinlik yaratıyordu. Doğal olarak Kahire ve Halep de hacdan büyük yarar sağlıyorlardı, ama hiçbir kentin kazancı Şam’inkine erişemezdi. Kent yapısı bile bu olaydan etkilenmişti. Hacca ilişkin ticaret Mekke yolunda yoğunlaşmıştı: Kentin batı sınırında bulunan el-Sinaniyye bölgesinde [D 5-6], yolcuların tüm gereksinimlerini karşılayabilecekleri pazarlar kuruldu. Daha ileride, hem Hicaz’a hem Havran’ın tarım bölgelerine giden yolun üzerinde, Osmanlı döneminde Midan adı verilen çok büyük bir varoş gelişti. Şam’ın güneye doğru yaklaşık iki kilometre uzunluğunda bu yayılması, Osmanlı dönemindeki kent tarihinin ana çizgilerinden biridir.⁴¹

İmparatorluğun manevi ve maddi birliğine katkıda bulunan hac, yolu üstündeki büyük kentlerin gelişiminin de temel unsurlarından biri haline geldi.

Nüfusun Çeşitliliği

Osmanlı döneminde kentlerin atılımına katkıda bulunan unsurlar arasında, çeşitlilik ve etkinlikleriyle kentleri zenginleştiren nüfusun hareketliliğini de saymak gerekir. Doğu kentlerinin bu geleneksel olgusu, Osmanlı döneminde gözle görülür biçimde güçlenmiştir.

İmparatorluğun yayılımı ve çeşitliliği, bir yerden diğerine gidiş gelişin görece kolaylığı, çok sayıda insanın seyahati için uygun koşullar yaratmış-

40 Budeyri, *Havadis*, 206, çev. M. Mechoukhi, 72.

41 J. Sauvaget, “Esquisse”, 471.

tı. Ticari spekülasyon yoluyla kâr peşine düşme, bilgi ve kültür arayışı, hac türü dini bir yükümlülüğü yerine getirme isteği gibi çok çeşitli nedenler bireyleri yollara düşürüyor ve bazen kısa, bazen uzun bir dönem, kimi zaman da temelli olarak başka bir eyalete yerleşmelerine yol açıyordu. Kahire’de bu yolla önemli Mağripli, Suriyeli ve Türk kolonileri oluştu. 250.000 kişinin 25.000’ini kapsayan bu koloniler, nüfusun onda biri demektir. Bu yabancılar Kahire’deki ekonomik, özellikle de ticari etkinliklerde önemli rol oynuyorlardı; örneğin kahve ve kumaş ticaretinin büyük bölümü ellerindeydi. XVIII. yüzyıl sonuna doğru saptanabilmiş belli başlı tüccarların %44’ü bu yabancı Doğulu Müslüman topluluklardandı.⁴²

Kentlerdeki güvenlik ortamı, ekonomik etkinliklerin sağladıkları olanaklar, mütevazı işler arayan kır kökenli nüfusu da buralara çekiyordu. Cezayir ve Tunus örneklerinde, bu iç göç epey önemli görünmektedir. Dışarıdan gelen bu insan topluluklarının (*berrâniyye*) saptanması, din ya da dil açısından azınlık toplumları oldukları Tunus ve Cezayir’de daha kolaylıkla yapılabilmektedir (Mozablılar ya da Harici Cerbeliler, Berberice konuşan Kabiliyeliler) ve daha iyi incelenmiş bir konudur.

Osmanlıların azınlıklara karşı göreceli hoşgörülerini ve iç yönetimlerine tanındıkları geniş özerklik, tüm büyük Arap kentlerindeki Yahudi ve Yakındoğu kentlerindeki Hristiyan cemaatlerin genişlemelerini açıklamaktadır. Osmanlı döneminde, çok eskiden beri Arap ülkelerine yerleşmiş Yahudi toplumlarına, uğradıkları baskılardan (örneğin İspanya’da kaçan ya da verimli ekonomik etkinlik olanakları arayan Avrupalı grupların (örneğin XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Cezayir ve Tunus’a gelen Livornolu Yahudiler) katılması anlamlıdır. Hristiyan Rum ve Ermeni grupları, Yakın Doğu’nun büyük Arap kentlerinin çoğuna gelip yerleşmişler ve zanaat dallarında önemli bir rol oynamışlar, hatta bazılarını tekellerine almışlardır: örneğin Rum kürkçüler, ipekli dokumacılar (*hariri*) ya da Ermeni saatçiler.

Son olarak, Türk nüfusun siyasi üstünlüğü, askeri ve idari görevlere çoğunlukla Türklerin getirilmeleri, Anadolu dışında bazen epey kalabalık Türk kolonileri oluşmasına yol açmıştır. Bu koloniler, iktidarla ilişkilerinden ötürü, sayıları her zaman çok olmasa da oldukça güçlüydüler. Ülkeye kesin yerleşip yerli nüfusla evlenerek, “tabiyet değiştirerek” yerel toplumda egemen zümre ile uyruk nüfus arasında kalan topluluklar oluşturdular.

Cezayir ve Tunus, Arap kentleri için olağandışı sayılabilecek konumlarından ötürü, bu nüfus çeşitlenmesinin en uç örneklerini sunmaktadırlar.

42 André Raymond, “Le Caire sous les Ottomans”, B. Maury vd, *Palais et Maisons du Caire, II, Époque Ottomane*, Paris, 1983, 35.

Akdeniz'in hemen kıyısında (Cezayir), ya da biraz içerisinde (Tunus), tüm kuzey kıyısı kaplamış Hristiyan devletlerin karşısında bulunan bu iki naiplik, bu Hristiyan devletlerle ticaret ya da savaşa (İspanyolların sömürgeleştirme girişimleri ve korsan savaşları) dayalı yakın ilişkiler kurmuşlardı. Her iki kentte, sayıları ve etkinlikleri XVI. ve XVII. yüzyıllarda dikkat çekici boyutlara ulaşan Hristiyan dönmelerinin varlığının (Batılı kaynaklar onları "hain" diye niteler) kökeninde, bu korsanlık faaliyetleri bulunmaktadır. Mağripli korsanların Hristiyanları esir etmesinin birinci hedefi, canlı ve verimli fidye ticaretini sürdürmektir. Ama Cezayir zindanlarında (1650'ye doğru 30.000) ve Tunus'un 9 zindanında (10.000'e yakın) tutulan binlerce Hristiyan esir içinden bazıları ya gerçekten inanarak, ya da fidyelerinin ödeneceği umudunu yitirip durumlarını düzeltmek için Müslüman oldular. Bunlara kimi zaman kendi ülkelerinden kaçmak, kimi zaman da kariyer yapmak için dinlerinden dönen birçok özgür Hristiyan da katıldı. Özellikle deniz kuvvetlerinde reislerin çoğu "dönme" idi. Korsan savaşlarında da önemli bir rol oynadılar: Ward (sonraki ismi Yusuf Reis) ve İngiliz arkadaşları (100 kadar) Tunus yelkenli donanmasının kurucuları oldular. Siyasi yaşamda da önemli etkileri vardı ve içlerinden pek çoğu devletin en üst kademelerine dek yükselmelerini sağlayan kariyerler yaptılar: Piccinino isimli bir İtalyan, Ali Biçnin adıyla, Cezayir reisler loncasının başı ve ölümüne dek (1645) bu naipliğin egemen gücü oldu; Muradi hanedanının kurucusu Murad (1612-1632), Korsika asıllı dönme bir köleydi, ismi Moratto Corso'ydu; önce donanma komutanı sonra Tunus dayısı olan Osta Moratto (1637-1640) Cenovalıydı, Francesco Rio'nun oğluydu, 1590'a doğru Tunus'a gelmişti.⁴³ Kültürel alana dek uzanan etkisi hemen göze çarpan bu topluluğun önemi hakkında, bu birkaç not fikir vermektedir.

Bu iki kentte Endülüslüler de önemli bir rol oynamışlardır. Eskiden beri var olan bu topluluğun sayısı, XVI. ve özellikle de XVII. yüzyıl başında, Moriskolar* İspanya'dan sürüldüğünde çok arttı: 1609'da İspanya'yı terk eden 80.000 kişiden 40-50.000'i Tunus'a ve kalanın önemli bir bölümü de Cezayir'e sığındı.⁴⁴ Her iki naiplikte de etkin topluluklar

* XVI. yüzyılda baskı altında Katolikliği kabul eden İspanya Müslümanları - ç.n.

43 R. Le Tourneau, *Histoire de l'Afrique du Nord*, II, 277-281. Cezayir hakkında, bkz. Salvatore Bono, "Pascia e Rais Algerini di Origine Italiana", *Italia e Algeria*, 199-222. Tunus hakkında, J. Pignon, "La Tunisie turque et husseinite", 103-104 ve "Osta Moratto Turcho Genovese", *Cahiers de Tunisie*, 3. seri, 11 (1955); T. Bachrouch, *Formation sociale*, 38-44.

44 Endülüslüler hakkında, esas olarak bkz. *Études sur les Moriscos Andalous en Tunisi-*

oluşturdular. Hem yerleştirildikleri bölgelerde tarımsal kolonileştirmede, hem de uzmanlıkları ve dinamizmleri sayesinde bazı etkinlikleri canlandırdıkları (özelikle ipekli dokumacılığı, çinicilik ve inşaat) kentlerde önemli roller oynadılar. Osman Dayı tarafından yerleştirildikleri Tunus'ta, *şeyya* (yün takke) üretimine öyle bir hız kazandırdılar ki, bu dal iki yüzyıl boyunca Tunus'un belli başlı "sanayi" etkinliği haline geldi. Tunus, XIX. yüzyıla dek Endülüs kökenli şeyya üreticilerinin (*şevvâşî*) ağırlıkta olduğu lonca örgütlenmesini de kuşkusuz Endülüslülere borçludur. Cezayir'de, XVII. yüzyılın bir Endülüslü mimar ailesi, Musa el-Endülüsi, Ali ve İbrahim bin Musa pek çok kışlaya, kapılara, askeri yapıları imzalarını atmışlardır. Endülüslüler her iki kentte de XIX. yüzyıla dek özgünlüklerini korudukları mahalleler oluşturmuşlardır.

Bu iki kente bakıldığında, kozmopolitlikleri ve Akdeniz'in batısına açıklıkları hemen göze çarpmaktadır. Bu nitelikler, özellikle XVII. yüzyıldaki gelişimleri üstünde derin etkiler bırakmıştır. O kadar uç bir örnek olmasa da, Kahire'nin "yabancı" toplulukları da, toplam nüfusun dörtte birine yaklaşan sayılarıyla kendini ifade eden bir rol oynamışlardır. İmparatorluğın genişlemesi sonucunda ortaya çıkan insan topluluklarının yer değiştirmesi olgusu ve Osmanlıların azınlıklara karşı benimsedikleri göreceli liberal siyaset tarafından belirlenen bu çeşitlilikten geniş ölçüde Osmanlıların sorumlu olduklarını söyleyebiliriz.

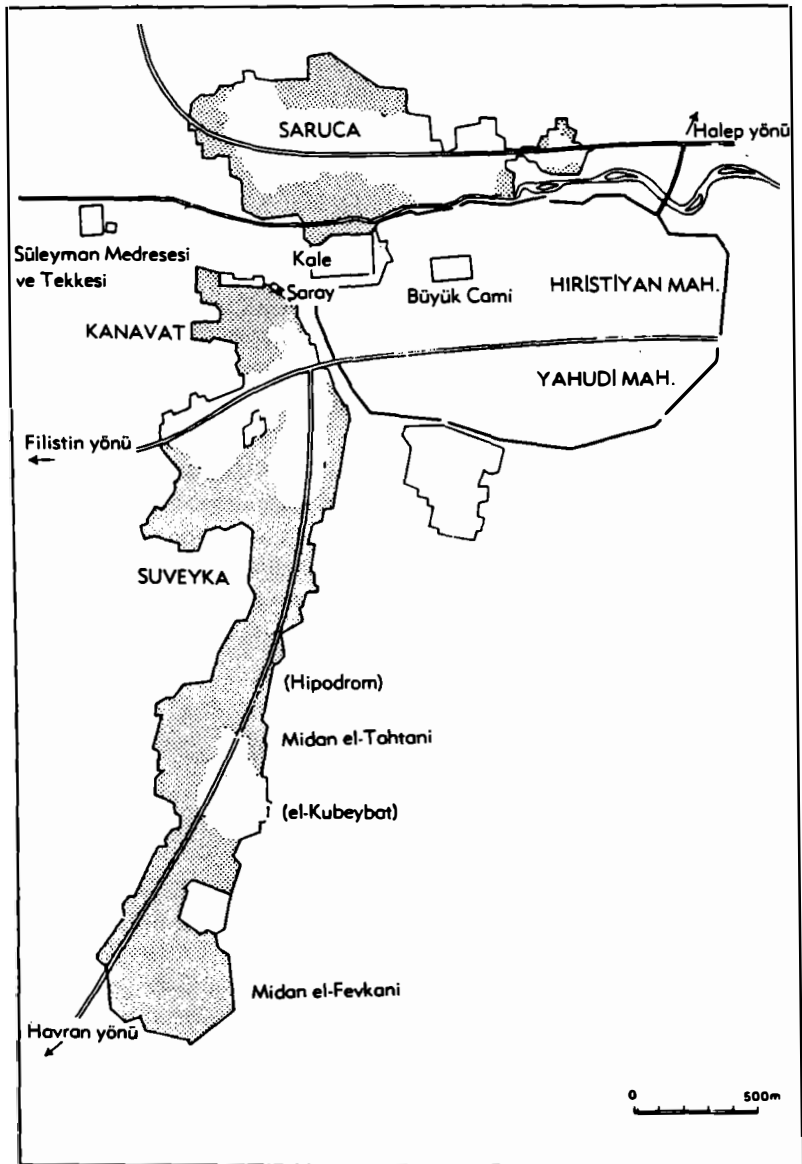
KENTSEL BÜYÜME

Osmanlı İmparatorluğı'nun yerleşme dönemi, Arap dünyasının büyük kentlerinde genel denebilecek bir büyümenin izlerini taşıdı. Bu metropollerden bazılarının devlet başkenti olmaktan basit eyalet merkezliğine düştükleri doğrudur. Bu durum bir gerileme nedeni olabilir. Ama daha önce sıraladığımız genel etkenler, bu olumsuzluğu fazlasıyla ortadan kaldırdı. Kaldı ki bu durum Kahire dışında pek de söz konusu olmamıştı. Örneğin Tunus ve Cezayir hızla, neredeyse bağımsız devletlerin başkentleri haline yeniden geldiler; şam, Halep, Musul ve Bağdat ise Osmanlı fethinden önceki gibi eyalet merkezleri olarak kaldılar.⁴⁵

Kentsel evrimi aydınlatmak her zaman kolay değildir. Bonaparte sef'e-

sie, M. de Epalza ve R. Petit (der.), Madrid, 1973 ve özellikle J. D. Latham'ın makalesi, "Contribution à l'étude des immigrations andalouses et leur place dans l'histoire de la Tunisie", 21-63. J. Pignon, "Un document inédit", 98. Şevyaşiler hakkında: Lucette Valensi, "İslam et capitalisme. Production et commerce des chéchias", *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 16 (1969); Sophie Ferchiou, *Technique et société. Exemple de la fabrication des chéchias en Tunisie*, Paris, 1971.

45 Bkz. A. Raymond, "La conquête ottomane".

2. Şam'ın XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla büyümesi (gri ile gösterilmiştir). (J. Sauvaget, Esquisse, Plan VIII re X)

rine katılan bilginlerin 1798’de Kahire nüfusu üstüne yaptıkları değerlendirmelerden önce, bu kentlerin nüfusu hakkında hiçbir ciddi istatistik, *Description de l’Égypte*’teki haritadan önce hiçbir kesin harita yoktur. Ortaçağda bu kentlerin nüfusu hakkında yapılmış tahminlerin hayalci niteliği ve abartılı iyimserliği de ek bir güçlük oluşturmaktadır. Örneğin Memluk dönemi Kahire’si hakkında ileri sürülen tamamen temelsiz rakamlar (1350’ye doğru yarım milyon, 1550’ye doğru 385.000 kişi), Osmanlılar döneminde kentin evrimi hakkındaki olumsuz yorumları beslemiş, 1517 ile 1798 arasında sürekli bir düşüş görülmesine yol açmıştır.⁴⁶

Bununla birlikte Osmanlı arşivlerinde başlatılan çalışmalar, mali sömürülerini sağlam temellere dayandırabilmek için eyaletlerini tanıma kaygısı taşıyan fatihlerin yaptıkları bazı tahminleri ortaya çıkarmıştır.⁴⁷ Ne yazık ki bu Osmanlı nüfus sayımları da pek güvenilir değildir ve daha çok “hane” sayımı olarak gözükmektedir. Bunların kesin demografik terimlerle yorumu oldukça güçtür. Diğer yandan, elimizdeki veriler genelde sadece XVI. yüzyıla aittirler ve uzun vadeli evrimi belirlemeye izin vermemektedirler.

O halde, çeşitli dönemlerdeki nüfus hakkında sonuçlara varılmasını sağlayacak unsurları bizzat kentin içinde araştırmak gereklidir. Kent arkeolojisi ve kaynak incelemelerinin önümüze koyduğu anıtlar tarihi, şehirlerin genişlemesine ilişkin belli konjonktürler önermemize elvermektedir: Şam ve Halep’in tarihlerini, kuruluşlarından XIX. yüzyıl ortasına kadar, gerçeğe yakın bir biçimde yansıtan haritaları Jean Sauvaget böyle oluşturmuştur.⁴⁸ Camilerin, hamamların, çeşmelerin yerlerinin incelenmesi de kent dokusunun evrimi hakkında ipuçları vermekte ve nüfusun belirli bir dönemdeki dağılımı ve bir dönemden diğerine değişimiyle ilgili sonuçlara varmayı sağlamaktadır.⁴⁹ Ancak, yine de bu alanda ileri sürülebilecek hiçbir şey varsayım sınırlarını pek aşamaz.

1517 ve 1800’deki konumları yeterli kesinlikte haritalaştırılabilecek denli tarihleri iyi bilinen birkaç kentte, kent büyümesi, imar edilmiş alanların yüzölçümündeki genişlemenin hesaplanmasıyla somutlaştırılabilir. Memluk dönemi Kahire’sinin yüzölçümü, en geniş halinde 450 hektarı geçmezdi; 1798’e doğru (*Description de l’Égypte*’in haritasına göre), ken-

46 A. Raymond, “Le Caire sous les Ottomans”, 15.

47 Şam için bkz. Muhammad Bakhit, *The Ottoman Province*; ve J. P. Pascual, *Damas à la fin du XVIe siècle*. Halep için: André Raymond, “The population of Aleppo in the 16th and 17th Centuries”, *IJMES*, 16 (1984-4).

48 Bkz. J. Sauvaget, “Esquisse”, VIII. ve X. haritalar; *Alep*, LXII. ve LXX. haritalar.

49 Bkz. André Raymond, “Signes urbains et étude de la population des grandes villes arabes”, *BEO*, 27 (1974); ve Antoine Abdel Nour’un belirttiği çekinceler, *Introduction à l’histoire urbaine de la Syrie ottomane*, Beyrut, 1982, 53-56.

tin imar edilmiş alanı 660 hektardı. Sauvaget'nin haritaları, Şam için bu yüzölçümünü XVI. yüzyıl başında 212 hektar ve XIX. yüzyıl ortasında 313 hektar (bkz. Şekil 2), Halep içinse aynı tarihlerde 238 ve 367 hektar olarak saptamaktadır: Her üç örnekte de saptanan büyüme %50'ye çok yakındır.⁵⁰

Kent nüfusunun imar edilmiş alanların büyümesiyle orantılı olarak arttığı varsayımının mantıklı olduğu açıktır. Çünkü kent yaşamının gelişme ya da gerileme dönemlerindeki değişimlere karşın, Arap kentlerindeki nüfus yoğunluğu pek değişmeden kalmıştır. XIX. ve XX. yüzyılların demografik ve kentsel devrimlerine kadar, bu yoğunluk hektar başına 300 ila 400 kişilik bir ortalama düzeyinde seyretmiştir.⁵¹

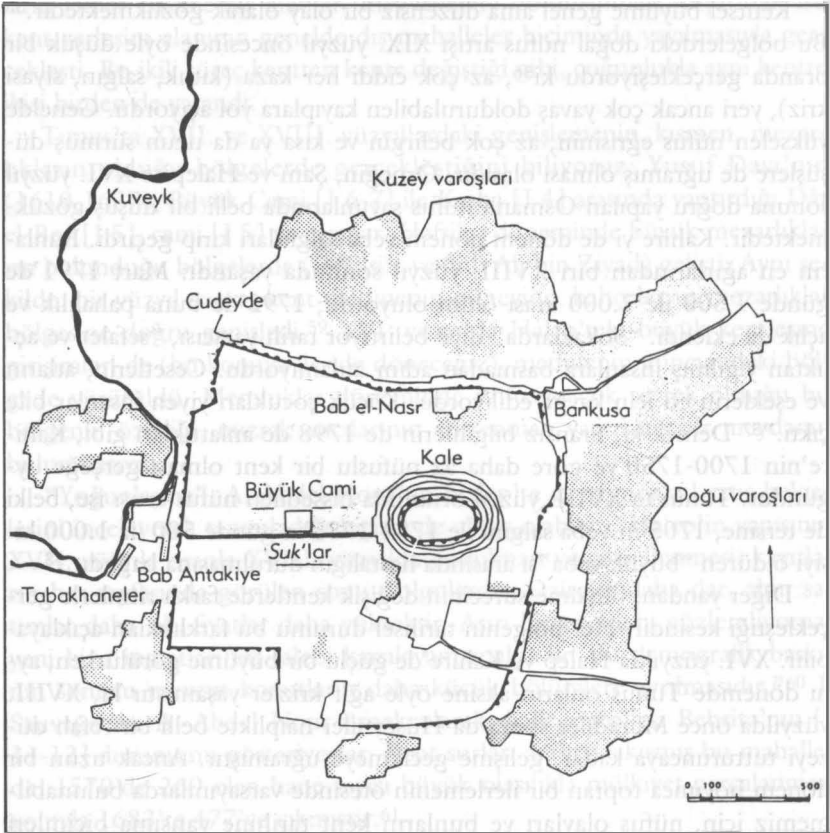
Ancak belli imar alanlarından mekanik bir biçimde hemen nüfus sayıları çıkarmak söz konusu olamaz. XIX. yüzyıla dek gezginlerin ya da elçilerin verdikleri, ya da tarih yazıcılarının az sayıdaki tahminlerinde önerdikleri gerçek dışı rakamlara da güvenmemeliyiz.⁵²

XVI. yüzyıldaki Osmanlı nüfus sayımlarının (ilki 1537'de yapıldı), 1683'te konsolos d'Arvieux'nün (kuşkusuz resmi bir Osmanlı belgesine dayanarak) ve XIX. yüzyılın daha güvenli tahminlerinin verdikleri rakamları birleştirerek, Osmanlı dönemi içindeki üç yüzyıllık tarihini kapsayan eğriyi çıkarabileceğimiz tek kent, şimdilik Halep'tir. "Hane" olarak nüfus, 1537'de 9.583 iken 1683'te 13.854'e çıkmış, yani %45'lik bir artış gözlenmiştir. Bu "hane" sayısını kişi sayısına çevirdiğimizde, böyle bir işlemin getireceği tüm yanlışla payları saklı kalarak (çünkü her hanede oturan birey sayısının belirsizliğini hesaba katmak gerekir- sekiz olabilir mi?), Halep nüfusunun 1537'de 80.000 iken, 1683'te 115.000'e, XVIII. yüzyıl sonunda da 120.000'e ulaştığı, yani %50 arttığı sonucuna varılmaktadır. A. Abdel

50 Kesin bir hesap (bu tahminlerin yaklaşık niteliği göz önünde tutulunca, pek de bir anlamı yoktur) şu artışları veriyor: Kahire için %47, Şam için %48, Halep için %54. A. Raymond, "Le Caire sous les Ottomans", 16-18. Sauvaget için bkz. not 48.

51 Bkz. özellikle Torres Balbas'ın ortaçağ Endülüs kentleri üzerine çalışmaları: "Les villes musulmanes d'Espagne et leur urbanisation", *Annales de l'IEO*, 6 (1942-1947); "Extension y demografia de los Ciudades hispano musulmanas", *Studia Islamica*, 3 (1955). Bu araştırmacı hektar başına 348 kişilik bir ortalama önermektedir. Bu alanda, bkz. Alexandre Lézine'in yaptığı araştırmalar, *Deux Villes d'Ifrikiya*, Paris, 1971. Bu konuda, bkz. A. Raymond, "Signes urbains". XIX. yüzyıl öncesinde görelî sağlam verilere dayanan tek tahmin *Description de l'Égypte*'te Kahire için yapılandır: 398 kişi/hektar (imar edilmiş 660 hektarda 263.000 kişi).

52 Bildiğimiz kadarıyla, Arap vakanüvislerinin yaptıkları çok az tahminden biri İbn Ebi Dinar'a aittir (*Mu'nis*, 146-147); Tunus'un 1535'te yağmalanması hakkında, kentin bu felaketten önceki nüfusunun 180.000 kişi tamin etmektedir. Bu sayı büyük olasılıkla gerçeğe uygun değildir.

3. Halap'ın XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla büyümesi (gri ile gösterilmiştir). (J. Sauvaget, Alep, Plan LXII ve LXX)

Nour, Şam'da da buna yakın bir evrimi varsaymaktadır: XVI. yüzyıl başında 52.000, 1800'e doğru yaklaşık 90.000 kişi.⁵³ Kahire için elimizde sadece *Description de l'Égypte*'nin verdiği, 1798'e ait güvenilir sayı vardır: 263.000 kişi. 1517 için benim önerdiğim tahminden (150.000) yola çıkarsak, %60'lık bir büyüme sonucuna varıyoruz ki bu da kentin üç yüzyıllık evrimi hakkındaki bilgilerimize uygun görünmektedir.⁵⁴

53 Halep hakkında bkz. A. Raymond, "The population of Aleppo". A. Abdel Nour Halep için, XVI. yüzyılda 60.000, 1683'te 78.000, 1800'de 120.000 nüfus önermektedir: Bu tahminler mantıklı olsalar da hiçbir belgeye dayanmamaktadırlar (*Introduction*, 66-72). Şam için bkz. aynı yerde, 72-74.

54 A. Raymond, "Le Caire sous les Ottomans", 15-25.

Kentsel büyüme genel ama düzensiz bir olay olarak gözükmektedir.⁵⁵ Bu bölgelerdeki doğal nüfus artışı XIX. yüzyıl öncesinde öyle düşük bir oranda gerçekleşiyordu ki⁵⁶, az çok ciddi her kaza (kıtık, salgın, siyasi kriz), yeri ancak çok yavaş doldurulabilen kayıplara yol açıyordu. Genelde yükselen nüfus eğrisinin, az çok belirgin ve kısa ya da uzun sürmüş düşüşlere de uğramış olması olasıdır. Örneğin, Şam ve Halep'te XVI. yüzyıl sonuna doğru yapılan Osmanlı nüfus sayımlarında belli bir düşüş gözük-mektedir. Kahire'yi de dönem dönem veba salgınları kırıp geçirdi. Bunla-rın en ağırlarından biri XVIII. yüzyıl sonunda yaşandı: Mart 1791'de günde 1.500 ile 2.000 arası ölüm oluyordu; 1792'de buna pahalılık ve açlık da eklendi. "Sokaklarda" diye belirtiyor tarih yazarı, "sefalet ve aç-lıktan yığılmış insanlara basmadan adım atılamıyordu. Cesetlerin, atların ve eşeklerin eti için kavgaya ediliyordu. Küçük çocukları yiyen insanlar bile çıktı."⁵⁷ Demek ki, Fransız bilginlerin de 1798'de anlattıkları gibi, Kahi-re'nin 1700-1750'ye göre daha az nüfuslu bir kent olması gerçeğe uy-gundur. Tunus'ta XVIII. yüzyıl ortasında hissedilen nüfus artışı ise, belki de tersine, 1705'in veba salgını ile 1784-1785'in günde 500 ila 1.000 ki-şiyi öldüren "büyük veba"sı arasında hastalığın durulmasına bağlıdır.⁵⁸

Diğer yandan, büyüme sürecinin değişik kentlerde farklı ritimlerle ger-çekleştiği kesindir. Her bölgenin tarihsel durumu bu farklılıkları açıklaya-bilir. XVI. yüzyılda Halep ve Kahire'de güçlü bir büyüme görülürken, ay-nı dönemde Tunus onların aksine öyle ağır krizler yaşamıştır ki, XVIII. yüzyılda önce Muradiler sonra da Hüseyinler naiplikte belli bir refah dü-zeyi tutturuncaya kadar, gelişme gecikmeye uğramıştır. Ancak uzun bir dönem boyunca toptan bir ilerlemenin ötesinde varsayımlarda bulunabil-memiz için, nüfus olayları ve bunların kent tarihine yansıma biçimleri hakkında daha kesin bilgiler gerekmektedir.

Büyüme Tarzları

Kent büyümesi, içeriden "yoğunlaşma" ve kent dokusundaki boşluk-

55 Irak kentleri hakkında daha kesin bilgiler olmadığından, Musul'u iyi tanıyan (1760'tan itibaren uzun bir süre orada yaşadığı) Domenico Lanza'nın tespitini alıyo-rum: "Yaşlılar diyorlar ki onların zamanında kent harabe olmuştu ve çok boştu ve nüfus şimdikiğin üçte birinden azdı" (Domenico Lanza, *el-Mevsil fi'l-Karn el-Tâmin 'Aşar*, Bağdat, 1953, 12).

56 Daniel Panzac, XIX. yüzyılın ilk yarısında bu oranı binde 5 olarak tahmin ediyor ("Endémies, épidémies et population en Égypte au XIXe siècle", *L'Égypte au XIXe siècle*, R. Mantran [der.], Paris, 1982).

57 Abdurrahman el-Ceberti, *Acâib el-Âsâr*, Bulak, 1879, 4 cilt, II, 238-239.

58 Paul Sebag, "La peste dans la Régence de Tunis", *IBLA*, 109 (1965-1), 41-42.

ların (imar edilmemiş alanlar, mezarlıklar) doldurulması, dışarıdan ise kent yerleşim alanının genelde dış mahalleler biçiminde yayılmasıyla gerçekleşti. Bu ikili süreç kentten kente değiştiği gibi, yoğunlukla aynı kentte ikisi birden de yaşandı.

Tunus'ta XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki genişlemenin, kısmen, mezarlıkların olduğu bölgelerde gerçekleştiğini biliyoruz: Yusuf Dayı'nın (1610-1637), Büyük Cami [J 6-7] ile Kasba [J 4] arasında yaptırdığı Dâr el-Bey [J 5], cami [J 5] ve çarşılar, Hafsiler döneminde büyük mezarlıkların bulunduğu bölgelerde (el-Silsile ve Sidi Ali bin Ziyad) gelişti. Aynı şekilde, bir yüzyıl sonra, kent medinenin güneyine, bahçeler ve mezarlıklar bölgesine doğru genişledi.⁵⁹ XVI. yüzyılda Halep'teki büyük kentleşme girişimleri de (bu konuya ileride döneceğiz), medinenin güneyindeki bölgede yürütüldü. Memluklar döneminde nüfusun çok seyrek olduğu bu bölgenin özelliği, mızrak atıcılarının antrenman yaptıkları bir meydanın bulunmasıydı.

“Yoğunlaşma”, A. Abdel Nour'un Halep'te gayri menkul satış belgelerini inceleyerek tanımladığı biçimi de almış olabilir: “Halep'in yapısının XVII. yüzyıla oranla XVIII. yüzyılda bozulması ve parsellenmesi, kayıtların her sayfasında görülen somut olgulardır. Daireler daha dar, alım satımlar daha sık, fiyatlar daha yüksektir. Aşırı bir ev talebi gözlemliyoruz; yeni bina inşaatları bu talebi karşılayamamaktadır. Bu demografik baskının sonucu mevcut konutların daha küçük bölümlere ayrılmasıdır.”⁶⁰ J. Sauvaget ve A. Abdel Nour örnek olarak, halk mahallesi Behsita'nın [I 11-12] durumunu gösteriyorlar. Kent surları arasına sıkışmış bu mahallede, 1570'de 260 olan hane sayısı büyük olasılıkla mülkiyet parçalanması yoluyla 1683'te 477'ye çıkmıştır.⁶¹

Bir “kentsel kriz”e yol açmadığı sürece, bu iç yoğunluk büyümesini ortaya koymak oldukça güçtür. Söz konusu kriz, örneğin, nüfus artışı sonucu kent merkezinde kalmaları dayanılmaz hale gelen tabakhanelerin taşınması biçimine girebilir. Halep, Kahire ve Tunus'ta bu olaya ilişkin üç örneğimiz var. Halep'te, kentin *intra muros* (“sur içi”) bölümünde, *medine*'ye de fazla uzak olmayan bir yerde bulunan tabakhaneler [L 12-13], 1570'e doğru kent içinde giderek artan ve herhalde bu kötü kokulu sanayi ile daha fazla komşuluk etmeye dayanamayan nüfusa yer açmak için olsa gerek, kentin

59 Jacques Revault, *Palais et demeures de Tunis*, 4 cilt, Paris, 1967-1978, I, 171, 323; II, 100, 129; bkz. Slimane-Mostafa Zbiss, *La Medina de Tunis*, Tunus, 1981, 51, 52, 54.

60 A. Abdel Nour, *Introduction*, 118.

61 J. Sauvaget, *Alep*, 226-229, not 852. A. Abdel Nour, *Introduction*, 119.

batısına taşındılar [PQ 6]. Bir mahallenin ve bir caminin ismi olan “eski tabakhane” (el-Debbâğa el-Arika) [L 12] günümüze dek bu eski yerleşimin anısını yaşatmıştır. “Yeni” tabakhaneler ise Kuveyk boyunca gelişti. Kahire’de, Bab Zuveyle’nin [M 6] hemen güneyindeki bölgede daha yoğun olan nüfus artışı, aynı şekilde 1600’e doğru, o sırada hızla kentleşen bir bölgede [NO 9-10] dört hektarlık bir alanı kaplayan tabakhanelerin kent dışına, Bab el-Luk dışına [M 15] taşınmasını dayattı. Ancak bu taşınmadan sonra, çok yakındaki Birke el-Fil (“Fil Gölcüğü”) bölgesi [Q 9], emirler için “şık” bir semt haline geldi. XVIII. yüzyılda nüfusun hızla arttığı ve kent içinde oturulabilecek yerlerin azaldığı Tunus’ta da, Ali Bey, 1770’e doğru debbağlar çarşısını (Suk el-Debbâğın) kent dışına taşımaya karar verdi. Tunus’lu tarihçi Hammuda bin Abdülaziz, “böylece kent içinde bulunan eski çarşıda yeni evler inşa edilmesi mümkün oldu”⁶² diye yazıyor.

Çoğunlukla dış mahalleler (varoşlar) tarzında ilerleyen kent yayılmasını gözlemlemek ve ölçümlemek ise daha kolaydır. J. Sauvaget, XVI. yüzyıl başı ile XIX. yüzyıl arasında Halep’teki kuzey ve doğu mahallelerinin gelişimini haritaya dökebilmiştir. Şam’ın güneyindeki büyük Midan varoşunun, Havran ve Hicaz yolu boyunca yayılarak çevre köyü Kubeybat’ı (“küçük kubbeler”) ve eski “Çakıltaşları” hipodromunu (meydan) nasıl yuttuğunu da göstermiştir. Zaten “Midan” ismi de “meydan”dan gelmektedir (Şekil 2 ve 3). Kahire’nin evrimi de benzer bir süreç izlemiş, kentin önce güney sonra da batı bölgesi, ortaçağda kent sınırlarını belirleyen kanalı (*Halic*) geçip, aşama aşama gelişmiştir. Kahire’nin en kalabalık bölgelerinden uzak kalmak için önce güneye, Birke el-Fil bölgesine (XVII. yüzyıl) [Q 9], sonra da kentin batısına, Birke el-Azbekiyye (Özbekiye) [H 12] civarına yerleşen emir konutlarının bu gezisi, sanki kentteki evrimin bir yorumu gibidir. Bu olay, değişik evreleri nüfus artışı evrelerine tam denk düşen, kamu çeşmeleri yapımı tarihini andırmaktadır.⁶³

Kuzey varoşu hakkında J. Sauvaget ve J. C. David’in yaptıkları incelemeler sayesinde, Halep örneğinde de böyle bir büyüme süreci izlenebilir: Kent dokusunun, Memluk döneminden itibaren, Bab el-Nasr’dan [I] 16-17] başlayarak büyük ulaşım eksenleri boyunca bir yelpaze biçiminde yayılması; Osmanlılar döneminde imar adaları içindeki ve varoşların çevresindeki doku boşluklarının kentleşmesi. Modern planlarda yol çizgilerinin ve parsellemenin incelenmesi, önceden tasarlandıkları açıkça belli işlemlerin izini bulmamızı sağlamaktadır. Kentin geometrik görüntüsü (ana so-

62 André Raymond, “Le déplacement des tanneries à Alep, au Caire et à Tunis, à l’époque ottomane”, *Revue d’Histoire Maghrébine*, 7-8 (1976).

63 Kahire’nin en eski bölümüne Kahira diyarum; Fatımi dönemindeki kuruluşa ait bu

kakların birbirine paralel ve eşit aralıklı yan sokaklara ayrılması) yüzyılların içinden süzülüp gelmektedir (Şekil 13).⁶⁴

Description de l'Égypte'teki plan, kentin batı bölümünde Haliç ötesinde kalan bölgede de aynı düzgün parsel izlerine rastlandığını göstermektedir. Bu bölgenin, Makrizi'nin XV. yüzyılda işaret ettiği büyük vakıfların⁶⁵ elindeki geniş arazi rezervlerini XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kullanarak kentleştiğini görmüştük. Şam'da da, Midan Mahallesi'nin bir bölümü (Suk el-Midan bölgesi) böyle tam bir parsellenme temelinde düzenlenmiştir (Şekil 12).⁶⁶ Tunus'un kuzey ve güney varoşlarının planlarında görülen aynı düzgünlükteki yol çizgileri dikkatle incelenirse, Osmanlı döneminde kentin yakın çevresine doğru gelişimi hakkında kuşkusuz benzer sonuçlara varılacaktır.

XVIII. Yüzyıl Sonuna Doğru Arap Kentleri

Nüfusu kesinlikle 500.000'e varan İstanbul'un çok gerisinde kalsa da, imparatorluğun ikinci büyük kenti olan Kahire'nin diğer Arap metropollerinde içinde çok özgün bir yeri vardı. Yüzölçümü (toplam 730 hektar, imar edilmiş alan 660 hektar) ve nüfusuyla (*Description de l'Égypte*'e göre 263.000 kişi), yüzölçümleri 300 hektar, nüfusları 100.000 civarındaki, saygın metropollerin mirasçısı bir grup kentin epey önünde yer alıyordu. Bu grubun başında, toplam 397 hektar alanı (imar edilmiş alan 367 hektar) ve yaklaşık 120.000 nüfusuyla Halep geliyordu. Şam (313 hektar, yaklaşık 90.000 kişi) ve Bağdat (340 hektar, yaklaşık 90.000 kişi) birbirlerine denk merkezlerdi; herhalde Tunus'tan da (toplam yüzölçümü 260 hektar, imar edilmiş alan 231 hektar, 1860'a doğru tahmini nüfus 80.000) biraz daha büyüktüler. İmparatorluk dışında kalan Fas'ın XIX. yüzyıl başında 153 hektarlık yüzölçümü ile 100.000'lik bir nüfusa sahip

bölge surların içinde kalmaktadır (Bab el-Fütuh'tan Bab Zuveyle'ye, doğu duvarından Haliç'e/Kahire kanalına); güney bölgesi, Fatımi surunun (Bab Zuveyle) güneyindeki ve Haliç'in doğusundaki Kahire parçası; batı bölgesi, Haliç'in batısında kalan bütün bölge.

64 Bkz. Jean-Claude David'in çalışmaları: "Urbanisation spontanée et planification: le faubourg ancien nord d'Alep (XVe-XVIIIe)", *Cahiers de la Recherche Architecturale*, 10/11 (1982), harita s. 16-17; *Le waqf d'Ishir Pâshâ à Alep (1063-1653)*, Şam, 1982, 62. Bkz. daha ilerde Dördüncü Bölüm.

65 Söz konusu semtlerin yaşadığı Halep'ten farklı olarak, Kahire'nin bütün batı bölgesi (Haliç'in öte yanı) XIX. yüzyılda, modernleşme operasyonları sırasında yok oldu ve bu mahallelerin incelenmesinde *Description de l'Égypte*'in planı kullanılabilecek az sayıda belgeden biridir. *Medine*'lerdeki, özellikle de Manastır'da (Tunus) şehircilik hakkında A. Lézine'in çarpıcı saptamaları için bkz. *Deux villes*, 127-132.

66 Bkz. 1/500 ölçeğinde Şam planı, yaprak XXXIV-1. Bkz. daha ilerde 152.

olması zor görünse de, yine de bu grup içinde yer alıyordu. Musul'un genel boyutları diğer kentlere benziyordu (274 hektar), ama imar edilmiş alan sadece 194 hektardı ve nüfusu herhalde 55.000'i aşmıyordu. Cezayir çok daha mütevazı bir kentti: Sadece 46 hektar yüzölçümü ve 1830'da 30.000 olarak tahmin edilen nüfusu ile, XVII. yüzyıl ölçülerinin çok altında kalmış bir kent olarak kabul edilir. Sana (1880'de 24.000) ve Kudüs (nüfusu 15.000'i geçmiyordu) ise küçük kentlerdi.⁶⁷

İyimser ama kesinlikle mesnetsiz bilgilere dayanarak yapılan alışıl gel-dik cömert tahminlerle kıyaslandığında, bu rakamlar zayıf görünebilirler. Bu tahminlerin gerçeğe uygunluklarını sına ma araçlarından biri, kent nüfus yoğunluklarının saptanmasıdır. Kahire, bu alanda da, olağ andışı bir kent olarak belirmektedir: Kent ortalaması (hektar başına 400 kişi) klasik dönem Arap kenti için kabul edilebilir en üst sınıra yakındır; kentin dik-kat çekici canlılığı, olağ andışı bir yoğunluğa olanak tanıyan dikey mimarisi ve yoğunluğun hektar başına 600 kişiye ulaştığı kentin iş merkezinde ki (Kahira) ortaklaşa kullanılan çok sayıda konut (kervansaraylar, kiralamaya yönelik binalar) bu durumu açıklayan nedenler arasında sayılabilir; kentin geri kalanında yoğunluklar 375 kişi/hektar (güney bölgesi) ve 300 kişi/hektar (batı bölgesi) gibi daha "makul" sayıları geçmiyordu.⁶⁸ Daha yukarıda yaptığımız nüfus tahminlerinden yola çıkarsak diğer büyük Arap kentlerinde görülen yoğunluklar da (yaklaşık 300 kişi/hektar) bu düzeydedir: Halep 327, Şam 288, Musul 283, Bağdat 265 ve Tunus, 346 kişi/hektar.⁶⁹ Ancak Cezayir konusunda daha kuşkucu davranabiliriz: Çok yüksek bir yoğunluk görünmektedir; hektar başına 646 kişilik oran (1830'da nüfus 30.000), Kahire'nin iş merkezinden bile fazladır. Bu durum, kentin surlar içine sıkışmasıyla, inşaatların yoğunluğu ve mimarinin dikey niteliğiyle, bir de binlerce yeniçeri ile Hristiyan esirlerin üstüste yığıldığı zindan ve kışlaların varlığıyla açıklanabilir. Ama daha eski dönemler için verilen rakamlar (XVII. yüzyılda herkes 100.000 diye yazıyor), tüm kuşkuları haklı çıkartabilecek düzeydedir: Cezayir ya da Kahire gibi kentlerde, hektar başına 2.000 kişilik yoğunluklar ancak çağ-

67 Şu andaki bilgi düzeyimize göre, 1800'e doğru çıkarılan nüfusa ilişkin verilerin oldukça sağlam temellere dayandığını kabul edebileceğimiz Kahire'nin dışında, incelenen diğer büyük Arap kentlerinin bütünü için ancak çok belirsiz ve konjonktürel tahminlere sahibiz.

68 Yoğunluklara ilişkin bu sayılar konusunda, bkz. A. Raymond, "Signes urbains", 188.

69 Tunus'ta yoğunluk oranı göreceli olarak yüksektir. Tunus nüfusunun sıkça kabul edilen 100.000'den (100.000 olduğunda, yoğunluk: 433 kişi/hektar), hele hele 150.000'den (yoğunluk: 649 kişi/hektar!) az olduğunu bana düşündüren nedenlerden biri budur. O zaman, J. Ganiage'ın verdiği sayıyı daha gerçeğe uygun buldum

mızda sömürgeleşme ve XX. yüzyılın nüfus patlaması gibi nedenlerle görülmüştür.

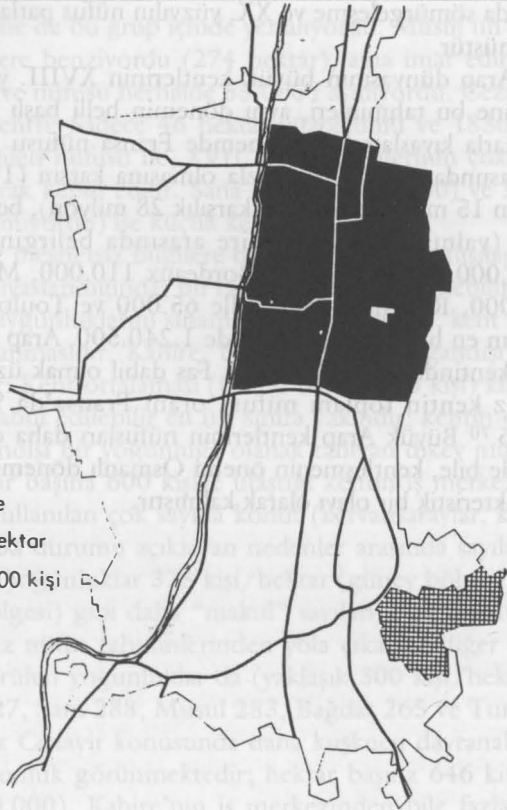
Arap dünyasının büyük kentlerinin XVIII. yüzyıl sonundaki nüfusu üstüne bu tahminleri, aynı dönemin belli başlı Fransa kentlerine ilişkin sayılarla kıyaslarsak, o dönemde Fransa nüfusu Arap ülkelerinin toplam nüfusundan açık farkla fazla olmasına karşın (1789'da Mağrip ve Maş- rık'ın 15 milyon nüfusuna karşılık 28 milyon), benzer bir sıralanma görü- rüz (yalnız Paris ile Kahire arasında belirgin bir fark vardır): Paris 600.000, Lyon 150.000, Bordeaux 110.000, Marsilya 110.000, Nantes 80.000, Rouen 72.500, Lille 65.000 ve Toulouse 53.000. Yani Fran- sa'nın en büyük sekiz kentinde 1.240.500, Arap dünyasının belli başlı se- kiz kentinde ise (100.000'lik Fas dahil olmak üzere) 848.000 nüfus. Bu sekiz kentin toplam nüfusa oranı Fransa'da %4,4, Arap ülkelerinde %5,6.⁷⁰ Büyük Arap kentlerinin nüfusları daha doğru rakamlara çekildi- ğinde bile, kentleşmenin önemi Osmanlı döneminde de Arap dünyasının karakteristik bir olayı olarak kalmıştır.

("La population de la Tunisie vers 1860", *Population*, 21-5, 1966). Bu konuda bkz. Nancy Gallagher, *Medecine and Power in Tunisia*, Cambridge, 1983, 107.

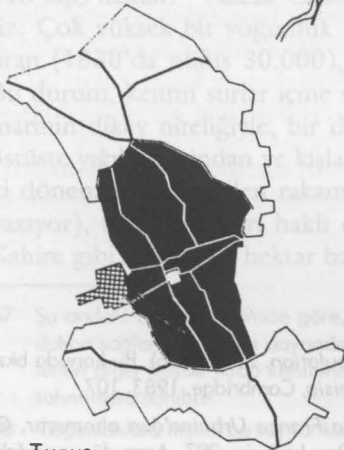
70 Fransız kentlerinin nüfusları *L'Histoire de la France Urbaine*'den alınmıştır, G. Duby (der.), cilt III, *La ville classique*, E. Le Roy Ladurie, 297. Arap dünyasındaki nüfus tahminleri için: Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, New York, 1982 ve Roger Owen, *The Middle East in the World Eco- nomy*, Londra, 1981, 24.

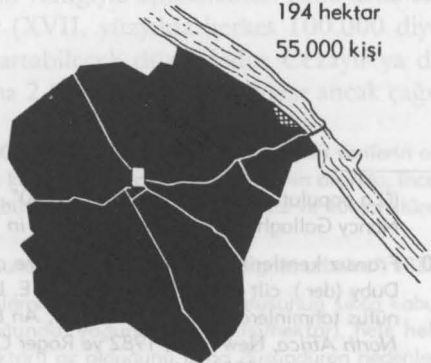
Cezayir
46 hektar
30.000 kişi

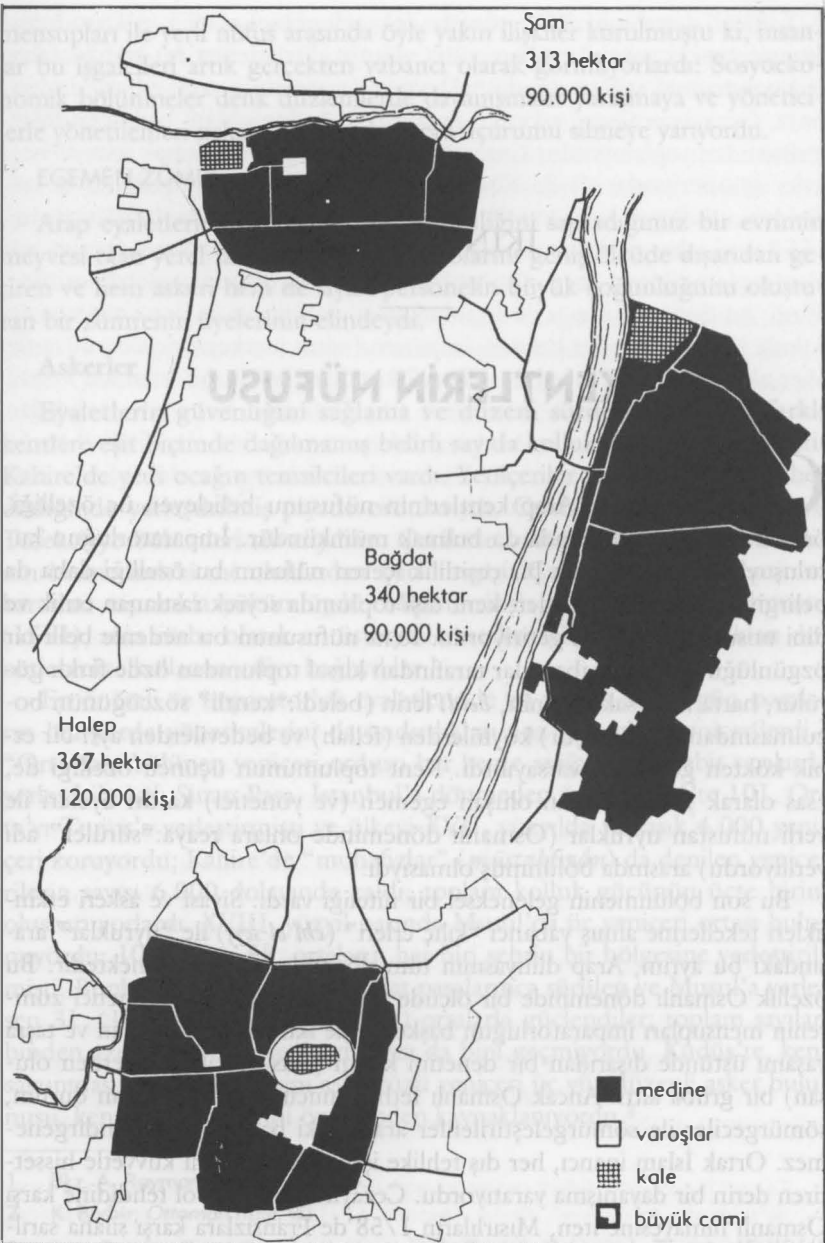
Kahire
660 hektar
263.000 kişi

Tunus
231 hektar
80.000 kişi

Musul
194 hektar
55.000 kişi

4. XVIII. yüzyıl sonuna doğru büyük Arap kentlerinin karşılaştırmalı boyutları (yerleşim alanları ve nüfusları).

İKİNCİ BÖLÜM

KENTLERİN NÜFUSU

Osmanlı dönemi Arap kentlerinin nüfusunu belirleyen üç özelliği, önceki kent toplumlarında da bulmak mümkündür. İmparatorluğun kuruluşuyla birlikte, büyük bir çeşitlilik içeren nüfusun bu özelliği daha da belirginleşmiş oldu: Kentler, kent dışı toplumda seyrek rastlanan etnik ve dini unsurları bir araya getiriyordu. Kent nüfusunun bu nedenle belli bir özgünlüğü vardı ve yabancılar tarafından kırsal toplumdan özde farklı görülür, hatta kent sakinlerinin, *beldi*’lerin (beledi:“kentli” sözcüğünün bozulmasından türetilmiştir) köylülerden (fella) ve bedevilerden ayrı bir etnik kökten geldikleri varsayılırdı. Kent toplumunun üçüncü özelliği de, esas olarak yabancıardan oluşan egemen (ve yönetici) kastın üyeleri ile yerli nüfustan uyruklar (Osmanlı döneminde onlara reaya:“sürüler” adı veriliyordu) arasında bölünmüş olmasıydı.

Bu son bölünmenin geleneksel bir niteliği vardı: Siyasi ve askeri etkinlikleri tekellerine almış yabancı “kılıç erleri” (*ehl el-seyf*) ile “uyruklar” arasındaki bu ayrım, Arap dünyasının tüm dönemlerinde görülmektedir. Bu özellik Osmanlı döneminde bir ölçüde güçlenmiştir, çünkü yönetici zümrenin mensupları imparatorluğun başkentinde iktidarı elinde tutan ve taşra yaşamı üstünde dışarıdan bir denetim kuran (esas olarak Türklerden oluşan) bir gruba aitti. Ancak Osmanlı fethi sonucunda ortaya çıkan durum, sömürgeciler ile sömürgeleştirilenler arasındaki basit ilişkilere indirgenemez. Ortak İslam inancı, her dış tehlike işaretinde kendini kuvvetle hissettiren derin bir dayanışma yaratıyordu. Cezayirlileri İspanyol tehdidine karşı Osmanlı himayesine iten, Mısırlıların 1758’de Fransızlara karşı silaha sarılmasına yol açan ve 1864’te Sefakis Tunuslularını Osmanlı koruması istemeye iten hep aynı dayanışma duygusudur. Diğer yandan egemen zümre

mensupları ile yerli nüfus arasında öyle yakın ilişkiler kurulmuştu ki, insanlar bu işgalcileri artık gerçekten yabancı olarak görmüyorlardı: Sosyoekonomik bölünmeler denk düzlemlerde dayanışmalar yaratmaya ve yöneticilerle yönetilenleri geleneksel olarak ayıran uçurumu silmeye yarıyordu.

EGEMEN ZÜMRE

Arap eyaletlerinde iktidarın özü, çeşitliliğini saptadığımız bir evrimin meyvesi olan yerel farklar bir yana, kadrolarını geniş ölçüde dışarıdan getiren ve hem askeri hem de siyasi personelin büyük çoğunluğunu oluşturan bir zümrenin üyelerinin elindeydi.

Askerler

Eyaletlerin güvenliğini sağlama ve düzeni sürdürme görevi, farklı kentlere eşit biçimde dağılmamış belirli sayıda kolluk güçlerine verilmişti. Kahire’de yedi ocağın temsilcileri vardı. Yeniçeriler ve azaplar ülke fethe dildiğinde yerleştirilmiş piyade ordularıydı. Cemaliyye (gönüllüyan) ve Tüfekçiyye bölümleri süvari diler. Çerâkese bölüğü de süvari diler ve valinin hizmetindeki memluktardan kurulmuştu. Çavuşıyye bölüğü emir ve kararları taşımakla yükümlüydü. Müteferrikalar daha sonra kurulmuştu (1554), ama rütbe olarak en üstteydiler ve kendilerini diğer ocakları denetlemekte kullanan valiye bağlıydılar.¹

En önemli ve imparatorluk eyaletlerinde en yaygın askeri güç, paşaların her yerde yönetimlerini dayandırdıkları ana güç olan yeniçerilerdi.² “Orta”lara bölünen yeniçeri ordusu her kente aşağı yukarı sabit sayılarda yerleştirilmişti: Sinan Paşa, İstanbul’a dönmeden önce, 1574’te 101. Orta’yı Tunus’a yerleştirmişti ve ülkeyi XVII. yüzyılda yaklaşık 4.000 yeniçeri koruyordu; Kahire’de “muhafızlar” (*müstahfızân*) da denilen yeniçerilerin sayısı 6.000 dolayında kaldı; toplam kolluk gücünün üçte birini oluştuyorlardı. XVIII. yüzyıl başında Musul’da üç yeniçeri ortası bulunuyordu; 10., 52. ve 58. ortaların her biri şehrin bir bölgesine yerleştirilmişti. Bunlar yüzyıl boyunca Bağdat paşalarının sürülen ve Musul’a yerleşen 31. (1729’da) ve 27. (1735’te) ortalarla güçlendiler; toplam sayıları binden azdı. Şam’daki yeniçeri sayısı da bini geçmiyordu. Kudüs’te, kent savunmasının gereksinimini aşan yüzü yeniçeri üç yüz düzenli asker bulunuşu, kentin dini ve tarihi öneminden kaynaklanıyordu.³

1 Bkz. A. Raymond, *Artisans*, I, 2-3.

2 K. Barbir, *Ottoman Rule*, 90.

3 Jean Pignon, “La milice des Janissaires de Tunis”, *Cahiers de Tunisie*, 15 (1966); Daniel Crecelius, *The Roots*, 21; P. Kemp, *Mosul*, 39; M. A. Bakhit, *The Ottoman Province*, 96; Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century*, Kudüs, 1973, 271.

Yeniçeri tertibinin XIX. yüzyıla dek geleneksel niteliğini koruduğu Cezayir örneği, yerinde askere alma yoluyla düzenlenen bu tertibi daha iyi kavramamızı sağlamaktadır.⁴ Devşirme sisteminin terk edilmesinden sonra, Cezayir ocağının askerleri esas olarak Anadolu'dan, halkın en fakir sınıflarından toplanıyordu; Cezayir makamları asker toplamak için ya heyetler gönderiyorlar ya da Küçük Asya eyaletlerindeki, özellikle de İzmir'deki vekillerini kullanıyorlardı. 1800 ile 1829 arasında, bu yöntemle, 8.553 yeni asker toplandı. Cezayir Naipliği için yaşamsal önem taşıyan bu asker toplama işlemi ancak Osmanlı hükümetinin onayı ile gerçekleştirilebilirdi; bu durum Cezayir ile İstanbul arasındaki siyasi bağların sürmesine katkıda bulundu. Diğer yandan, imparatorluğun merkezinden bu düzenli asker akışı, Cezayir devletinin "Türk" kimliğini güçlü bir biçimde korumasını sağladı. Cezayir'e gelen yeni asker (yoldaş), baba adı, doğduğu kent, eski mesleği ve bazen bir lakap takılmasına neden olan fiziksel özellikleriyle birlikte (burunsuz, topal) yeniçeri kütüğüne kaydolurdu. Sonra da Cezayir'deki 424 ocaktan birine verilirdi. Her ocaktaki asker sayısı değişti. 10'dan (347. Ocak) 238'e kadar (325. Ocak) çıkabilen bu sayı, 1745'te ortalama olarak 28'di. O dönemde kütüklerdeki toplam sayı 10.000'i buluyordu. Asker kışlaya götürülüp bir "oda"ya yerleştirilirdi. Donanımını alır ve tüm askeri yaşamı boyunca orada kalırdı. Cezayir'de kentin alt kesimine yerleştirilmiş sekiz kışla vardı: "Yoğurtçular" (*lebenciyye*) denen Bab Azzun Kışlası [B 8], Eski ve Yeni kışlalar [B 7], Salih Paşa ve Ali Paşa kışlaları [D 8], Yalı Kışlası (buna el-dürûc: "Basamaklar" da denirdi) [H 8], Musa Usta (ya da Bab el-Cezire) Kışlası [I 9], Mukriyyin ("Okurlar", Fransızlar bunu "Macaron"a çevirmişlerdir) Kışlası [I 8]. Bunlar, ortalarındaki avluları kemerlerle çevrili geniş yapılarıydı. Her birinde 40 kadar adamın kaldığı koğuşlar (toplam 201 koğuş) bu kemerlerin altına açılırdı. Her koğuş, belli bir isim yapmış odabaşının adıyla anılırdı: Tunus'ta, bugün Ulusal Kütüphane olan, Attarin Kışlası'nda eski koğuş kapılarının üstünde hâlâ bunları yöneten subayların isimleri yazılı durmaktadır. Askerlerin rütbe ve ücret olarak terfilerinde (ek aynı ödenek de veriliyordu), odabaşılikten sonra gelen aşama bölükbaşılıktı. Daha sonra normal olarak kıdem esasına göre ağalık geliyordu. İlkesel olarak yeniçerilerin bekâr kalmaları gerekiyorsa da, çoğu ülke içinden evleniyorlar ve enflasyonun azalttığı, çoğunlukla düzensiz ödenen ücretlerini artırmak

4 Cezayir bu noktada değerli araştırmalara konu olmuştur: Jean Deny, "Les registres de solde des Janissaires", *Revue Africaine*, 61 (1920); "Chansons des Janissaires turcs d'Alger", *Mémoires René Basset*, Paris, 1925, c. II; ve Marcel Colombe, "Contribution à l'étude du recrutement de l'Odjaq d'Alger", *Revue Africaine*, 87 (1943) Ayrıca bkz. P. Boyer, *La vie quotidienne à Alger*, 127-146.

için esnaflık ya da zanaatkârlık yapıyorlardı. Cezayir ocağı hakkında bir şarkının hiciv yüklü sözleri şöyledir: “Seyreyledim orduyu, bir çarşı, bir pazar... Reçel tüccarı olmuş askerlerin, ya da yoğurt satarlar... Askerlerin bakkal olmuş... Bil bunu Padişahım.”⁵

Askerini neredeyse sadece Anadolu’dan toplayan Cezayir uç bir örnektir. Bu durumu belki de, Türk unsurun iktidarı elinde tutma isteğiyle açıklamak mümkündür. Bunun dışında aşağı yukarı her yerde, Osmanlı fethinin başından itibaren yerel nüfus içinden asker toplamaya başvurulması, ocağın niteliğini derinden değiştirecektir. Sadece gayri müslimlerin devşirilmesi usulünün terk edilmesi, bekârlık kuralının gevşemesi, meslek sahibi olma ya da kışla dışında ikamet konularındaki yasakların unutulması ile birlikte, yeniçeri saflarının kapısı, ocak mensubu olmanın güvencesindeki her türlü avantajdan yararlanmak isteyen yerlilerin kitlesel akışına açılmıştı. Bu avantajlar arasında ilk akla gelenler, ücret, erzak dağıtımı, yargı karşısında dokunulmazlık ve siyasi iktidara katılımdı. Bu olay sonucunda, askerlerle yerli nüfus arasındaki bağlar derinleşti. Mısırlılar ocak erlerini kendilerine çok yakın hissediyorlardı; vakanüvis Ceberti onlara Mısırlıye (Mısırlılar) adını takmıştır. Yetkili makamlar birçok kez bunları sınır dışı etmeye niyetlendiler. O zaman bu “Türklerin” ülke içinde evlenmiş, çoluk çocuğa karışmış, iş gücü sahibi haline gelmiş oldukları fark edildi. 1807’de Ceberti bu askerlerin ülke insanlarını sevdiklerini, çünkü “onlara karıştıklarını, onların evlerinde ve semtlerinde oturduklarını ve bu ülkenin kadınlarıyla evlendiklerini”⁶ kaydeder. Yeniçerilerin yerleştikleri ülkede kökleşmeleri, incelediğimiz büyük kentlerin çoğunda görülen bir olaydır. 1807-1811’e doğru Tunus kolluk güçleri 9.000 kişiden oluşuyordu, bunların yarıya yakını ülke “Türkleri”ndendi. Halep’teki yeniçerilerin çoğu halk sınıflarından gelmeydi, büyük olasılıkla en mütevazı mesleklerle uğraşıyorlardı; ocağın kasaplarla ilişkisini de böylelikle açıklayabiliriz. Kentin Bankusa [J 23], Bab el-Neyreb [U 21], Karlık [G 29], Bab el-Melek [V 27], Bab el-Makam [W 16] gibi doğu varoşlarında oturuyorlardı: Başlıca buluşma yerleri olan “Kahve el-Aga” (Ağanın Kahvesi) Bankusa Mahallesi’nde idi. Musul’da yerleşmiş çeşitli ortalar da, dağıtıldıkları semtlerin nüfusuyla yakın ilişki içindeydiler: Yeniçeriler eli silahlı kentlilerdi; çeşitli semtleri ve onlara egemen büyük aileleri karşı karşıya getiren iç kavgalarda taraf olurlardı.⁷

Merkezi hükümet tarafından gönderilen ve kaleye yerleşen imparator-

5 J. Deny, “Chansons des Janissaires”, 80-83. P. Boyer, *La vie quotidienne à Alger*, 137.

6 A. Raymond, *Artisans*, II, 757, 729.

7 M. H. Cherif, *Pouvoir et Société*, II, 1014; A. Rafeq, *The Province*, 167, 209, 224; H. L. Bodman, *Political Factions*, 57-59, 63-65; P. Kemp, *Mosul*, 39.

luk yeniçerileriyle (bunlara kapıkulu denirdi) yerel olarak toparlanmış yeniçerilerin (yerliyye, yerliyyan) imparatorluğun birçok kentinde bir arada var olmaları, şiddetli çatışmalara neden oldu.⁸ Kudüs'te yeniçerilerin giriştikleri şiddet eylemleri, yerliyyanın tamamen özdeşleştikleri yerli nüfusun yanında tavır almasına yol açtı: 1731'de yerel halkın da bir bölümünün desteğiyle, yerliyyeler kaleye girdiler ve imparatorluk yeniçerilerini kovdular. Bu sonuncuların İstanbul'a başvurup kendilerini destekleyen bir ferman istemekten başka çareleri kalmadı. 1646'ya doğru, Bağdat'taki yerli birlikler, İstanbul tarafından İbrahim Paşa'nın yerine atanan valiyi kabul etmediler ve Musa Paşa'yı destekleyen imparatorluk yeniçerilerine direndiler: Kriz üç ay sürdü, sonunda Saray İbrahim Paşa'nın idamına karar verdi.⁹

Çatışmalar hiçbir yerde Şam'daki kadar şiddetli ve uzun süreli olmadı. Saray, yerli yeniçerilere boyun eğdirebilmek için, 1659'dan sonra Şam'a yüzlerce asker yollamıştı. Böylece, İstanbul'dan gönderilmiş birer ağa tarafından yönetilen iki rakip ordu, kapıkulları ve yerliyyeler ortaya çıktı. Şam kalesine yerleşmiş olan imparatorluk yeniçerileri genellikle *intra muros* (sur içi) Amare Mahallesi [F 2] tarafından destekleniyordu. Yerli yeniçeriler daha kalabalıktı ve halk içinde de daha geniş bir desteğe sahiptiler. Kuvvetli noktaları Saruca Suku'nun [C 1] ve Midan'ın dışındaki mahallelerdeydi [D 8]. Bu çatışmaları anlamak, siyasi, toplumsal ve kentsel anlamlarını analiz etmeyi gerektiriyorsa da, konumuz bu değildir. Bu nedenle kent halkının da yakından karıştığı olayları kaydetmekle yetinmeliyiz. Vali, 1740'da ortaların kaleden çıkarılmasına karar verir: Tarihçi Budeyri bu olayı, "insanlar rahata erdi" diye hoşnutlukla belirtmektedir. 1746'da Esad Paşa yerli yeniçerilere saldırır, mahallelerini bombalar; asiler kaçır ve Midan'da beş yüz ev yağmalanır. Esad bir kapıkulu ortasının şehirden gönderilmesini sağlar. Aynı tarih yazıcısı, Şam "süt üstündeki kaymak kadar sakin bir şehir oldu, huzura kavuştu" diye yazar. (Öncekiyle kıyaslandığında, bu görüş biraz tutarsızlık taşıyor.) 1748'de bir sultan fermanı, kapıkullarının kenti terk etmesini bildirir, ama fermana uyulmaz. Çatışma asıl, Esad Paşa 1757'de görevden alındıktan sonra şiddetlenir. Olaylar 31 Mayıs'ta başlar ve ekim ayına kadar sürer. Şamlılar "yabancıların" gönderilmesini isterler ve bu istek yerine getirilir: Hac kervanının yağmalanmasından sonra durumu düzeltmek için İstanbul'dan yollanan yeni paşa, "sivillere" yeniçerileri terk etmelerini emreder. Yeniçeriler di-

8 A. H. Hourani, "The Changing Face of the Fertile Crescent", *Studia Islamica*, 8 (1957), 99.

9 A. Cohen, *Palestine*, 279-280; S. H. Longrigg, *Modern Iraq*, 84.

renmek ister, ama paşa Midan'ı ele geçirir ve yağmalatır (Aralık 1757). Budeyri sözlerini, “Şam halkı, Timurlenk döneminden beri görmediği bir yıkımla karşı karşıya kaldı” diye tamamlıyor.¹⁰ Yerliyyelerin yabancı gruplara karşı Şamlıların çıkarlarını savundukları kabaca gözlemlenebilmektedir: Osmanlıların “asi” olarak gördükleri ve gerçekten de pek çok taşkınlığın sorumlusu olan yerliyyeler, yine de yerli halk tarafından paralı asker gruplarına oranla daha çok tutuluyorlardı. Abdullah Paşa'nın 1757'de yerliyyelere karşı sağladığı başarı Şam halkına boyun eğdirdi. Bu örnekte, “milisleri” karşı karşıya getiren bir çatışmaya kentin ne denli doğrudan karıştığı görülmektedir.

Memluklar ve “Dönmeler”

Yönetici grubun, askeri ve siyasi görevleri yerine getirmek üzere eğitilen beyaz köleler alınması yoluyla oluşturulması, birçok Arap ülkesinde gelenekselleşmiş bir uygulamaydı: Memluk sultanlığı iki buçuk yüzyıl boyunca bu biçimde işlemiş ve Mısır, Filistin, Suriye ve Arabistan'ın bir bölümü üzerinde hüküm sürmüştü. Yeniçeri ortaları için Osmanlıların başvurdukları devşirme usulü de bazı açılardan bu sistemele kıyaslanabilirdi.

Memlukların Osmanlı döneminde sistematik kullanılışları öncelikle Mısır'a özgüdür; bu sistem orada öylesine kökleşmişti ki, Sultan I. Selim (1512-1520) ve halefi I. Süleyman (1520-1566) bunu sürdürmeyi uygun buldular ve böylelikle de bu eyalette paşa ve yeniçerilerin elindeki yetkiye alternatif bir karşı ağırlığı kurumlaştırmış oldular. Bundan yararlanan memluklar, Mısır'ın örgütlenmesinde önemli bir rol oynamayı sürdürdüler ve bey unvanıyla, özellikle taşra illerinin yönetiminde görevlendirildiler. Hiçbir siyasi rol oynamadan, askerlerle çatışmalarında paşaları destekleme alışkanlığını izleyerek geçen bir dönemden sonra, beyler 1610'dan itibaren, özellikle de Rıdvan Bey'in döneminde (1631-1656) giderek egemen grup haline geldiler. Beylerin gücü taşranın denetimlerinde olmasından, iltizam adı verilen işletmelerden ve belli başlı yönetim işlevlerini üstlenmelerinden kaynaklanıyordu. Daha sonra iki “parti”, Fıkailer ve Kasımiler arasındaki mücadele beyleri zayıflattı. Ama XVIII. yüzyılda, henüz aydınlatılmayı bekleyen nedenlerle, yönetici zümrenin tamamı memluk usulü asker toplamak zorunda kaldı; bu zorunluluğun içinde yer alan ocaklar belli başlı beyliklerin denetimi altına girdiler. Artık beylik ailesinin

10 A. Rafea, *The Province*, 31, 166-167, 211-212, 223-224; K. Barbir, *Ottoman Rule*, 89-92. Ayrıca bkz. Budeyri, *Havadis*, 5, 66-68: çev. N. Abu Kader, yayımlanmamış tez, Provence Üniversitesi (1981), 2 (1740), 63-65 (1746); 110, 200-205, 213-216; çev. M. Mechioukhi, 3 (1748) 67-72, 76-78 (1757).

şefinin isteğine göre, kariyer beylik ya da ocak çerçevesinde sürdürülebiliyordu, aralarında bir fark kalmamıştı. 1755'ten sonra, Mısır hükümetine beyler egemen oldu. Genellikle Kafkasya'dan toplanmış, emirlerin saraylarında büyütülüp eğitilmiş, sonra azat edilip sivil ve askeri görevlere atanmış memluktardan oluşan bir personel onlara yardım ediyordu.

Böyle bir sisteme imparatorluğun diğer eyaletlerinde de rastlanıyordu, ama genellikle Türk kökenli askerler de araya katılıyordu. Memluklar, yenicilerle rekabet içinde, hükümet görevlerine ve askeri mevkilere getirilmek üzere satın alınıyorlardı. Bağdat bu durumun dışında kalmıştı, çünkü Hasan Paşa'dan sonra (1704-1724) memluklar tüm iktidarı ellerine geçirdiler. Kendi de Gürcü olan Süleyman Ebu Layla Paşa döneminde (1749-1762), Tiflisli Gürcülerin "ithali" arttı; askeri ve idari kariyerlere hazırlık safhasında sürekli iki yüz genç bulunuyordu. Daha sonra Gürcü muhafızlar, her biri bin kişilik üç birlikten oluşan bir askeri kuvvet haline geldiler. Bağdat'ı 1831'e kadar yöneten memluk yönetici kastı böyle ortaya çıktı.¹¹

Mağrip'te XVI. ve XVII. yüzyıllarda "dönmeler", başka yerlerde memlukların gördüğüne benzer bir rol oynadılar. Köken farklılığı (Kafkasya yerine Batı Akdeniz'in Hristiyan bölgelerinden geliyorlardı) ve dönmelerin Müslüman ülkelere daha ileri bir yaşta yerleşmeleri olgusu dışında, belirgin bir benzerlik söz konusudur. Diego de Haedo, XVI. yüzyıl sonuna doğru Cezayir'deki "profesyonel Türkler"i'n sayısını 6.000 olarak tahmin ediyor: Korsan reislerinin çoğu, Cezayirlilerce esir edilmiş ve Müslüman olmuş Hristiyanlardı. Tunuslu "dönmelerin" durumu da çoğunlukla aynıydı; Peder Dan sayılarının XVII. yüzyılda 3 ya da 4 bin olduğunu düşünüyordu.¹² Din değiştirenler, XVII. yüzyıl sonundan sonra, Cezayir Naipliğinde önemli bir rol oynayamadılar. Bunun ana nedeni, yeni katılımlarla sayıları sürekli artan "ocak Türkleri"nin üstünlüğüydü. Buna karşılık Tunus'ta Hristiyan kökenli memluklar, özellikle de İtalyanlar yönetim ve saray hizmetlerinde kullanılmaya devam edildi: XIX. yüzyıla dek iç hizmet, İtalyan kıyılarından korsanlar tarafından kaçırılan acemi oğlanlar tarafından görülüyordu. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bu kaynağın kuruması, beyleri giderek doğudan, özellikle Gürcistan ve Yunanistan'dan gelmiş memluklara başvurmaya yöneltti. Kritik noktalara getirilmelerine karşın (yüksek askeri komutanlıklar, önemli siyasi görevler, egemenin özel muhafız alayı) bunlar kalabalık değildi; beş memluk komuta-

11 S. H. Longrigg, *Modern Iraq*, 163-166, 170, 201, 251.

12 Diego de Haedo, "Topographia e historia general de Alger", *Revue Africaine*, 14 (1870), 501. T. Bachrouch, *Formation Sociale*, 38-42.

sındaki 25'er kişilik 4 koğuş saray muhafızı da dahil, sayıları 200'ü geçmiyordu.¹³

Sonuç

Bu egemen zümre nüfusun önemli bir bölümünü oluşturmuyordu. En önemli kesim, Türk kökenli askerlerdi: Türkiye'den gelmiş siyasi personel ve ulemanın sayısı azdı ve taşra eyaletlerinde geçici bir süre kalıyorlardı. Memluk Mısır'ının Fransız seferinden önceki "güzel günleri"ni anımsatan İbrahim Bey 1810'da şöyle diyordu: "Mısır'da on bin kişiydik. Kimimiz general, kimimiz emir, kimimiz kâşif (taşra valisi), kimimiz memluk, kimimiz er, kimimiz de memur ya da hizmetkardı."¹⁴ Bu nüfusun başkentte yoğunlaştığı düşünülse bile, göreceli olarak sınırlı bir grup oluşturduğu açıktır. Ancak siyasi yetkiyi kullanan, ülke idaresini elinde bulunduran ve güvenliği, düzeni sağlayan kişileri bir araya getirmektedir. Diğer yandan bu grup, nüfusun zengin ve lüks mallar tüketicisi bir kesimdi.

Bu kast geniş ölçüde yabancı kökenli olmakla birlikte, ocak askerleri konusunda daha önce de saptadığımız gibi, yerel halkla ilişkisiz değildi. Elimizde bu kısmı "yurttaşlığa geçiş"in işaretleri bulunmaktadır. Bu emirlerin ve askerlerin yaptırdıkları birçok yapının üstünde isimlerinin Türkçe değil Arapça anılması oldukça çarpıcıdır; aynı şekilde, bu yönetici zümre üyelerinin miras kayıtlarının da fatihlerin dili olan Türkçe ile değil, ülke dili olan Arapça ile tutulması anlamlıdır. Bu noktada Cezayir kural dışı bir örnektir: Anadolu'dan gelen katılımlarla sürekli yenilenen kolluk güçleri, Türk niteliğini sonuna kadar korudu ve belki de giderek Cezayir-lileşecek bir ordunun içinde boğulmamak amacıyla, Türkler kuloğullarını (Türk yeniçerilerle yerli kadınlardan olma çocuklar) daha alt bir statüde tutmaya çalıştılar. Sayılar böyle bir sorunun gerçekten var olduğunu gösteriyor: Daha 1621'de Cezayir'de 10.000 Türke karşılık 5.000 kuloğlu vardı; 1830'da bu sayı tüm Cezayir için toplam 15.000'e çıkmıştı. En üst görevlerden (tamamen olmasa da) uzak tutulan, ocaklardan dışlanan kuloğullarının ellerindeki maddi avantajlar onları bir "kent burjuvazisi" kılıfına soksa da, yerliyyelerin Maşrık'ta yapabildikleri gibi, Türk unsuru ile rekabet edebilecek bir güç haline gelemiyorlardı. Cezayir'deki örgütlenme, bu açıdan, "sömürge" niteliğini koruyordu. Kuloğullarının milise ka-

13 Filippi, "Fragments historiques et statistiques sur la Régence de Tunis", Charles Monchicourt, *Relations inédites*, Paris, 1929, 93, 134-136.

14 A. Ceberti, *Acâib*, IV, 113; çev. *Merveilles biographiques et Historiques*, Kahire, 1888-1896, 9 cilt, VIII, 254.

bul edildikleri Tunus'ta işler çok farklıydı: Kendi de bir kuloğlu olan Hüseyin bin Ali, 1705'te en üst iktidar mevkiine çıkabilmişti ve milis için asker toplarken kuloğullarını Doğulu yenicilerle tercih etti.¹⁵

ULEMA VE ŞERİFLER

Dini ve kültürel işlevlerin çoğunluğunu yüklenen ulema, geleneksel olarak, uyruk durumundaki nüfusun içinden çıkıyordu. Bir ölçüde kent halkını temsil ediyorlardı, ama etkinlikleri ve yönetici zümrenin koruyuculuğu, onları yönetenlerle uyruklar arasında bir yere yerleştiriyordu; diğer yandan, yerli halk içinde tam anlamıyla sınıflar olmasa da, toplumsal tabakalar yaratan sosyoekonomik koşullar, ulemayı toplumdaki rolleri ve yönetici zümreyle ilişkileri açısından çok çeşitli durumlarla karşı karşıya bırakıyordu.

Ulemanın Özellikleri

Ulema sözcüğünü, kelimenin teknik anlamıyla “din adamları” ya da “kanun adamları” olarak değil, bir grubun çok geniş anlatımı olarak kavramak gerektiğini düşünüyoruz. Yargı ve din kurumlarının, öğretim kuruluşlarının (camiler, medreseler) mensupları doğal olarak bu grubun nüvesini oluşturuyordu, ama diğer yandan öğrenciler, din ve eğitim kurumlarının personeli, tarikat şeyhleri, pirleri ile şeriflerin nakipleri de (*şerif*: Peygamber'in soyundan gelen, çoğulu *esraf*) bu gruba dahildi. Böylelikle çok geniş ve biraz belirsiz bir insan topluluğu tanımlanmış oluyor. Bu grup, din ve bilgi iletişimine, yargının yönetimine, kültür yayma işlevine ilişkin etkinliklerin birliğini sağlamaktadır. Gelir kaynakları çoğunlukla din ve yardım kuruluşlarının (vakıf ve *habus*) dağıttıkları paralara, devletin, devlet temsilcileri ve büyüklerinin genellikle vakıf çerçevesinde gerçekleşen koruyuculuklarına bağımlıydı.¹⁶ Birkaç örnek bu grubun önemini kavramayı sağlayacaktır. 1587 ile 1588'de Şam'da eyalet valiliği yapan Sinan Paşa'nın 1595-1596'da kurduğu vakıf, en az 203 kişiye ücret ve ödenek bağlanması öngörmüştür. Bunlardan 90'ı Sinaniye Camii'nin Kuran okuyucuları, 25'i de öksüz öğrencilerdi. Günlük ödenekler, 50 para (mütevelli için) ile yarım para (öğrenciler için) arasında değişiyordu.¹⁷ Aşağı yukarı aynı dönemde, Şam'ın Büyük Camii'nde, ya orada çalışan ya da vakfa bağlı en az

15 Pierre Boyer, “Le problème kouloughli dans la Régence d'Alger”, *ROMM*, 1970, *Actes du IIe Congrès International d'Études Nord-Africaines*; ve *Vie quotidienne*, 146-149; M. H. Chérif, *Pouvoir et Société*, I, 172, 434-435.

16 Bkz. Gilbert Delanoue, *Moralistes et politiques musulmans dans l'Égypte du XIXe siècle*, Kahire, 1982, 2 cilt, I, XVIII-XIX.

17 J.-P. Pascual, *Damas*, 62-63 (liste), 103.

596 kişi vardı.¹⁸ Musul'da Celililerin koruyuculuğu da yine vakıf aracılığıyla gerçekleşiyordu; el-Agavat Camii'nin (1703) [M 20], Nabi Şit Camii'nin (1815), Hasaniye Medresesi'nin (1816) vakıfları, 13 imam, öğrenciler ve 13 hizmet görevlisi için ücret öngörüyorlardı.¹⁹ Devlet koruyuculuğu, örneğin Mısır'da, eyalet bütçelerinde yer alan tımar gelirlerinden sağlanıyordu: Ulema maaşları (1200/1786'da 587.040 para), çeşitli dini mekânlarda (özellikle el-Azhar'da) yoksullara tahıl dağıtımı.²⁰ Ebüzzehheb Mehmed Bey'in ulemaya karşı iyi bilinen cömertliği de anlamlıdır; vakfının 16 öğretmen şeyhi, bir o kadar Kuran okuyucusunu ve 164 öğrenciyi geçindirmesinin dışında, çeşitli bağışlarda da bulunmuştur. Bunların en görkemlisi, Şeyh Murteza'dan meşhur *Tac el-Arûs* sözlüğünü 100.000 dirhem karşılığında satın almasıdır. Emir bu yapıtı daha sonra camiinin kitaplığına bağışlamıştır.²¹

Demek ki ulema çok yaygın bir gruptur. Buna iki örnek vereceğiz. 1830 öncesinde Cezayir camilerinde imamlardan hizmetkârlara kadar kullanılan personeli inceleyen Baber Johansen, 370 kişi saptamıştır. Aslında daha düşük olduğunu düşündüğü bu sayı, yine de 30.000'lik bir nüfus içinde yetişkin erkek nüfusun %6'sı gibi önemli bir orana varmaktadır.²² XVIII. yüzyıl Kahire'sinde, adli personel, el-Azhar Camii'nde derslere katılan öğretmen ve öğrenciler, büyük dini kuruluşların personeli, kent yaşamına etkisi kolayca düşünülebilecek 4.000 kişilik bir topluluk oluşturuyordu.

Taşra eyaletlerinin adli sisteminin bütününü elinde tutmak üzere merkezi hükümet tarafından gönderilen kadıların dışında, bu grubun yaklaşık tamamı Arap kökenliydi. Tunus Beyi Hüseyin bin Ali, daha egemenliğinin ilk yıllarında, kadı el-kudat'ın Saray tarafından Tunus'a yerleştirilmiş askerlerin soyundan gelen ulema arasından seçilmesini sağladı. Yani kadı el-kudat "Tunuslulaşmış" bir Türk oldu. Tunuslu tarihçi Hüseyin Hoca'nın (1740'tan önce öldü) saydığı 180 ulema içinde, 150'sinden fazlası Tunus'ta doğmuştu.²³ Ancak, yerli nüfustan gelmelerine karşın, ulema benzeşik bir toplumsal grup oluşturmuyordu: Onları bir sınıf gibi değil,

18 M. A. Bakhit, *The Ottoman Province*, 136, n. 109.

19 P. Kemp, *Mosul*, 136-137.

20 S. J. Shaw, *Financial*, 231-236.

21 D. Crecelius, *The Roots*, 139-144; "The waqfiyah of Muhammad Bey Abû al-Dhabhab", *Journal of the American Research Center in Egypt*, 15 (1978), 16 (1979), 16, 129-131.

22 Baber Johansen, "The Servants of the Mosques", *The Maghreb Review*, 7 (1982), 24.

23 A. ibn Ebi Diyaf, *İthâf*, II, 95; M. H. Chérif, *Pouvoir et Société*, I, 479.

tüm sosyoekonomik düzey çeşitliliklerinin içinde temsil edildiği bir “zümre” olarak tanımlamak daha doğru olur. Aralarında yaşamak için vakıfların ve hamilerin verecekleri ödenek ve bağışlara muhtaç bir “proletarya” vardı: Öğrencilerin doğal üye oldukları bu grupta, birçok şeyhe de rastlanıyordu. Bunlardan bazıları çeşitli etkinliklerle yaşamlarını sürdürüyorlardı. En üst toplumsal basamakta bulunan bir grup ulema ise, en önemli vakıfların işletilmesinden ya da devletin ve büyüklerin koruyuculuğundan hatın sayılır gelirler elde ediyorlardı. Hatta Mısır’da XVIII. yüzyılın son birkaç on yılında şeyhler önemli servetler biriktirmeyi, kır ve kent iltizamlarının işletmesini almayı başardılar.²⁴ Ulema grubu, bir ölçüde açık bir sistem halinde işliyor ve önemli bir toplumsal hareketlilik alanı yaratıyordu: Yerli nüfusa geniş yükselme ve yerel burjuvaziye, hatta yönetici kasta yaklaşma olanakları sağlıyordu.

Ulemanın Rolü

Teorik olarak, toplumun genel yapılaşmasına göre, din ve bilim adanları, kökenleri itibariyle bağlı oldukları uyruklar ile adalet ve yönetim alanında vazgeçilmez yardımcıları oldukları yöneticiler arasında bağlantı unsurlarıydılar, çünkü şer’i hukukun hem dayanağı hem de yorumcuları olarak, danışman veya duruma göre yargıç sıfatıyla divanda yer alırlardı. Gerçekten de halkın şikâyet ve dileklerini “büyükler”e zaman zaman güçlü biçimde yansıttıkları olurdu. 1786’da bir memluk emirinin zulmünden şikâyete gelen Hüseyiniyye Mahallesi sakinlerine, Maliki müftü Kahireli Şeyh el-Dardir şöyle haykırıyordu: “Sizinle birlikteyim... Varoşların, mahallelerin insanlarını bir araya getireceğiz... Ben de sizinle geleceğim, onların bizimkileri yağmaladığı gibi, biz de onların evlerini yağmalayacağız; ya ölüp şehit olacağız, ya da Allah bize zaferi gösterecektir.”²⁵

Ama ulemanın en ağırlıklı olanları, kendi maddi refahları açısından yöneticilerin desteğine göbekten bağlıydılar. Bu destek en verimli tımarlara ve en önemli mevkilere giden yolu açıyor, ulema da yöneticilerin gözüne girmeye çalışıyordu. Ulemanın kurulu düzeni kabullenmesi, kendilerini lütuflandırarak kullanan iktidara bağlılığı, sürekli ve her yerde görülen bir olaydır. Bu konuda XVIII. yüzyıl Tunus’undan bazı örnekler verilebilir. 1705’te Cezayir ocağının saldırısı Tunus’ta bir iktidar boşluğu yarattığı sırada, yetkiyi yeni eline almış Hüseyin bin Ali “Cezayirîlilerin” geri çekil-

24 Bkz. Afaf Lütfü el Seyyid Marsot’un incelemeleri ve özellikle “The Political and Economic Functions of the ‘ulamâ”, *JESHO*, 1973.

25 A. Ceberti, *Acâib*, II, 103. Ulemanın rolü hakkında, bkz. A. H. Hourani, “The Changing Face”, 97.

mesini sağlamak için Tunuslu din adamlarından oluşan bir heyet gönderir (iki Hanefi müftü, bir Maliki kadı, tanınmış bir murabıt*). Heyet üyeleri kutsal kitabın savaş üstüne söylediklerini anımsatarak işe başlarlar ve Ce-zayir dayısının giriştiği eylemin yasalara açıkça aykırı olduğu sonucuna varırlar. Aynı kanıtlama kurgusu, ulema tarafından, işgalcilere karşı seferberliği teşvik etmek için kullanılacaktır. 1728’de beyin yeğeni Ali Paşa beye karşı ayaklandığında, Hüseyin bin Ali Bardo’daki sarayında Tunus kadılarından bir tür danışma meclisi toplanır ve asi ile suç ortaklarının “başkaldırısı” ve haksızlık suçlarından mahkûmiyeti fetvasını alır. Bu danışıklı karar, “Başiler” (Ali Paşa taraftarları) arasında Tunus ulemasına karşı tatsız düşünceler uyanmasına neden olur, “halkın kılavuzu karga olursa” fısıltıları yayılır. Ama Ali Paşa 1735’te mücadeleyi kazanınca, aynı büyük ulema ona katılır ve rütbe, nişan, mansıp elde ederler ve “Allah’a ve insanların yönetimini elinde tutana itaati vaaz etmeyi” sürdürürler. Hüseyin için bir kaside yazan Muhammetzade, yeni emirin de danışmanı olur ve ödül olarak müftülük unvanını alır.²⁶

Meşruiyet belirsizleştğinde (ya da kimin kazandığı açıkça ortaya çıkmadığında), ulema bölünebilir. Kahire’de 1711’de yaşanan kargaşada, Kasımı “partisi”nin emirleri, kendilerini savunmalarını sağlayan bir fetva elde ederler; düşmanları olan yeniçeriler de kendi davaları lehine bir fetva alırlar, ama bozguna uğrayınca onlara yakınlık gösteren ulema sürülür.²⁷ Ulemanın genelde iktidarın yanında kalmayı daha rahat bulduğu ve yetki sahibi makamların yerine geçmelerine yol açacak davranışlardan uzak durdukları anlaşılmaktadır. Esad Paşa 1748’de hacca gitmek üzere Şam’ı terketmeden önce, “Suriye ulema ve âyanını bir meclis halinde topladı ve onlara şöyle dedi: ‘Benim yokluğumda ülkenin dizginlerini elinize alın ve adaletin hükmünü sürdürün.’ Ötekiler yanıt verdi: ‘Efendimiz, aramızda meslekleri kitap incelemek ve okumak olan ulema, fukara ve hoca takımı var.’ Paşa konuştu: ‘Siz ki bu kentin âyanısınız, verdiğiniz yanıt bu mudur?’ Yanıt geldi: ‘Allah hariç, Suriye’deki tek âyan kapıkullarıdır.’” Esad Paşa da o zaman ülkeyi kapıkullarına emanet etti.²⁸ 1786’da, Memluk emirlerini yola getirmek için İstanbul’dan Mısır’a gönderilen Hasan Paşa da yaklaşık aynı yanıtı aldı. Reşid kentinde Kahireli şeyhler heyetini kabul

* Kuzey Afrika’da dervişlere verilen ad - ç.n.

26 M. H. Chérif, *Pouvoir et Société*, I, 187-188, 193 (1705); II, 662 (1728); 1001-1002 (1735).

27 André Raymond, “Une ‘révolution’ au Caire sous les Mamelouks”, *Annales Islamologiques*, 6 (1965), 111.

28 Budeyri, *Havadis*, 111 (Mechioukhi çevirisi, 4).

ettiğinde onlara sordu: “İki dinsiz memluğun sizi yönetmesine nasıl katlanıyor, onların zorbalığına nasıl boyun eğiyorsunuz? Niye onları kovmak için, onlara karşı birleşmiyorsunuz?” Bunu şeyhlerin acınacak yanıtı izledi: “Mısır halkı yoksul ve zayıf ... Emirler ise güçlüdür.” 1798’de, Bonaparte memlukların yerine Mısır’ı yönetmelerini önerdiğinde, Kahire şeyhleri aynı utangaç tavrı takınırlar ve “basit, değersiz Mısır halkının, kendilerini Türklerden başka kimsenin yönetemeyeceği kaygısı taşıdığını” arz ederler. Ve 1805’te, Kahire’nin sıradan halkının başkaldırısı sayesinde ulema, anarşiye son verebilecek yeni, meşru bir iktidar kurma şansını elde edince, Saray tarafından paşalığa atanan Mehmed Ali’nin duruma el koymasını istediler ve halkı silahlarını bırakmaya çağırdılar. Ulemanın büyük çoğunluğunun katıldığı bir toplantıda şeyhler, “aslında dışında kalmaları gereken çatışmalarda yer almalarının gereksizliğini kabul ettikten sonra, artık her türlü siyasetten uzak durmaya, barış vaaz etmeye, kent halkını sükûnete davet etmeye ve dükkânlarını açma çağrısında bulunmaya ve kendileri de el-Azhar’da derslerine yeniden başlamaya karar verdiler.” Mehmed Ali kendine yapılan çağrıya dört elle sarıldıysa da, Kahire halkı silahlarını ancak gönülsüzce bıraktı ve şeyhlerin kendilerine ihanet ettiği duygusunu derinden hissetti: “Halk utanç ve horlanmasına neden olan şeyhlere hakaret etmeye başladı.”²⁹

Siyasi değişiklikler sırasındaki bu ihtiyat ve iktidarı elinde tutanlara karşı bu alışlagelmiş itaat, büyük ulema ailelerindeki sürekliliği de kuşkusuz en iyi açıklayan etkenlerdendir. İlke olarak herkese açık ve bireysel yeteneklere dayalı bir gruba ait olmanın, ulema hanedanlarının, büyük tüccar ailelerinin bile yoksun oldukları süreklilik kapasitelerini güvence altına almış olması şaşırtıcıdır. Büyük şeyhlerin maddi güçlerinin unsurlarından olan vakıf yönetiminin, bu dikkat çekici süreklilikte rol oynadığı düşünülebilir. Tunus’taki Ressa (Hafsiler zamanından beri tanınan bilgin ailesi), Bayram (1574’te geldiler, 1757’den 1861’e kadar Hanefi başmüftülüğü yaptılar) ya da bin el-Hoca (Bayramlar’dan kısa süre sonra gelmişlerdi) ailelerini anımsayın.³⁰ Musul’da da, üç yüzyıllık tarihlerini izleyebildiğimiz Umari ve el-Yasin ailelerine bakın.³¹ Şeraybiler ya da Mahrukiler gibi Kahire’nin en zengin tüccar sülaleleri yok olurken, Cebertiler ya da Şarkaviler gibi ilmiye ailelerinin ne denli uzun yaşadıklarını hatırlamak da, yeterli bir kıyaslama olanağı verecektir. Siyasi iktidarın kolaylıkla el değiştirebil-

29 A. Ceberti, *Acâib*: II, 110 (çeviri, IV, 193); III, 11 (çeviri VI, 23); III, 337-338 (çeviri VII, 385 ve 387).

30 Arnold Green, *The Tunisian Ulama 1873-1915*, Leiden, 1978, 77-78.

31 P. Kemp, *Mosul*, 104 ve dev.

diği ve ekonomik gücün giderek yok olduğu bir toplumda özellikle dik-
kati çeken bu uzun süreli yaşam, kuşkusuz ulemanın halk içinde ve devlet
büyükleri nezdinde saygınlık ve etkisinin de nedenleri arasındaydı. Ama
din hiyerarşisinin iktidar karşısında, kamuoyunun temsilcisi ve sözcüsü
olarak XVIII. yüzyılda kazandığı önem, merkezi otoritenin ve temsilcile-
rinin zayıflamasından ve eyalet iktidarlarının azami yerel desteği sağlama
çabalarından da kaynaklanıyordu.³²

Şerifler

Şeriflerin (peygamber torunları) XVIII. yüzyıl sonuna doğru bazı
kentlerde oynayabildikleri rol de, konjonktürel ve yerel nedenlerden kay-
naklanmaktadır. Şerifler tüm kentlerde örgütlü haldeydiler ve başlarında
İstanbul'daki nakib tarafından atanan bir nakib el-eşraf bulunurdu. Sayı-
larının çokluğu ve tüm toplumsal tabakalardan gelmeleri, bu toplulukları
hem güçlü, hem de az örgütlü gruplar haline getiriyordu. Şerifler, Os-
manlıların peygamber sülalesine saygılarının ve kuşkusuz sünnilğin
savunuculuk ve önderliğini kimselere bırakmama tavırlarının sonucu ola-
rak kendilerine tanıdıkları ayrıcalıklarla yetinirlerdi: Kişisel dokunulmaz-
lık, nakibe tanınan adli yetkiler, genellikle iyi belirlenmemiş mali imtiyaz-
lar. Nakiblerin baş görevi şeriflerin kaydını tutmak ve hem saygınlık hem
de maddi avantajlar sağlayan bir unvanın kötüye kullanımını engellemek-
ti. Bu görevi çoğunlukla özensiz bir biçimde ve suiistimallere göz yuma-
rak sürdürdüler. Şerif sayısının bazı kentlerdeki şaşırtıcı artışı ve giderek
oynadıkları rolün önem kazanması böyle açıklanabilir.

Halep kentinin olağandışı durumu buna güzel bir örnektir.³³ Şerifler
bu kentte XVIII. yüzyılda olağanüstü kalabalıktı: Bazı tahminler 10-12
bin kişiden söz etmekle birlikte, kentin nüfusu göz önüne alındığında
(toplam 120.000 kişi), bu tahminlerin pek inanılır olmadıkları ortaya çık-
maktadır. J. Sauvaget, daha “makul” görünen, 3-4 bin aile sayısını be-
nimsemektedir. Şerifler halkın tüm toplumsal sınıfları içinde temsil edili-
yorlardı; aralarında pazar bekçileri de vardı, ulema da... Bir müftünün na-
kib olması, ya da tam tersi, sık görülen bir olaydı. Şerifler, yeniçeriler gibi,
kentin belirli mahallelerinde oturmamışlardır, ama daha çok sur içi bölü-
müne yerleştikleri ve Bab el-Nasr'ın [I 16] ötesindeki varoшта da belli bir
yoğunlukları olduğu anlaşılmaktadır.

Bu anlattıklarımızın hiçbirisi, Halep şeriflerinin XVIII. yüzyılın son ve

32 A. H. Hourani, “The Changing Face”, 96-97.

33 Bu konuda bkz. J. Sauvaget, *Alep*, 196-197; H. Bodman, *Political Factions*, 91-95;
H. A. R. Gibb ve H. Bowen (der.), *Islamic Society*, 92-94, 100-101.

XIX. yüzyılın ilk birkaç on yılında, kentin yeniçerileriyle çıkan şiddetli çatışmalar sırasında nasıl olup da belirleyici siyasi bir rol oynayabildiklerini açıklamamaktadır. A. Refik'in Şam şerifleri hakkında düştüğü not, konuya belki de bir ışık tutabilir: Şam şerifleri, ancak yerel yeniçeriler (yerliyye) zayıfladıktan sonra İstanbul'dan gönderilen kapıkullarını dengeleyici karşı ağırlık rolleri sayesinde, siyasi bir unsur olarak ortaya çıkabilmişlerdir. Yerel ve merkezi yeniçeriler arasında bir ikiliğin yaşanmadığı Halep'te, şeriflerin yerli halkın kolluk güçlerine karşı tepkisini ifade edebildiği bir kurum işlevi gördüğü varsayılabilir. Şeriflerin tüm nüfusa yayılmış olmaları, yeniçerilerin de çeşitli mesleklerle uğraşmaları ve yerel halkla bağları nedeniyle, bu özgün çatışmada ne yoksul sınıfların adalet kavgasından, ne de yerli halkla yabancı sömürgeciler arasında uzlaşmaz bir çelişkiden söz edilebilir. Rakip "çıkar grupları" arasında bir mücadele, daha doğru bir tanımlama olacaktır. Her iki grup da yerel halktan bölümleri temsil etmekte ve mücadele, iktidan ele geçirip nimetlerinden yararlanmak için yapılmaktadır: J. Sauvaget, "Şeriflerin ve yeniçerilerin halkın kaderini düzeltmek gibi bir hedefleri pek yoktu. Onlar daha çok belli bir hareket özgürlüğü elde edip, herhangi bir ayrıcalıkları bulunmayan yurttaşlarının zararına, kendi statülerinin sağladığı avantajları en son noktasına kadar artırmayı düşünüyorlardı" diye yazıyor.³⁴ Bu tür olayların analizinde daha ileri gidebilmek için, Halep toplumunun yapısı hakkında kesin bilgilere sahip olmak gerekir, ancak bu bilgilerden yoksunuz.

1769-1770'de başlayan ve 1798, 1802 ve 1805 olaylarıyla devam eden bu "kanlı kavgalar" (J. Sauvaget) dizisini ayrıntılarıyla yeniden anlatmamız söz konusu olamaz. 1805'teki son olaylar şeriflerde bir gerilemeyi belirler ve yeniçerilerin hegemonyası dönemini başlatır. Çatışma 1813'te, paşanın belli başlı on sekiz yeniçeri ağasını idam etmesiyle sona erer ve şerifler 1819'da Halep isyanını başlatırlar; bu isyanı, özellikle şeriflere yönelik bir baskı dönemi izler. İki taraf da henüz tükenmemiştir, ama yeni isyanlar hazırlamayacak duruma düşmüşlerdir. Bu çatışmaların vahşeti hakkında bir fikir vermek için, 1798 olaylarını anımsamak yeterli olacaktır: el-Atruş Camii'ne sığınan şeriflere önce güvenliklerinin sağlanacağı garanti edilmiş, sonra da hepsi katledilmiştir; daha sonra olaylar şubattan mayısa kadar sürmüş, şerifler sur içi kenti, yeniçeriler de kale ile Bankusa [J 23] ve Bab el-Neyreb [U 21] mahallelerini ellerinde tutmuşlardır.

Halep'in durumu istisnaiydi: İmparatorluğun diğer kentlerinde şerif birliktelikleri, uyruklara örgütlenme olanağı veren kolektif yapılardan

34 A. Rafeq, *The Province*, 50, 51; J. Sauvaget, *Alep*, 198-200 (alıntı, s. 198).

(meslek loncaları, coğrafi semt gruplaşmaları) biriydi, ama hiyerarşi ve kent düzeyinde örgüt yokluğu bunların kent politikasında bir rol oynamalarını engelliyordu. Oysa Halep'te yerel nedenlerle şerifler bu rolü oynayabildiler.

REAYA: TÜCCAR VE ZANAATKÂRLAR

Uyruklar (Osmanlı terminolojisinde *reaya*) kent nüfusunun ana kitle-sini oluşturuyordu. Yönetimden sorumlu *seyfiye*, din ve bilimden sorumlu *ilmiye* ve *reaya* olarak bilinen geleneksel toplum bölümlenişinde, reaya ekonomik etkinlikler, yani üretim ve ticaret düşüyordu. Demek ki toplumda temel bir rolleri vardı. Yine de bu kesim iyi bilinmemektedir: Bir sosyoekonomik grup olarak bu yerli topluluğa yönelik incelemeler azdır. Kapsamlı bir anlatım kaygısı taşıyan tek inceleme ise Kahire hakkındadır³⁵; ancak bu kent boyutları açısından öyle olağandışıdır ki, buradaki durumun diğer büyük Arap kentlerine tamamen uyarlanıp uyarlanamayacağı belli değildir. Ama kullanılmaya yeni başlanan arşivlerin yardımıyla diğer büyük kentlerde de paralel incelemeler yapılmasını beklerken, bu yöntemi sık sık kullanmak zorunda kalacağım.

Ekonomik açıdan üretici olan bu yerli toplulukta iki temel karakteristik görülmektedir. Birincisi bilinen bir özelliktir: Ticari etkinliklerin üretici etkinliklere (zanaat) üstünlüğü. Geleneksel bir toplumsal tavra ve Arap dünyasındaki ekonominin ve tekniklerin evrimine bağlı nedenlerle, tüccarın yeri hem toplumsal saygınlık hem de ekonomik gerçeklik içinde zanaatkârın üstündeydi. Kahire'de XVII. ve XVIII. yüzyılların son yirmişer yıllarına denk düşen miras dökümlerinden çıkarttığım sonuçlar, bu üstünlüğü sayıya vurma olanağını vermektedir: 1679 ile 1700 arasında bir tacirin ortalama mirası 188.565 para, zanaatkârınki ise 48.845 paraydı (katsayı 3,9); 1776 ile 1798 arasında ise 133.752 ve 30.029 paraydı (katsayı 4,4).³⁶

İkinci karakteristik, Arap-İslam toplumunun görece eşitlikçiliği hakkındaki geleneksel görüşlerle çelişmektedir: XVIII. yüzyıl Kahire'sindeki zanaatkâr ve tacirlerin miraslarının incelenmesi, servetler arasındaki aşırı eşitsizliği ortaya koymaktadır. En düşük miras sahibi olarak gözükən bir

35 A. Raymond, *Artisans*; ve "Le Caire Économie et Société urbaines à la fin du XVIIIe siècle", *L'Égypte au XIXe siècle*, R. Mantran (der.), Paris, 1982.

36 Kahire'ye ilişkin tüm veriler "para"nın sabit değeriyle ("para"nın 1681 ile 1688 arasındaki endeks değerini 100 kabul ederek) verilmiştir: bkz. A. Raymond, *Artisans*, LIII-IV. Bkz. *Artisans*, I, 238: Zanaatkârların 1776 ile 1798 arasındaki ortalama servetine ilişkin tablo 30'da varolan bir yanlışlık burada düzeltilmiştir.

sebze satıcısının 145 paralık mirası ile büyük bir kahve taciri olan Kasım el-Şeraybi'nin 8.849.600 paralık mıtası arasında 1'e 60.000'lik bir oran bulunmaktadır. Sosyoekonomik konumlar arasındaki bu aykırılık, en uç örnekler değil, servetin geniş bir yelpaze içindeki ortalama dağılımı incelendiğinde de aynı çarpıcılıkta belirmektedir: 1776 ile 1798 arasında incelenen toplam 567 miras içinde en büyük 57 tanesi (sayısal toplamın %10'u) 37,9 milyon para tutarken (miras tutarlarının %71,4'ü), 283 kişinin (sayısal toplamın %49,91'i) %4,3'ü paylaştıkları görülmektedir.³⁷ Bu olayın çok canlı bir ticaret merkezi olan Kahire'de özellikle bu denli belirgin biçimde ortaya çıktığı varsayılsa bile, bu eşitsizliğin diğer büyük Arap kentlerinde bulunmadığını düşünmemize yol açacak hiçbir veri yoktur.

Büyük Ticaret Burjuvazisi

Olayların farklı ölçekleri ne olursa olsun, büyük Arap kentlerinin çoğunda, uluslararası ticarette uzmanlaşmış büyük tüccarlara özel bir yer ayrılması gerektiği tartışılmaz bir doğrudur. Kahire'de Doğu ürünleri (kahve ve baharat) ile kumaş ticareti, bu başlık altında değerlendirilebilir. Yaptığım araştırmada, 1776 ile 1798 arasında bu dallarda çalışan 142 tüccarın (incelenen 567 kişinin %25'i) miraslarının, toplam mirasın %74,5'u olduğu görülmektedir. Bunların arasında büyük kahve tüccarları en önemli rolü oynuyorlardı; bu durum da kahve ticaretinin Mısır ekonomisi içindeki egemen konumuna denk düşüyordu. Kahve ticareti doruk noktasındayken, bu tüccarların sayısı 500 (XVIII. yüzyıl başı), 1798'e doğru biraz daha azdı; ama ekonomik güçleri, toplumsal ağırlıkları ve siyasi etkileri önemlerini koruyordu. Bu tüccarların en büyüğü olan Kasım el-Şeraybi güçlü bir ailenin reisiydi; 1734'te toplam 50 milyon paraya yaklaşan dev bir servet bırakarak öldüğünde, gömülmesi etkileyici törenlere sahne oldu: En kudretli emirler cenazeye katıldı ve baş emir saygısını ifade etmek için ölü evinden mezarlığa kadar tabutun arkasından yaya olarak yürüdü.³⁸

Kahire'dekine benzer büyük ticaret burjuvazisi, aynı oranlarla diğer büyük ticari kentlerde de vardı. Halep'in Emirî ailesini ele alalım: Bu ailenin en saygın temsilcisi Musa Ağa (1688-1764) "çok zengin" diye tanın-

37 A. Raymond, *Artisans*, II, 373-375. Kıyaslama olarak şunu söyleyelim ki, 1975 Fransa'sı için ilgili sayılar şöyledir: Ailelerin %10'u miraslar toplamının %57'sine, %50'si ise %5,5'ine sahiptir (*Le Monde*, 7 Kasım 1981).

38 A. Raymond, *Artisans*, II, 399-415. Burada nakit para olarak tahmin edilen Şaraybi'nin toplam serveti, daha yukarıda belirtilen mahkeme kayıtlarındaki mirastan çok daha yüksekti.

lanan bir babanın oğluydu; parlak ticari kariyerinde Hindistan'a kadar gitti ve 1763'te yaptırdığı cami yararına bir vakıf kurdu. Bu vakfın mal varlığında, dört kervansaray, yedi *kayseriyye* (zanaat amaçlı işyerleri), üç kumaş boyama atölyesi, iki hamam, 82 dükkân, 16 ev (*dâr*), en büyükleri Suveyka Ali Mahallesi [M 14-15] ile Halep'in kuzey varoşlarında yer alan birçok bina ve daha pek çok gayri menkul bulunuyordu.³⁹

Kent tarihinde önemli bir rol oynayan ve kentin dini yapılarla donanmasını sağlayan Musullu büyük aileler içinden bir kısmı büyük ticaretle uğraşıyordu. Hazrac Mahallesi'nde [R 10] yaşayan ve 1647'de Nabi Şit'in mezarına türbe yaptıran tüccar el-Hac Ali el-Nevme'nin ailesi daha sonra da sayısız cami yapımı ve onarımını sağladı. Bunların arasında, Ali'nin oğulları ve torunları tarafından yaptırılan Hazrac Camii (1708), el-Nevme Camii (1711), Fethi Camii (1712), el-Garabili Camii (1719) ve 1791'de Nabi Şit Camii sayılabilir. Dini ve ticari etkinlikleri birleştiren Abdal ailesinin girişimleri de dikkat çekicidir: Bu sülalenin kurucusu, *suk* içinde bir medresesi ve çeşmesi de bulunan büyük Abdaliye Camii'ni (1699) [N 19] yaptıran Hacı Abdal, tacir ve edip olarak tanınmaktadır; vakıf halinde birçok ekonomik amaçlı bina yaptırmış (kervansaray, dükkânlar), 1707'de oğlu Muhammed, el-Zeytuni Camii'ni, 1718'de Said Abdal, el-Yetim Camii'ni yaptırmıştır; Circis ve Yahya bin Abdal'ı da inşa ettirdikleri diğer binalar ve vakıflardan biliyoruz. Çarşıların tam merkezindeki Bab el-Saray'ın [O 19] bu binaların yeri olarak seçilmesi ve vakıflarda belirtilen ekonomik yapıların önemi, zengin bir tüccar ailesinin etkinlikleri açısından karakteristiktir. Son bir örnek olarak, Hicaz'dan gelmiş tüccar Hacı Abdullah bin İbrahim el-Cuveycati'nin yerleştiği semt olan Bab el-Irak'ta [X 16] yaptırdığı Cuveycati Camii'ni (1649-1650) ve kardeşi Ömer'in (o da tacirdi) yaptıarak cami yararına vakfettiği iki hamamı sayalım.⁴⁰

Bu büyük tüccarlar tabakasının özelliklerinden ve XVIII. yüzyıldaki güçlerinin temel unsurlarından biri, iltizamların işletilmesinde iktidarla iç içe girdikleri ortaklık oldu. Kahireli tüccarların XVII. yüzyıl sonundan itibaren iltizamların işletilmesine katıldıkları bilinmektedir ve bu durum bir sonraki yüzyılda daha da yaygınlaşmıştır. Bu konuda Şeraybiler örneğini anımsatmak yeterli olacaktır. Bu aile 1725'te iltizam biçiminde elinde tuttuğu köylerden bir milyon para gelir sağlıyordu; XVIII. yüzyıl sonunda ailenin devamcıları, Ceberti tarafından kırsal mülklerinin geliriyle ve

39 Bu vakıf belgesinin metnini bize vermek nezaketini gösteren kişi Musa Ağa soyundan biridir: Jihane Tate tarafından çevrilmiş ve incelenmiştir: *Une waqfiyya alépine du XVIIIe siècle*, yayımlanmamış doktora tezi, Provence Üniversitesi, 1980.

40 N. Siyufi, *Mecmu*, 33, 47, 62, 63, 81, 97, 106, 154; P. Kemp, *Mosul*, 114.

yetiştiricilerin mantık ölçüleri içinde sömürülmesiyle geçinen bir tür *gentlemen-farmers* olarak tanımlanmaktadır. Benzer bir olay Tunus'ta da gözlemlenmektedir: Ticari etkinliklerin gelişkinliği ve naipliğin deniz ticaretine (korsanlığın yerini artık ticaret almıştı) daha açık oluşu, büyük çapta ihraç ürünleri yetiştiren çiftliklerin (*lizma*) artmasına neden oldu. Böylece, maddi çıkarlarıyla çözülmez biçimde Tunus iktidarına bağlanan tüccar-çiftçi aileleri (*lazzâm*) oluştu. Genellikle taşra kökenli olan bu aileler iktidar merkezinin yakınında bulunmak için Tunus'a yerleşmek durumunda kaldılar ve beylik rejiminin en büyük dayanaklarından birini, büyük burjuvaziyi oluşturdular. Bin Eyyadlar'ı, Celluliler'i, Mrabitler'i, Nvialar'ı örnek olarak sayabiliriz.⁴¹ Ancak Tunus örneğinde bu girişimciler zümresi, deyim yerindeyse, âdeta memurlaşmıştı.

Büyük burjuvaziyi yaratmak için gerekli kârı ve sermaye birikimini sağlayan tek ekonomik etkinlik büyük dış ticaret olduğundan, bu toplumsal tabakanın aşağı yukarı sadece büyük tüccarlardan oluştuğunu bir kez daha belirtelim. Bu konuda tek istisna, sanayi benzeri bazı etkinliklerdi. Örneğin Kahire'deki şeker üretici-tüccarları (*sükkârî*), servetleri tüccarlarınki ile kimi zaman boy ölçüşebilen tek zanaatkâr grubuydu.⁴² Aynı şekilde, Tunus'un büyük şevvaşı (şeyşa yapımcısı) aileleri, Lakualar, Luzirler, Sidalar tüm lonca örgütlenmesine egemendiler.⁴³ Ama bunlar istisnai durumları: Kahire'de 1776 ile 1798 arasında 50.000 paranın üstündeki 157 mirasta, 129 tüccara karşılık sadece 22 zanaatkâr bulunuyor ve bu zanaatkârların içinde birinci olan (bir kumaş boyacısı) genel sıralamada 25. durumda görülmüyordu.

Meslek Loncalarının Zanaatkâr ve Tacirleri

Meslek loncalarını dolduran tacir ve zanaatkâr kitlesi, "orta sınıf"ı oluşturuyordu. Aşırı işbölümü, mesleki toplumsal örgütlenmenin de ciddi biçimde parçalanmasına neden oluyordu: Bir atasözü, "fes satan püskül satmaz" der; *Binbir Gece Masalları*'nın meşhur öyküsünde, kumaş boyacısı Ebu Kir sadece görüntüde hayali bir ülkeye varır, orada kumaş boyacıları maviden başka renk bilmezler.⁴⁴ Ancak lonca sayısı, bir ölçüde de, değişik kentlerin ticaret ve zanaat etkinliklerinin bir yansımasıydı: Bu ne-

41 A. Roymond, *Artisans*, II, 720-722; M. H. Chérif, *Pouvoir et Société*, II, 1015-1016.

42 André Roymond, "L'impact de la pénétration européenne sur l'économie de l'Égypte au XVIIIe siècle", *Annales Islamologiques*, 18 (1982), 231-233.

43 Lucette Volensi, *Le Maghreb avant la Prise d'Alger*, Paris, 1969, 54-57; "Islam et copitolisme"

44 A. Roymond, *Artisans*, I, 213-225.

denle, Kahire'nin 250 loncayla diğer Arap kentlerini çok geride bırakmasında şaşılabilecek bir yön yoktur. Cezayir'deki lonca sayısı sadece 33'tü, bu da kentin daha küçük oluşuna ve zanaat etkinliklerindeki cansızlığa uygundu.

Elimizde, bu toplumsal tabakanın sadece Kahire'deki durumuna ilişkin kesin bir anlatım bulunuyor. Tarih yazıcıları, meslek adamları (*ehl el-hiref*), dükkâncılar (*ehl el-esvak*) ve perakendecilerden (*mütessebbib*) söz etmekte ve bu gruplar miras kayıtlarında çok geniş bir servet yelpazesi içinde (1-2.000'den 30-40.000 paraya kadar) yer almaktadırlar. Demek ki, maddi ve toplumsal durumları oldukça çeşitlidir. Kahire'de, yüz bine yakın çalışan nüfus içinde on beş bin kişilik bir grup oluşturuyorlardı. Ellerinde mesleklerini yaptıkları bir dükkân ya da atölye olur, yalnız ya da bir veya birkaç iş arkadaşıyla birlikte çalışırlardı. Kimisi ortaklaşa kullanılan binaların (*reb*) bir dairesinde otururdu, diğerleri bir evin bir bölümünü kirialardı. Durumları en iyi olanlar, oturdukları evin mülkiyetine sahipti.⁴⁵

Şamlı berber Budeyri'nin "günlüğü" sayesinde, arşiv belgelerinin niceliğe ilişkin verilerini sağladığı bir yaşamın ayrıntılarına eğilebiliyoruz. Şam yaşamının yirmi yılından biraz fazlasını (1741-1762) kapsayan bu tarihçede, yazar doğal olarak, bugün gazetelerin kısa haberler sütununu besleyen gündelik olaylara ilgi gösterir: Cinayetler ve her türlü şiddet olayı (aşk cinayetleri de dahil), şenlikler, önemli kişilerin gelişi, doğal afetler (deprem, çekirge istilası, salgın hastalıklar), dedikodular. Bu dedikodulardan birinde kölelerinden birine âşık olan bir yargıcın hikâyesi anlatılır. Boşamayı düşündüğü karısıyla yaptığı çok şiddetli bir kavgadan sonra kadı öyle dalgındır ki, mahkemeye bir ayağı çıplak, öbüründe de terlikle gelir.⁴⁶

Yazarın dikkati özellikle üç tür olay üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunların incelenmesi, bizi ilgilendiren bireylerin psikolojik portresini çıkartmamızı sağlayabilir. Öncelikle dini olaylar: Ulemaya ve dini bayramlara ilişkin olanlar (ramazanda oruç başlangıcı; yola çıkışı, dönüşü ve olaylarıyla günlükte büyük yer tutan hac yolculuğu). Sadilik tarikatından olan Budeyri dünyaya dini renkleri yoğun bir bakış yöneltmekte ve kaydettiği doğal ya da siyasi olaylar kaçınılmazca içinde yaşadığı evrenin bu sofuca algılanışından süzülüp gelmektedirler. Fahişeliğin yaygınlaşması, baskı ve haksızlığın ürettiği namussuzluklardandır; bunu kınarken, anlatımına ilginç bir tikslenme ve

45 A. Raymond, *Artisans*, II, 388-392; "Le Caire, Économie et Société", 125-126.

46 Budeyri, *Havadis*, 131 (M. Mechoukhi çevirisi, 17). Bkz. George M. Haddad'ın incelemesi, "The Interests of an Eighteenth Century Chronicler of Damascus", *Der Islam*, 38 (1962-1963)

büyülenme karışımı egemen olur. Bir fahişe, 1748'de, yavuklusu olan genç Türk iyileşirse bir akşam Kuran okutma adağında bulunur, adam iyileşir. "O zaman kadın kentin fahişelerini topladı ve Şam çarşıları içinden ellerinde mumlar, fenerler ve tütsülerle geçtiler, şarkı söylediler, el çırpıtlar, davul çaldılar. İnsanlar, saçları açık, yüzleri peçesiz bu kadınlara, durup merakla bakıyorlardı. Erdemli kişiler seslerini yükseltti: Allahuekber".⁴⁷

İkinci ilgi merkezi, özellikle iktidar için çekişen kapıkulu, yerliye ve diğer benzer kuvvetlerin anarşik hareketlerinin Şam'da yarattığı güvenlik bunalımıdır. Budeyri'nin, iktidarı elinde tutanlar hakkında yaptığı değerlendirmelerde birinci ölçüt, kent düzenini sağlama, şiddeti bastırma ve cezalandırma yetenekleridir. Bu noktada genellikle, uzun bir deneyin ürünü olan bir kötümserlik içindedir. Esad Paşa'nın yıllık görev süresinin yenilenme işlemi uzayınca da, kuşkusuz bu açıdan endişelenmektedir. 1757'de Esad'ın Halep'e gönderildiği öğrenilince özel bir heyecan ya da endişe göstermez, ama daha sonra zincirlerinden boşanan ve Midan Mahallesi'nde katliam ve yağmaya varan iç savaş, acı acı yakınmasına neden olur.⁴⁸

Son ilgi alanı ise, Şamlıların gündelik yaşamının temel yönlerinden birine ilişkindir: Doğal sebepler sonucu kıtlık ya da pahalılık yaşandığında, yiyecek maddelerinin fiyatları yazarın kaygılanmasına, stokçuluk ya da spekülasyon girişimleri halkı güç durumda bıraktığında da tiksinti duymasına neden olmaktadır. 1747'de, ait olduğu tarikat (Sadilik) bir çekirge istilasını engellemek için dualar eder ve bir devsiye düzenler (yüzükoyun uzanmış tarikat üyelerinin üstünden şeyhin atla geçtiği bir tören). Tüm çabalar boşunadır: "Kadınların çoğunun günaha girip, yosmaların gece gündüz demeden sokakları ve çarşıları arşınlamasına kimse ses çıkarmazken, bu yapılanlar ne işe yarardı ki?" Halkın mahkemeye saldırıp fırınları yağmaladığı 1743 ayaklanması, daha sonuç alıcı bir harekettir: Paşa değirmencilerle fırıncıları tehdit eder ve ekmek yeniden piyasaya çıkar.⁴⁹ Haksızlığa karşı duyulan tepkinin ifade edilmesi önündeki esas engel, dinin öğütlediği tevekkülden çok, mevcut iktidara (sultan, vali) teslim oluşun yetkili makamların karşı çıkılacak davranışlarının eleştirisine engel oluşturmaya idi.

Kentin Küçük İnsanları

Tarihçilerin *el-amme* (halk) dedikleri, toplumun ve hatta tarihin kenarında kalmış gerçek bir proletaryaydı. Çünkü onlara tarihçeler içinde, an-

47 Budeyri, *Havadis*, 112 (M. Mechioukhi çevirisi, 4).

48 Budeyri, *Havadis*, 215 (M. Mechioukhi çevirisi, 77).

49 Budeyri, *Havadis*, 91-92 (N. Abou Khoter çevirisi, 91).

cak haksızlığa ve şiddete karşı protesto hareketlerinde, zorlu dönemlerde (kıtık, pahalılık) çıkan isyanlarda, bazen de az ya da çok ortodoks dini çalkantılara ilişkin olarak rastlıyoruz; çünkü idari ya da adli işlemi gerektirecek mirası ya da geliri hiç olmayan bu nüfus kesimi hakkında arşivlerde pek belge yoktur. “Kentın küçük insanları”, Muhammed Şerif’in Tunus için belirttiğı o “meçhul kişi”dir⁵⁰; aynı zamanda “yanlış tanınan” nitelemesi de kullanılabilir, çünkü çoğunluğu kent burjuvazisinden gelme tarih yazıcılarının horlayıcı değerlendirmelerine kurban edilirler.

Genelde ekonomik araçlardan (atölye ya da dükkân) yoksun bir halk kesimi söz konusuydu: gezici meslek sahipleri (eşekçiler, hamallar, sakalar, seyyar satıcılar), kapıcılar, hizmetçiler, gündelik işçiler, meslek loncalarının işçileri. Bu proletaryanın Kahire’deki sayısı, *Description de l’Égypte*’te 45.000 kişi olarak tahmin edilmektedir. 30.000 kadarı hizmetçi, saka, yük ve binek hayvanları kiralayıcısı, 15.000 kadarı da çeşitli gündelikçi ve ücretli kategorileri olarak hesaplanmıştır. Kahire mahkemelerinin belgelerinde oraya buraya serpilmiş olarak bulunan kimi bilgiler, bu gezgin esnafın “servetlerinin” ne kadar alçakgönüllü olduğı hakkında bir fikir edinmemizi sağlamaktadır: 1686’da Tulun semtindeki [V 8] bir sebze satıcısının mirası 1.021 paradır; 1718’de bir perakende tütün satıcısının mirası 1.015 paradır ve bu miktarın içinde mütevazı bir tütün stoğı (60 para), satışta kullandığı iki eşek (480 para) ile birkaç ufak tefek mal da yer almaktadır. Gündelik ücretler de oldukça düşüktü: Kapıcı ücreti 5 ile 12 para, duvarcı çırağı ücreti 10 ile 15 para arasındaydı; usta ücreti ise 30 paraydı. *Description*, bu zavallıların yaşam koşullarının üzücü tablosunu da çizmiştir: Yırtık pırtık giysiler, çoğunlukla sefil bir kulübeden ibaret konutlar, ancak yaşamalarına yetecek bir beslenme.⁵¹

Hiç kuşkusuz, yoksul sınıfların üç aşağı beş yukarı her yerde payına düşen aynı yokluktu. Bu duruma, diğer birçok kentte de görülen bir özellik ekleniyordu: En az ücretli ve en zor işler, genellikle dışarıdan gelen ve kendilerine sağlanan kıt kanaat koşulları kabul eden insanlara görürülüyordu. Cezayir’deki *berrani* (“dışarıdan gelenler”) topluluklarının durumları buna örnektir; kente geçici olarak geliyorlar, aileleri vahalarında ya da köylerinde kalıyordu. “En tiksindirici ve güç işlerin verildiğı çok fakir insanlar” olan Biskriler, Fransız gezginleri tarafından sık sık Savoie ve Auvergne köylülerine benzetiliyordu. Sakalık, baca temizleyiciliğı, lağımçılık, kuyu temizleyiciliğı, hamallık, gece bekçiliğı, kapıcılık yapıyorlardı. Geceleri sokakta, bekledikleri dükkânların, çarşıların ya da evlerin

50 M. H. Chérif, *Pouvoir et Société*, I, 76.

51 A. Raymond, *Artisans*, II, 383-387.

kapılarının önünde yatıyorlardı. Çoğu fırıncı ya da basit zanaatkar olan Kabiliyeliler, Bab Azzun dışındaki küçük kulübelerde ya da Bab el-Vâd dışındaki kireç ve taş ocakları bölgesinde kalıyorlardı.⁵² Aynı şekilde, Tunus'ta da birçok “küçük iş”, bir kapı eşliğinde ya da sundurma altında yatan yanaşmalar tarafından yapılıyordu.

A. Henia, Tunus hapisanelerinin 1762'deki durumu üstüne bir belgenin yardımıyla, suç olayları ile kente henüz tam anlamıyla yerleşmemiş ve yarı-serseriliğe itilmiş bu toplulukların varlığı arasındaki ilişkiye faydalı bir ışık tutar. Tunus'un medine ve varoş şeyhlerinin devriye gezileri sırasında geceleri yakalanan serseriler, çoğunlukla “yabancıları (*berraniyye*): Ceridiler, Cefsiler, Kerviler, vb”. Belli bir ikametleri yoktu, “durmaksızın sokaklarda dolaşırlar ve geçtikleri yerlerde gece kavgaları, tartışmalar, küfürleşmeler çıkardı.” Bu az gelirli ya da taşralılar, *fındık*’ları dolduruyorlardı. Genellikle işsiz kalıyorlar, çok kıt kanaat bir yaşam sürdürüyorlar ve “*beldiyye*”lerin toplumu olan kent toplumuyla bütünleşememenin sıkıntısını” yaşıyorlardı. Hem ekonomik ve toplumsal düzeylerde, hem de konut açısından “gerçek marjinaler”di. Suçlular, bu bahtsızlar içinden çıkıyordu: “*Berrani* genel olarak, kendine özgü konuşması, lime lime, pis ve yağlı giysileri, en küçük terslikte kavga çıkarmaya hazır yapısı ile, koşullara göre alınması gerekli tavırlar konusunda kesin kurallara bağlanmış bu rafine kentli dünyası içinde, dini belirsiz bir barbar gibi görünmektedir ve gerçekte değilse de, temsil ettiği bu güç bakımından çok tehlikelidir.” Gerçekten de hırsızlıktan hüküm giyen forsaların çoğu naipliğin iç bölgelerinden (köylü ya da dağlı), komşu eyaletlerden (Trabluslu) ya da Orta ve Batı Mağrip'ten gelmeydiler. A. Henia'nın kesin coğrafi kökenlerini saptayabildiği, hırsızlıktan hüküm giymiş 100 forsanın 14'ü Tunuslu, 49'u (yaklaşık yarısı) Tunus'un taşra bölgelerinden gelme (29 kentli ve köylü, 20 aşiret üyesi), 37'si Trablus ya da “Batı” kökenli yabancılarıdır.⁵³

EGEMEN ZÜMRE İLE REAYA ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Kent toplumu tasvirimiz o dönemde yaşamış olanların kendi toplumları hakkındaki dikey “sınıflar” bölümlenmesi fikrine kaba hatlarıyla uysa da, yatay tabakalanmaların önemini belirten bulguları da ortaya koyduk. Sosyoekonomik farklılıkların belirlediği ayırıcı çizgiler boyunca, reaya ile egemen zümrenin bir bölümü arasında karmaşık bir ilişkiler ve çıkar daya-

52 R. Lespes, *Alger*, Paris, 1930, 181; Marcel Emerit, “Alger en 1800”, *Revue d'Histoire Maghrébine*, 2, (1974) 175; P. Boyer, *La vie quotidienne*, 164.

53 Abdelhamid Henia, “Prisons et prisonniers a Tunis vers 1762”, *Revue d'Histoire Maghrébine*, 31-32 (1983), 245, 251.

nışması sistemi kurulmuştur. Bu ağ, hem meslek erbabını hem de yeniçerileri etkileyen ikili bir gelişim sonucunda oluşmuştu.

Daha yukarıda, devşirme sisteminin terk edilip özgür doğmuş Müslümanlar arasından yeniçeri toplanmasının ocak örgütlenmesinin bazı temel ilkelerinden uzaklaşılmasına ve özellikle de neredeyse tüm Arap ülkelerinde gezginlerin kaydettiği, resmi belgelerce de doğrulanan bir olayın genelleşmesine yol açtığını görmüştük: Askerlerin meslek sahibi olmaları şeklinde özetlenebilecek bu olay, böylelikle gelirlerini artırmaya çalışan askerlere kent nüfusunun en yoksullarının, zanaatkârlar ve pazar esnafının da askere alınma yoluyla katılmasıyla daha da önem kazanmaktadır.⁵⁴ Daha 1577'de Şam beylerbeyine gönderilen bir ferman, yeniçeri ordusundaki boş yerlerin "emirlerime uygun olarak Rum ülkesinden (Anadolu) gelen yetenekli ve yiğit gençlere değil, yerlilere ve servet sahibi zengin yabancılar" verilmesinden yakınıyordu. Kahire'de bu hareket XVII. yüzyılda çok ilerlemişti ve bir yüzyıl sonra Volney şunları yazıyordu: "Bugün yeniçeriler ve diğer beş askeri birlik, kendilerine kim ödeme yaparsa onun kapısını koruyan toplama zanaatkârlar, uşaklar ve serserilerden oluşmaktadır."⁵⁵ Bu olayın ocağın askeri kapasitesi üstünde acınacak etkiler yarattığı açıktır: Kahire'de sefer hazırlığı sırasında yeniçeri subayları, "askerlerini" toplamak için barındıkları kervansarayları dolaşmak zorundaydılar ve zaman zaman askerlere *vekâle*'leri boşaltmaları emredilmekle birlikte, anlaşılan bunda pek başarı sağlanamıyordu.⁵⁶

Bu arada esnaf da XVI. yüzyıl sonundan itibaren ocaklara girmeye, böylelikle hem onların koruyuculuğundan hem de imtiyazlarından yararlanmaya başlamıştı. Askerler bu tarz üyeliklerden, himaye vergisi adı altında, büyük kârlar sağlıyorlardı. Kahire'de, miraslardan %10'a varan bir oranda pay alıyorlardı. Kahire mahkemelerinin miras kayıtlarında, bu hareketin XVII. yüzyıldaki ilerlemesi izlenebilir.⁵⁷ 1700'de bu işin sonuna gelindi. O tarihte, mirasları incelenebilen esnaf ve zanaatkârın çoğu bir ocağın, daha çok da yeniçeri ocağının mensubuydu. Yeniçeriler tüccarların en güçlüleri olan kahve tüccarlarını da denetimleri altına almışlardı. Bu sahte askerleri ocaklardan çıkarmak için, şurada burada bazı girişim-

54 Bkz. H. A. R. Gibb ve H. Bowen (der.), *Islamic Society*, II, 181-182, 225-231. Kahire için, A. Raymond, *Artisans*, II, 671-677.

55 Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine (1552-1615)*, Oxford, 1960, 68. C. F. Volney, *Voyage en Égypte et en Syrie*, yayına haz. J. Gaulmier, Paris, 1959, 101.

56 Örneğin 1694'te: *Terâcim el-Savâ'ik*, yazma, Kahire, Dâr el-Kutub, tarih, 2269. Bkz. A. Raymond, *Artisans*, II, 729-734.

57 A. Raymond, *Artisans*, II, 660-671.

lerde bulunuldu. 1709'da Kahire'de, kadı lonca şeflerini toplayıp ocak üyesi olmalarını yasaklayan ve reaya olduklarını hatırlatan bir sultan fermanını onlara okudu. İlgili kişiler kendilerinin asker ve asker oğlu olduklarını öyle kararlıca belirttiler ve bu emre uymayacaklarını öyle bir enerjiyle ortaya koydular ki, kadı fazla ısrarın yerinde olmayacağını düşündü.⁵⁸ 1757'de Şam'da Abdullah Paşa lonca mensuplarının yeniçerilerden ayrılmasını emrettiyse de pek bir başarı kazanamadı.⁵⁹

Bu ikili hareket yönetici zümreyle uyruk halk arasında öyle ilişkiler yaratıyordu ki, toplumun birbirinden aşılmaz engellerle ayrılan zümrelere bölünmesine ilişkin teorik şema geçerliliğini yitiriyordu. Kahire'nin Mısırlıyeleri, Şam'ın yerliyeleri, Musul'un mahallelere yerleşmiş yeniçeri birlikleri, hem koruyup hem sömürdükleri yerli nüfusa bağlıydılar. Bu açıdan, Cezayir'de sürüp giden durum istisnai bir hal aldı: Kolluk gücünün Doğu Akdeniz'den devşirilmesi ve kuloğullarının bertaraf edilmesi, başka hiçbir yerde aynı açıklıkla görülmeyen, sömürge türü bir yapının orada korunmasını sağladı.

Mısır'da ancak 1750'den sonra yönetici zümrenin memlukların satın alınıp yetiştirilmesine dayanan bir sistemle oluşmasının genelleşmesi, politik rejimin niteliklerini değiştirdi ve yönetici zümrenin yerli nüfustan soyutlandığı monarşik türde bir sisteme yönelmesine yol açtı.

AZINLIKLAR

Kentlerin en önemli özelliklerinden biri, yerli Müslüman nüfusa dahil olmayan çok sayıda topluluk içermeleriydi. Gruplar halinde (Arapçada *tâ-îfa*, çoğulu *tavâîf*) örgütlenmiş bu topluluklar, “doğal” şeflerin (şeyhler) otoritesi altındaydılar ve belli bir özerklikleri vardı. Durumları, nitelikleriyle orantılı olarak, çok çeşitliydi. Din farkı genel anlamda en büyük ayırıcı etkeniydi; dil farkı da güçlü bir etkendi, ama ilki kadar belirleyici değildi. Coğrafi köken farklılığı ise, dil ya da din farklılığıyla da birleşmiyorsa, daha hafif bir ayrımcılık nedeniydi. Örneğin XVIII. yüzyıl Kahire'sinde, azınlık toplulukların Mısırlı Müslüman topluma göre “yabancılık” ölçütü içinde sıralanışları şöyleydi: Müslüman olan ve Arapça konuşan Mağripililer ve Suriyeliler yerli nüfustan çok az ayrıldılar; Türkler dilsel nedenlerle daha soyutlanmışlardı; Hristiyan Suriyeliler yabancı olsalar da, konumları Mısırlı Hristiyan Kiptilerden daha uzak değildi; son sırada yer alan Yahudiler en marjinal toplumdur. Bu tarz örgütlenme, ülkenin iç bölgelerinden gelen halklara da uygulanıyor ve özellikle dinsel farklılıklar

⁵⁸ A. Raymond, *Artisans*, II, 757.

⁵⁹ Budeyri, *Havadis*, 213; A. Rafeq, *The Province*, 223-224.

(Kuzey Afrika’da Mozablılar ve Cerbeliler), ya da dil farkları (Ortadoğu’da Kürtler) söz konusu olduğunda, neredeyse özerk toplumlar ortaya çıkıyordu.

Müslüman Azınlık Toplulukları

Büyük Arap kentlerindeki “yabancı” Müslüman toplulukların sayısı ve önemi bir dizi etkene bağlıydı. Az ya da çok kalabalık grupların, memleketleriyle gittikleri ülke arasında ticaret yapmak için geçici ya da kalıcı olarak oraya yerleşmelerine yol açan uluslararası ticaret, bu etkenler içinde ilk sırada yer alıyordu. Dini ve kültürel etkenler de güçlüydü; tanınmış bir öğrenim kurumunun varlığı bir kente öğrencileri ve öğretmenleri çekiyor, oraya yerleşmelerine neden oluyordu. Kahire, el-Azhar’ın ününden yararlandı ve Müslüman dünyanın tüm bölgelerinden ulemayı kendine çekti. Şam’daki Emeviler Camii de, el-Azhar’a denk olmasa da, Filistin kökenli bilginler ve öğrenciler için benzer bir rol oynadı. Tunus’taki Zeytune ve Fas’taki Karaviyyin tüm Mağrip bölgesini etki alanlarına aldılar. Kahire ve Şam’ın hac yolları üstündeki konumları, binlerce yolcunun oralardan gelip geçmesi de bu kentlerin çekim gücünü artırdı.

Kahire’de kalabalık bir Mağripli topluluğun varlığı eskilere dayanır. Bunun iki temel nedeni vardı: Bir yandan hac seferi, Kahire’ye her yıl binlerce Mağriplinin gelmesine, hem gidiş hem de dönüşte haftalarca bu kentte kalmalarına yol açıyordu; kimi hacılar meşhur şeyhlerden ders almak ve onlardan icazet elde etmek amacıyla bu kalış süresini uzatıyor, kimi zaman da tamamen Kahire’ye yerleşip el-Azhar’daki Mağripli grubun (*rivak*) sayısını kabartıyorlardı. Bu grup, üniversitedeki yirmi beş *rivak*’ın en büyüklerinden biriydi. Diğer yandan, Mağrip ile Mısır arasındaki çok canlı ticari ilişkiler, birçok Mağripli tüccarın Kahire’ye yerleşip, Kuzey Afrika’dan ithal edilen yağ, şerşya, yünlü ve deri eşyalar ticareti ve Doğu ürünleri (kahve ile baharat) ve Mısır kumaşları ihracatı ile uğraşmalarına yol açıyordu. Kahire’de on bin kadar Mağriplinin yaşadığı sanılıyor. Yerli toplum ile kolayca özdeşleşen bu insanlar belli bir semtte yoğunlaşmamış olmakla birlikte, hacılar için her zaman bir buluşma (ve çoğunlukla barınma) yeri olan caminin bulunduğu İbn Tulun Mahallesi’nde daha çok Mağripliyeye rastlamak mümkündü. Çoğunlukla tüccar olan Mağripliler, büyük kumaş ve kahve ticaretinde etkin bir rol oynuyorlardı. (Mesleğini bildiğimiz 152 Mağripliden 123’ü bu işle uğraşmaktadır.) Genellikle epey zengin ve nüfuz sahibiydiler. Mağrip kökenli birçok tüccar, XVIII. yüzyılda, kahve tüccarlarının naiplik düzeyindeki temsilciliğini yaptılar; Kasım el-Şeraybi ve Ahmed ibn Abdüsselam örnek olarak sayılabilir. Oluşturdıkları taifayı yöneten şeyh, çoğunlukla el-Azhar’daki Mağripliler

rivak'ının da şeyhliğini yapardı. Mağripliler Kahire'de uzun süre yerleşik kaldıktan sonra bile, üniversitedeki grupla yakın ilişkilerini sürdürüyorlardı.⁶⁰ Kahire'de ayrıca yaklaşık 5.000 kişilik bir Suriyeli topluluğu da vardı.

Bu toplulukların gücü, Kahire'nin ekonomik ve kültürel merkez olarak oynadığı rolün sonucuydu. Diğer büyük Arap kentleri, bu denli kalabalık göçmen grupları barındırmaktan uzaktı. Yurtdışındaki Mısırlı sayısı bile pek azdı. Şam'da XVIII. yüzyılda sık sık sözü edilen Mağripliler esas olarak valilerin kullandıkları kolluk güçleri içinde yer alıyorlardı; ana yerleşim yerleri el-Magariba Hanı olan bu insanların adları sık sık kapıkulları, valiler ve Şamlılarla çıkan olaylara karışıyordu.⁶¹ Tunus'ta önemli bir Cezayirli topluluk vardı. Bu topluluk, beylerin orduda görev verdikleri ve sonra Tunus'ta kökleşen Zvava Kabiliyelileri ("Zuavlar") (toplam sayıları 10 ile 20.000 arasındaydı) ile 2.000 kadarı Tunus'a yerleşen Vargliler'den oluşuyordu.⁶² Cezayir dayısının vekilinin yetkisi ve kendi atadıkları bir şefin doğrudan denetimi altındaki Vargliler'den hamallar, bekkiler, hamam çalışanları çıkıyordu. Konstantin (Kosantine) ve Cezayir'in Suf bölgesinden gelen göçmenler de yine böyle mütevazı işler ("küçük meslekler") görüyorlardı.⁶³

Kuzey Afrika Endülüslülerinin durumu çok farklıydı; çünkü öncelikle siyasi nedenlerden kaynaklanan göçleri, tarihi belirli bir hareket niteliği göstermiş ve 1609'da son bulmuştu: Çok çeşitlilik içeren bir topluluk oluşturan Endülüslülerin içinde, hem durumları iyi olanlar (entelektüeller, tüccarlar, zanaatkarlar), hem de yoksullar vardı. Endülüslülerin asimilasyonu, Tunus'ta seçici bir yol izledi; en zenginler Tunus halkının burjuva sınıfı ile bütünleşirken ayırt edici özelliklerini korudular, en fakirler ise yoksul halk tabakaları içinde eridiler. Endülüslüler uzun bir süre, Hafsi döneminde elde ettikleri -ve ırk farklılıklarıyla doğrulanan- özel idari örgütlenmeyi korudular: Tunus'ta, XIX. yüzyıl ortalarına dek, bir "şeyh el-Endülüş"ün varlığı bilinmektedir.

Dil farklılıkları gösteren çok sayıda Müslüman topluluk, her yerde daha karmaşık asimilasyon sorunları çıkardılar. Belki daha Selahaddin döneminde Şam'ın üstündeki Kasiyun yamaçlarına yerleşmeye başlayan ve da-

60 André Raymond, "Tunisiens'et Maghrébins au Caire au XVIIIe siècle", *Cahiers de Tunisie*, 26-27 (1959); *Artisans*, II, 470-476; "Les quartiers de résidence des commerçants et artisans maghrébins au Caire", *Revue d'Histoire Maghrébine*, 31-32 (1983).

61 A. Rafeq, *The Province*, 38-42.

62 M. H. Chérif, *Pouvoir et Société*, I, 442-443.

63 Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Paris, Tunus, diplomatik, Lagau'dan, 3 Ocak 1843.

ha sonra yeni katılan unsurlarla sürekli güçlenen Kürtler, biraz da tam soyutlanmış bir mahalleye (*el-Ekrâd*: “Kürtler”) sahip olmaları sayesinde, birlik ruhunu ve gürültücülüklerini korudular. Budeyri’nin anlattığı iki “gündelik olay”, onların topluluk tepkileri açısından çok tipiktir. 1750 Ağustos’unda, bir Kürt, Bağdat kökenli bir şahıs tarafından öldürülür; Kürtler silahlanıp kente inerler; gelişleri “binlerce kişinin panik içinde kaçışmasına” neden olur: Kürtlerle Iraklılar arasındaki kanlı çatışmalar günlerce sürer. Mart 1755’te, Şamlı bir kadın birkaç “kopuğun” yardımıyla kocasını öldürür. Kahveci bir Kürt olan kocasını, bir köleyi kendisine tercih etmekle suçlamaktadır. Haberi alan Kürtler harekete geçerler, kadının evindeki şahısları tutuklarlar. İkisini öldürüp, paşanın emrindeki bir topçu erini parça parça ederler, kadını da boğarlar. “Validen hiçbir istekte bulunmadılar, vali de onların hiçbir yaptığına engel olmadı.”⁶⁴ Kalabalık bir topluluk oluşturan (yaklaşık 10.000 kişi) ve el-Halili Hanı civarında (yarısı orada çalışıyordu) yoğun olarak bulunan Kahire Türklerinde de aynı birlik ruhuna ve savaşçılığa rastlanıyordu. 1769’da çıkan bir olay bunu göstermektedir: Hanın bir Türk tüccarı bir el-Azhar şeyhinin babasını öldürdüğü için aranmaktadır; mahalle komşuları ve “vatandaşları” onu teslim etmeyi reddederler ve kendisini korumak için ayaklanırlar. Kahire Türklerinin dil farklılığındaki inatçılıkları da anlamlıdır: 1804’te, tüccarlara güven vermek için el-Halili Hanı’na uğrayan Mehmed Ali’nin önden gönderdiği tellal “emniyet ve aman” sözcüklerini “Türkçe” bağırır.⁶⁵ Cezayir Kabiliyelileri, Doğu ülkelerinde kalan (Levanten) Türklerle paylaştıkları kimi imtiyazları (silah taşıma hakkı, giyim özgünlükleri) kuşkusuz dil düzeyindeki farklılıklarına ve yetkili makamlarda uyandırdıkları çekinme duygusuna borçluydular. Cezayir’in bir çarşı ve cami bulunan el-Kabail semtinde yoğunlaşmışlardı.⁶⁶

Bir dini azınlığa ait olan topluluklar (Şiiler, Hariciler) hem ortodoks olmayan bir mezhepten gelmeleri, hem de çoğu zaman yine dini marjinallikleriyle bağıntılı özel mesleki durumları nedeniyle, entegrasyon sorunları çıkarıyorlardı. Mzab ve Cerbe’den Cezayir ve Tunus’a geçici göç akınları yöneliyor, topluluklar günümüze dek sürmüş bir sistemle yenileniyorlardı. Cezayir’de, Mozablılar (Mzablılar) un değirmenlerini, fırınları, kasapları ve hamamları ellerinde tutuyorlardı. Diğer yandan, güneye giden kervan ticaretinde de etkin bir rol oynuyorlardı. Üzerlerindeki tek

64 Richard Thoumin, “Deux quartiers de Damas”, *Bulletin d’Etudes Orientales*, 1 (1931); Budeyri, *Havadis*, 148, 185-186 (M. Mechioukhi çevirisi, 29, 56).

65 A. Roymond, *Artisans*, II, 464-469.

66 Venture de Paradis, *Tunis et Alger au XVIIIe siècle*, Paris, 1983.

yetkili makam bir emindi; bu da onlara “Mağribilere” (Cezayir yerlilerine verilen isim) oranla çok ayrıcalıklı bir konum sağlıyordu.⁶⁷ Tünus’taki Cerbiyenler (Cerbililer) topluluğu da en az onlar kadar etkin ve zengindi: Yusuf Dayı (1610-1637) onlar için çok merkezi bir yerde Cerbeliler Çarşısı’nı (Suk el-Cerâbe) yaptırmıştı [J 6]. Bu da yaptıkları ticaretin önemini kanıtlamaktadır (yünlü elbise ve örtüler).⁶⁸ Alevilerin Antakya’daki durumu çok farklıydı: Merkezini politik açıdan egemen unsur olan Türklerin tuttuğu bir kentte, heterodoks bir mezhep olan Aleviler şehir dışına atılmışlardı. Bu konum, yaşadıkları ikili horlanmaya denk düşüyordu: Toplumsal açıdan köylü, dinsel açıdan da sapkın olarak eziliyorlardı. Antakya’nın Alevi nüfusu “ağır işler ve alt meslekler için köle olmasa da serf düzeyinde bir el emeğinin” deposu olarak görülüyordu. Güvenlik nedenleriyle semtlerine kapanmış Aleviler, dışlandıkları kentin en sefil ve ezilen kesimini oluşturuyorlardı.⁶⁹ Kent topografisi içindeki yerleri, azınlık Müslüman toplumlar yelpazesindeki uç konumlarının çarpıcı bir anlatımıydı.

Hıristiyanlar

Hıristiyanlar ve Yahudiler, “kitap ehli” olarak tanımlanan dini statülerinin belli bir konukseverlik ve himaye sağladığı topluluklar oluşturuyorlardı. Buna karşılık onlar da İslamın egemenliğini tanıyorlardı.⁷⁰ Zimmi-lere (“korunan kişiler”) tanınan bu statü, bir dizi güvence ile (göreceli dini hoşgörü, kısmi özerklik) hemen yanı başında sıkı sınırlamaları ve baskı önlemlerini içeriyordu. Osmanlılar sonuçta kendilerinden önceki birçok devletten (Mısır’da Memluklar, Mağrip’te Muvahhitler) daha liberal davrandılar; gururlu ve bazen sıkıcı hoşgörülerindeki kimi eksikliklerin de aynı dönemde Hıristiyanlığın gösterdiği fanatizmle kıyaslanarak değerlendirilmesi gerekir (Moriskolar’ın İspanya’dan sürülmesi, pek çoğu Müslüman topraklarına sığınan Yahudilere yapılan baskılar). Hıristiyan ve Yahudi toplumları, ciddi baskılara uğramadan, için için işleyen bir düşmanlık atmosferinde de olsa, yaşayıp gelişebildiler. Ceberti gibi “aydın” ve hoşgörülü bir şeyh, Kahire’de Hıristiyanlara karşı tekrar tekrar alınıp açıkla-

67 Venture de Paradis, *Tunis et Alger*, William Shaler, *Sketches of Algiers*, Boston, 1826, 88-89; R. Lespès, *Alger*, 180-181.

68 Ibn Ebi Dinar, *Mu’nis*, 185.

69 Jean Weulersse, “Antioche. Essai de géographie urbaine”, *BEO*, 4, 1934.

70 Hıristiyanlar ve Yahudiler için bkz. Cl. Cahen, “Dimma”, *EP*, 234-238. Osmanlı dönemi hakkında: Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York, 1982, 2 cilt; ve özellikle c. II, *The Arabic-Speaking Lands*.

nan önlemleri yorumsuz nakletmekte ve bu fırsatla, onların aşırı bulduğu rollerini onaylamadığını belirtmektedir; halk kesiminden gelen Budeyri, Şam'daki büyük Hristiyan toplumunu tamamen yok saymakta ve Kapı-kullarının eziyet ettikleri bir şerif hakkında yakınlıkla şunları yazmaktadır: "Onu bir Yahudi ya da 'Ad u Tamud'dan (İslam öncesi halklar) biriymiş gibi bağlayıp zincirlediler."⁷¹

Maşrık'ın tüm Arap kentlerinde yerli Hristiyan toplulukları bulunuyordu. Bunların imparatorluğun doğuşu ve Avrupa ile ticaretin gelişmesinin getirdiği yeni ekonomik olanaklardan genellikle çok büyük çıkarlar sağladıkları anlaşılmaktadır: Hristiyanlar, Frenkler ile yerel tüccarlar arasında kendiliğinden aracı rolü gördüler ve Suriye Hristiyanları, özellikle bu şekilde, 1724'ten sonra Mısır'a yerleşerek Kahire'nin en güçlü topluluklarından biri haline gelmeyi başardılar. Hristiyanlar yönetici yardımcılıklarında da önemli işlevler üstlendiler; hem idari uzmanlıklarını hizmete sundular, hem de bankerlik yaptılar: Ermeniler, "Verimli Hilal"* ülkelerinde, bankerlerinin eyalet valileri üstündeki etkilerinden ve İran, Asya, Hindistan'a giden ticaret yolları üstündeki denetimlerinden yararlandılar. Mısır'da Kiptiler emirlerin vazgeçilmez danışmanları oldular ve 1770'ten sonra iltizamları, emirlerin hesabına, Suriye Hristiyanları işlettiler. Bu ilerlemeler ve Batı ile sıklaşan ilişkiler (özellikle büyük merkezlere yerleşen dini misyonerler aracılığıyla), Suriye Hristiyanlarında eğitimin gelişmesine ve entelektüel bir atılıma katkıda bulundular. Bu atılımın belki de en çarpıcı yönü, Doğu ülkelerindeki birçok merkezde, özellikle Halep ve Beyrut'ta matbaaların kurulmasıydı.⁷²

Bağdat ve Musul'da, Kapüsenler (1630'a doğru) ve Dominikenlerin (Musul'a 1750'de) gelişlerinden sonra, yerel toplulukların bir bölümünün Roma'ya bağlanmasıyla, Doğu kiliselerinin çeşitliliği arttı. Musul Hristiyanları, Celililerin iktidara çıkışlarından ve Nadir Şah 1743'te kenti kuşattığında kent savunmasına yaptıkları katkılardan yarar sağladılar. XVIII. yüzyıl sonuna doğru, Musul'da 10.000'e yakın Hristiyan vardı. Dört bölgeye dağılmışlardı. Bu durum karşılaştıkları geniş hoşgörüğü kanıtlamaktadır; altısı Doğu Suriye (Nasturiler ve Keldaniler) beşi Batı Suriye toplulukları (Yakubiler ve Katolik Suriyeliler) için olmak üzere, toplam on bir kiliseleri vardı. Musul Hristiyanları kente iyi entegre olmuş ve yerel hükümet döneminden büyük kârlar sağlamış bir toplum görüntüsü

* Kuzey Mezopotamya - ç.n.

71 Ceberti, *Acâib*, II, 115 (1786); 155 (1787). Budeyri, *Havadis*, 112 (Mechioukhi çevirisi, 4).

72 A. H. Hurani, "The Changing Face", 103.

çizmektedirler; yöneticilere “memur” ve banker olarak hizmet ediyorlar, bu da, herhangi bir politik etkileri olmasa da, onların maddi refahını güvence altında tutuyordu.⁷³

Hristiyan toplumunun en çarpıcı ilerlemeleri Halep’te görülmektedir. Bunun nedenleri, kentin ekonomik gelişimine olduğu kadar, Avrupa ile ticarete yaşanan patlamaya da bağlıdır. Halep, Avrupa için, Doğu Akdeniz’in belli başlı pazarlarından biriydi: 1548’de Venedikliler, 1562’de Fransızlar, 1583’te İngilizler, 1613’te Hollandalılar Halep’te elçilikler ve daimi acenteler açtılar. Avrupa ile ilişkilerdeki bu yoğunlaşma, gayri müslimlere, öncelikle de hem Frenk tüccarlarına aracılık yapan hem de kendi hesaplarına ticaretle uğraşan Hristiyanlara yaradı. Hristiyan tüccar ve zanaatkârlar, kentin kuzeybatısındaki Cüdeyde Mahallesi’ne [F 12] yerleştiler. Burası çok çabuk bir Hristiyan semti niteliğini aldı. Mahallenin hızlı gelişimi ve gereksinimleri, 1583’te Behram Paşa vakfının bir bölümünün (bir hamam ve bir kayseriyye) ve 1653’te İpşir Paşa vakfının tümünün (bir han, esnafa yönelik üç kayseriyye, bir kumaş boyama atölyesi, bir çeşme, dükkânlar ve bir çarşı) oraya yerleşmiş olmalarını açıklamaktadır. Bu kalabalık Hristiyan nüfus, Cüdeyde Mahallesi’nin doğusundaki Müslüman semtlere doğru taşı. XVII. yüzyıl sonunda ve XVIII. yüzyılda Halep’in Hristiyan topluluğunun toplam nüfusun yaklaşık %10’unu oluşturduğu tahmin ediliyordu: İçlerinde Ermeniler, Maronitler, Melkiler ve Katolik Rumlar vardı. Kiliselerin sayısı, semtlerdeki güzel düzenleme, ulaşım yollarının kalitesi, evlerin lüksü Halep Hristiyanlarının refah düzeyini doğrulamaktadır.⁷⁴

Kahire’nin Kıpti nüfusu böyle bir gelişim yaşayamamıştır. *Description de l’Égypte*’te sayıları 10.000 kişi olarak tahmin edilen bu topluluk, toplam Kahire nüfusunun yirmi beşte birini oluşturuyordu. Bu sayı az görünmektedir, ama *Description de l’Égypte*’teki haritada belirlenmiş yedi Hristiyan mahallesinin toplam yüzölçümü 16,7 hektardır. Ortalama nüfus yoğunluğu hektar başına 400 kişi olduğuna göre, daha yüksek bir tahmin yapmak mümkün değildir. Kıptilerin büyük ticarete hiçbir rolleri yoktu, daha mütevazı zanaat etkinlikleriyle sınırlı kalmışlardı. Mahkeme kayıtlarından çıkarabildiğim miraslara göre, 1776 ile 1798 arasında Kıpti-

73 J.-M. Fiey, *Mossoul chrétienne*, Beyrut, 1959. P. Kemp, *Mosul*, 29-32. Jean-Marie Merigoux, *Les chrétiens de Mossoul et leurs églises pendant la période ottomane*, yayımlanmamış doktora tezi, Provence Üniversitesi, 1983.

74 J. Souvoget, *Alep*, 200-207, 226; André Roymond, “Les gronds woqfs et l’organisation de l’espace urbain”, *BEO*, 31 (1979), 117-120; J.-Cl. Dovid, “Le woqf d’İpşir Pocho”.

lerin ortalama serveti, zanaatkarların ortalama servetinin sadece üçte biriydi (30.029 paraya karşılık 10.388 para). Topluluğun önemi, yönetimdeki ve büyük emir evlerindeki Kıpti danışmanlarla kâtiplerin oynadıkları rolden geliyordu: Elçi Digeon 1778’de düştüğü bir notta, “Beylerin, ocak paşalarının yanındaki tüm kâtiplik işlerini ellerinde tutuyorlar” demektedir. Egemen zümre hizmetindeki bu etkinlik ve bu görece gölgede kalış, belki de Kiptilerin tüm Osmanlı dönemi boyunca güvenlik içinde yaşamalarının da nedenidir. Olağan sıkıntı ve hakaretlerin dışında tek ciddi olay, 1749 Paskalyasında Kudüs’e bir Kıpti hac seferi düzenlenmesi tasarısı nedeniyle çıkmıştır: Başında patrik, mızıkça alayı ve sancaklarla bin kişilik gerçek bir kervanın yola çıkışı, Müslüman hacıyla alay edilmesi gibi algılanmış ve bir ayaklanmaya yol açmıştı. Kervan yağmalandı ve Kiptiler hakarete uğradılar.⁷⁵

Suriye Melki topluluğu içinde 1724’te yaşanan ayrılıktan ve bunu izleyen Mısır’a göç dalgasından sonra Kahire’de oluşan Suriye Hristiyan topluluğunun kaderi çok değişik oldu.⁷⁶ Daha çok Halep kökenli olan Suriye Hristiyanları, önce Dimyat ve Reşid’e, sonra Kahire’ye yerleştiler. Çünkü maddi konumları geniş ölçüde Frenk tüccarlarıyla iş ilişkilerine bağlıydı. Zenginleşmeleri 1750’ye doğru, o zamana dek Yahudilerin tekelinde olan, gümrük iltizamlarına girmelerini sağladı; 1769’da, Ali Bey döneminde de, bu iltizamları kesin olarak istediler. Gerçek bir devrim olan böyle bir değişikliğin birçok nedeni bulunmaktadır: Yeniçerileri bir siyasi unsur olmaktan çıkarma işiyle uğraşan Ali Bey, onların Yahudi yardımcılarını da bertaraf etmeyi düşünmek zorundaydı; diğer yandan dış emelleri nedeniyle önemli kaynaklara gereksinim duyan emirin Suriyelilerin mali gücüyle ortaklık araması doğaldı; ayrıca Ali Bey’in Suriye hakkında olumlu düşünceleri vardı ve Suriyeli danışmanlarının da etkisindeydi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı, Suriye Hristiyanları için büyük bir refah ve nüfuz dönemi oldu. 1798’de yaklaşık 5.000 kişiydiler. Kumaş ticaretinin, özellikle de Avrupa’dan ithal kumaş ticaretinin küçümsenemeyecek bir bölümü ellerindeydi ve hatta Doğu ürünleri ticaretine de girmeye başlamışlar-

75 Ulusal Arşivler, Kahire, B 1 336, “Notice sur l’Égypte”, Digeon, 1778; A. Raymond, *Artisans*, II, 456-459; Doris Behrens-Abouseif, “The Political Situation of the Copts”, B.Brauer ve B. Lewis (der.), *Christians and Jews*, 186-187. Kıptî hacçı olayı, D’Orvalle tarafından *Relation du Caire*’de anlatılmıştır, yazma, Bourges Kitaplığı, n. 285; elçi De Lironcourt, Ulusal Arşivler, Kahire, B 1 328, 21 Mart 1749. Bkz. Ceberti, *Acâib*, I, 188.

76 A. H. Hourani, “The Syrians in Egypt in the Eighteenth and Nineteenth Centuries”, *Colloque International sur l’Histoire du Caire*, A. Raymond, M. Rogers ve M. Wahba (der.), D.D.R. (1972). Ayrıca bkz. A. Raymond, *Artisans*, II, 483-497.

dı. Zenginlikleri, başdöndürücü hızla yükselen bir eğri çiziyordu ve yüzyılın sonuna doğru Müslüman vatandaşlarını geride bıraktılar: Suriye ticaretinin geleneksel merkezi olan el-Hamzavi Hanı [K 6-7] o sırada tamamen ellerine geçmişti ve mahkeme kayıtlarında miraslarını bulduğum on beş Suriye Hristiyanı, ortalaması 229.248 paraya varan (on altı Suriyeli Müslümanın 162.355'ine karşılık) servetler bırakmışlardı. Latin din adamlarının ve Fransız elçilerinin yardımıyla, Osmanlıların tanıdığı tek kilise olan Ortodoks kilisesinden kurtulduktan sonra, kendilerini özerk bir dini topluluk olarak kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Bu alanda çok tutucu olan Osmanlıların pek değişmesini istemedikleri topluluk örgütlenmesi içinde, yeni bir "millet" in belirmesi çarpıcı bir olaydı ve hem Suriyeli Hristiyanların dinamizmini, hem de Osmanlı sisteminin azınlıkların önüne serdiği geniş gelişim olanaklarını kanıtlıyordu.

Yahudiler

Yerli topluluklar halinde sadece Yakındoğu ülkelerinde tutunan Hristiyanların tersine, Yahudilere tüm Arap ülkelerinde rastlanmaktaydı. Buralara çok eskiden, hatta kimi zaman diasporadan da önce yerleşmişler ve ortaçağdan itibaren ticarete önemli bir rol oynamışlardı.⁷⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu, Yahudilerin durumuna genelde olumlu etki yaptı. İspanya'dan atılan ya da kaçan Yahudilerin önemli bir bölümü (1492 ile 1496 arasında, sonra da XVI. yüzyılda) Müslüman ülkelere sığındılar. Eski bir *Marrano** olan Samuel Usque, dindaşlarına Türkiye'yi şöyle anlatıyordu: "Burada, Yehuda dinine istediğiniz gibi ibadet edebileceğiniz özgürlük kapıları önünüzde artlarına kadar açılmışlardır".⁷⁸ Göç Mağrip'e ve 1517'den sonra da Mısır, Suriye ve Filistin'e yoğun oldu. Daha sonraki tarihlerde, Mağrip'in Yahudi toplulukları özellikle İtalya'dan, Livorno'dan gelen Yahudilerle kalabalıklaştı. Tunus'ta yerli kardeşleriyle kaynaşmaktan kaçınan ve tersine, giysilerini taşıdıkları Avrupalılar gibi muamele görmek isteyen bu Avrupa Yahudilerine verilen Grana (Livornolu anlamına gelen Gurni sözcüğünün çoğulu) adı buradan gelmektedir.

Topluluklarının yoğun olarak bulunduğu büyük kentlerde, Yahudiler

* Katolik olmuş görünüp gizlice kendi dinlerini sürdüren İspanya Yahudileri - ç.n.

⁷⁷ Kahire Ceniza'sının belgeleri bunu göstermektedir, inceleyen: S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley, 1967.

⁷⁸ Kahire'de XVII. yüzyıl Yahudi tarih yazarı Yosef Sambari, "Rahim diye nitelediği Osmanlı sultanlarına şükranını gizlemiyordu", bunun başlıca nedeni, İspanya'dan atılan Yahudileri kabul etmeleriydi: bkz. D. Bonan, *Sefer Divre Yosef*, yayımlanmamış tez, Paris III Üniversitesi, 1984. Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands*, Philadelphia, 1979, 88.

çok çeşitli etkinliklere girişiyorlardı. Değerli madenlerin işlenmesi ve para değişimi geleneksel uğraşlarıydı: Kahire'deki Yahudi mahallesi (Hare el-Yehud) [HI 7-8] kentin tam merkezinde, "Saga"nın (kuyumcular çarşısı) [I 6] hemen yanı başındaydı. Para basılan darphanelerde de (dâr el-sikke) birçok Yahudi çalışıyordu. Avrupa Yahudi toplumlarıyla ve Frenk tacirleriyle ilişkileri sayesinde, büyük ticarete de (yerli ürünlerin ihracı, Avrupa ürünlerinin ithali) etkin bir rol oynuyorlardı. Diğer yandan, toplamayı bildikleri sermayeler, bu işlerin pek gelişmediği ülkelerdeki bankerlik etkinliklerini yönetmelerini sağlıyordu. İki maaş arasındaki dönemde Türklerle borç para veriyorlardı. Kendi de maaşlı kuloğlu olan Tunuslu tarihçi el-Sagir bin Yusuf, bu sistemi ayrıntısıyla açıklamıştır: Ocak askerleri "paraya gereksinim duyduklarında, Yahudilerden borç istemeye alışmışlardı. Yıllık ücreti yüz kuruş olan biri yüz on kuruşluk bir senet imzalıyor, Yahudi ona yüz kuruş veriyor ve borç ödeninceye kadar askerin maaşını o alıyordu. Bu şekilde Yahudi verdiği borçtan kâr ediyor, asker de yıllık ücretinin tamamını peşin aldığından kendisinin ve ailesinin gereksinimlerini karşılayabiliyordu."⁷⁹ Bu yöntem, birçok kentte Yahudiler ile yeniçeriler arasında sıkı işbirliği ilişkileri doğmasına yol açtı. Bu sistemin bir üst düzeyi, Yahudilerin sermayelerini iltizamların işletilmesi için yönetici zümre mensuplarının emrine sunmalarıydı: Kahire'de belli başlı iltizamları Yahudiler işletiyordu; egemen zümreden müteahhitler yönetimi onlara bırakmışlardı. Denetledikleri bu iltizamlar içinde en önemlisi gümrüklerdir. Yakındoğu ülkelerindeki bu etkinliklerde, Yahudiler genellikle Hristiyanlarla rekabet ediyorlardı ve daha yukarıda değindiğimiz Hristiyanların yükselişi, çoğu zaman Yahudilerin eş zamanlı düşüşüne denk gelmiştir. Örneğin Kahire'deki Yahudi toplumu, kendi yerlerine Suriyeli Hristiyanları koyan Ali Bey'in 1770'e doğru vurduğu bu darbenin altından bir daha kalkamamıştır. Halep Hristiyanlarında görülen gelişimin bir sonucu da kuşkusuz bu kentin Yahudi toplumunun giderek durgunluk içine girmesiydi. Cezayir ve Tunus Yahudilerinin XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki yükselişi, büyük bir olasılıkla böyle bir rekabetin Kuzey Afrika'da yaşanmamasıyla açıklanabilir.

Aşağı yukarı her yerde görülen kesin ayrımcılık, Yahudi topluluklarını kendi kapalı mahalleleri içinde tutuyordu (Kuzey Afrika'da bu semtlere hara deniyordu). Kentin ekonomik merkezine uzaklık ya da yakınlıkları, topluluğun büyüklük ve gücünün göstergesiydi. Semtlerinde genellikle sinagogları vardı ve bunları kendi ruhani liderleri yönetirdi. Yahudi topluluklarının sayısal büyüklükleri değişkendir. Cezayir için yapılan alışılmış

⁷⁹ Sagir bin Yusuf, *Meşra el-Melki*, çev. V. Serres ve M. Lasram, Tunus, 1900, 218.

tahmin (1830'a doğru 5.000 kişi, yani nüfusun altıda biri) bize abartılı gelmektedir. Bu kentteki Yahudilerin kentin alt bölümünde, büyük çarşının iki yanındaki kapalı olmayan birçok mahalleleye dağılmış bulunmaları, hem etkilerinin hem de etkinliklerinin kanıtıdır. Yine de 1805 pogromundan sonra durumları hissedilir ölçüde bozulmuştur; birçok Yahudi lideri, Busnach 1805'te, Kohen-Bekri ve David Drahan 1811'de katledilmişlerdir. Tunus Yahudileri ise, onların aksine, medine'nin kuzeyindeki [E 6] kendi haralarında toplanmışlardı. Harenin XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki gelişimi, topluluk nüfusunun artmasıyla orantılıdır. XVIII. yüzyılda, Avrupa kökenli Yahudiler yerli Yahudilerden (*Tvanse*) ayrıldılar ve özel bir örgütlenme oluşturdular. 1800'e doğru Tunuslu Yahudilerin sayısı 10.000'e yaklaşmıştı. Genelde kendilerine adil davranılmasına karşın, birkaç şiddet olayı da yaşanmadı değil: Yahudi mahallesinin 1752'de ve (Cezayirliilerin tüm kenti yağmaladığı) 1756'da yağmalanması örnek olarak gösterilebilir.

Cezayir ve Tunus Yahudileri ile kıyaslandıklarında, Kahire Yahudileri pek kalabalık değillerdi: Digeon ve Jomard'a göre, sayıları 2 ya da 3.000'di. Yaşadıkları Yahudi mahallesinin [HI 7-8] 6 hektarlık bir yüzölçümü olduğu ve bu nedenle 3.000 kişiden fazlasını barındıramayacağı düşünülürse, bu tahmin mantıklı görünmektedir. Bununla birlikte, Yahudiler, yardımcı oldukları yeniçerilerle ilişkileri nedeniyle, oldukça önemli bir rol oynadılar. Niebuhr 1760'a doğru, uğradıkları kimi tacizlere karşın, "yıllardır kendilerine gereksinim duyulmasını sağlamış" Yahudilerin Mısır'daki durumlarının iyi olduğunu gözlemlemişti. Gördüğümüz gibi, 1770'te konumları çökünce, Kahire'de artık sadece çok tali bir rol oynayabildiler. Şam, Halep ve Musul'da Yahudi toplumları büyük bir önem kazanmamış gibidir. Zaten ekonomik merkezlere uzak ve oldukça yoksul mahallelerde toplanmışlardı (Şam'da Hare el-Yehud [I 5], Halep'te Behsita [I 11-12]). Bu durum, Yahudi mahallesinin kentin kuzey sınırına yerleştiği Musul'da, daha da belirginleşmektedir. Bu iki kentte oturan ve özellikle Halep'te çok etkin olan Hristiyan nüfusa oranla, sayıları da azdı (Şam'da 1860'da 4.000 Yahudi, 22.000 Hristiyan; Musul'da 1.000 kadar Yahudi, 6.000 Hristiyan). Bağdat Yahudi toplumu daha kalabalıktı: Yahudi mahallesinin [Q 24] 17 hektarlık yüzölçümü, çeşitli gezginlerin verdikleri 10.000'e yakın Yahudi sayısını doğrulamaktadır. Hristiyan topluluklarına oranla çok daha güçlüydüler; Yahudi bankerler (sarraflar) memluklar ve paşalarla ortaklı ve bu açıdan yöneticiler üzerinde bir ölçüde etkili olabiliyorlardı. Örneğin sarraf Hoca Abdullah ibn Yusuf, Süleyman el-Kebir Paşa'nın (1779-1802) baş danışmanı olmuştu. Ancak Bağdat (ve Musul) gayrimüslimleri, gördükleri görece liberal muameleye kar-

şın, hiçbir siyasi rol oynayamıyorlardı ve başka yerlerdeki ayrımcı önlemler burada da geçerliydi.⁸⁰

Avrupalılar

Tabii ki ne Avrupalılar diye bir topluluk, ne de böyle bir azınlık vardı. Ancak bu konuda da, daha yukarıda onların etkinliklerine ve yerel halkla, özellikle de Hristiyan ve Yahudi azınlıklarla bağlantılarına yaptığımız göndermeleri tamamlayacak birkaç söz söylemek yararlı olacaktır.

XVIII. yüzyıl sonuna kadar Doğu Akdeniz'in büyük kentlerinde Frenkler pek kalabalık değildi. En önemli limanlarda birkaç düzine ticarethane Avrupa ticaretinin varlığını sağlamaya yetiyordu: XVIII. yüzyıl ortasında Halep'te bir düzine kadar Marsilya, beş ya da altı İngiliz, birkaç Livorno ve Venedik şirketi vardı. Aynı dönemde Kahire'de sekiz Fransız, beş Venedik, birkaç İngiliz ticarethanesi bulunuyordu. Avrupa uyrukluların sayısı da aynı oranda düşüktü: 1774'te Kahire'de 72 kişi (44'ü Fransız). Frenk tüccarları, Osmanlılar döneminde statüleri saptanan ve düzeltilen elçiliklerin denetim ve himayesindeydiler. Genellikle çarşılara bitişik (Halep örneği), ya da çok yakın kervansaraylarda kalıyorlardı: Tunus'ta Muradiler, Bab el-Bahr yakınında bir tür Frenk mahallesi düzenlemişlerdi; burada 1660'ta açılan bir *fınduk*, Fransız milletinin hizmetine sunulmuştu [G 10]; Kahire'deki Frenkler, Kahira dışında, Haliç yakınında bir semtte kalıyorlardı [H 9]. Kendilerine genellikle düzgün davranılrsa da, kimi zaman çatışmalar çıkıyor ve bazen bizzat elçiler bile taciz ediliyorlardı. Bu tür "kusurlara" en çok, Saray'ın otoritesini güçlükle ayakta tuttuğu Cezayir Naipliği'nde rastlanıyordu: 1806'da Hollanda ve Danimarka elçileri, ülkelerinin ödemesi gereken haraç gecikince zincire vuruldular; 1823'te isyan eden bir aşiretin iki Kabiliyeli üyesini sakladığından kuşkulanan İngiltere elçiliği yağmalandı ve elçi, karısı ile kızını gizlice bir İsveç gemisine bindirmek zorunda kaldı.⁸¹ Ama 1683 Fransız deniz seferi sırasında Peder Le Vacher'nin başına geldiği gibi, bir elçinin top namlusuna bağlanması türünden olaylar artık geride kalmıştı. Yabancı nüfusun sadece ticaretin cilvelerine ve zaman zaman ciddi kazalardan doğan elverişsiz durumlara katlanma-

80 R. Lespès, *Alger*, 178-179; P. Boyer, *La vie quotidienne*, 55, 169-177. Paul Sebag, *La Hâra de Tunis*, Paris, 1959. A. Roymond, *Artisans*, II, 459-464. A. Abdel Nour, *Introduction*, 173-180. P. Kemp, *Mosul*, 35-36. Tom Nieuwenhuis, *Politics and Society in Early Modern Iraq*, La Haye, 1982, 72-75

81 *Histoire du Commerce de Marseille*, V, Robert Paris, *De 1660 à 1789, Le Levant*, 414-415. M. Clerget, *Le Caire*, II, 323-329, P. Boyer, *La vie quotidienne*, 254-255.

ları gerekiyordu (tüccarları kervansaraylarına kapanıp felaketin yatışmasını beklemek zorunda bırakan siyasi kargaşalıklar ve çeşitli salgın hastalıklar gibi).

Arap  lkeleri ile Avrupa arasındaki ticarete, Avrupalılar egemen bir rol oynuyorlardı ve deniz ulaşımındaki tekellerini sürdürmeye çalışıyorlardı; denizden “kervan” taşımacılığı yoluyla imparatorluğun i  ticaretine de aktif katılımları vardı. Bu alanda, Fransız gemileri önemli bir yer tutuyordu.⁸² Avrupalıların, yetkililer ve yerel ticaret ile aracılıklarını yapan Hristiyan ve Yahudi toplumlarıyla yakın ilişkileri vardı. Buna karşılık onlar da, özellikle imparatorluk h k metinden sağladıkları beratlarla, bu toplulukların himayesini güvence altına alıyorlardı. XIX. yüzyılda, yerel yargı denetimi dışında kalan çok sayıda uyruğu büyük g  ler (Düvel-i Muazzama) kendilerine bağlayınca, bu yöntem ciddi sorunlar çıkmasına neden oldu. Bu arada elçiler, özellikle de Fransa elçileri, yerli Hristiyan topluluklar üzerinde de bir himaye hakları varmış gibi davranıyorlar ve bu toplulukları Roma’ya yaklaştırmaya ve Halep’te (Rum Ortodoks topluluğunun bir kısmı, 1724’te Katolik Melki topluluğu oldu) ya da Musul’da olduğu gibi (Nasturi ve Yakubi topluluklarından unsurlar, Keldani ve Suriye Katolik topluluklarını kurdular) Katolik kilisesine geri döndürmeye çalışan misyonerlerin etkinliklerini destekliyorlardı. Bu politika kent toplumlarının parçalanmasını hızlandırıyor ve uzun vadede imparatorluğun çözülmesini hazırlıyordu.

Sonuçlar

Büyük Arap kentlerinin nüfusu demek ki büyük çeşitlilik göstermektedir. Etnik, dini, dilsel unsurların bu çok renkliliği, doğal olarak daha bağdaşık bir yapı gösteren kırsal nüfusla da canlı bir çelişki oluşturmaktadır. Kahire’de, 10.000 Kipti ve 3.000 Yahudi, yaklaşık 10.000 Türk, 15 ile 20 bin arasında Mağripli ve Suriyeli, 5.000 Suriyeli Hristiyan, 5.000 Rum, 2.000 Ermeni ve bunlara ek olarak yönetici sınıftan 10.000 kişi (Türkler ve memluklar) yaşıyordu ki, toplamı 60.000 kişiye varan bu insanlar, kent nüfusunun neredeyse dörtte biriydi.⁸³ P. Boyer, 1830’a doğru 30 ile 35 bin kişi olarak tahmin ettiği Cezayir nüfusu içinde, yaklaşık 4.000 Türk, 2 ya da 3 bin kuloğlu, 5.000 *berrani* (Mozablı, Biskralı), 2.000  zg r ve köle zenci, 5.000 Yahudi, birkaç yüz Hristiyan olduğunu hesaplamaktadır.⁸⁴ Mağribilerin (*beldi*) sadece 12 ile 16 bin kişi arasında olduğu bir kentte, bu

82 D. Panzac, “*Affr teurs ottomans*”.

83 A. Raymond, *Artisans*, II, 452.

84 P. Boyer, *La vie quotidienne*, 22-24.

sayı nüfusun yarısından fazladır. Antakya ve Kudüs gibi uç örneklerde, kent, Antakya'da azınlıkların, yani Sünni Türkler, Alevi Suriyeliler ve Hıristiyan Suriyelilerin, ya da Kudüs'teki gibi Müslümanların, Yahudilerin ve çeşitli toplumlardan Hıristiyanların (Rum, Latin ve Ermeni kökenli) yan yana gelmelerinden oluşmuştu. Bu çeşitlilik kentsel anlatımını, kentin ayrı kesimler halindeki coğrafi bölünüşünde buluyordu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KENT GÖREVLİLERİ

“Yönetim”lerinin zayıflığı, Arap kentlerinin temel özelliklerinden biri olarak kabul edilir: Bu kentlerde ne özel bir kent idaresi, ne de kamusal nitelikte (communal) halk kurumları vardı. Bu ikili açıdan, hem kent örgütlenmesinin ideal biçimini canlandırdıkları genellikle kabul edilen antik kentlerden, hem de kurumları sayesinde “belediye”ye doğru evrimi başaran ortaçağ kentlerinden ayrılıyorlardı. Bir yandan kendi özgünlüğünü taşıyan bir sistemde, Batılılar açısından “site”yi oluşturan karakteristikleri bulamayan, diğer yandan da ilk bakışta genel ölçülerden bir sapma olarak gözüken olayların (kent yapısının ayrıntılarındaki düzensizlikler) şaşırttığı araştırmacılar, Arap kentleri örneğinde, “kent olmayan kentler” ve “anti-şehircilik”le karşı karşıyaymış gibi davranmışlardır.

Bu radikal bakış açısının teorik doğrulanmasını, gerçeği en çok kavramış gözlemci, Jean Sauvaget ortaya koymuş gibi gözükmektedir. Ona göre, İslami “site” yoktur, çünkü İslamiyet kent örgütlenmesinin özgünlüğünü algılayamamıştır: “İslami kanunda, kentlerin statüsüne ilişkin hiçbir özel düzenleme yoktur. Belediye kurumları da bulunmamaktadır. Kent yerleşim alanı, aynı dönem Avrupa’sındaki gibi değildir; ne kalıtsal olarak feodal bir birime bağlanmış, ne de ayrıcalıklı bir bütün olarak belirmiştir... Kent, ayrı ve karmaşık bir yaşamı olan bir varlık, bir birim olarak görülmemektedir: Çelişen çıkarlara sahip bir bireyler topluluğuna indirgenmiştir... Kentin evrimi, bir dizi özel girişimin sonuçlarından öte bir şey değildir.”¹ Sauvaget’nin, bu koşullarda, kent açısından (buradaki kent Halep’tir) İslamiyet dönemini bir gerileme dönemi olarak kabul et-

1 J. Souvoget, “Esquisse”, 455-456.

mesinde şaşılacak bir yan yoktur: İslamiyet, antik çağdan devraldığı biçimin yerine hiçbir şey koymamaktadır; İslamiyet dönemi “hiçbir olumlu katkı yapmamıştır.” “Kentteki çöküşü” hızlandırmış ve sonuçlarını ağırlaştırmıştır. “Kent yaşamı çerçevesinin daha ilkel biçimlere indirgenmesinin” dışında “ona atfedilebilecek tek yenilik, kent merkezinin parçalanması, bireyselleşmiş küçük hücrelere bölünmesidir.” İslamiyetin katkısı, “temelden olumsuzdur”: Kent “mahallelerin gevşek ve inorganik biçimde bir araya gelişine dönüşmüş”, kanunun yerini anarşi almıştır; İslamiyetin sonucu, “kent düzeninin olumsuzlanması gibidir.”²

Gerçekten de sözü edilen eksikliklerin tam bir anarşiye yol açması gerekirdi; Arap dünyasının birçok büyük kenti hakkında yapılmış bazı klasik incelemelerin yazarları da, özellikle Osmanlı döneminde bu “kent kargaşası” en son kerteğe vardığında, aynı noktayı belirtmektedirler. “Osmanlılar döneminde”, diye yazıyor Clerget, “Kahire yavaş yavaş söner, muzaffer geçmişinin kalıntıları da yok olmaya yüz tutar... Kahire, ilk Arapların sevdikleri, o dağınık yerleşim biçimine döner... Sanatla birlikte, düzenli ve akıllı bir etkinliğin tüm diğer göstergeleri de söner.” Halep’te XVI. ile XVIII. yüzyıllar arasında, “bozucu unsurlar, kent merkezinin parçalanmasını hızlandıran bir aşırılık eğilimiyle yeniden harekete geçer... Osmanlılar’ın Halep’i gözü yanaltır, görkemli bir cephenin ardında yalnızca yıkıntılar vardır.”³

Aralıksız dört yüzyıl süren bir gerileme fikrini kabul etmenin güçlüğü-nü bir kenara koyalım; daha yukarıda da belirtmeye çalıştığımız gibi, zikrettiğimiz bu görüşler kent arkeolojisinin ve kentler tarihinin verileriyle de çelişmektedirler. Zaten aynı yazarların inceledikleri kentlerin evrimini anlatırkenki görüşleri, kendilerini yalanlamakta, felaket tabloları çizmektedir. Sauvaget’nin Halep tasvirinde bu çelişki çarpıcı bir biçim almakta, yazarın çıkardığı tüm karamsar sonuçlara karşın, Osmanlı kentinin büyüklüğü kendiliğinden belirlemektedir: “Avrupalı gezginlerin coşkulu beğenileri asla bir abartma değildi” diye yazıyor Sauvaget ve d’Arvi-eux’den (“Halep, Konstantinopolis ve Kahire’den sonra... imparatorluğun en büyük, en güzel, en zengin kentidir”), Volney’den (“belki de tüm imparatorluğun en temiz ve en güzel inşa edilmiş kentidir”) alıntılar yaptıktan sonra, “kent yerleşim alanının büyümesindeki hız, geçirdiği dönüşümlerin yaygınlığı, yeni yükselen yapıların göz kamaştırıcılığı”na değinerek sözlerini bağlıyor.⁴

2 J. Sauvaget, *Alep*, 247-248.

3 M.Clerget, *Le Caire*, I, 178-180; J. Sauvaget, *Alep*, 238-239.

4 J. Sauvaget, *Alep*, 238.

Yakın zamanda yapılmış araştırmaların (özellikle Baber Johansen'in-ki-ler), Sauvaget'nin tezlerinin bazı noktalarda ne kadar aşırıya kaçtığını gösterdiklerini hemen belirtelim: İslam hukuku ve hukukçuları kent varlığını, onun özgün niteliğini, yapısının genel özelliklerini hiç de bilmezden gelmemişlerdir ve bu alandaki çalışmalarından örtük bir doktrin çıkarılabilir. Diğer yandan başka dönemlerde (antik çağdaki kent örgütlenmesi ve yasaları), başka uygarlıklarda (ortaçağın belediye kurumları) bulunan düzenleme sistemlerine burada rastlanmadığını gözlemlemekle yetinip, Arap kentlerinin bu yüzden kent olarak var olmadıkları sonucuna da varılamaz. Sorun tam tersi bir biçimde konulmalıdır: Bu büyük kentler, *a posteriori* öngörülen felce gerçekte uğramamış, tam aksine gelişme göstermişlerse, hedef bu kentlerin "işlemesini" ve büyümesini sağlayan mekanizmaları (ki bunların özgün olması doğaldır) tanımlamak ve kent sakinlerinin maddi gereksinimlerinin nasıl karşılanabildiğini saptamak olmalıdır.⁵

KENTLERİN YÖNETİMİ

Bir ön not düşmek zorunlu görünüyor. Elimizdeki bilgiler, bu alanda, diğerlerinde olduğundan da yetersizdir. Kentin nasıl yönetildiği hakkında kesin bilgilere ulaşmamızı sağlayacak mahkeme arşivleri, hiçbir Arap kentinde sistematik bir incelemeye alınmamıştır.⁶ Aynı şekilde eyaletlerle merkezi hükümet arasındaki yazışmalar ve daha da önemlisi evamir-i sultaniyye henüz incelenmemiştir; bu da imparatorluk hükümeti ile onun eyaletlerdeki temsilcilerinin bu alandaki politikasının ve bu politikanın kentlerin yönetiminde oynadığı rolün bilinmesini engellemektedir.⁷ Bu nedenle, dışsal kalan incelemelerden yola çıkan gözlemlerle yetinmemiz gerekecek ve sık sık şimdilik kanıtlanamayacak varsayımlara başvurmak zorunda kalacağız.

- 5 Bu sorun hakkında Baber Johansen'in çalışmalarına bkz. "Eigentum, Familie, und Obrigkeit in hanafitischen strafrecht", *Die Welt des Islams*, 19 (1979); "The claims of Men and the claims of God", *Pluriformiteit en Verdeling*, Nijmegen, 1980; "The All-embracing Town and its Mosques", *ROMM*, 32 (1981-2). A. Abdel Nour'un yerinde gözlemleri için bkz. *Introduction*, 184.
- 6 Gazza kentinin dört yıllık kayıtları (1857-1861) üstüne Abdul-Karim Rafeq'in yaptığı parlak çalışma, şimdilik bu defterlerin taranmasındaki tek örnektir (Ghazza, Şam, 1980). Galal H. el-Nehal'in kitabı (*The Judicial administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, Minneapolis, 1979) daha sistematik soruşturmalar olmayışına hayıflandıran özetlerle yetinmektedir.
- 7 Bkz. Da'd Hakîm, "Evamir-i Sultaniyelere göre Halep'te Osmanlı Egemenliği" (Arapça), *Annales Archéologiques Arabes Syriennes*, 31, (1981). J. P. Thieck'in Halep üzerine araştırmaları halen devam ediyor.

Kentin Memurları

Büyük Arap kentlerinin ortak özelliklerinden biri, kent işlerine bakan memurların az sayıda oluşlarıdır. Bu eksiklik, J. Sauvaget'nin İslam kentlerinin özel bir statüye sahip olmadıkları yolunda teoriler geliştirmesine neden olan etmenlerdendir: “Kent, büyük Müslüman ümmetini içeren bölünmez bir parça olduğu için, kimse onun kader ortaklarını her şeye hâkim olarak ve ayrıcalıklı bir biçimde yönetmeye yetkili değildir”.⁸ Bu durum, antik çağın belediye makamlarının ve sağlam şehircilik ilkelerinin varlığıyla, doğal olarak, çalışmaktadır. Aslında bu eksiklik sanıldığı kadar mutlak ve evrensel değildir ve Arap kentleri üzerine çalışan tarihçilerin benimsedikleri görüşün nedeni büyük ölçüde bilgi eksikliğidir.

Kentlerde geleneksel olarak iki uzmanlaşmış memur bulunurdu: Muhtesip ve vali (bu şahsın, Arapçada yine vali adı verilen paşa ile karıştırılmaması gerekir). Ortaçağ metropollerinin çoğunda var oldukları kanıtlanan bu iki kurum, Osmanlı döneminde de sürdürülmüştür. Ortaçağda muhtesip önde gelen bir kişiydi ve çok geniş teorik uzmanlığı sayesinde (bir tür genel töre denetçisi) kentte büyük yetkilere sahipti: Meslek örgütlerinin ve çarşıların denetlenmesi, şehircilik konularına müdahale. Osmanlı dönemindeyse, yetkileri hissedilir ölçüde geriledi. Belki de bunun nedeni kadıların (teoride, *hisbe* de yargıçlık gibi dini bir görevdi) çok öne çıkmasıydı. Artık eyaletlerin çoğunda muhtesip sınırlı bir rol oynuyor, sayısı sınırlı ve özellikle gıdaya ilişkin meslekleri (fırıncılar, ekmekçiler, kasaplar, vb) ve onların çarşılarını denetliyor, ürün kalitelerini ve fiyatlarını gözetim altında tutuyordu. Kentte yaptığı görev gezilerinde, bu konularda müdahalelerde bulunuyordu. Bu kent turlarının göz alıcı niteliği ve kimi zaman önlemlerin şiddeti, gezginleri sık sık şaşırtmış ve esin güçlerini kışkırtmıştır. Önünde terazicileri, yanında cellatları ile yürüyen muhtesip, adaleti hemen, yerinde uygulardı. Alışılmış sopa cezası bazen bayağı sert bir nitelik alırdı. Kimi zaman da bu bilinen yöntemin dışına çıkılırdı: Hileli tartıyla müşterilere haksız yere eksik et satan kasapların kalçasından, bu çalınmış miktar kadar etin kesilmesiyle ya da özensiz fıırıncıların kızgın ekmek tepşilerine oturtulmasıyla ilgili anılar, çarşı folklorunun bir parçasıydı.⁹ Ama muhtesipler artık, sokakların ve çarşıların temizliği gibi basit konularda bile, şehircilik işlerine karışmıyorlardı.

Valilerin (onlara subaşı ve zaim de deniyordu) işlevi, ortaçağdaki öncülleri gibi, polislik ve özellikle de kentin gece güvenliğiydi. Bu durum

8 J. Sauvaget, “Esquisse”, 455, ayrıca bkz. s. 440.

9 Kahire için bkz. A. Raymond, *Artisans*, II, 593-595.

onların yangınlara karşı mücadelede de önemli bir rol üstlenmelerine yol açıyordu. Tam açıklayamadığımız nedenlerle, belki de polislik yetkilerine dayanarak, valiler toplumca dışlanan kimi loncaları, öncelikle de fahişeleri denetliyorlardı. Pek saygınlığı olmayan bu mesleğin pitoresk yönü güçlü olduğundan, gezginlerin çoğu ayrıntısıyla anlatmayı ihmal etmemiştir: Valinin elinde sokak kızlarının listesi bulunur ve onlardan ek vergi alırdı. Cezayir ve Tunus'ta bu yetkiler *mizvar*'daydı (Muvahhitler ve Hafsiler dönemlerindeki varlığı da kanıtlanan bir memuriyet için kullanılan Berberice terim): Bu örnekte de, Avrupalıların dikkatini özellikle hayat kadınlarının teftiş edilmesi görevi çekmiştir. "Mezuar" ya da "Büyük Yargıç... ve Cezayir Polisi Genel Kumandanı" üzerine yazdığı uzun bir notta, Laugier de Tassy polisin yetkilerini, gece devriyelerini ve fahişelerin denetlenmesini anlatır. *Mizvar* fahişelerden haraç toplamakta, buna karşılık da dayıya 2.000 kuruş ödemektedir: "Mezuar", "bütün hayat kadınlarını ele geçirir ve onları evinde kapalı tutar. Evdeki kadınlar sınıfı sınıftır. Bir kadın ya da kızın çalışmaya başladığını sezer sezmez, ona el koyma hakkı vardır. Kadınları, kendisinden istekte bulunan Türklere ve Mağribilere kiralar. 'Mezuar' ile yaptıkları pazarlığa göre, kadınları yanlarında istedikleri kadar alıkoyabilirler. Dışarı çıkıp şanslarını denemek isteyen kadınlar, 'Mezuar'a her gün küçük bir miktar para ödeyerek, bu hakka kavuşabilirler." Tunuslu vakanüvis Bin Diya'ın Türkler döneminde kurulduğunu varsaydığı bu "sefil" görev, Tunus'ta 1836'da lağvedilmiştir.¹⁰

Maşrık kentlerinde başka önemli kent görevlilerinin görülmemesi elbette şaşırtıcıdır¹¹, çünkü Mağrip başkentlerindeki durum oldukça farklıdır. Cezayir'de, bir *şeyh el-beled* vardı. "Belediye yargıcı" ya da "belediye reisi" ile benzerlik kurulması belki de aşırı kaçacak olan bu kurum polislik görevleri, sinai loncaların denetimi ve "ev ve diğer binaların onarımı"na (kent yapılarının temizlik ve bakımı) yönelik işlerden sorumluydu. "Bürolarının" tam kent merkezinde bulunması da [F 6], bu kentsel yetkilerin önemini doğrulamaktadır. Cezayir'in varoşlarındaki benzer güvenlik görevleri ise, *kaid el-fehs*'e aitti.¹² Buna yakın bir örgütlenmeye Tunus'ta da rastlıyoruz: *Intra muros* (sur içindeki) kent, *şeyh el-medine*'nin denetimin-

10 A. Raymand, *Artisans*, 608-609. Laugier de Tassy, *Histoire du Royaume d'Alger*, Amsterdam, 1727, 273-275. Miriam Hoexter, "La shurta à Alger à l'époque turque", *Studia Islamica*, 56 (1982), 120-123. İbn Ebi el-Diyaf, *Ithaf*, III, 144, 207.

11 A. Abdel Nour bu nokta hakkında az bilgi veriyor (*Introduction*, 185-188).

12 J. A. Peyssonnel, *Relation d'un voyage sur les côtes de Barbarie... en 1724 et 1725*, Paris, 1838, 432; A. Devoux, *Tachrifat, recueil de notes historiques sur l'administration de l'ancienne Régence d'Alger*, Cezayir, 1852, 22, 23. Ayrıca bkz. Miriam Hoexter, "La shurta", 123.

deydi, kentin güvenliğınden özellikle de gece güvenliğınden o sorumluydu. XVII. yüzyıl gezginleri, bu nedenle, Maşrık'ta da görülen memurdan yola çıkarak, ona subaşı diyorlardı. Bab el-Suveyka ve Bab el-Cezire varoşlarında da birer şeyh bulunuyordu. Semt (*havme*) şeyhleri, bu üç şeyhe bağlıydılar.

Siyasi Makamlar

Özel görevliler bulunmadığından, “ulusal” siyasi makamlar kent işleyişine yönelik tüm sorunlara karışıyorlardı. Bu müdahale mantıklıdır: Düzenen sorumlu yöneticiler, yetkilerini sürdürdükleri büyük kentte, sıkıntı yaratabilecek ve en son noktada karışıklıklara neden olabilecek her sorunla ilgilenmek zorundaydılar. Bu nedenle yetkililerin ana etkinlik alanını kent güvenliğı oluşturuyor ve bu konuda genellikle baskıcı davranıyorlardı. Kent idaresine ilişkin sorunlarda, büyük kentin belli başlı iki güç odağı olan paşa ile yeniçeri ağasının da kendiliklerinden işe karıştığını görürüz. Düzeni sağlamak için giriştikleri hareketlerin dışında, Kahire paşaları şehircilik sorunlarına da yakın ilgi gösterdiler; binalarla ilgili birçok karar bu durumu kanıtlamaktadır: Mehmed Paşa (1607-1611) toz ve çöp birikintisi bir zirâ toprağı Kahire sokaklarından temizletir; Maksud Paşa (1642-1643) dolma tehlikesi geçiren iki kanalı yeniden kazdırır; Mehmed Paşa (1652-1656) Kahire camilerinin görevlilerine camilerini onarmalarını ve badana etmelerini buyurur, bu girişimi kendisine “Ebu el-Nur” (ışık babası) lakabını kazandıracaktır; son örneğimiz olan Mehmed Paşa (1699-1704) sokakları ve çarşıları genişletmek için, sokakların ve dükkânların üstündeki çatıların yıkılmasını emreder, ulaşımı düzeltmek için sokaklardan bir zirâ toprak attırır.¹³ Diğer büyük kentlerde de en yetkili makamların benzer girişimleri vardır: Tunuslu Ali Bey (1759-1782), konut bulmanın giderek zorlaştığı *intra muros* kentteki nüfus artışının yarattığı sorunları çözebilmek için, Tunus sakinlerinin Bab Alive ile Bab el-Bahr'ın doğusundaki [H 11] gölcük kıyısında ev inşa etmelerine izin verir. Kentte ev yapılabilecek alan açılması için ise, tabakhane çarşısının kent dışına taşınmasını emreder.¹⁴ 1757'de Şam'da, Receb Paşa'nın temsilcisi Musa Kihiye, değişik semtlerin halkına, yirmi ya da otuz yıldan yaşlı tüm evlerin onarılmalarını emreder.¹⁵

İmparatorluk eyaletlerinde görevli yeniçerilerin rolü de en az bu kadar

13 A. Roymond, “Le Coire”, 42.

14 André Roymond, “Le déplacement des tonneries à Alep, ou Coire et à Tunis”, *Revue d'Histoire Maghrébine*, 7-8 (1977), 198-199.

15 Budeyri, *Havadis*, 196 (M. Mechoukhi çevirisi, 64).

önemliydi; yerel halkla ilişkileri, onları kent sorunlarıyla özel olarak ilgilenmek zorunda bırakıyordu. Yeniçerilerin ve ağalarının hemen her yerde baş görevleri, düzenin sağlanmasıydı ve etkinlikleri esas olarak gündüz güvenliğine ilişkindi. (Gece güvenliğine ilişkin görevlerin valinin yetkisine bırakıldığını daha önce görmüştük.) Örneğin Cezayir’de, yeniçeri ağasının kâhıyası polis şefi durumundaydı; Kahire ve Halep’te ise, kamu yollarının dirlik ve düzenliğinden ağanın kendisi sorumluydu. Bu polislik yetkileri, büyük olasılıkla, ağaların tamamen şehirciliğe ait sorunlara da karışmalarını getirmiştir: örneğin, 1703’te Kahire’de, Ali Ağa sokaklarda biriken toprağın iki üç zirâ derinliğinde kaldırılmasını emretmiş ve ulaşımı kolaylaştırmak için dükkânların önündeki tezgâhları yıktırmıştır; bir diğer örnek, yine Ali Ağa 1711’de sokakların temizlenmesini ve kamu binalarının (cami minareleri, çeşmeler, okullar) badanasının yenilenmesini emretmiştir.¹⁶

Kadıların Rolü

Uyrukların her alandaki davalarına bakılan mahkemelerde görevli kadıların da, bu konuda temel bir rol oynadıkları düşünülebilir. Çünkü bu alanların içine, ağır suç davaları, medeni hukukla, kişisel statü ile ilgili davalar (miras, boşanma), ekonomik sorunlar (meslek loncalarıyla, ticari işlemlerle ilgili sorunlar) ve haliyle kent idaresine ilişkin tüm sorunlar girmektedir. Bu açıdan Osmanlı dönemi kadılarının uzmanlık alanı, zaten geniş olan ortaçağdaki seleflerinininkini de geride bırakmıştır. Mahkeme kayıtlarının incelenmesinde sağlanacak ilerlemeler, bu etkinliğin ilkelerini, yöntemlerini ve sonuçlarını aydınlayacaktır. Bu konuda bugün, örneğin Celal el-Nehal’in verdiği örnekler aracılığıyla, çok özet bir fikre sahibiz. Bu örnekler, söz konusu ettiğimiz müdahaleler hakkında belli göstergeler sunmaktadır. Yeni bir inşaat gündeme geldiğinde, kadı ulaşımı engelleyip engellemediğini denetlemektedir: “Binanın bulunduğu sokaktan atlı bir asker, ya da yüklü bir deve kolaylıkla geçebilmektedir; bina komşuların ışık ve görme haklarına tecavüz etmemektedir.” Yeni açtırılan bir kapının komşuların mahremiyetini bozmadığından emin olmak için soruşturma yaptırır. Komşuların isteği üzerine, kötü durumdaki bir yapının bitişik evler açısından tehlike oluşturup oluşturmadığına bakar. Bir mahallede kurulması tasarlanan dikim atölyesinin gürültüye neden olacağı konusundaki bir şikâyeti, soruşturma sonrasında reddeder, vb...¹⁷

Kadılarının etkinliğinin dikkatli bir şekilde incelenmesi, az çok belirgin

16 M. Hoexter, “La shurta”, 123-124; A. Raymond, “Le Caire”, 42; J. Sauvaget, *Alep*, 236.

17 G. H. el-Nahal, *The Judicial Administration*, 52-53.

bir kent öğretisinin ortaya çıkartılmasını sağlayacaktır. Böyle bir öğreti pek çok unsuru, R. Brunschvig'in Mağrip'in Maliki fakihleri (hukukçuları) üstüne yaptığı inceleme çerçevesinde çok parlak biçimde ortaya koyduğu ilkeleri kuşkusuz doğrulayacaktır. Bu ilkeler özellikle, ulaşım yollarına (sokaklar ve çıkmazlar), duvarlara, yıkılma tehlikesi gösteren binaların yeniden yapılmasına yönelik önlemlere, suyollarına, vb ilişkin sorunları kapsamaktadır.¹⁸ Baber Johansen'in çalışmaları, Hanefi mezhebinde hukukçuların (Türklerin benimsediği bu mezhep bu nedenle Osmanlı topraklarında neredeyse resmi bir nitelik kazanmıştı), kentin ne olduğu ve kentlilerin varlığının yarattığı sorunlar üzerinde çok açık bir anlayışları bulunduğunu göstermektedir. Bu hukukçuların kentin "özel" ve "kamu" kesimleri arasında yaptıkları ayırım, bu duruma iyi bir örnektir - bu ayırımın kent yapısı içinde nasıl temel bir önem taşıdığını ileride göreceğiz. Aynı Hanefi hukukçuların kent alanı hakkında, kırsal alana karşıt olarak yaptıkları teorik tanımlama da bu yaklaşımın bir diğer örneğidir. Pek çok modern oryantalist, eşyanın doğası gereği beliren bu ayırımı, İslam hukukunun yapabileceğinden kuşku duyuyorlardı.¹⁹ Esas olarak Medine'yi konu alan bir incelemede, S. A. el-Hatlul, modern çağın hukukçu ve yargıçlarının aldıkları somut kararların ayrıntısı içinde, kent sorunları ve şehircilik konusunda son derece ampirik, ama aynı oranda da açık ve uyumlu bir öğreti bulunduğunu göstermektedir: Kenarlarında ikamet edenlerin tecavüzlerine karşı kamu yollarının korunması, sokakların en uygun genişlikleri, binaların uzantısı durumundaki yarı özel alan (*finā'*), aile yaşamının mahremiyetinin korunması, ışık ve havadan yararlanma hakkının korunması için önlemler.²⁰

Merkezi Hükümet

Kadınların kentin tüm sorunlarındaki önemli rolleri giderek açıklığa kavuşmakla birlikte, merkezi hükümetin müdahaleleri için aynı şey söylene-
mez. Halep'teki fermanların şöyle bir yüzeysel taranması bile, İstan-

18 Robert Brunschvig, "Urbanisme médiéval et droit musulman", *Revue des Études Islamiques*, 1947.

19 Bkz. not 5'te belirtilen makaleler. "The All-embracing Town" makalesinde, B. Johansen, William Marçais'den ("kent gruplaşmasının teorik ve düşünülmüş bir tanımlamasını ortaçağ Arap yazarlarından, hukukçularından, coğrafyacılarından ve vakanüvislerinden isteyemeyiz."), J. Sauvaget'yi referans gösteren (bu bölümün daha yukarı kısımlarına ve not 1'e bkz.) G. von Grunebaum'dan ("İslam kanunu, muaf tutucu ayrıcalıklardan duyduğu dehşetten ötürü, kente özel bir statü tanımaz") çok anlamlı birkaç formül alıntılanmaktadır.

20 Saleh Ali el-Hatloul, *Tradition, Continuity and Change in the Physical Environment: the Arab-Muslim City*, tez, MIT, Cambridge, 1981, 83-128.

bul'daki yetkililerin kendilerine doğrudan bağlı eyaletlerdeki kent yaşamının ayrıntılarına etkin bir biçimde müdahale ettikleri izlenimini uyandırmaktadır. Düzene ve güvenliğe ilişkin, verilmeleri doğal buyrukların dışında, sultandan çok çeşitli sorunları çözmesi de istenmiştir. Örneğin sulamaya ilişkin kararları ele alalım: Kentin ya da bir semtin (1742'de Kellase Mahallesi [U 6]) suyollarının bakımı; bir çeşmenin elden geçirilmesi (1763'te, Bab el-Nasr dışında bir çeşme [I 16-17]). Meslek loncaları ve ekonomik yaşam ile ilgili işler de bu örnekler arasında sayılabilir: Şeyhlerin atanması, örneğin 1721'de berberler ya da 1722'de sebze satıcıları şeyhinin atanması; 1725'te mezbahanın düzenlenmesi; 1733'te bir mezbaha yaptırılması; 1762'de, Halep'te, 146 dükkândaki hayvanların kesimi; 1751'de ilgili kervansarayda sabun satımı; 1762'de Halep'te üretilen kumaşların dokumasına yönelik belirlemeler. Ulaşım yollarına ve binalara ilişkin sorunlar: 1739'da aşırı kalabalık bir çarşıdaki yolun genişletilme çalışmaları; 1739'da sokakların ve semtlerin onarımı; yapıların onarım ve bakımı (1733'te yeni bir han yapımı; 1737'de bir hamamın, 1749'da bir hanın restorasyonu). Bir de kamu ahlakının korunmasına yönelik kararlar vardı: Haleplilerin bahar aylarında yaptıkları karşıt cinslerin cezaı gerektirebilecek ölçüde birbirlerine karıştıkları bahçe gezilerine ilişkin kurallar (1742); kadınlarla erkeklerin bir arada bulundukları bir çarşının aşırı kalabalıklığı (1739); dört alkol satıcısının dükkânlarının kapatılması (1738).

Görüldüğü gibi müdahaleler çok çeşitlidir ve bu birkaç örnek Arap kentlerinin yönetiminde merkezi iktidarın hatırı sayılır bir rol oynadığını varsaymamıza izin vermektedir. Bir hana kâtip atanmasından büyük şehirciliğe ilişkin bir karara kadar tüm sorunlarda İstanbul'un Halep üzerindeki etkisi hissedilmektedir. 1570'teki Halep tabakhanelerinin başka bir yere taşınma işleminin İstanbul'a danışmadan yapıldığını düşünmek güçtür. Kuşkusuz bu müdahaleler yerel istemlere yanıt biçiminde (yetkili makamların görüş sorması ya da ilgili kişilerin itirazları) gerçekleşiyor, iktidarın etkisi kural koyuculuktan çok düzenleyici alanda hissediliyor ve tasarlanmış bir evrimi gerçekleştirmeyi değil, kimi kritik, hatta dayanılmaz hale gelmiş durumu çözümlemeyi hedefliyordu. Ancak yöneticilerin büyük kentlerin getirdikleri şehircilik sorunlarıyla uğraşmadıklarını düşünmeyi sürdüremeyiz. Kuşkusuz bu konuda asıl suçlanması gereken, yetkili makamların kent idaresine ilgisizliğinden çok, bizim bilgisizliğimizdir.²¹

21 Halep ile ilgili evamir-i sultanıyye üstünde, bu Türk belgelerinin Arapça analizlerinden yola çıkarak yapabildiğim incelemeler, Şam'daki Suriye Ulusal Arşivleri'nde 1 ile 5 sıra numaraları arasında bulunan kayıtlara ilişkindir. Burada, gösterdiği işbirliği ve yardımlarından ötürü, bu arşivin müdürü Bayan Dad Hakim'e teşekkür edebilmekten mutluluk duyuyorum.

HALK KURUMLARI

O dönemin Arap kentlerinde doğal olarak “belediye”den söz edilemez, çünkü kentlerin ne özerkliği, ne de bu özerkliği sağlayacak kurumları vardı. Ama kent içi “gruplaşmalar” (*tevaif*), kent yaşamında etkin bir rol oynuyorlardı. Bu nedenle, bu bölümde onlara değinmemek olmaz. Bu gruplaşmalar çok çeşitli niteliklerdeydi: mesleki (meslek loncaları), ulusal ve dini (cemaatlerin gruplaşması), coğrafi (semt örgütleri). Bunlar kent örgütlenmesinin çok eski biçimleriydi, ama daha yukarıda da gördüğümüz gibi, Osmanlı döneminde çeşitlilikleri artmıştır: Pek “merkezileştirmeci” olmayan ve fethedilen ülkelere tek tip örgütlenme dayatıp onları dışarıdan yönetmeye kalkışmanın ne denli güç olduğunun bilincindeki Osmanlılar, “doğal” gruplaşmalarla birlikte ve onları kullanarak yönetmeyi tercih ediyorlardı. Bu durum hem uyruklara kendi toplulukları çerçevesinde oldukça geniş bir özerklik sağlıyor, hem de başka bir yöntemle örgütlenmesi sayısız güçlük çıkaracak yerel yönetimlerin yerini kısmen tutuyordu. Bu gruplaşmaların esas işlevi, uyruklarla yönetim arasında aracılıktı. Ama A. H. Hourani’nin de belirttiği gibi, Osmanlı düzeninin yavaş yavaş gerilemesiyle birlikte, “eski örgütlenme biçimlerinin daha belirgin siyasi hedefler kazanmış” ve etkinliklerinin kent yaşamı içinde giderek artan boyutlar da hissedilmiş olması da mümkündür.²²

Meslek Loncaları

Meslek loncaları tüm çalışan nüfusu, yani ulema dışındaki tüm yerli nüfusu kapsıyordu. Bu loncaların sayısı kentlere göre değişmektedir: Ceza-yir’de sadece 33, Tunus’ta 83, Kahire’de yaklaşık 250 ve A. Refik’e göre Şam ve Halep’te toplam 163 lonca vardı. Bu farklılıklar, kentlerin önemini ve hangi ekonomik etkinliklerin merkezi olduklarını yansıtmaktadır. Loncalar genelde, lonca üyeleri tarafından seçilip yetkililerin (kadılar ve yöneticiler) onayladıkları şeyhlerin (Tunus’ta eminlerin) denetimindeydi. Yetkililer daha çok bir anlaşmazlık ve çatışma çıktığında duruma müdahale ediyorlardı: Halep’te bir lonca şeyhi atanması sorununun İstanbul’a dek uzanabildiğini daha önceki örneklerde gördük. Birkaç görevli (nakib, kâtipler) ve lonca meclisi ya da ihtiyarlar heyeti şeyhin yardımcılığını üstlenirlerdi. Zanaatkârların ve esnafın çıraklıktan kalfılığa, sonra ustalığa (*muallim* de denirdi) terfii, şeyhlerin ve loncanın denetiminde gerçekleşir, kimi zaman törenlerle kutlanırdı. Mısır’da ve Suriye’de, dini unsurların ağırlıkta olduğu ritüel biçiminde (*fütüvve*) belirlenmiş geçiş törenleri düzenlenirdi.²³

22 A. H. Hourani, “The Changing Face”, 97.

23 Loncalar hakkında sayısız yayın vardır. Burada sadece şu eserleri belirteceğim:

Doğal olarak loncaların ilk hedefi üyelerinin mesleki etkinliklerini denetlemektir; üretim sürecini, ürünlerin kalitesini gözetim altında tutuyorlar ve fiyatların saptanmasında da rol oynuyorlardı; üyeleri arasındaki tartışmaları çözümlüyorlar (örneğin her türlü haksız rekabeti yasaklıyorlardı) ve müşterilerle çıkan anlaşmazlıklarla ilgileniyorlardı. Mesleklerin coğrafi yoğunlaşmasından ötürü, her lonca, çarşısıyla birlikte, kentin belirli bir bölümünde bulunuyor ve loncalar yerleştikleri sokakta, düzeni sağlamak da dahil, idari nitelikte bir etkinlik de sürdürüyorlardı: Ekim 1798’de, Kahire’nin Fransızlara ilk isyanından hemen sonra, Guriyye semtinin [K 6] büyük kumaş pazarının şeyhi ve tüccarları Bonaparte’ın huzurunda şu sözü verdiler: “Bundan böyle, semtimizin tüm sokaklarını kargaşadan koruyacağız.” “Karışıklık çıkarmak” isteyen mahallelileri tutuklayacaklarına söz verdiler ve kendi bölgelerinde çıkacak karışıklıklardan “kişisel olarak sorumlu” olacaklarını açıkladılar.²⁴

Loncaların temel işlevlerinden biri, iktidarla kent nüfusu arasındaki bağlantıyı kurmak ve iktidarın özel bir idari kuruma gereksinim duymadan denetimini sürdürmesini sağlamaktır. Şeyhlerin elinde bulunan lonca üyelerinin listeleri, yetkili makamların da gerektiğinde onlara başvurmaya olanak tanıyordu: 1734 tarihli bir Halep belgesi, ahşap ve demir işleyle uğraşan 151 zanaatkarın adını bir taifa listesi olarak sunmakta ve sultanın ordusunun gereksinim duyduğu gemileri yapabileceklerini belirtmektedir.²⁵ Lonca şeyhleri hükümet emirlerini aktarıyorlar, bunlara uyulup uyulmadığını izliyorlar, loncalardan alınan vergileri topluyorlar, önceden saptanan ve tüm loncanın sorumlu tutulduğu toplam miktarı üyeler arasında paylaşıyorlardı.

Demek ki meslek loncası, kriz anında görüşlerine başvurulacak şeyhler aracılığıyla, yetkili makamların uyrukları denetim altına almasını sağlayan bir “yarı resmi yönetim” hücresiydi: Büyük besin sıkıntıları sırasında (kıtık, gıda maddelerinin fiyatlarının yükselmesi), yeniçeri ağası ya da Kahire muhtesibi şeyhleri çağırıyor, onların yardımıyla bir fiyat listesi oluşturuyor (örneğin fırıncılar söz konusu olduğunda, tahıl stoklarının durumu, ekmeğin üretim maliyeti, vb konularda gerekli bilgileri alarak) ve bunu pa-

Gabriel Baer, “The organization of Labour”, *Handbuch der Orientalistik, Wirtschaftsgeschichte des Vorderen Orients*, 1.; Tunus için: Pierre Penneç, *Les transformations des corps de métiers de Tunis*, Tunus, 1964, hukuk tezi, 157 ve devamı.; Kahire için: A. Raymond, *Artisans*, II, 503-585; Şam için: Abdülkerim Refik, “Mezâhir Mine’l-Tanzîm el-Hirafî”, *Dirâsât Tâ’rihiyye*, 2-4 (1981), 32.

- 24 André Raymond, “Problemes urbains et urbanisme au Caire”, *Colloque International sur l’histoire du Caire*, D.D.R. (1972).
- 25 Şam Suriye Ulusal Arşivleri, *Evâmir Sultâniyye*, Halep, kayıt no. 3, s.54-55, no: 78.

zarlarda ilan ettiriyorlardı. Meslek loncaları arasında hiçbir eşgüdüm bulunmayışı ve aşırı bölünmüşlükleri, kent ölçeğinde siyasi iktidara meydan okuyacak bir “karşı-iktidar” biçiminde ortaya çıkmalarını engelliyordu. Lonca örgütlenmesindeki bu parçalanmanın istisnaları, Şam ve Tunus’tur. Şam’da, XVI. yüzyıldan beri varlığı bilinen, bir şeyh el-meşayih (şeyhler şeyhi) vardı, ama yetkileri belki de sadece onursaldı (bazı lonca törenlerine başkanlık etmek gibi); kaynaklarda ve metinlerde çok az sözü geçmesi böyle bir konumla açıklanabilir.²⁶ Tunus’ta ise, daha önce de gördüğümüz gibi, Endülüslüler şeşya üretiminde büyük bir artışa yol açmışlar ve loncaya tamamen egemen olmuşlardı. Öyle ki bu loncanın yönetimi (eminlik) ile Endülüs toplumunun şeyhliği uygulamada iç içe geçmişti; üstünlüklerini Tunus lonca örgütlenmesinin tümüne dayatmayı başardılar, bu nedenle kimi zaman Tunus’taki loncaların kurulması onlara mal edildi. Şeşya üreticileri (*şevvaşi*) emini aynı zaman da emin el-tüccar ve “ticaret mahkemesi reisi” (*reis meclis el-metcar*) idi: Bu unvanla loncaların başında bulunuyor ve ticaret ile zanaatı ilgilendiren konulardaki anlaşmazlıkları karara bağlıyordu. “Onlar Meclisi” de denen bu mahkeme, sadece Endülüs kökenli şevvaşilerden oluşuyordu (ara sıra görülen bir Se fakisli ya da Cербeli dışında). Şeşya üreticileri emini önemli bir kişiydi. XIX. yüzyıl sonu Tunuslu tarihçi Bayram, Tunus’taki siyasi ve askeri görevler sıralamasında, bu kurumu on ikinci sıraya koymuştur. Anı bu örnekte bile, lonca hareketi yöneticilerinin ancak istisnai durumlarda mesleki çerçeveye dışına çıktıkları görülmektedir.²⁷

Etnik ve Dini Topluluklar

Çok çeşitli olduklarını saptadığımız tüm etnik ve dini topluluklar yarı-idari birimler gibi örgütlenmişti ve şeyhlerin yönetimi altındaydı. Dini azınlık gruplarında bu görevi, ruhani liderler yerine getiriyorlardı. O halde meslek loncalarınıninkine paralel bir örgütlenme söz konusuydu ve kimi durumlarda, bazı etnik gruplar ya da cemaatler belirli bir etkinlik üzerinde uzmanlaştıkları için, bu iki örgütlenme kesişiyordu: O zaman meslek loncası, etnik ya da dini yönü de bulunan bir yapının mesleki görüntüsü haline geliyordu. Kahire’de, bir topluluğun şeyhliği ile el-Azhar Ca-

26 A. Refik, “Mazâhir”, 37; Elia Qoudsî, “Notice sur les Corporations de Damas”, *Actes du Sixième Congrès International des Orientalistes*, Leiden, 1885.

27 Muhammed Bayram, *Safvet el-İtibâr*, Kahire, 1884, 4 cilt, II, 3. Tunus loncaları hakkında: A. Atger, *Les corporations tunisiennes*, Paris, 1909; J. Aribat, “Notes sur la Hisba (police)”, *Revue Tunisienne*, 18 (1911); Gabriel Payre, *Les Amines en Tunisie*, Paris, 1940; P. Pennac, *Les transformations des corps de métiers*.

mii'nde bu topluluğun mensuplarını (öğrenciler ve öğretmenler) bir araya getiren rivak'ın yönetimi de birbirine karışıyordu: Özellikle Mağripliler bu durumdadır.

Bu, öyle evrensel ve bir kentten diğerine değişmeyen bir örgütlenmeydi ki, burada sadece Cezayir örneğine değinmekle yetinebiliriz. 1830'dan önce, kentte, ülkenin iç kesimlerinden geçici olarak çalışmaya gelenlerin oluşturdukları altı beraniye (dışarıdan gelenler) loncası vardı: Mozablılar, Biskralılar, Cicelililer, Agvatlılar, Mzitalar aşireti ve özgür zenciler. Bu grupların her birinin başında hükümetin tanıdığı ve toplulukla yetkili makamlar arasında aracılık yapan bir emin vardı. Eminler kendi toplumları içindeki güvenlik görevleriyle de yükümlüydüler ve herhangi bir üyelerinin işlediği suç, tüm topluluğun ortak sorumluluğuydu. Eminler, baskı tedbirlerinde, gelenek ve göreneklerden esinlenirler ve toplumun ileri gelenlerinin de fikirlerini alırlardı. Hükümet çok ender olarak işlerine karışırdı.²⁸

Gezginlerin ve elçilerin yerel halkla ilişki kurmalarında temel (çoğunlukla da tek) dayanakları olan bu gruplara gösterdikleri ilgiden ötürü, Hristiyan ve Yahudi toplumlarının genellikle iyi bilgi sahibi olduğumuz örgütlenmeleri de, bunlara çok benziyordu. Tunus Yahudilerinin oturdukları semt (*hare*), Osmanlı döneminde, toplumun gelişimine paralel olarak yayılmıştı. Ortaçağda olduğu gibi, bir ileri gelenler meclisi tarafından yönetiliyorlardı. Bu meclis, düzenin korunması ve vergilerin toplanmasıyla uğraşıp, toplumla devlet arasındaki bağlantıyı sağlayan bir şeyhin başkanlığı altında, topluluk fonlarını işletiyor, sinagogların bakımıyla ilgileniyor, para yardımlarını yoksullar ve hastalar arasında paylaşıyordu. Yahudiler özellikle giyim alanında ayrımcı bir tavırla karşı karşıyadılar (Müslümanlarla karıştırılmamak için siyah bir takke takmak zorundaydılar); pek çok mali yaptırımın da hedefiydiler (salma, zorunlu ek vergiler). Kimi zaman tacize de uğruyorlardı, ama sonuçta toplumları belirgin bir gelişim gösterdi ve neredeyse özerk bir biçimde, görece bir liberalizm atmosferi içinde yönetilebildi. Bu durum Avrupalı gezginleri şaşırtıyordu. Tunus'a uğrayan Rus donanmasından bir subay, XVIII. yüzyıl sonunda şunları yazıyordu: "Başka bir dine ibadet edenlere, Muhammed dervişlerinin Avrupalı meslektaşları kadar düşmanlık göstermedikleri söylenebilir: Burada yaşayan Hristiyanların ve İsrail oğullarının kendi kanunlarına göre kendilerini serbestçe yönetebilmeleri bunun kanıtıdır."²⁹

²⁸ Bkz. M. Hoexter, "La shurta", 135-137.

²⁹ Paul Sebag, *La Hara de Tunis*, s. 15'deki alıntı.

Mahalleler

Kentlerin az çok kapalı mahallelere bölünmesi çok eski bir örgütlenme biçimidir³⁰ ve kökenleri üzerindeki tartışma sürmektedir. Birçok durumda, kentin ilk kuruluşuna katılan farklı etnik grupları barındırmak için mahalleler doğmuştur: 969'da Fatımi kurucularla birlikte gelen Mağrip aşiretlerinin oluşturdukları mahalleleriyle, Kahire buna örnektir; belki Fas'ın durumu da aynıdır. Mahalleler halinde örgütlenme, her topluluğun homojen bir toplumsal hücre oluşturacak biçimde bir araya gelme kaygısının da karşılığıydı; böylelikle nüfusun daha kontrollü bir şekilde idaresi de mümkün olacaktı. Bu tarz örgütlenme, güvenlik nedenleriyle de artmış ve genelleşmiş olabilir: J. Sauvaget, çok eski çağlardan beri, bu etkenin Şam ve Halep'teki önemi üstünde durmaktadır.³¹ Kentin böyle ayrı birimler halinde parçalanmasının, Osmanlı döneminde, toplulukların artışı ve genelde onlara tanınan özerkliğin etkisiyle güçlendiğine kuşku yoktur.

İmparatorluğun farklı bölgelerinde mahallelere çeşitli isimler veriliyordu: Cezayir ve Tunus'ta *havye*, Kahire, Şam ve Sana'da *hare*, Halep, Musul ve Bağdat'ta *mahalle* deniyordu. Ama yapıları tüm Arap dünyası içinde değişmeyen özellikler taşıyordu: Dışarıdan mahalleye girişi sağlayan ve bir kapı ile kapatılabilen ana sokaktan çıkmazlara dek hiyerarşik bir sokak ağı, iki komşu semtin evlerinin bitişik duvarları boyunca uzanan mahalle sınırı.

Mahalle sayısı kentin büyüklüğüne göre değişirdi: Cezayir'de 50 kadar, Tunus'ta 41, Kahire'de rahatlıkla 100 kadar, Şam'da XVI. yüzyılda 29, Halep'te XVII. yüzyıl sonunda 72, Musul'da 35 ve Bağdat'ta 61 mahalle vardı. Yüzölçümleri de çok değişkendi: Kahire'nin, tanımlayıp yerlerini saptayabildiğimiz 71 haresi içinde, yüzölçümü 1 hektardan az olanı da (Kavvas: 0,25 hektar) [D 9], 6 hektarı aşanı da (Hattabe: 7,8 hektar) [R 3] vardır; hepsinin ortalama yüzölçümü 2,2 hektardır. El-Cenabi'nin tam biçimlerini verdiği, Musul'un 35 mahallesinden en küçüğü 1,71 hektar (Anu el-Bakkal Mahallesi) [NO 15-16], en büyüğü 10,19 hektardır (Hazrac) [R 10]; mahallelerin ortalama yüzölçümü 5,23 hektardır. Demek ki bir mahallenin ortalama nüfusunu 1.000 ile 2.000 kişi dolayında kabul etmek gerekir; bu sayı 200 ila 400 aileye denk düşmektedir. Topluluk, üyeleri arasında yakın ilişkiler kurulabilecek ve bireysel olarak denetlenebilecek kadar sınırlıdır.³²

30 Ira Marvin Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge, 1967, 85-95.

31 J. Sauvaget, "Esquisse", 452-453; *Alep*, 105-106. Ayrıca Bab Musalla hakkında bkz. R. Thoumin, "Deux quartiers de Damas".

32 André Raymond, "La géographie des hâra du Caire au XVIIIe siècle", *Livre du Centenaire de l'IFAO, MIFAO*, 104 (1980), 419. Haşim el-Cenabi, Musul Eski Şehrinin İç Yapısı (Arapça), Bağdat, 1981.

Kısacası, mahalleler kentin temel idari bölgeleriydi³³; dikkatimiz şimdilik bu noktada yoğunlaşacaktır. Daha yukarıda değindiğimiz topluluklarına tamamen uygun, neredeyse resmileşmiş bir idari yapıları vardı. Zaten eski metinlerde, bu farklı gruplaşma türlerinin karıştırıldıklarına da rastlanmaktadır: 1802’de, paşanın Kahire’de başlattığı ve meslek loncalarını “gönüllü” olarak katılmaya çağırdığı çalışmalar nedeniyle, Rumeyle [T 5] ve Arab el-Ysar [V 3] mahalleleri taifasının başlarında mızıkayla geldikleri görüldü. Onların gelişine şaşıran paşaya, bütün operasyonu örgütleyen muhtesip şu basit yanıtı verdi: “Bunlar benim loncalarımdan biridir.” Bir müddet sonra aynı şantiyeye Kiptilerin, Suriye ve Rum Hristiyanlarının “loncalarının” geldikleri görüldü.³⁴ Mahallelerin başında şeyhler bulunuyor (bunlara Tunus’ta *muharrrik* denirdi), yanlarında yardımcıları (Kahire’de *nakib*, Halep’te *kethüda*) ve memurlar (*kâtip*) çalışıyordu. Bu şeyh el-harelerin geleneksel olarak mahallenin ileri gelen aileleri arasından, mahalleliler tarafından seçildiklerini, iktidarın da müdahale hakkının saklı kaldığını varsayabiliriz.

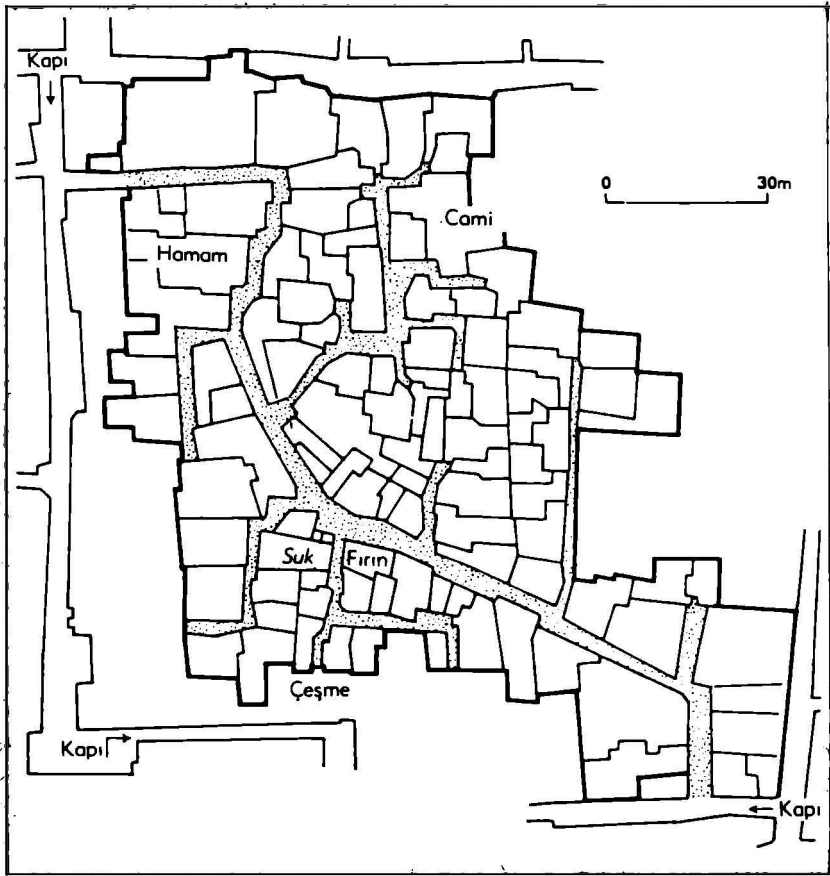
Mahalle şeyhlerinin işlevleri, lonca şeyhlerinin kentin merkez kesiminde üstlendikleri işlevlerin aynıydı. Genel anlamda, denetledikleri halka iktidarın emirlerinin tercümanlığını yapıyorlardı: Mustafa Bey 1836’da askerlik çağına gelmiş gençleri silah altına almaya karar verdiğinde, Tunus’un *medicine* ve varoş şeyhleri, semt şeyhlerini toplarlar ve hepsi kendi mahallelerindeki gençleri kaydetmeye koyulurlar. Temel ödevleri, mahallelerden vergi ve resimlerin toplanmasıydı. Halep’teki evamir-i sultaniiyenin pek çoğu, nüfustan semt semt alınan vergilere ilişkindir: Örneğin 1743’te kent sakinlerinden toplam 15.421 akçe vergi istenir; bu toplam, 81 mahalleye paylaştırılır. Her mahallenin vergisi, içerdiği mali birim (hane) sayısına göre saptanmaktadır. Ama mahallelerden daha düzensiz vergiler istendiği de olurdu: Budeyri, 1758’de paşa hacdan önceki tura çıkacağı sırada, adamlarının Şam mahalle ve pazarlarını nakdi bir vergi ödemeye zorladıklarını anlatır.³⁵

Düzenin ve güvenliğin korunması da çok önemliydi ve bu konuda mahalle temel işlevlere sahipti. Gerçek bir silahlı saldırı karşısında, mahalle kapısının kapatılması tek başına koruyucu bir önlem olamazdı kuşku-

33 A. Abdel Nour, Şam’da semtlerden daha geniş birimler (*atmân*) olduğunu varsayıyor, ama bunların XIX. yüzyıl öncesinde var olduklarına ilişkin hiçbir kanıt yok. Böyle birimlerin Halep’te bulunup bulunmadıklarından da emin değiliz (*Introduction*, 158-160).

34 Ceberti, *Acâib*, III, 225 (çeviri, VII, 122).

35 A. ibn Ebi el-Diyaf, *lthaf*, III, 208. Şam Suriye Ulusal Arşivleri, *Evamir Sultaniiyye*, Halep, kayıt no: 4, s. 217-218, n. 448. Budeyri, *Havadis*, 218 (M. Mechouiouki çevirisi, 79).

5. Şam'ın bir mahallesi. (J. Sauvaget, Esquisse, s. 452, şekil 8)

suz. Ama böyle bir olasılık da zaten pek yoktu. Buna karşılık, kapı ve kimi zaman bir yeniçeri nöbetçi noktasının da desteğinde (Kahire'de) kapıyı bekleyen *bevvab* (kapıcı), kentteki karışıklıklar sırasında iyi bir güvencydiler: Bu gibi durumlarda, mahalleler kapanıyor ve mahalleleden oluşturulan milisler (Tunus'ta bunlara '*assa* deniyordu) gece boyunca nöbet tutuyorlardı.³⁶ Özellikle adi suçlara karşı etkin bir koruma işlevi görüyorlardı: Gece kapı örtülüyor ve bekçi, mahallede oturanların ya da tanınanların dışında kimseyi içeri bırakmıyordu. Bir iç karışıklık ya da şüpheli yabancı şa-

36 Bu tür milisler, Hafsi döneminde, Tunus'to vardı (R. Brunschvig, *Berbérie Orientale*, II, 79). Tunus için, bkz. A. ibn Ebi el-Diyof, *İthaf*, IV, 96 (1846). Şom için, Budeyi, *Havadis*, 203 (1757). Halep için, K. Gozzi, *Nahr*, III, 333 (1822).

hısların varlığı durumunda, mahallenin yapısı kolaylıkla tecrit edilmesini ve güvenlik soruşturması yürütülmesini sağlıyordu. 1729'da Kahire'nin Darb el-Mahrük [MN 4] semtinde kaygı uyandıran kimseler saptanmıştı: Mahalle bütün gün kapatılmış, işlerini takip etmek için dışarı çıkamayan, dışarıdalarsa da içeri giremeyen mahallelinin gördüğü tüm zarara karşın, ev ev aranmıştı. 1746'da Şam'da Esad Paşa mahalle şeyhlerine ve imamlara bir not gönderdi ve "semtlerinde bulunan serserileri tutuklamalarını, yoksa çok ağır para cezasına çarptırılacaklarını" bildirdi. 1809 Kahire'sinde Fransız işgalinin sonundaki o çok karışık dönemde, yetkili makamlar (divan, ağa, vali, muhtesip) mahalle şeyhlerini (*meşayih el-hârât*) çağırdılar ve yönetimleri altındaki insanların dizginlerini ellerinde tutmalarını ve kentte huzuru sağlamak için her gerekeni yapmalarını emrettiler: "Çıkacak her türlü kargaşadan sorumlu tutulacaklarını söylediler."³⁷ Bir kargaşalık halinde mahallenin ortak sorumluluk altına girmesi, mahalleliyi şüpheli unsurlara karşı dikkatli olmak ve iktidarın kendilerini cezaya, özellikle de para cezalarına çarptırabileceği olaylardan sakınmak zorunda bırakıyordu.

Pek çok "küçük şehircilik" sorununun da mahalle ve sakinleri düzeyinde çözüldüğü, gerçeğe uygun bir varsayımdır. Bu sorunlarda, semt sakinlerinin adli makamlara yaptıkları başvurular belirleyici olmuştur. Celal el-Ne-hal, Kahire açısından anlamlı birkaç örnek vermektedir: Bir atölye yerleşiminin yaratabileceği gürültüye ilişkin bir davada, kadı emriyle soruşturma yapılmıştır; haredekiler semt için yararlı gördükleri tasarıyı onaylamışlar ve kadı da onların isteğine uygun bir karar almıştır; bir semtin sakinleri camilerinin ihmal edildiğinden yakınmışlar, kadı da onlara hak vermiş ve vakfin camiye onartmak için devreye girmesini sağlayacak önlemler alınmıştır.³⁸

Demek ki mahalleler de, tıpkı kentin başka bir kesimindeki meslek loncaları gibi, iktidarla halk arasındaki çarkın önemli bir dişlisiydi. Yetkili makamların gerçek bir idari çerçeveye başvurmaksızın kent nüfusunu ya-kından denetleyebilmelerini sağlayan sistemi tamamlıyorlardı.

KENT DÜZENİ

Güvenlik Kurumları

Osmanlı makamlarının baş kaygısı, doğal olarak, İstanbul'da ve tüm eyalet başkentlerinde düzenin sürdürülmesiydi. Sayısız görevli, kurum ve topluluğun ana ya da ikincil hedefi, kentlerde güvenliğin sağlanmasıydı.

37 Ahmed Çelebi, *Evdah el-İşârât*, yayına haz. A. Abdürrahman, Kahire, 1978, 545-546. Budeyri, *Havadis*, 69 (N. Abu Kader çevirisi, 66). Ceberti, *Acâib*, III, 149 (çeviri, VI, 282).

38 G. H. el-Nahal, *The Judicial Administration*, 53, 55.

Yetkili makamların XIX. yüzyıl öncesinde uyumlu kılma kaygısı göstermedikleri ve tam tersine uzmanlık alanları ile işleyişlerini uyum içine sokmayı denemeden ardı ardına yeni kurumlar ekleme eğilimi taşıdıkları için iyice karmaşıklaşmış sistemleri, kent kent ayrıntılarıyla anlatmak çok usandırıcı olurdu (ve zaten çeşitli kentler hakkındaki bilgi düzeylerimiz göz önünde tutulduğunda, bu oldukça güç bir iştir).

Ama kimi yerel durumları, bunların sadece birer örnek olduklarını ve her kentin az çok özgün bir sistemi bulunduğunu unutmadan, anlatmak yararlı olacaktır.

Miriam Hoexter, kısa süre önce çıkan bir makalesinde, Cezayir’de, Türk dönemi sırasında, inzibat örgütünü (*şurta*) açıklıkla anlatıyor. Orada da, Müslüman dünyanın geri kalanında olduğu gibi, egemen kişi, inzibat görevlerini kendi şahsında topluyor ve müdahaleleri pitoresk anekdotlara yol açıyordu. Örneğin, 1710’da limanda gezinen Dayı Deli İbrahim, Provence’dan* gelmiş küçük bir yelkenliden yapılan erik hırsızlığını rastlantı sonucu ortaya çıkarır ve suçluları hemen orada cezalandırır. Cezayir’de yerli nüfusa yönelik polis yetkilerinin *mizvar* tarafından üstlenilmesi gelenektir. Mizvarın yetkileri hem gündüz, hem gece geçerliydi, emrinde özel bir muhafız birliği vardı ve gece devriyesi özellikle sokak kızlarının denetlenmesiyle ilgilenirdi. Geceleri görevli birliğin başında bir Türk subay, kolcubaşı bulunurdu: 15 yeniçeriden oluşan bu birlik, fener taşımayan Türkleri de, Cezayir’lileri de tutuklama yetkisine sahipti (Yahudilerin fener taşıma hakları yoktu, ellerinde ya bir mum ya da bir kandil bulundurmaları gerekirdi). Anahtarları kendilerine teslim edilen esnaf semtlerinin kapıları yakınına yerleşen Biskra kökenli bekçiler (150 kişi) gece güvenliğini de sağarlardı: Biskralılar emininin emrindeydiler. Bu farklı kurumların eşgüdümü ve hiyerarşileri konusunda kimi belirsizlikler bulunmaktadır. *Şeyh el-beled*’in ve yeniçeri ağası kâhyasının da (ve ağanın hizmetinde iki ay geçirdikten sonra atanan halifenin de) belli polis yetkileri vardı. Diğer yandan, birçok davanın da kadınlar tarafından çözümlendiği ve Cezayir’deki çeşitli topluluk liderlerinin de (mesleki, etnik ve dini, coğrafi) kendi toplulukları çerçevesinde belli polislik işlevlerini üstlendikleri ortadadır. Güvenlik yetkisine sahip makamların elinde zengin ceza seçenekleri vardı. Bunların bir çoğu Kuran’a dayalı değildi ve hem suçla hem de sanığın ait olduğu topluma göre değişiyorlardı: Ölüm cezası (bunu sadece “dayı” verebilirdi), hapis, sopa cezası (özellikle fālaka), para cezası, Cezayir sokaklarında ibret-i âlem için dolaştırma. Türkler belli bir gizlilik içinde sopalanır ya da boğulurdu; Mağribiler Bab Azzun’da asılır

* Fronso’nın güneyinde bir bölge - ç.n.

ya da başları kesilirdi; Yahudiler Bab el-Vâd önünde diri diri yakılırdı. Bir Türk'ü öldüren Türk olmayanlar kazığa geçirilirdi. Zina işleyen kadınlar bir çuvala sokulup denizde boğulurdu. Bu pitoresk çeşitliliğin pek çok yönünü gezginlerden öğrenmiş bulunuyor ve kimi zaman biraz abarttıklarından kuşkuluyoruz.³⁹

Paşanın ancak olağanüstü koşullarda (çok ciddi kargaşalıklarda) duruma müdahale ettiği Kahire'de, düzeni, yeniçeri ağasının da denetim ve işbirliğiyle, *vali el-şurta* sağlıyordu. Kahire'deki polis merkezi, kentin tam göbeğinde, Bab Zuveyla'nın güneyinde, *Description de l'Égypte*'te "Ualililer Evi" diye belirtilmiş yerdeydi [238 N 6]: Muhafızlar orada, Kasaba Rıdvan'a açılan küçük bir sokaktaydılar. Kuşkusuz bu nedenle, Bab Zuveyla idamların yapıldığı, kesik kafaların sergilendiği yer olma özelliğini sürdürdü. Vali şehirde bir bölük yeniçeri ile dolaşırdı; yeniçerilerin bir bölümü tüm kente dağıtılmış ve bölükbaşlarının komutasındaki küçük karakollara (kolluk) yerleştirilmişti; yeniçerilerin buralardaki hizmeti nöbetleşeydi, kendilerine verilmiş "nöbetçi" ismi buradan gelmektedir. Bu kollukların ana görevi mahallelerde güvenliği sağlamaktı.⁴⁰ Vali daha çok gece, yeniçeri ağası da gündüz güvenliği ile ilgilenmiştir. Bu mevkilere gelen kimi isimler, kriz dönemlerinde oldukça etkin bir rol oynamışlardır. Örneğin Ali Ağa ilk kez 1703'te, sonra da 1711'de tüm yetkileri elinde toplamış, yanına vali ve muhtesibi de alarak şehirde dolaşmış, "haksızların başına tüm felaketleri ve cezaları yağdırarak ... kargaşalığı bastırmış ve huzuru egemen kılmıştır" diye yazıyor şair Hasan el-Hicazi.⁴¹ Bu düzenin sağlanması işinde, daha düşük rütbeli Arap milisleri de yeniçerilere yardım ediyorlardı. Çeşitli topluluklar da, uzmanlık ve coğrafi yetki sınırları çerçevesinde, inzibat görevlerine katılıyorlardı.

Şiddet Olayları

Arap kentlerinin, güvenlik sorununa ilişkin sundukları görüntü oldukça çelişkilidir. Bunu Sauvaget'nin Halep tasvirinden yola çıkarak değerlendirelim: Bir yanda paşaların öngörüsizliği, cürümüşlükleri, kalleslik ve zalimlikleri ve "isyan bayrağını hep ilk çeken" yeniçerilerin "inanılmaz yaygaracılığı" ile beslenen, neredeyse süreklilik kazanmış bir şiddet hissi;

39 M. Hoexter, "La shurta", 119-124, 132-135. Ayrıca bkz. P. Boyer (*La vie quotidienne*, 120-126). Boyer, farklı kurumların genellikle birbirlerine karıştırıldıkları ve karşılıklı rollerinin her zaman açıkça belirlenmediği metinlerdeki pek çok karanlık noktadan ve çelişkilerden söz ediyor.

40 A. Raymond, "Problèmes urbains", 360; "Le Caire sous les Ottomans", 44.

41 A. Raymond, *Artisans*, 602. Alıntı Ceberti, *Acâib*, I, 102-104.

diğer yanda arkeolojik incelemelerin sonucunda ortaya çıkan gerçek bir refah izlenimi ve dikkat çekici bir düzen. Bu düzen hakkında Sauva- get'nin kendi sözleri: “Kentin görüntüsü, polis ve ulaşım yolları yönet- meliklerinin kalıcı damgasını taşımaktadır ve bu konuda Osmanlı idaresi- nin hakkını teslim etmek gerekir.” Belki de söz konusu çelişki, sadece gö- rünüştür.⁴²

Kentlerin, iktidarı ele geçirmek için mücadele eden yönetici zümrenin çeşitli bileşenleri arasında sürekli ve kimi zaman kanlı çatışmalara sahne oldukları doğrudur. Cezayir’de yaşanan “devrimleri” düşünün: Le Tour- neau, “1671 ile 1818 arasında birbirlerini izleyen otuz beyden on dördü- nün, seleflerinin katline yol açan isyanlarla tahta çıktığına” dikkat çekiyor ve naipliğin iç tarihinin “sadece komplolar, isyanlar ve katliamlarla örül- düğü” sonucuna varıyor. Grammont bu “devrimlerin” alışılmış senaryo- sunu şöyle anlatıyor: Dayı öfke seli içinde can verince, “katiller Cenina’ya atılıp kıyılarını işgal ediyorlar ve içlerinden kimi seçtiklerini açıklıyorlardı; genellikle tahtın kanlı basamaklarında korkunç bir kavga çıkıyor ve bu, galipler işaret topunu patlatıp adaylarını yerleştirdikleri saraya yeşil sancak çekinceye dek sürüyordu. Köleler eski egemenin boğazlanmış ve henüz sıcak cesedini avluya sürüklerlerken, yenisinin eli etrafını saranlarca öpülü- yordu.”⁴³ Kahire’nin XVIII. yüzyılda yaşadığı krizleri anımsayalım: 1711 devrimi, Çerkes Bey ile Zeyn el-Fikar Bey’i karşı karşıya getiren iç savaş (1724-1730 arasında), on bir emirin çok kısa bir sürede öldürüldükleri 1736 katliamı, Abdürrahman Kethüda ile Ali ve Salih Beyleri karşı karşıya getiren çatışmalar (1755’ten 1767’ye kadar); İbrahim Bey, Murad Bey ve İsmail Bey arasındaki iktidar mücadelesi (1755 ve 1791 arası). Şam’da, yerliye ile yeniçeriler arasındaki, Budeyri’nin 1749’da 1.900 ve 1757’de 24.000 evin (!)⁴⁴ yağmalanmasına yol açtıklarını söylediği çatışmaları ha- tırlayalım; Halep’te şeriflerle yeniçeriler arasındaki çatışmaları ve Mu- sul’da 1754, 1756, 1758, 1760-1761, 1768-1771’de Celililerin kendi iç- lerinde kapıştıkları, Celililerin İstanbul’dan yollanan paşalarla, yeniçerile- rin kendi aralarında, bir kısım yeniçerinin Celililere karşı giriştikleri, vb çatışmaları hatırlayalım.

Ancak yerli halkın, kendilerini doğrudan ilgilendirmeyen, bu kavgalar- dan sanıldığı kadar zarar gördükleri kesin olarak söylenemez. Ortaklık ye- niden yatışuncaya ve yetkili makamlar sokaklarda geleneğe göre “emniyet

42 J. Sauvaget, *Alep*, 194, 198, 199, 236.

43 H. de Grammont, *Histoire d’Alger*, 228. R. Le Tourneau, *Histoire de l’Afrique du Nord*, II, 274, 292.

44 Budeyri, *Havadis*, 120, 214, 215 (M. Mechoukhi çevirisi, 9, 77).

ve aman" (*el-enn ve'l-emân*) diye haykıran ve dükkânların açılmasını isteyen tellalları dolaştırmaya dek, çarşılarını ve dükkânlarını kapatarak bu çatışmaların sonuçlarından çoğunlukla yakalarını sıyırmışlardır. 1711'de Kahire'yi saran olaylar bu açıdan çok tipiktir. Çok uzun sürmüş (15 Nisan-22 Haziran, yani 68 gün), çok kanlı geçmişlerdi (sadece 1 Haziran'daki kavgada, yaklaşık 1.000 kişi düştükleri yerden bir daha kalkamamışlardır); ama iki emir grubu anlaşarak kozlarını Kahire dışında paylaşmaya gitmişlerdi: Delaporte'un anlattığına göre, her gün kentten çıkıp komşu bir ovada boy ölçüşüyorlardı; akşam herkes evine başka bir sokaktan dönüyordu, bu karşılıklı meydan okuma genel huzuru sarsmıyordu; pazarlar açıldı ve herkes işine gücüne bakıyordu.⁴⁵ Kuşkusuz bu yorumdaki iyimserlik abartılıdır, çünkü Kahire halkı bu krizden etkilenmiştir; ancak yine de, bu siyasi çatışmaların halk üzerindeki etkilerini değerlendiren tarihçilerin genelde görmedikleri gerçeğin bir başka yüzünü bize hatırlatmaktadır.⁴⁶

Kent halkının asıl acıyı, emirlerin "olağan" haraçlarından ve örnekler verilmeye kalkılırsa çok uzun yer tutacak şiddet hareketlerinden çekmiş olduğu, gerçeğe daha uygun bir düşüncedir. Bir Cezayir dayısının, 1754'te kendisine yapılan başvurulara verdiği yanıtı aktarmakla yetinelim: "Ben bir hırsızlar çetesinin reisiyim ve işim geri vermek değil, almaktır." Otuz yıl sonra, 1786'da, Kahire'de Hüseyin Şaft Bey'in (giriştiği şiddet hareketleri ve topladığı haraçlar Kahire'de ayaklanmaya yol açmıştı), reaya ile anlaşmazlıkları halletmeye çalışan Emir İbrahim Bey'e verdiği küstah yanıt da aynı tondadır: "Hepimiz hırsızız; sen çalışırsun, Murad Bey çalışıyor ve ben de sizler gibi çalışıyorum."⁴⁷ Kıtık ve pahalılığın yol açtığı krizlerin uyruklara getirdiği acılar kuşkusuz daha da büyüktü. Çoğunlukla salgın hastalıkların da eşlik ettikleri bu krizler, ortalığı bazen öyle kasıp kavururdu ki, kentlerdeki halk başındaki bu bela dayanılmaz ölçülere varınca, ayaklanıp gösteriler yapmaya başladılar. Tarım ürünlerinde on yılda bir görülen aşırı pahalılıkla birlikte ortaya çıkan açlık isyanları, XVII. yüzyıl Kahire'sinde, senaryosu hiç değişmeyen önemli bir olaydı: Kalabalık toplanır, şikâyetlerini bildirmek üzere kaleye çıkar, yolda Rumeyle'nin tahıl tüccarlarının depolarını ve dükkânlarını yağma-

45 M. Delaporte, *Abrégé chronologique de l'Histoire des Mamlouks d'Égypte, Description de l'Égypte, "État Moderne"*, II, Paris, 1812, 166. André Raymond, "Une 'Révolution' au Caire".

46 Avrupa tarih yazını, genel anlamda, Osmanlı döneminin "vahşiliği" hakkında abartılı görünen bir bakış sunmaktadır. Bu konuda Cezayir örneği oldukça karakteristiktir.

47 H. de Grammont, *Histoire d'Alger*, 309. A. Raymond, *Artisans*, II, 795.

lar, yakar, bunun sonucunda da askerler genellikle sert ve sonu kanlı biten müdahalelerde bulunurlardı. Fazla ağır baskılar da benzer sonuçlara yol açardı: XVIII. yüzyıl sonuna doğru Kahire’de yaşanan isyanlar arasında, 1790 ayaklanması çok karakteristiktir; emirlerin Hüseyiniye Mahallesi’nde sürekli uyguladıkları şiddet ve hakaretler sonucunda, bu semt halkı ayaklandı; pazarlar ve dükkânlar kapandı, el-Azhar’a gidildi, minarelere çıkıldı ve oralardan haykırılırken bir yandan da davul çalındı; dersler kesildi; kentte emirlerin adamlarıyla halk arasında kanlı olaylar çıktı, ölenler oldu; dayılar görüşmelere oturdular ve huzur ve sükûn yeniden sağlandı.⁴⁸ Benzer koşullarda, Halepliler de genellikle aynı sertlikte tepkiler gösterdiler: Kıtık dönemlerinde, kimi zaman ayaklanmaya dönüşen şiddetli gösteriler yaptılar; hatta zalimlikleriyle ünlü paşaları kente kabul etmedikleri ve 1655 ile 1791’de onların kuşatmalarına karşı, tarihe geçen direnişler yaptıkları oldu.⁴⁹

Tüm bu çatışmalar, hareketler, incelediğimiz kentlerin tarihinde kilometre taşlarıdır ve vakanüvislerle tarihçiler tarafından, uzun, hüznünlü dualar gibi yinelenmişlerdir. Vakanüvislerin abartma eğilimi, tarihçilerin Osmanlı’ya ait her şeye karşı gizleyemedikleri düşmanlıkları göz önünde tutulsa bile, o dönemin kentlerinden söz edilirken, “güvenlik” sözcüğünü kullanmanın ne denli çelişkili olduğu ortadadır.

“Olağan” Güvenlik

Kentlerin sık sık yaşadıkları şiddet dalgalarının dışında, günlük düzen çok dikkat çekici bir biçimde sağlanmış görünmektedir. Kaynaklarımızda aşırı çalkantılı bir kent olarak anlatılan Cezayir, gezginler tarafından, güvenliğin hüküm sürdüğü bir kent olarak değerlendirilmiştir. Fau 1729’da, “bu kentte bugün artık sadece korsanlar ve haydutlar oturmakla birlikte, iyi bir adalet ve doğru bir polis bulunmaktadır” diye yazar. Bir yüzyıl sonra, çok karışık olarak nitelenen bir dönemde, naipliğin en iyi gözlemcilerinden Amerikan elçisi Shaler benzer bir not düşer: “Dünyada polisin bu kadar titiz olduğu, kanunların bu kadar az ihlal edildiği, insanların ve mülklerin bu derece güvenlikte bulunduğu bir ikinci kent herhalde yoktur.”⁵⁰ Kahire’nin geneline egemen olan güvenlik duygusu gezginleri afallatmaktadır: *Description de l’Égypte*’te Chabrol, “hiçbir ev hırsızlığı şikâyeti yoktur, ya da en azından bu çok ender görülen bir durumdur” di-

⁴⁸ A. Raymond, *Artisans*, II, 805.

⁴⁹ Bkz. yukarıda Birinci Bölüm, s. 10.

⁵⁰ W. Shaler, *Sketches of Algiers*, 52. Marcel Emerit, “Un astronome français à Alger en 1729”, *Revue Africaine*, 84 (1940), 253.

ye yazar ve devam eder: “En kıymetli malları barındıran evlerin ve dükkânların çoğunlukla iğreti tahta sürgülerle kapatıldığını görüp de şaşırma- mak elde değildir. Mısırlılar doğruluklarıyla kendilerini belli ederler, bu durum kısmen de hırsızlara uygulanan cezaların ağırlığından kaynaklan- maktadır.” Bir buçuk yüzyıl önce, Kahireli vakanüvis İbn Ebi el-Sürur, İbn Tulun çarşısındaki [V 9’a doğru] 48 dükkânın soyulması olayını, bu tür olayların istisnai olduklarını ortaya koyan bir titizlikle anlattıktan son- ra, Kahire’nin en büyük özelliğinin “geceleri hüküm süren büyük güven- lik” olduğunu belirtmiştir.⁵¹

Bu güvenlik hem iktidarların uyanıklığının ve suçların genellikle çok ağır cezalandırılmasının, hem de topluluk kurumlarının sağladıkları özsa- vunma ve denetim sistemlerinin sonucuuydu: Bu gruplaşmalar üst üste geldiklerinde, Kahirelileri karmaşık ve sıkı bir dayanışma ve gözetim ağı içinde kuşatıyorlar ve kentlilerin toplumsal ya da mesleki yaşamlarının hiçbir yönü ve hiçbir anı boşlukta kalmıyordu. Gündüz, pazardaki bir meslek loncasının üyesi, gece herkesçe tanındığı bir mahallenin sakini, ge- nellikle dini ya da etnik bir topluluğun üyesi olan Kahireli, baskı aygıtının işlevini tamamlayan sürekli bir toplumsal denetim altındaydı.

Bu açıdan, verimli sonuçları her yerde görülen gece bekçisi sistemine yeniden bir göz atmakta fayda vardır. Gece olur olmaz, mahalle kapıları kapatılırdı. Sokaklarda dolaşanların ellerinde ya fener, ya da meşale olması zorunluydu. Kuşku her serseriliği anında cezalandıran kolluk kuvvetleri- ni gece devriyeleriyle de tamamlayan böyle bir örgütlenme⁵², Arap kent- lerinin, bugün birçok büyük kentimizi imrendirecek bir huzur içinde ya- şamalarını sağlıyordu. Buna karşılık, “siyasi” şiddetin sonuçlarına ya da egemen zümre mensuplarınca keyfi olarak alınan haraçlara karşı, “pasif” savunma dışında, kent sakinlerini koruyacak pek bir şey yoktu: Bu “pasif” savunma önlemleri içinde, çarşıların kapatılması sayılabilir. Bu olayın ge- nel yaşam üzerindeki etkisi öyle büyüktü ki, egemen güçler, çarşının düş- manlığı karşısında, huzur ve sükûnu geri getirmek için uzlaşmaya gider- lerdi. Bir diğer önlem de güçlülere “himaye” istemektir. Uyruklar, bir önceki bölümde anlattığım sistemler yoluyla, ellerinden geldiğince bu yönetime başvurulardı.

51 M. de Chabrol, *Essai sur les mœurs des habitants modernes de l’Égypte, Descripti- on de l’Égypte*, “État Moderne”, II, Paris, 1822, 424. İbn Ebi el-Sürur, *Kitab el-Kevâ- kib*, yazma Paris Ulusal Kütüphanesi, Arapça 1852, 75b, 169a.

52 Tunus’ta, *medine* ve varoş şeyhleri tarafından geceleri yakalanan serseriler, başka hiçbir suç işlememiş de olsalar, sadece bu nedenle zindana (*kerrâke*) atılabiliyorlar- dı: bkz. A. Henia, “Prisons et prisonniers”, 245.

“KAMU HİZMETLERİ”

İncelediğimiz kentlerde, gerçekten “kamu hizmeti” adı verilebilecek hiçbir şey yoktu. Ancak kentlerin yüzölçümleri (örneğin Kahire yaklaşık 800 hektardı) ve nüfuslarının büyüklüğü, günlük maddi gereksinimlerinin karşılanmasında sadece bireysel girişimlere bırakılamayacak bir dizi sorun ortaya çıkarıyorlardı. Örneğin bu kentlerin su gereksinimini karşılamak, temizliklerini gerektiği gibi gerçekleştirmek ve sokakların aydınlatılması ile yangınlara karşı mücadeleyi düzenlemek için örgütlenme biçimlerinin bulunması gerekiyordu. Çoğu ustaca oluşturulmuş bu sistemler, pek az incelenmiştir. Diğer örneklerde de görüldüğü gibi, anlatımımız, bu alanlardaki örgütlenmesi bilinen kentlerle sınırlı kalacaktır. Bu koşullarda genelleştirmelere gitmenin ne denli güç olduğu ortadadır.⁵³

Kent Temizliği

Sokakların bakımının çıkardığı sorunlar, çarşıların ve büyük kamu binalarının bulundukları, trafiğin yoğun olduğu merkezi semtlerin görece geniş ve düzgün bir hat izleyen sokaklarıyla, sadece semt sakinlerinin kullandıkları, konut mahallelerinin dar ve dolambaçlı sokaklarında birbirlerinden çok farklıydılar. Bu nokta üstünde gezginlerin düşüncelerindeki görünür çelişkiler, bu nedenden kaynaklanmaktadır. 1798’de, aşağı yukarı aynı zamanlarda, Fransız seferinin iki üyesi zıt izlenimler aktarmaktadırlar: Kleber “Kunduracılar Sokağı”nı (kuşkusuz “Kasaba Rıdvan” kastediliyor) [N 6], “geniş, temiz, düzgün ve üstü iyi kapatılmış” bir sokak olarak tanımlarken, Dupuis şunları yazmaktadır: “Bu kent iğrenç durumda. Sokaklardan akan çirkef, veba kokuyor.”⁵⁴

Tüm kentlerde, masrafları genellikle sokak sakinlerince karşılanan bir sokak temizleme sistemi vardı: Özellikle Kahire örneğinde, süpürme ve sulama işleri (temizlikten çok, toz kalkmasın diye), ücretleri evlerde oturanlar tarafından ödenen profesyonel çöpçülere (*zebba*) verilmişti ve toprak, döküntüler, çöpler özel bir loncanın üyeleri tarafından toplanıyordu. *Terrabin* denen bu adamlar, topladıkları çöpleri eşeklere yükleyip kent dışına taşıyorlardı: Kahire’de araba bilinmiyordu ve ilk el arabalarını 1798’e doğru Fransızlar getirdi. (Ceberti bunları, “işçilerin toprağı ve

53 Sadece Kahire’deki (A. Raymond, “Le Caire sous les Ottomans”, 51-57) ve Suriye kentlerindeki (A. Abdel Nour’un kısa özeti, *Introduction*, 207-211) “kamu hizmetleri” hakkında incelemeler bulunuyor. Kentlere erzak sağlanması sorununa sadece A. Abdel Nour, Şam için, değinmiştir: *Introduction*, 213-253.

54 Vincennes Arşivleri, *Mémoires Historiques*, N 539, Kleber’in not defteri. *Correspondance de l’Armée Française en Égypte*, Paris, yıl VII, 185-186.

molozları içlerine doldurup kolaylıkla ittikleri, iki kollu küçük yük arabaları” diye anlatmaktadır).⁵⁵ Cezayir’de temizlik, anlaşıldığı kadarıyla, oldukça mükemmel bir biçimde örgütlenmişti: Kentin temizliğinden sorumlu bir *kaid el-zebbal* vardı; kent sakinleri çöplerini duvarlara oyulmuş deliklere bırakmak zorundaydılar ve her sabah eşeklerinin sırtlarında sepetlerle geçen adamlar, delikleri boşaltıyor ve çöpleri kent dışına taşıyorlardı. İhmalkâr şehirliere para cezası veriliyor, ya da birkaç sopa atılabiliyordu. Halep’te ücretlerini esnafların ödediği *kennâs* (“süpürücü”) loncası pazarların temizliğiyle ilgileniyordu; ayrıca serinliği sağlamak için sokakları ve toz mallara zarar vermesin diye pazarları sulamakla yükümlü *reşşâş*’lar loncası vardı. *Reşşâş*’lar esnaftan önceden saptanmış bir ücret alırdı.⁵⁶

Yüzyıllar boyunca kentlerden boşaltılan tüm bu toz toprak ve çöpler, üst üste yığıla yığıla sonunda gerçek tepeler haline gelmişlerdi. Bu tepeler, kent manzarasının özelliklerinden biriydi. Cezayir’de, kentin kuzeyindeki Yeni Kale’ye, Burç el-Zübliya (“Çöplük Kalesi”) adı verilmişti. Bab Azzun tarafında, hayvan leşleri ve çöpler surların üstünden aşağı atılıyordu. Tunus’ta, kentin doğusundaki gölün kenarında birikmiş çöp dağları öyle büyüktü ki, babasına başkaldıran Yunus 1752’de orada müstahkem bir mevki oluşturdu ve daha sonra Hammuda Bey bu mevzilerin Cezayir’liler tarafından kendisine karşı kullanılabileceğinden korkarak, masrafları Tunuslu mülk sahiplerinden alınmak üzere, bu çöplerin kaldırılmasını emretti (1801). Kahire’de toprağı ve çöpleri sur dışına, kentin kuzeydoğusuna taşıyan tarrabinler burada tepeler (*tell*) oluşturdular. Bu tepeler hâlâ durmaktadır; kimi zaman burada yeraltı yangınları çıkar ve haftalarca sürerdi; mide bulandırıcı kokular yayılan bu tepeler bazen Kahire göğünü kaplayan tozun da kaynaklarındandı: 1694’te, bir fırtınanın ardından, bu toz öyle yoğunlaştı ki o sırada namaz kılan Kahireliler dünyanın sonu geldi sandılar.⁵⁷

Sokakların düzenli olarak temizlenmesi, sadece temizlikleri için gerekli değildi; aynı zamanda, kentlerin, giderek biriken toz ve çöplerin altında gömülüp gitmemeleri için de zorunluydu. Kahire’de sokakları temizleyebilmek için sık sık yarım metre yüksekliğe varan, yoğun toprak atma çalışmalarına girişmek gerekiyordu. Kaynaklarımızda, en üst makamlar tara-

55 Ceberti, *Acâib*, III, 33.

56 A. Devoulx, *Tachifat*, 22; Claude Rozet, *Voyage dans la Régence d’Alger*, Paris, 1833, 3 cilt, III, 18, 111-112. A. Abdel Nour, *Introduction*, 207-208.

57 P. Boyer, *La vie quotidienne*, 25, 56, 67. İbn Ebi el-Diyaf, *İthaf*, III, 38; Hammuda bin Abdülaziz, *Kitab el-Bâşi*, 507. Ceberti, *Acâib*, I, 25.

findan (paşa ya da yeniçeri ağası) emredilen bu tür operasyonları, örneğin 1609'da, 1700'de, 1703'te, 1711'de bulmaktayız. Sokağın bugünkü düzeyinin altına, kimi zaman zemin kat pencerelerinin yarısına kadar gömülmüş eski yapıların durumuna bakıldığında, bu çalışmanın gereken süreklilikte yapılmadığı ortadadır. Bu olaya Arap kentlerinin çoğunda rastlanıyordu: Eudel, Cezayir'de Donanma Sokağı'ndaki bir kervansaray girişin, semt düzeyindeki yükselme nedeniyle, birinci kata açılan bir koridoran yapıldığını belirtmektedir.⁵⁸

Arap kentlerinde gerçek lağım şebekeleri yok gibiydi. En fazla, Halep ya da Şam'daki gibi, kirli suların boşaltıldığı kanalizasyonlar vardı. Sistemin bakımıyla loncalar ilgileniyordu. Cezayir'de de dağdan inen dereciklerin yataklarının üstleri yassı taşlarla örtülmüştü; sit alanındaki kuvvetli eğim suların hızla denize akıtılmasını sağlıyordu: Bakımlarından “kaid eşaura” sorumluydu. Tunus'ta pis sular bir dizi hendekte toplanıyor ve gölete boşaltılıyordu. Lağımçılık hizmeti, Cerbe kökenli işçilerin üye oldukları bir lonca tarafından sağlanıyordu. Lonca üç emin tarafından yönetiliyor, temizlik ücreti ev sahipleri tarafından ödeniyordu. Kahire'de lağım yoktu, ama kentin içinden geçen kanal (*halic*) aynı zamanda toplu lağım hizmeti görüyordu (Nil'in suları yükseldiğinde de temizlenmiş oluyordu). Bakımı valinin sorumluluğundaydı. Kanalin temizlenmesini denetleyen vali, bu iş için kamu fonlarını kullanıyordu, kanal kıyısında oturanlar da katkıda bulunmak zorundaydılar. Fransa elçisi 1746'da şunları yazıyordu: “Kanaldan ya da haliçten çamurların temizlenmesi işi harcamalarına, o yöredeki her ev kendi payına düşeni ödeyerek katılmaktadır.” Bu iş biraz ihmal edildiğinden, haliç kumla dolma tehlikesi gösterirdi: 1643'e doğru, Maksud Paşa kanalı tıkanan toprağın boşaltılmasını emretti; ama 1808'e geldiğinde kanal öyle dolmuştu ki, Nil yükseldiği zaman bile akıntı çok zayıf kalıyordu.

Kahireli Şeyh Hasan el-Hicazi'ye göre Arap sokaklarında “yedi kötü şey vardır: İdrar, çirkef, çamur, toz, terbiyesizlik, gürültü ve mezarlıklardaki lanetli ruhlara benzeyen sokak sakinlerinin kendileri.” Bu düşünce, kuşkusuz sadece bir şaka değildir. Ama ne kadar ihmal edilmiş olurlarsa olsunlar, Arap kentlerinin durumu aynı dönemdeki Batı kentlerinin durumundan kötü de değildi.⁵⁹

58 Paul Eudel, *L'orfèvrerie algérienne et tunisienne*, Cezayir, 1902, 26.

59 A. Abdel Nour, *Introduction*, 210. A. Devoux, *Tachrifat*, 22; P. Boyer, *La vie quotidienne*, 51. Marcel Gandolphe, *Histoire de la ville de Tunis*, Benattar vd, Cezayir, 1926, 170, 171. A. Raymond, “Le Caire sous les Ottomans”, 56. Ceberti, *Acâib*, I, 79, (çeviri, I, 188)

Sokakların Işıklandırılması

Kentlerde gece ışıklandırmasının nasıl yapıldığı hakkında elimizde fazla bilgi bulunmuyor. Ancak geceleri çarşı bölgelerinin kapatılması (ramazan ve bayram dönemleri dışında) ve gece olduktan sonra sokaklarda ulaşım getirilen sınırlamalar, bu sorunun çok önemli olmadığını düşündürmektedir. Yine de sokağa çıkanlara fener ya da meşale taşıma zorunluluğu konması, sorunun yetkili makamların müdahalesine gerek kalmadan çözümlenmesini sağlıyordu.

Kahire sokaklarının aydınlatılması, anlaşıldığı kadarıyla, çok eski bir gelenektir: XVII. yüzyıl ortasında yaşayan İbn Ebi el-Sürur, geceleri pazar ve sokakları, sokakların iki yanına yerleştirilen kandillerle aydınlatma alışkanlığının, 835/1431-2'ye kadar uzanan bir alışkanlık olduğunu söyler. Ve bu alışkanlığın Kahire'nin özelliklerinden biri olduğunu (kuşkusuz bir nedeni vardı) ekler: Fransız ulusal hesaplarında, elçilik binası önündeki bir lambanın "ülke töresince" bakımı masraflarına rastlanmaktadır (1731'de bu harcama, 2,24 kuruş tutmuştur). Aynı şekilde, birçok vakıf, sahibi oldukları binaların ışıklandırılmasını öngörmüşlerdir: 1794'te yaptırılan büyük Abdürrahman Kethüda sebili için, kurucu, her gece kapının üstünde yakılması gereken gece kandili (*kandil suhari*) ve yağı için yıllık 180 para ve ramazan boyunca yakılacak üç lamba için de 45 para harcama öngörüüyordu. Kahire'de bir "kandil yakıcıları" (*kandilciyan*) loncası vardı. Evliya Çelebi'ye göre XVII. yüzyılda bu loncada 200 kişi çalışıyordu. Işıklandırma kuşkusuz oldukça sınırlıydı: Fransız işgali sırasında, yetkili makamlar ev başına bir, üç dükkân başına da bir lambanın yakılmasını istediler. 1817'de, Mehmed Ali döneminde de yinelenen bu isteğin kuşkusuz geleneksel bir yönü vardı. İktidarlar, kriz dönemlerinde halka güven vermek ve suç eylemlerini engellemek için bu zorunluluğu hatırlatıyorlar ve uymayanları da para cezasına çarptırıyorlardı.⁶⁰

Yangınlara Karşı Mücadele

Konutların ahşap olması yüzünden sık sık yangınlarla harap olan İstanbul'un aksine⁶¹, büyük Arap kentleri böyle felaketlere pek uğramamış gibidir. Büyük olasılıkla, bunun nedeni evlerin çoğunlukla taş, kerpiç ya

60 İbn Ebi el-Sürur, *Kitab el-Kevâib*, 169 a. Vakıflar Bakanlığı Arşivi, Kahire, Abdürrahman Kethüda Vakfiyesi, n. 941, 177-178. Ulusal Arşivler, Kahire, B 1 321, 1731 Hesapları; 327, 5 Ekim 1746. Ceberti, *Acâib*, III, 4 (1798); IV, 279 (1817).

61 Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, 30-36. En tahripkârlarından biri olan 1660 yangınında, söylendiğine göre, 280.000 ev yanmış, 40.000 kişi ölmüştü.

da samanlı topraktan yapılması, bu malzemelerin de tahtaya göre çok daha az yanıcı olmalarıdır. Kaynaklarımız ancak küçük çaplı yangınlardan söz etmektedir. Örneğin Şam'da 1640-41, 1672-73, 1711-12, 1713-15'teki pazar yangınları, ya da Halep'teki 1596 ve 1685 yangınları gibi.⁶² Kuşkusuz yine aynı nedenle, yangınlara karşı mücadelenin örgütlenişi hakkında az bilgimiz bulunmaktadır.

Kahire'de inşaat tahtası az bulunan ve pahalı bir malzemeydi (nere-
deyse tamamı ithal ediliyordu); inşaatlarda en çok tuğla ve taş kullanılı-
yor, tahta sadece döşemelerde işe yarıyordu. Bu iş için de kolay yanma-
yan, palmye ağacından kalaslar kullanılıyordu. Bu nedenle, az görülen
yangınlar da genellikle fazla büyümüyorlardı. Kaydedilen yangınların ço-
ğu, yanıcı (ve patlayıcı) maddeler bulunan çarşı semtini etkilemişlerdir:
1671'de Bab Zuveyle [M 6] yakınındaki Barut Çarşısı (Suk el-Barut)
yangını (bu yangının bir çok kurbanı arasında, Kaymakam Yusuf Bey'in
kızı da vardır), 1703'te aynı yerde yeni bir yangın; 1721'de Özbekiye Ba-
ruthanesi yangını (ve Kala el-Kilab semtinin yıkılması) [K 10]; 1786'da
tahta ve boyalı sandık dolu bir depodan başlayan Sandıkçılar (*sanâdikiy-
yin*) Mahallesi yangını; 1787'de Bundukaniyyin [K 6] yangını (bir ba-
rut tüccarındaki patlamayla başlamıştı). Ama Ceberti'yi çok heyecanlandı-
ran ("Bu korkunç bir kazaydı, en heyecan vericilerinden biriydi. Okumak
başka, görmek başka" diye yazıyor) bu son felakette bile, alevlerin yayıl-
ması hızla önlendi ve kazayı izleyen küçük çapta örgütlü yağma anlaşılan
yangından daha çok zarara yol açtı.⁶³

Kahire'deki yangınlara karşı mücadele örgütü çok eskiydi. Vakanüvis
Makrizi'nin, 1440'a doğru, Büyük Cemalun Çarşısı [K 6] hakkında yaz-
dıklarına göre, "bugün halkın teftiş subayı (*vali el-tavaf*) dediği gece ka-
rakolu bekçilerinin şefi her gece, akşam ezanından sonra girişin karşısında
otururdu. Önüne gece boyunca karanlıkları aydınlatan bir meşale konur-
du; etrafında bir sürü bekçi, sakalar, dülgerler, çırpıcılar ve bina yıkıcıları
olurdu. Sırayla nöbet alan bu adamların görevi, gece yangınları tehlikesi-
ne karşı beklemek ve gerekirse ateşi söndürmekti."

Osmanlı döneminde de fazla bir değişiklik olmadı. Yangınlara karşı
mücadele sorumluluğunu üstlenen vali, gerektiğinde bu konuda kendisi-
ne yardımcı olabilecek çeşitli lonca üyelerini çağırırdı: Bunlar esas olarak
sakalar (*sakkayin*) ve çırpıcılardı (*kassarın*). Görevleri ateşi boğmak ve ge-

62 Henri Laoust, *Les gouverneurs de Damas*, Şam, 1952, İbn Cuma, 207, 216, 231, 233. K. Gozzi, *Nehr*, III, 265, 291.

63 J. J. Marcel, *Contes du Cheykh el-Mohdy*, Paris, 1835, 3 cilt, I, 449. Ahmed Çelebi, *Avsah*, 170 (1671), 209 (1703). Ceberti, *Acâib*, II, 106, 142-143.

rek görülen binaları yıkarak yayılmasını önlemektir. Kentin tam ortasında, valinin adamlarının merkez karakolunun yakınında (yani Bab Zuveyle [M 6] yakınında), yangınları gözleyip haber vermekle yükümlü gözcüler (*bes-sâse*) olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴

Kentte Ulaşım

Kahire'nin olağandışı boyutları (kuzeyden güneye beş, batıdan doğuya iki buçuk kilometre), insanların ve malların ulaşımının bu kentte az çok düzenlenmiş olmasını açıklamaktadır. Kahire'de dört lonca halinde örgütlenmiş binlerce eşekçi (Chabrol *Description*'da bu sayının 30.000'e vardığını ileri sürüyor!) vardı. Bu loncalardan üçü “erkeklerin ve kadınların taşınması”, biri de malların ulaşımına ayrılmıştı (Fransızların 1801'de yaptıkları listede, 62, 272, 273 ve 70 numaralı loncalar). Ayrıca malların ve bagajların taşınması işi ile uğraşan devciler loncası da vardı (195 numara). Bulak ve Eski Kahire'de de insanların ve malların ulaşımını sağlayan loncalara rastlanıyordu.

Kiralık hayvanlar, kent girişlerinin yakınında, ana sokaklarda ve pazarlardaki gerçek “duraklarda” (*mevkıf*) müşterilerin hizmetine hazır bekletilirlerdi: “Bu hayvanları çoğu sokak köşesinde bulabilir, kimseye bir şey sormadan üstüne binip istediğiniz yere gidebilirsiniz. Arkanızdan, işi bu olan bir çocuk sizi izler” diye anlatıyor 1808'de gezgin Parsons. *Description de l'Égypte* bu duraklardan bir kısmının yerlerini belirtiyor: Bab el-Nasr [E 5], Bab el-Fütuḥ [E 6], Bab el-Şerıyye [E 8], Bab el-Luk [M 15], Kanatir el-Siba [U 12], Rumeyle [S 5] ve Darb el-Ahmer [N 6]. Hayvanlarını kiralamak için eşekçilerin istedikleri ücretler, Chabrol'un aktardığı bir tür tarife uyarınca, gidilen yolun uzunluğuna göre değişiyordu: Kahire'nin bir ucundan öbürüne gitmek için 8-10 para, müşteri bineği bir günlük tutarsa 30-40 para. Bu eşeklerin sağlamlık ve çabukluk özellikleri, gezginler ve özellikle Bonaparte seferine katılan askerler tarafından övülmüştür: Dogoureau şunları anlatıyor: “Her birimiz bu bineklerin sırtında, güneş ışığı girmeyen bu kent sokaklarını hızla dolaşıyorduk. Mısır'daki bu hayvanlar mükemmel; inanılmaz bir canlılıkla, hep dörtnala gidiyorlar... Bu bineklere her sokakta rastlamak mümkün; eşekçi arkadan koşuyor ve kısa sürede epey yol kat ediliyor.” Canları biraz sıkılan işsiz güçsüz askerleri oldukça eğlendiren bu dizginsiz koşular, Şeyh Hasan el-Attar'ın muzip bir mısraının da esin kaynağını oluşturmuşlardır. Ceber-

64 A. Raymond ve G. Wiet, *Les Marchés du Caire*, Kahire, 1979, 196. A. Raymond, “Le Caire sous les Ottomans”, 55. S. J. Shaw, *Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution*, Cambridge, 1964, 40.

ti'den aktaralım: "Fransızlar Mısır'ımızda paralarını eşekçi ile meyhaneci arasında yitirdiler" (*beyne hammâr ve khammâr*).⁶⁵

Su İkmalî

Atmosferden gelen suyun pek bol olmadığı, ırmakların genellikle zayıf ve düzensiz aktığı bir iklim kuşağında bulunan Arap kentleri için su sorunu, çözümlenmesi zor sorunlardandı. Ancak kentlerin su kaynakları çok çeşitliydi: Cezayir az sayılamayacak ölçüde yağmur alıyordu ve kenti çevreleyen bölge su kaynakları açısından zengindi; Kahire, Musul ve Bağdat güçlü ırmakların yakınında olmaktan yararlanıyorlardı. Fakat bu iki Irak kenti Dicle'nin tam kıyısındaiken, Kahire Nil'e biraz uzaktı; Halep ve Şam'daki ırmaklar daha küçük, su miktarları ve düzenlilikleri değişkendi; Tunus'un yakınında kolaylıkla kullanılacak hiçbir kaynak yoktu. Bu kentlerin çoğunda, kuyu suları deniz suyu tadında oldukları için pek bir işe yaramıyorlardı.

Kentlere gerekli su miktarı hakkında bir tahmin sunmak pek kolay değilse de, tüm veriler, XIX. yüzyıl öncesi Avrupa kentlerinde tüketilenden çok farklı olmadığını düşündürmektedir. Söz konusu miktar, kişi başına günde 20-30 litredir. Ancak Clerget 1849'a doğru, Kahire'nin günlük su gereksinimini kişi başına 100 litre olarak tahmin etmektedir, ki bu 24 saatte toplam 30.000 m³ suya denk düşmektedir.⁶⁶

Uygulanan çözümler kentten kente büyük değişiklikler göstermiştir. İktidarların, kendileri doğrudan karışmadan da işleyebilecek bir düzenlemenin, genel koşullar elverdiği srece, dışında kaldıklarına kuşku yoktur. Kahire, Musul ve Bağdat bu konuda örnektir. Ama bu kentlerde de, son derece yaşamsal bir hizmete, dolaylı yoldan da olsa ilgisiz kalmamışlardır. Diğer kentlerde ise kaygıları sanıldığından daha etkin görünümüler almıştır.

Kahire, Musul ve Bağdat'ta su ikmalî, her mevsimde suyu bol ırmaklardan taşıma yoluyla sağlanıyordu. Massignon Bağdat üstüne yaptığı incelemede, dört su alım noktası saptamıştır. Dicle'de köprünün iki tarafındaki, yani daha sonra tüm kente dağıtımı kolaylaştıran bir merkezilikteki bu noktalardan sakalar gelip su alıyorlardı. İklimin kuruluşu nedeniyle evlerde sarnıç yoktu. Musul'da katırlar ya da eşeklerle taşınan Dicle suyu içiliyordu: XX. yüzyılda su hâlâ kentin biraz aşağısında, tabakhaneye ya-

65 A. Raymond, "Problèmes urbains", 363-364. J. P. Doguereau, *Journal de l'Expédition de l'Égypte*, Paris, 1904, 70. Abraham Parsons, *Travels in Asia and Africa*, Londra, 1808, 320. Ceberti, *Acâib*, III, 44.

66 M. Clerget, *Le Caire*, II, 69.

kın bir yerde, ırmaktan alınıyordu. Evlerde bulunan kuyulardan çekilen su içilebilecek nitelikte değildi.⁶⁷

Kahire'nin iklimi, yağmur suyu kullanımını olanak dışı bırakıyordu (yıllık ortalama yağış sadece 30 mm). Yeraltı kaynaklarından sağlanan tuzlu su, ancak kriz dönemlerinde kullanılıyordu. Şeyh Hasan el-Hicazi, 1711 iç savaşından sonra Kahirelilerin geçirdiği acı sınavı şöyle anlatır: “Çatışan taraflar Nil'imize ulaşma yollarını keserek bizi susuzluğa mahkûm ettiler. İçimizin ateşini artırmaktan başka şeye yaramayan tuzlu suyu içmek zorunda kaldık.” Demek ki tek su kaynağı, suyu her mevsimde bol ve tarihçilerle gezginlerin erdemlerini öve öve bitiremedikleri Nil'di. Suriano, *Traité sur la Terre Sainte* adlı eserinde, Nil'in yeryüzü cennetinden çıktığını ve Etiyopya'da bir altın yatağı üstünden geçtiği için suyunun çok sağlıklı ve değerli olduğunu belirtiyordu: “Mideniz boşken bu suyu içersiniz, açlığınız geçer; yemeklerden sonra bol bol içerseniz, hiç sıkıntısız ve acelesiz vücudunuzu temizler.” Ne yazık ki Nil yatağının yavaş yavaş batıya kayması, ırmağı kentten uzaklaştırmıştı ve XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Kahire'nin batı sınırından 1.300 metre uzakta akıyor, sadece Bab el-Luk civarında 800 metreye kadar yaklaşıyordu. Bu tersliği sukemerleriyle çözümlemek herhalde hiç düşünülmemişti; belki de bunun nedeni, Nil düzeyinin kuru mevsimle taşma mevsimi arasında (temmuz-ekim arası) çok farklılık göstermesinden kaynaklanan güç teknik problemlerdi: Çok eskiden yapılmış ve 1508'de yenilenmiş sukemer, sadece kaleye su taşıyordu; onun da bakımı oldukça ihmal edilmişti.

Kahire'nin su gereksinimi, yetkili makamların doğrudan müdahalesine hiç yer bırakmayan bir sistemle sağlanıyordu. Loncalar halinde örgütlenmiş ve paraları tüketiciler tarafından ödenen sakaların taşıdığı su, çoğunlukla vakıflar tarafından finanse edilen sebillerde depolanıyordu. Nil kenarındaki su noktalarıyla kent arasında gidip gelen sakaların sayısı bilinmiyor, 1871'de sayıları hâlâ 4.000'e yakındı, o halde bir önceki yüzyılda bu sayının 10.000 kadar olduğunu varsayabiliriz (Evliya Çelebi 1660'a doğru 11.900 saka olduğunu tahmin etmektedir). Beş lonca halinde örgütlenmişlerdi; loncalardan biri deve kullanıyordu ve Bab el-Luk'a [M 15] yerleşmişti; diğer dördü taşımacılığı eşeklerle yapıyorlardı ve yerleri Bab el-Bahr [E 11], Bab el-Luk, Hare el-Sakkayin [Q 13] ve Kanatir el-Siba'daydı [U 12]: Kentin batı sınır çizgisi üstündeki bu noktalar, kuzey-

67 Louis Massignon, *Mission en Mésopotamie (1907-1908), Kahire, 1912, II, 86. G. A. Olivier, Voyage dans l'Empire ottoman, Paris, yıl IX, 6 cilt, IV, 272. H. E. Wilkie Young, “Mosul in 1909”, *Middle East Studies*, 7 (1971), 230*

den güneye doğru düzenli aralıklarla sıralanıyorlardı. Bu nedenle, her loncanın kentin belirli bir kesimiyle ilgilendiğini varsayabiliriz. Bu öyle mantıklı bir düzenlemedir ki, insan ister istemez belli bir örgütlenme çabasının sonucu olduğunu düşünmektedir.

Taşınan yük, Venture de Paradis tarafından, katır başına dört *kırba* (teke derisinden tulum) ve deve başına iki *râviye* (manda ya da öküz derisinden tulum) olarak (yani yaklaşık 200 kg) tahmin edilmiştir.

Su dağıtımı üç loncaya verilmişti: “sokakta perakende su satıcıları” loncası, “depolardan su taşıyanlar” loncası, “tuzlu su taşıyıcıları” loncası. Perakendeci sakalarda kimi zaman bir eşek olurdu, ama genellikle tulumlarını sırtlarında taşırlardı. Su ya yoldan geçenlere satılır, ya da evlere götürülürdü. Her sakanın belli müşterileri vardı ve onlarla hesabını ustaca bulunmuş yöntemlerle tutardı: Kimi zaman sakalar “abonenin” kapısına taşıdıkları tulum sayısı kadar çentik atarlardı; bazen mavi boncuktan kol-yeler takarlar, her tulum için bir boncuk çıkarırlardı. Boncuklar bitince sakaya parası ödenirdi. Sakaları seyahatnameler ya da gravürler “deri giysili, biraz uzun ceketli, kısa pantolonlu ve ayaklarında hafif kunduralarıyla” tasvir etmektedir. Yoldan geçenlere suyu, bazıları hakikaten zevkli, işlemeli metal kaplarda sunarlardı: Avrupalı bir gezgin gördüğü kimi “lüks” sakaların “güzel, temiz, kakmalı pirinçten ve dibinde suyu daha hoş, daha içilesi kılan sahte mücevherleri bulunan kupalarla” su sattıklarını söylemektedir. Susamışları kendilerine Allah adına sunulan sadakaya katkıda bulunmaya çağırmak için nasıl bağışladıklarını da aktarmışlardır: “*Sebil Allah, yâ atşân*” (*atşân*: susamış).

Kahire’nin içme suyu ikmalinin örgütlenmesinde, daha sonra dağıtılacak suyu depolamaya yarayan sebillerin çok önemli bir işlevi vardı. Osmanlı döneminde çok sayıda inşa edilen bu yapılar, aynı zamanda o dönemin en karakteristik anıtlarıdır; ben 308 tanesini saptayabildim, bu sayı gerçeğe yakın olsa gerek, çünkü Jomard, *Description de l’Égypte* içindeki “Kahire Tasviri”nde 245 tanesini gezdiğini ve toplam sayılarının 300 olduğunu belirtiyor. Genelde mütevazı, bazıları ise görkemli olan bu anıtlar, kent yerleşim alanına dağıtılmışlardı. Yapımları doğal olarak nüfus hareketlerini izlemişti (ve bu hareketlerin ipuçlarını da bize vermektedirler): Hüseyinye’de 12, Kahira’da 101, güney bölgesinde 131, batı bölgesinde 64 çeşme vardır. Mimari tipleri ve boyutları çok çeşitli de olsa, sebiller belirli bir biçimde düzenlenmişlerdi: Yeraltında sokak düzeyindeki deliklerden içine su boşaltılan ve hacmi 200 m³e kadar çıkabilen bir depo, sokak hizasında aralardan su dağıtımı yapılan ve içeriye ışık girmesini sağlayan parmaklıklarla çevrili bir oda. Dışarıdaki musluklar da gelip geçenlerin susuzluklarını gidermelerini sağlıyordu. Birçok çeşmenin bir de üst

katı olur, buraya kurulan mektepte, bir öğretmen semt çocuklarına okuma-yazma öğretirdi.

Çeşme yapımı ve su dağıtımı, tam anlamıyla hayır işleriydi. Bir çok büyüğün adlarını böyle işlere vermiş olmaları anlaşılır bir olgudur: Paşaların, beylerin, milis subaylarının bu himayeciliği, yöneticilerin halkın mutluluğuna verdikleri önemi gösteriyordu. Çeşmeleri yaptıranlar, normalde vakıf çerçeveleri içinde, bakımlarına da önemli gelirler ayırıyorlardı. Büyüyük bir yeniçeri subayı olan İbrahim Ağa, 1639'da Tebbane semtinde [P 5] yaptırdığı sebile, yıllık 3.750 para bağlattı. Bu miktarın 1.200 parası tatlı su alımına, 480'i sakalık ücretine, 60'ı deponun boşaltılması ve temizlenmesine, 264'ü kova, makara, ip ve testi alımına (su çekmek için), 25 parası da ramazan gecelerinde merkezi odayı ışıktandırmak için yağ ve fener alımına ayrılmıştı. Kentin en görkemli çeşmelerinden Abdürrahman Kethüda Sebili'nin (1744) yıllık bütçesi, 7.500'ü su alımına ayrılmak üzere, 12.645 paraya vanyordu.

Özel girişimle (loncalar) himayeciliğin (vakıflar çerçevesinde) bu bileşimi, yaklaşık 300.000'e varan bir nüfusun su gereksiniminin, koşullar normal gittiği, yani herhangi bir kriz Nil'den uzaklığın ister istemez zayıflattığı sistemi bozmadığı sürece, genelde doyurucu bir şekilde karşılanmasını sağladı: Çatışan taraflardan birinin Kahire'nin su ikmal yollarını kesebileceği iç savaş (1711'de yaşanmıştır), iktidarın develere ve eşeklere el koymasına, sakaların da bu yükten kurtulmak için hayvanlarını saklamalarına yol açan seferberlikler (1629'da bir Yemen seferi hazırlığında, ya da 1799'da Fransızlar Suriye seferini hazırlarlarken bu olaylar yaşanmıştır) gibi olağanüstü koşullar dışında bu derece karmaşık ve hiçbir resmi müdahale yapılmamış bir "kamu hizmeti"nin doyurucu bir şekilde işlemesi oldukça şaşırtıcıdır.⁶⁸

Şam, su ikmalinde, zayıf debili bir ırmak olan Bereda'ya bağımlıydı (yıllık ortalaması saniyede 10 m³). Ama yeterli yağış almayan bu bölgede (yaklaşık 200 mm), bu su kentin ve vahasının yaşamasını sağlıyordu. Bereda, kentin kuzey kesiminden geçiyor ve yukarısında açılmış (Benies ve Kanavat'ta) ek yataklar, iyi geliştirilmiş bir dağıtım kanalları sistemiyle, suyu Şam'ın çeşitli mahallelerine taşıyorlardı. Bu çok eski bir düzenlemeydi ve Osmanlılara sadece bakımıyla ilgilenmek kaldı. Elinde bu amaç-

⁶⁸ André Raymond, "Les Porteurs d'eau du Caire", *BIFAO*, 57 (1958); "Les Fontaines Publiques (*sabîl*) du Caire", *Annales Islamologiques*, 15 (1979); "Problemes urbains", 362-363. Fra Francesco Suriano, *Treatise on the Holy Land*, Kudüs, 1949. Gaston Wiet, "Le Caire et les voyageurs européens", *Revue du Caire*, 12 (1944). Vakıflar Bakanlığı Arşivleri, Kahire, İbrahim Ağa Vakfiyesi, no. 952, 225-226; Abdurrahman Kethüda Vakfiyesi, no. 941, 175-179.

la kurulmuş önemli vakıf fonları bulunan kadı, bu işle uğraşıyordu; görevliler (*sâvî*) kanalların ve dağıtım şebekesinin denetiminden sorumluydular. Kaza olmadığı sürece bu sistem sorunsuz işlemiştir. Ama örneğin Kanavat'taki bir heyelan su ikmalini 1753'te 3 ve 1759'da 11 gün (1759 depremi sonrasında) kesintiye uğratmıştır. Kentlilerin yaşadıkları sıkıntıları çözmek için yetkili makamlar kimi zaman işe karışmak durumunda kalmışlardır: 1752'de Şagur Mahallesi'nin [F 6] suyu kesildi. Mülk sahiplerinden oldukça yüklü bir para istendi. Onlar da bu durumdan Esad Paşa'ya yakınınca, paşa hiç para alınmamasını emretti ve su borularının açtırılması için kendi kişisel kasasından 1.500 kuruş verdirdi.⁶⁹

Büyük Arap kentlerinden üç tanesinin su gereksinimleri ise su kemerleriyle karşılanıyordu. Bu kemerlerden bazıları Osmanlı döneminden önce yapılmış olmakla birlikte, en azından Cezayir kemerinin bu eyaletin Türk yöneticilerinin hanesine kaydedilmesi gerekir. Halep kentin uzun süreli su gereksinimini karşılamak üzere tasarlanmış büyük su taşıma çalışmalarını Memluklara borçluydu. Osmanlılar döneminde bu alandaki baş sorumluluk vakıflar çerçevesindeki fonların kullanımını elinde tutan kadıdaydı. Kadı aynı zamanda kanalizasyonların yönetimini de denetliyor ve su dağıtımının semtler arasında çıkardığı anlaşmazlıkları sonuca bağlıyordu. Gerekli onarımların yaptırılması için merkezi hükümet birçok kez doğrudan müdahalede bulundu, paşalar da suyollarının ve kamu çeşmelerinin bakımıyla bizzat ilgilendiler. Bu işleri yürüten personelin (*kanavâti*) ücreti, tüketicilerin ödedikleri ek vergilerle karşılanıyordu. Yaşanan sıkıntıların büyük bir bölümü, iktidarların ilgisizliğinden değil, kentin hızlı büyümesinin ve bunun sonucu su tüketimindeki artışın yarattığı sorunlardan kaynaklandı: Yerleşim alanı yayılmasının en hızlı olduğu bölgelerde, doğu varoşlarında, en ciddi sorunlar yaşandı. Kazasker [K 28-29] ve Hamza Bey [J 25] (1588), Muhammed Bey [V 23-24], Midancık [W 25-26], Sakhana [W 23-24], Zukak Kıttan [X 25] (1703), Saçlıhan [K 27] (1758) mahalle sakinlerinin anlaşmazlıkları ve şikâyetleri kadı önünde son buldu. 1544'teki depremin sonucunda, Sacur kanalı işlemez hale gelince bu güçlükler arttı. Paşalar eski suyollarını düzeltmek için çalışmalar başlattılar: 1737'de Halep'in tüm ustaları ve taşçıları üç ay boyunca Sacur'da çalıştırıldı. Osmanlı döneminde yaptırılan kamu çeşmelerinin sayısı

69 Richard Thoumin, "Notes sur l'aménagement et la distribution des eaux a Damas", BEO, 4 (1934); *Géographie humaine de la Syrie centrale*, Tours, 1936, 76-86. Michel Ecochard ve Claude Le Coeur, *Les bains de Damas*, Beyrut, 1942, 2 cilt, I, 11-16. Budeyri, *Havadis*, 181 (1753), 224 (1759), 168 (1752). A. Abdel Nour, *Introduction*, 199-201.

da, Haleplilerin su gereksinimlerinin karşılanması yolundaki sürekli kaygıyı kanıtlamaktadır; XIX. yüzyıl başında 200 çeşme vardı.⁷⁰

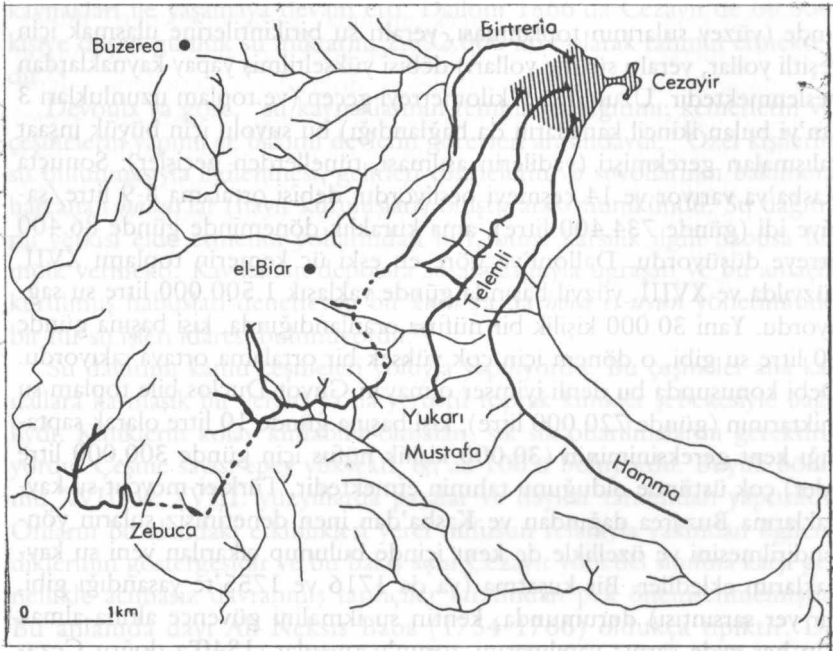
Halep'te olduğu gibi Tunus'ta da yöneticiler kendilerinden önce, özellikle Hafsi döneminde yapılmış çalışmalardan yararlandılar. Özellikle 1267'de Sultan el-Müstansır'ın yaptırdığı on kilometre uzunluğundaki ve antik Zaguan-Kartaca Kemer'i'ne (o da restore ettirilmişti) bağlanan sukeri kayda değer: Bu su yolu Tunus içinde Kasba'ya ve Büyük Cami'ye uzanıyordu. Kentin XVI. yüzyılda geçirdiği uzun ve sıkıntılı dönemden sonra, Muradilerle birlikte işler düzelmeye başladı: Yusuf Dayı (1610-1637) kemerin onarım çalışmalarını yaptırttı, bir süre sonra Hammuda Paşa da (1631-1666) onu taklit etti. Ama kentlilerin rahatıyla yakından bağlantılı su çalışmalarıyla en çok Hüseyinler ilgilendi: Hüseyin Bey (1705-1735), el-Müstansır Kemer'i'ne dayalı sistemi restore etti ve depolar, çeşmeler yaptırttı (Koyun ve At meydanlarında, el-Keedin alanında). Ali Paşa (1735-1756), kentin çevresinde üç havuz yaptırdı. Ali Bey'in (1759-1782) ise çok dikkat çekici girişimleri oldu: Sagir bin Yusuf'a göre, "Tunus kentindeki eski ve yeni tüm çeşmeleri onarttı, yıkılanları yeniden yaptırdı; öyle ki hepsinin suyunun akması kentlileri mutlu kılıyordu. Sonraki bakımları için de gelirler bağladı." Ahmed bin Diyaf'ın daha ileri ki bir tarihte anlattığına göre, Tunus'un çeşitli semtlerine getirttiği su, kentin gereksiniminden de fazlaydı.⁷¹

Anlaşılan, Cezayir'e Osmanlılar yerleşmeden önce hiçbir düzenli su taşıma sistemi yoktu; Afrikalı Léon 1515'te şunları yazıyor: "Kentin yakınında, doğu tarafından (siz batı okuyun) bir ırmak geçer. Üstünde değirmenler vardır ve bu ırmak kentin içme suyu ve diğer kullanım suyu gereksinimini karşılar."⁷² Türkler bir yüzyıldan daha kısa bir süre içinde kenti Cezayir Sahil'indeki kaynaklardan su taşıyan bir su kemerini ağıyla donattılar, kent sakinlerinin gereksinimlerini karşıladılar. Bu kemerlerin en eskisi, herhalde 1550'ye doğru Hasan Paşa tarafından yaptırılan Temli kemeriydi: 3.800 metre uzunluğundaki bu kemer, daha sonraları Yukarı Mustafa adı verilen yerdeki (Yazlık Saray yakınında) kaynaklardan başlıyordu; su yolu Cezayir'e Yeni Kapı'dan (Bab el-Cedid) [B 3] giriyor

70 Halep'in su ikmali hakkında temel inceleme hâlâ S. Mazlum'unkidir: *L'ancienne canalisation d'eau d'Alep*, Beyrut. Ayrıca bkz. J. Sauvaget, *Alep*, 233; A. Abdel Nour, *Introduction*, 202-205.

71 R. Brunschwig, *La Berbérie Orientale*, I, 353. J. Pignon, "Un document inédit", 79. İbn Ebi Dinar, *Mu'nis*, 185. Sagir bin Yusuf, *Meşra el-Melki*, 13, 446. Hammuda bin Abdülaziz, *Kitab el-Bâşi*, 503. A. İbn Ebi el-Diyaf, *İthaf*, II, 174.

72 Jean-Léon l'Africain, *Description de l'Afrique*, Paris, 1956, 2 cilt, II, 348.

6. Cezayir'in sukemeri. (M. Dalloni, Le problème de l'alimentation en eau potable d'Alger, s. 7, *şekil 1*)

ve saniyede ortalama 6-7 litrelik bir debi (yani günde 561.600 litre) sağlıyordu. Bu su, 29 çeşmeye, Medea Kışlası'na (1574'ten önce yaptırılmıştır; Cedid ya da Tahtaniye adları da verilir) [B 7], Cenina'ya dağıtılıyordu. Birtrarya Kemerı 1573'te Arap Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştı: "Serin Vadi"den başlıyor, uzunluğu 1.700 metreyi buluyordu. Saniyede 1,46 litrelik bir debiyle (günde 126.144 litre) kentin kuzey kesimini besliyordu. Ancak kötü bakıldığı ve hızla harap olduğu için, beklenen hizmeti veremedi. 1611'de tamamlanan Hama Kemerı, anlaşılan Endülüslü bir mimar tarafından (Musa Usta), Köse Mustafa Paşa zamanında yapıldı (bu paşa 1605-1607, 1610-1613 ve 1613-1617 dönemlerinde üç kez Cezayir valiliğinde bulundu): Kemer suyu Hama'nın kaynağından alıyor ve 4.300 metrelik bir yoldan sonra Bab Azzun kapısından [B 8] kente giriyordu; sağladığı 9 litre/saniye, yaklaşık 777.600 litre/gün debilik, az çok düzenli su akışıyla 29 çeşmeyi, kışlaları ve Cenina'yı besliyordu. Bu sanat eserleri içinde en yenisi (XVIII. yüzyıl ortasında yapıldığı varsayılabilir) ve en uzununu Ayn Zebuca Kemerı'dir. Bu kemer, Ben Aknun yaylasındaki ustalıklarla gerçekleştirilmiş çalışmalar saye-

sinde (yüzey sularının toplanması, yeraltı su birikintilerine ulaşmak için çeşitli yollar, yeraltı süzme yolları) debisi yükseltilmiş yapay kaynaklardan beslenmektedir. Uzunluğu 9 kilometreyi geçen (ve toplam uzunlukları 3 km'yi bulan ikincil kanalların da bağlandığı) bu su yolu için büyük inşaat çalışmaları gerekmişti (vadilerin aşılması, tünellerden geçişler): Sonuçta Kasba'ya varıyor ve 14 çeşmeyi besliyordu; debisi ortalama 8-9 litre/saniye idi (günde 734.400 litre), ama kuraklık döneminde günde 86.400 litreye düşüyordu. Dalloni'ye göre en eski üç kemerin toplamı XVII. yüzyılda ve XVIII. yüzyıl başında günde yaklaşık 1.500.000 litre su sağlıyordu. Yani 30.000 kişilik bir nüfusa oranlandığında, kişi başına günde 50 litre su gibi, o dönem için çok yüksek bir ortalama ortaya çıkıyordu. Debi konusunda bu denli iyimser olmayan Guyot-Duclos bile toplam su miktarının (günde 720.000 litre), kişi başına günde 10 litre olarak saptadığı kent gereksiniminin (30.000 kişilik nüfus için günde 300.000 litre eder) çok üstünde olduğunu tahmin etmektedir. Türkler mevcut su kaynaklarına Buzarea dağından ve Kasba'dan inen denetimsiz suların yönlendirilmesini ve özellikle de kent içinde bulunup çıkarılan yeni su kaynaklarını eklediler. Bir kuşatma (ya da 1716 ve 1755'te yaşandığı gibi, bir yer sarsıntısı) durumunda, kentin su ikmalini güvence altına almak için her evde sarnıç yapılmasını zorunlu tuttular. 1840'a doğru Cezayir'de 2.000 eve, ortalama hacmi 70 metre küplük 1.100 sarnıç düştüğü tahmin ediliyordu. Bu sarnıçlar yağış oranının görece yüksekliği (yılda 760 mm) sayesinde kolaylıkla doluyordu. Shaler iyi ve geniş sarnıçların bulunduğu evlerde, "teraslama sayesinde, yağmur mevsimi boyunca bir ailenin normal kullanımına yetecek kadar su"⁷³ toplandığını belirtmektedir. Bu çeşitli öğeler, Cezayir kentinin 1830'da gereksinimi çok üstünde su kaynaklarına sahip olduğunu doğrulamaktadır. Nitekim Cezayir Fransız sömürgesi olduğu dönemde de nüfus ve gereksinimdeki hissedilir artışlara karşın, 1880'e dek Osmanlı dönemi valilerince düzenlenmiş su

73 Bu çalışmalar hakkında bkz. *Mémoire sur les eaux qui alimentent la ville d'Alger*, Guyot-Duclos tarafından 28 Şubat 1840'da yazılmış ve Vincennes'daki, Istihkâm arşivlerine konmuştur (madde 8, Cezayir, karton 4, no. 6, 3 sayfa) ve M.Dalloni'nin makalesi, "Le problème d'alimentation en eau potable de la Ville d'Alger", *Bulletin de la Société de Géographie d'Alger*, 113 (1928). Verdikleri debi miktarları oldukça farklıdır. Telemli Kemer için, Guyot-Duclos'ya göre 120-150 000 litre/gün, Dalloni'ye göre 6-7 litre/saniye (ortalamayı 6,5 kabul edersek, 561.000 litre/gün). Birtra Kemer için, Guyot-Duclos'ya göre 100.000 litre/gün, Dalloni'ye göre 126.144 litre/gün. Hamma Kemer için, Guyot-Duclos'ya göre 400-450.000 litre/gün, Dalloni'ye göre 777.600 litre/gün. Ayn Zebuca Kemer için, Guyot-Duclos'ya göre 100-120.000 litre/gün, Dalloni'ye göre 734.400 litre/gün. Ayrıca bkz. Lespes, *Alger*, 175-177; W. Shaler, *Sketches*, 72.

kaynakları ile yaşamaya devam etti: Dalloni 1866'da Cezayir'de 60.000 kişiye düşen günlük su miktarını 2.592.000 litre olarak tahmin etmektedir.⁷⁴

Devoulx'ya göre, "su kaynaklarının temini ve dağıtımı, kemerlerin ve çeşmelerin yapımı ve bakımı devletin görevleri arasındaydı." Özel kişilerin su bulunmasıyla ilgilenmesi, gelirleri çeşmelerin ve su yollarının bakımına harcanan *habus*'lar (hayır kuruluşları) oluşturarak mümkündü. Su dağıtımını yetkisi elde etmenin yollarından biri, buna karşılık ilgili habusa bir mülk vermektir. Kaynaktan depolara su aktarımıyla uğraşan ve bu amaçla kurulmuş habusları denetleyen bir *kaid* ya da *hoca el-uyûn* yönetiminde bir tür su işleri idaresi bulunuyordu.⁷⁵

Su dağıtımını kamu çeşmeleri yoluyla yapıyordu. Bu çeşmeler ana kanallara karmaşık bir yeraltı ya da yerüstü toprak künkler şebekesiyle bağlıydı. Künklerin kolay kırılabilir olmaları, sık sık onarılmalarını gerektiriyordu. Çeşme sayısı epey yüksekti, en az 100'ü buluyordu. Büyük bölümü XVII. ve XVIII. yüzyıllarda paşalar ve dayılar tarafından yaptırıldı. Onların bu alandaki etkinlikleri yerel nüfusun refahıyla yakından ilgilendiklerinin göstergesidir ve bu bakış açısı Cezayir yönetici sınıfına karşı genellikle acımasız davranmış tarihçiler tarafından pek önemsenmemiştir. Bu anlamda dayı Ali Neksis Baba (1754-1766) oldukça tipiktir. De Grammont bu dayıyı kan içici bir zalim olarak çizmektedir: "Baba Ali ... tüm dayıların içinde en alçağıydı. Eski bir eşek sürücüsüydü. Bu cahil, zalim, fanatik adam sık sık çılgınlık ya da budalalık nöbetlerine tutulur" ve devlet işlerini danıştığı kölesine ya da tayfasına şöyle derdi: "Ben eşeğin biriyim, sen benden daha akıllısın, sen karar ver." Ancak Cezayir kentini kısmen yıkan ve kemerlerle kanalizasyonların çalışmasını kesintiye uğratan 1755 depreminden sonra çeşmelerin yeniden yapılmasını sağlayan da aynı Baba Ali'dir. 1759 ile 1765 arasında yapılmış on üç çeşme biliyoruz ve bu çeşmelerden birinin üzerinde yer alan ve bu tür eserler için klasik sayılsa da, tarihçilerin pek sevmediği bu adam söz konusu olunca ayrı bir anlam kazanan yazıda şöyle deniyor: "Ali Paşa zenginliğini bir hayır işi için kullanarak öte dünyada selametini sağlamayı düşündü."⁷⁶

İncelediğimiz tüm diğer kentlerde olduğu gibi Cezayir örneğinde de

74 M. Dalloni, "Le problème de l'alimentation", 9-11.

75 Albert Devoulx, "Notes historiques sur les mosquées et autres édifices religieux d'Alger", *Revue Africaine*, 6 (1862), 204; P. Boyer, *La vie quotidienne*, 98.

76 H. de Grammont, *Histoire d'Alger*, 309, 314. Gabriel Colin, *Corpus des inscriptions arabes et turques de l'Algérie*, I, Paris, 1901, 77'den 88'e kadar olan kayıtlar. Alıntı: kayıt no. 87 (s. 126).

gerçek bir kent “ıdareesi” ve gerçek anlamda “kamu hizmetleri” bulunmasa da, merkezi ya da yerel (paşalar ve yönetici zümre) yönetimlerin sanıldığından daha güçlü müdahaleleri, doğrudan tüketicilerin ödeme yaptıkları uzmanlaşmış meslek loncalarının etkinliği ve vakıfların (*habus*) katkıları birleşerek, büyük kent yaşamının işleyişini sağlamışlardır. Örnek olarak aldığımız kentlerin her birinde, yetkili makamların yaptırımları, bireysel girişimler ve dini kurumların koruyuculuğundan oluşan bir karışım, belli bir homojenliği ve hukuki sağlamlığı bulunmayan, ancak yine de işleyen bir sistem yaratılmasını sağlamıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEKÂNSAL ÖRGÜTLENME

Osmanlı dönemi, büyük Arap kentleri için çok uzun bir evrimin sadece bir bölümüydü. Bu evrim bazı kentler açısından (Şam ve Halep) miltattan üç bin yıl önce başlarken, en yenileri için bile (Bağdat ve Kahire) Arap tarihinin ilk yüzyıllarına kadar uzanıyordu. O halde XVI. ile XVIII. yüzyıllar arasında bu kentleri karakterize eden pek çok çizgi, “geleneksel” kavramı içinde yorumlanmalıdır. Bunlara değinmeden yapamayız, ancak Osmanlı kentleri için de değerlerini koruyan mekânsal örgütlenmenin değişmez verilerini hatırlatırken, özellikle incelediğimiz üç yüzyıllık döneme ilişkin gözükten yönlerin altını çiziceğiz.

MEKÂNSAL ÖRGÜTLENMENİN İLKELERİ

Ekonomik İşlevlerin Önceliği

Arap kentlerinin kökeni ve örgütlenişi konusunda gözükten en temel unsur, ekonomik ve özellikle de ticari işlevlerin belirleyici rolüdür. Louis Massignon “Müslüman” kentinin esas olarak çarşı fikri üstüne kurulu olduğunu güzel bir biçimde göstermiştir. J. Sauvaget de Şam konusunda, “*suk*”lar (çarşılar), kent yerleşiminin belli başlı var oluş nedenidir” notunu düşmektedir. “Oturulan semtlerin (*el-beled*) zıddı konumundaki çarşı, kentin ana bölümü, “site”sidir (*el-medine*).” Yakın bir tarihte Eugen Wirth İslam kentinin özgünlüğünün ticari yapılanmasından geldiği fikrinin altını çizmiştir: “İslam ortaçağından bu yana Ortadoğu kentleri özellikle iş merkezi olan *suk*’larıyla ayırt edilirler. Hatta *suk* İslam kültürü kentlerinin karakteristiği ve en çarpıcı imgesidir.”¹ Ekonomik işlevlerin

1 Louis Massignon, “Les corps de métiers et la cité islamique”, *Revue Internationale de Sociologie*, 28 (1920), 473-475. J. Sauvaget, “Esquisse”, 454. Xavier de Planhol,

bu ağır basışı, Osmanlı döneminde daha da artmış gibidir. Bence bunun nedeni, İmparatorluk kuruluşunun hem iç hem dış ticaret akımında daha önce benzeri görülmeyen bir nicelik sıçramasına yol açmasıdır. Büyük Arap kentlerindeki ekonomik organların gelişimi bu sıçramanın ölçüsü hakkında bir fikir vermektedir.

Kentlerin etraflarında kurulduğu ya da geliştiği büyük camiler, pazara ve özellikle de bu pazarın büyük ticarete ilişkin en temel bölümü olan, para değişimlerinin yapıldığı kuyumcular çarşısına, sıkı sıkıya bağlı merkezi bir unsurunu oluşturmaktadırlar. Bu, Irak kentleri üzerine yaptığı ilk araştırmalardan bu yana L. Massignon tarafından da tüm cepheleriyle ortaya konmuş bir özelliktir. Ancak tek başına caminin merkezi konumu, Arap kentini **tam** anlamıyla nitelemede yetersiz kalmaktadır: Kimi büyük Arap kentlerinde, büyük cami daha eski bir anıtın, bir putperest tapınağının ya da kilisenin (Şam ve Halep örnekleri) tadilatından başka bir şey değildir; ayrıca ortaçağ Batı kentleri de benzer bir olayı kendi katedralleriyle yaşamışlardır. Caminin merkezi konumu, kentin ilk dönemlerinden itibaren belirgin bir özelliktir ve kent yapılarındaki göreceli değişmezlik, cami günümüzde kent yapılanması ve gelişiminde belirleyici bir rol oynamasa da, bu durumun sürmesini sağlamıştır.

Siyasi merkezin de (egemenin ya da valinin sarayı) kent yapısında etkisi olmuştur, ama bu merkezin hareketliliği, etkisinin ikincil kaldığının da göstergesidir. Siyasi merkezin yer değiştirmesi, Arap kentlerinde geleneksel bir olaydır: Eyyubi döneminde Kahire sultanı konutunu Fatımi kentinin güneydoğusundaki kaleye yerleştirdi; aynı dönemde Şam'da kale *int-ra muros* kentin sınırına kuruldu. Her iki örnekte de ekonomik etkinliklerin bir bölümü “kale altı”na (*taht el-kala*) göçtü, ama bu durum kentin genel yapısını sarsmadı. İktidarı elinde bulunduranın kent merkezini terk etmesi yönündeki bu eğilime Osmanlı döneminde de rastlanmaktadır. Nedenler ortaçağ yöneticilerini göç ettiren nedenlerden pek farklı değildir: Siyasi merkezi, çalkantılarından sakınılması gereken, “yerli” bir kentin yalıtarak güvenliğini sağlama kaygısı; yönetici zümre mensuplarının (genellikle yabancılar) uyruklarının denetiminden uzakta yaşama isteği; kullarışlılık tercihleri ve özellikle de maiyet ile orduyu, yerleşim ve manevralar için gerekecek geniş mekânlara sahip bir bölgeye konuşlandırma gereği.

“Forces économiques et composantes culturelles dans les structures commerciales des villes islamiques”, 227; ve Eugen Wirth, “Villes islamiques, villes arabes, villes orientales?”, 197: Bu iki makale A. Budiba ve D. Chevallier'nin derlediği, *La ville arabe dans l'Islam*, Tunus, 1982.

Paşalar bu nedenle saraylarını genellikle kent merkezlerinden uzakta, çevre noktalara kurdular. Kahire’de [T 3] Eyyubilerin ve Memlukların geleneğini sürdürerek kaleye yerleştiler ve burası hükümet merkezi (paşanın konutu, divan salonu) ve ordunun konaklama yeri (yeniçeri ve azap kışlaları) olarak kaldı. Şam’daki kale [D 3] imparatorluk yeniçerilerinin garnizonu oldu, ancak vali kentin batısına yerleşti. Bu bölgedeki sarayı, Türk aristokrasisi açısından bir çekim merkezi oluşturdu. Irak kentlerinde valiler konaklarını kent sınırına, nehir kıyısına kurdular: Musul’daki ilk Türk valisi 1620’de Dicle kıyısında, kentten bir hendekle ayrılan ve içine ordunun da yerleştirildiği yeni bir kale (“iç kale”) [L 20] yaptırdı; Bağdat’ta kale kentin kuzey suru boyunca, Bab el-Muazzam yakınında, Dicle kıyısında kuruldu. İçinde bir ağanın komuta ettiği bir garnizon da yer alıyordu(N 11).²

Tunus’ta siyasi iktidar kent merkezinden giderek uzaklaştı: Herhalde Yusuf Dayı (1610-1637) tarafından yaptırılan ve Muradi Hammuda Paşa (1631-1663) tarafından büyütülen Dayılık Sarayı (Dâr el-Bey) [J 5], kentin batı sınırında, kale (Kasba) yakınındaydı. Ama bu uzaklık Hüseyinler tarafından yeterli görülmedi ve Hüseyin Bey döneminden başlayarak, Bardo’ya, başkentlerinden beş kilometre uzağa yerleştiler. Dayıların konutunun uzun süre kent merkezinde, çarşıların ve belli başlı ibadet yerlerinin yakınında, diğer idari binaların ortasında bulunduğu Cezayir (Cenine Sarayı [F 7]), 1817’de Dayı Ali Hoca siyasi iktidar konutunu kentin batı sınırında bulunan ve kente egemen konumuyla denetimi kolaylaştıran Kasba’ya taşımaya karar verince, bu özel durumunu yitirdi: Bu örnekte dayı büyük olasılıkla kolluk gücünün denetiminden ve taşkınlıklarından kurtulmak istediği kadar, dıştan gelecek tehlikelere fazla açık bir yeri de terk etmeyi düşünmüştü. Lord Exmouth ve Van Capellen’in donanmalarının 1816 Ağustos’unda giriştikleri yıkıcı bombardıman, bu gerekliliği iyice ortaya çıkarmıştı.

Bu kuralın tek istisnasını Halep oluşturdu. Burada kalenin savunma özelliği öyle güçlüydü ki, sadece sultana bağlı bir garnizonla komutanının kaldıkları imparatorluk şatosu olarak varlığını sürdürdü. Valiler kalenin [P 16] hemen yakınında bir saray yaptırdılar, ama halk ayaklanmalarından korunabilmek için konutlarının çoğunlukla kent dışında olmasını tercih ettiler. Bu amaçla, büyük bir oturma salonu ve konutlar eklenerek genişletilen, Şeyh Ebu Bekir’in mezarı üstündeki derviş tekkesini kullandılar.³

2 Said Diveci, *Kal’a el-Mevsil*, Bağdat, 1954. L. Massignon, *Mission en Mésopotamie*, II, 84.

3 J. Sauvaget, *Alep*, 232.

Demek ki, Osmanlı dönemi Arap kentlerinde mekânsal örgütlenmenin belirleyici unsuru ekonomik merkezdi; Büyük Cami'nin rolü ikincildi ve siyasi iktidarın yerleşim yeri de genellikle kent dışına kaydırılmıştı.

Kentin Birbirinden İyice Farklılaşmış İki Kesime Bölünmesi

Kentin ikinci özelliği, ekonomik etkinliğin yoğunlaştığı merkezi bölgelerle ikamete ayrılmış bölgeler arasındaki çok büyük farklılaşmaydı. Bu bölünüş, kısmen, ekonomik işlevlerin öncelliğinin ve öneminin sonucuydu. Olayın sosyokültürel boyutu ise, Akdeniz toplumlarında aile yaşamının toplumdan göreceli kopukluğuna ilişkindi. İslamiyet bu kopukluğu derinleştirmişti.

Kentsel mekânın birbirinden ayrı iki kesim halinde bu düzenlenişi, kent planlarında iki tip ulaşım yolunun zıtlığında kendini hemen belli etmektedir. Kentin ekonomik etkinliklere, ticarete ayrılmış merkez bölgesinde göreceli olarak geniş, düzenli, açık ana yollar halinde meskûn alanın sınırlarına ve oradan da kırsal bölgeye açılmayı sağlayan, hem insanların hem de malların akışını temin eden bir sokak ağı gelişmiştir. Arap kentinin bir Helen ya da Roma kentinin üstüne kurulduğu durumlarda (örneğin Halep ya da Şam'da *decumanus** çizgisi pazarların ana yolunda görülmektedir), bu ağın antik bir miras olduğu doğrudur. Ancak aynı görüntüyle Arap döneminde kurulmuş kentlerde de karşılaşıyoruz: Kahire'nin Fatımi döneminde kurulmuş ilk yerleşim yerini ikiye ayıran ve ana kapılara giden arka sokakların bağlandığı büyük kuzey-güney ana caddesi (yerel dilde bu caddeye Kasaba adı verilmektedir), bu kullanım biçiminin tipik bir örneğidir. Bu merkezi bölgenin civarında gelişen ikamet alanlarında ise, tam tersine düzensiz bir yol türünün tüm çeşitlemelerine rastlanır. Arap kentinin bir özelliği olarak kabul edilmesine alışılmış bu düzensiz yollar, aslında kent alanının sadece bir bölümünde geçerlidir. Sokak hatlarının keyfiliği, çıkmazların bolluğu, bu yol şebekesi türünün iyi bilinen nitelikleridir.

Hukukçular ve kadınlar, kent mekânındaki bu bölünüşün tamamen bilincindeydiler. Örneğin faili meçhul suçların (*kasâme*) tazmini sorunu karşısında, Baber Johansen'in çalışmalarını araştırdığı Hanefi hukukçular, sorumluluğun siyasi iktidara ait olduğu "kamu" bölgeleri (bu tanım içine geniş bir caddenin, büyük bir pazarın ya da önemli bir caminin bulunduğu yerler giriyordu) ile komşu evlerde oturanların işlenilen suçun tazminini üstlenmeleri gereken "özel" bölgeler (sonu çıkmazlarla biten bir sokak hiyerarşisinin sardığı konut bölgeleri) arasında ayırım yapıyorlardı.

* Roma kentlerinde doğu-batı yolu . ç.n.

Hanefi ekolünden Şamlı fakih Muhammed ibn Abidin (1784-1842), *ka-sâme* sorununun kamu ve özel sorumlulukla ilişkisine değinip şu sonuca varıyordu: “Öncelikle dikkate alınması gereken özel mülkiyet, sonra özel tasarruf ve denetim, sonra yakınlık ve uzaklık, sonra da kamu tasarrufu ve denetimidir.” XVIII. ve XIX. yüzyıl Medine içtihat hükümlerinden yola çıkan Salih Ali el-Hatlul da benzer sonuçlara varıyor: “Kanunun uygulanması konusunda iki düzey ayırt edilebilir. Bir yanda kamu ulaşım yolları ve alanları, diğer yanda yarı-özel yollar ve alanlar vardır... Birincilerde... devletin mevcut müdahale zorunluluğu, genellikle muhtesibe devredilmişti. İkincilerde ise, kadılar ve muhtesipler, bir şikâyet olmadıkça, hiçbir zaman o yollara ve çıkmaz sokaklara müdahale etmiyorlardı.”⁴

O halde sokak ağının ikili yapısı kentin ikili yapısını tam olarak yansıtmaktaydı. Ayrıntılara girildiğinde “anarşik” gelebilen bu yapı, büyük ölçekli bir planda bakıldığında, tam tersine çok mantıklı ve uyumlu görünmektedir. Kuşkusuz şimdi sıra, böyle bir kent örgütlenme sisteminin kökenlerini ya da öncüllerini belirlemeye, Doğu etkileriyle İslam etkilerini ayırt etmeye gelmektedir. Ancak İslam öncesi Akdeniz kentleri ya da eski Arap kentleri (özellikle Yemen ve Hicaz) üzerine araştırmaların bugünkü durumu, böyle bir soruna açık yanıtlar üretilebilmesini engellemektedir. XVI. yüzyıl başından önceki Arap kentleri hakkında ayrıntılı bilgi ve Arap olmayan Osmanlı kentleri (Anadolu’da, Balkanlar’da) hakkında kesin topografik incelemeler de bulunmadığı için, bu alandaki Osmanlı etkisinin ölçüsünü de belirlemek kolay değildir. Az çok özerk topluluklar halinde örgütlenişin kalıcılığı da, kentin bu bölüm bölüm ayrılışını güçlendirmiş olmalıdır. Hatta Sauvaget’nin karşı çıktığı bir süreç içinde, bu bölünmenin uç noktalara götürülmesi Halep’te olumsuz sonuçlara yol açmıştır: Sauvaget Osmanlı döneminde ayrımcılık unsurlarının “kent merkezinin su sızdırmaz bölmeler halinde parçalanmasını hızlandıracı bir aşırılık eğilimiyle”⁵ yeniden belirlediklerini yazar.

Toplulukların Bölünmesi

Toplulukların bölünmesindeki ve topografik açıdan ayrı semtler halinde örgütlenmelerindeki katılık, Arap kentinin üçüncü özelliğini oluşturmaktadır. Genel anlamıyla her toplumsal yapı, bu kentte coğrafi bir ifade

4 Baber Johansen, “Eigntum, Familie”, 19-24; “The Claims of Men”, 64-66. S. al-Hathloul, *Tradition*, 128. André Raymond, “Remarques sur la voirie des grandes villes arabes”, *Proceedings*, 10. UEA Kongresi, R. Hillenbrand (der.) Edinburgh, 1982.

5 J. Sauvaget, *Alep*, 239.

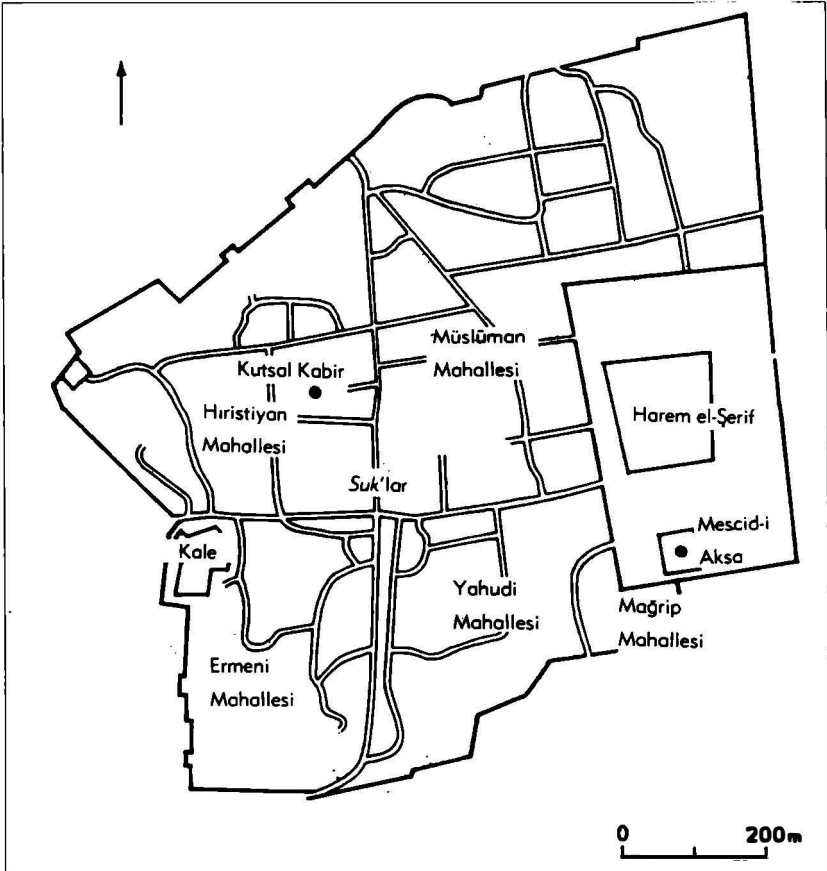
bulma ve kent planında ayrı bir mahalle olarak gözükme eğilimindedir: Arap-Müslüman çoğunluğa oranla daha yalıtılmış toplumlarda (etnik gruplar ve dini azınlıklar) içe kapanma daha belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır.

Kuzey Afrika'da, özellikle Yahudi mahallelerinde bu durum söz konusudur. Örneğin Tunus'ta bu semtlerin yerleşimi, *hara* sınırlarının XVI. ve XVII. yüzyıllarda yaşadıkları değişimlere varıncaya değin ayırt edilebilmelerine yetecek belirginliktedir. Toplulukların çeşitliliğinin çok zengin olduğu Ortadoğu'da, en uç örneklerdeki bölünme, hiçbiri mutlak "çoğunluğu" oluşturmeyen topluluklar arasında kentin tam anlamıyla paylaşılmasına kadar varmaktadır. Kudüs dört büyük bölgeye ayrılmıştı; bunlar da kendi içlerinde daha küçük birimlere bölünmüşlerdi. Müslüman semti kentin kuzeydoğusunda, meydan (Harem el-Şerif) boyunca gelişmişti ve meydana kuzeyden ve batıdan açılan yolları denetim altında tutuyordu. Hristiyan mahallesi kentin kuzeybatı çeyreğini kaplıyor ve kutsal yerleri de içeriyordu. Ermeni mahallesi kentin güneybatısında idi. Güneydoğudaki Yahudi mahallesi ile Ağlama Duvarı arasında, Mağrip semti bulunuyordu. Bu semtlerin her birinden kent merkezine kolaylıkla ulaşılabilirdi. Merkezde, büyük kuzey-güney ve batı-doğu sokaklarının kesişme noktalarında, kentin belli başlı pazarları toplu halde bulunuyordu. Bu ticari bölgeler hem bir çekim merkeziydi, hem de başlıca toplulukları birbirinden ayıran bir tampon bölge oluşturuyorlardı.⁶

Antakya'daki etnik ve dini bölünmesi de en az bu ölçüde katıydı. 1930'a doğru inceleme yapan J. Weulersse'e, kent üç ayrı sitenin bileşkesi gibi görünmüştü. Sitelerin her biri, kenti oluşturan ve karşılıklı korku ve düşmanlık atmosferi içinde yaşayan üç büyük topluluktan birine (Türkler, Hristiyanlar, Aleviler) aitti.⁷ Türklerin oturduğu bölge (kentin toplam 45 semtinden 27'si buradaydı), bu toplumun politik ve toplumsal üstünlüğüne denk düşen merkezi bir konumdaydı. Bir Rum diğeri Ermeni iki Hristiyan semtini birbirinden ayırıyordu (Ermeni mahallesi 1909 katliamından sonra yok olmuştur). Ayrıca iki Alevi mahallesi vardı. Onların kentin kuzey ve güneydeki en uç noktalara atılmışlıkları, bu azınlık toplumunun ekonomik ve toplumsal ezikliğini anlamlı bir biçimde yansıtmaktadır. Başlıca çarşı bölgesi Türk mahallesinde, Antakya'nın çeşitli topluluklarının kolaylıkla ulaşabilecekleri bir yerdeydi (kentin kuzeybatısında, Asi Irmağı boyunca). Buraya kadar olağandışı örneklerden söz ettik; ama

6 J. W. J. Hopkins, "The Four Quarters of Jerusalem", *Palestine Exploration Quarterly*, 103 (1971).

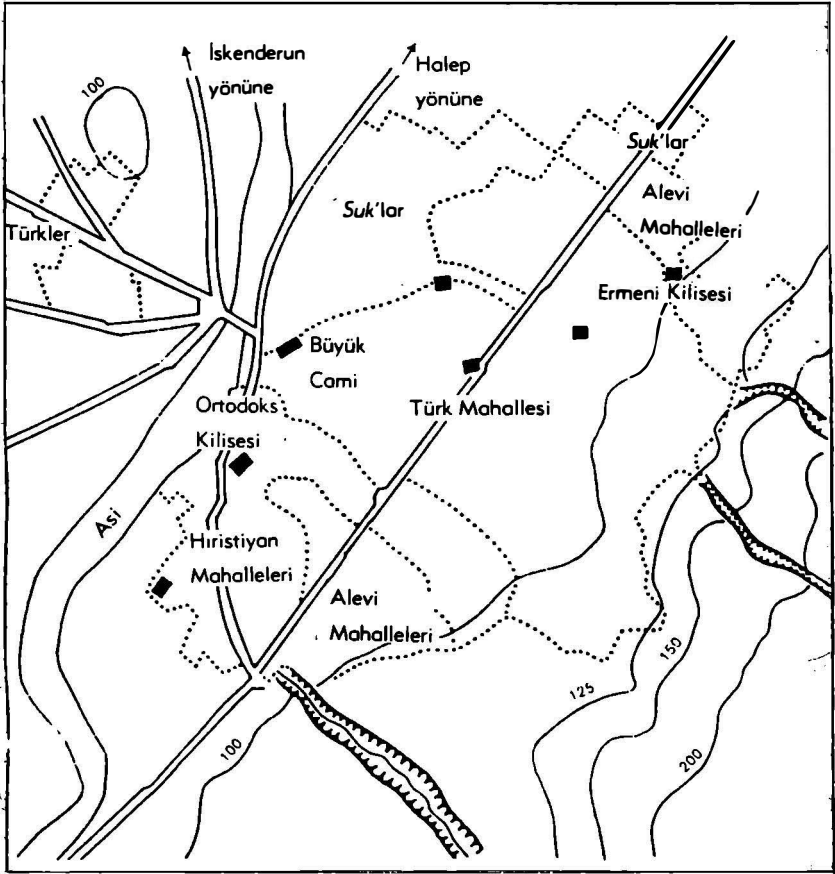
7 J. Weulersse, "Antioche".

7. Kudüs'ün dört bölgesi. (A. Cohen-B. Lewis, Population and Revenue, s. 80)

Yakındoğu'nun tüm büyük Arap kentlerinde, en azından bir Yahudi mahallesi, bir Hristiyan mahallesi (*Description*'da yedi mahalle sayılmaktadır) ve etnik azınlıkların toplandıkları mahalleler (Şam'ın Kürt mahallesi gibi) bulunmaktadır.

Bu, geleneksel bir durumdur. Azınlık semtleri genellikle çok eski tarihlerde başlıyor ve süreklilikleri çarpıcı bir özellik oluşturuyordu: Tunus'un Yahudi mahallesi [E 6] Hafsi döneminde de, Osmanlı döneminde Hare adını alan yerdedi; Halep'in Hristiyan varoşu, Memluklar döneminden başlayarak, XVI. ve XIX. yüzyıllar arasında çok gelişen Cüdeyde semtindeydi [F 12]. Ancak azınlık gruplarının, özellikle de zimmilerin bir bölgede yoğunlaşma eğilimi, Osmanlı döneminde belirginleşmiş gibidir.

8. Antakya'daki topluluklar. (J. Wewersse, Antioche, s. 39, şekil 3)

Kentlerde bu toplulukların büyümesi, kendilerine sağlanan oldukça geniş idari özerklik ve korunma içgüdüsü, sınırları çizili mahallelerde toplanmaları sonucunu yaratmıştır. A. Abdel Nour bu bölünmenin Halep'te yavaş yavaş geliştiğini düşünmekte ve Behsita Yahudi mahallesi örneğini [I 11] vermektedir. Burası, bir yandan orada oturan Müslümanların XVII. yüzyılda ayrılmaları, diğer yandan da daha önce komşu Bendere semtinde [I 14] bulunan Yahudilerin taşınması sonucu, Yahudi mahallesi haline gelmiştir: XIX. yüzyılda Behsita sakinlerinin %90'ı Yahudi idi. Yazar, aynı "dini billurlaşmayı", diğer büyük Suriye kentleri olan Trablusşam, Humus, Hama ve Sayda'da da gözlemlemektedir. Şam'da dini bölünme XIX. yüzyılda aşağı yukarı tamamlanmıştı: 1860'ta, 22.000 Hristiyan

kentin tek bir bölgesinde oturuyorlar, Yahudiler de aynı şekilde kendi semtlerinde yoğunlaşmış bulunuyorlardı. Her iki bölge de kentin doğusundaydı.⁸ Yeni topluluklara ilişkin örnekler, Osmanlı döneminde bu hareketin gücünü göstermektedir. Tunus'ta XVII. yüzyılda Endülüslüler kuzeyde Halfeviyyin Meydanı yakınındaki Bab Suveyka Mahallesi'ne yerleştiler ve 1607 ile 1624 arasında yapımı tamamlanan camii (Süphanallah Camii) ve Endülüs Medresesi (1624) ile Havme el-Endülüs'ü kurdular.⁹ Mısır'a 1730'dan sonra gelen Suriye Katolikleri, Kahire'de kanalın ötesindeki bölgede, Kıpti mahallelerinden biriyle (Hare el-Nasara, *Description*, 42 G8) Frenk mahallesinin (Hare el-Afrang, 24 J9) sınırına yerleştiler; bu ikili komşuluk anlamlıydı: Suriyeliler de Kıptiler gibi yerli Hristiyanlardı, ama iş ilişkileri içinde Avrupalılarla bağlantılıydılar ve onlardan himaye görmeye çalışıyorlardı. 1780 ile 1798 arasında incelenen on üç Suriye Katoliğinden onu (belki de on ikisi) Darb Cenine [35 H9], Kantara Cedide [260 G8] ve Sudun'da [35 H9] oturuyorlardı. Demek ki XVIII. yüzyıl içinde bir topluluk semti oluşmuştu.¹⁰ Şam'da nüfus çoğunluğu Katolik Rumlardan meydana gelen Bab Musalla Mahallesi'ni inceleyen R. Thoumin, belki de diğerlerinden daha geç kurulmuş bu mahallenin (kilisesi 1834'te yapılmıştı), Müslüman semtlerden gelen üç sokağın kesilmesi sonucu yakın bir tarihte kendi içine kapanık bir hale dönüştüğünü gözlemlemektedir. Böylelikle mahalleye girişlerin sayısı üçe inmiş, her giriş de kapılarla kesilmiştir.¹¹

KENT YAPISI

Kentler genellikle merkezden çevreye dalgalar halinde yayılan (*radio-concentrique*) bir biçimde, katı bir hiyerarşiye göre örgütlenmişti: Merkezde en önemli etkinlikler (büyük dış ticaret, dini ve kültürel etkinlikler), sonra giderek büyüyen aralarla ikamet semtleri, ikincil etkinlikler (zanaatkârlar) ve yerleşim bölgesinin sınırlarında yan yana barınan en yoksul semtlerle en önemsiz etkinlikler ve son olarak da kent etkinlikleriyle kır uğraşlarının iç içe geçtiği varoşlar.¹²

8 A. Abdel Nour, *Introduction*, 170-179.

9 D. Latham, "Contribution à l'étude des immigrations andalouses", 45.

10 André Raymond, "Les quartiers de résidence des commerçants syriens et palestiniens au Caire aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Rivages et déserts, Hommage à Jacques Berque*, Paris, 1988, 73-85.

11 R. Thoumin, "Deux quartiers de Damas", 101-102.

12 Bu sorunlar hakkında bkz. Xavier de Planhol, *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris, 1968, 49.

Kent Merkezi

Tüm Arap kentlerinin incelenmesinde kendiliğinden beliren temel nitelik, kent merkezinin gücüdür. Ana ekonomik etkinliklerin toplandıkları bu merkezi bölge öyle özgün ve kentin geri kalanından öyle ayrıydı ki, Halep'in "Medineh"inde (*medine*: site) görüldüğü gibi özel bir isim aldığı bile oluyordu. Bu bölgenin sınırları genellikle kolayca ayırt edilir: Bir konuda uzmanlaşmış pazarların ve büyük dış ticaret ile en kıymetli ürünlerin (baharat, kumaş) ticaretine ayrılmış kervansarayların en yoğun bulundukları bölge burasıdır. Bazen zanaatkarlar da bu bölgede kendilerine yer bulabilirler; örneğin Kahire'de bakırcılar (*nehhâsin*), Kasaba'nın tam ortasındaydı [I 6], ya da ahşap tornacılarının (*harrâtin*) yeri el-Azhar yakınındaydı [K 6]. Bu olağandışı yerleşimlerin nedenleri, kuşkusuz çeşitli tarihsel etkenlerde aranmalıdır.

Bu merkezi bölgenin boyutları, doğal olarak, kentin ekonomik merkez ve özellikle de dış ticaret merkezi olarak önemiyle orantılıdır. Bizim incelediğimiz çok büyük kentler açısından, bu anlamda, Cezayir'den Kahire'ye uzanan geniş bir yelpaze çizmek mümkündür. Fransız işgalinden az sonra ne yazık ki tamamen yıkılan Cezayir merkezi [F 7], 1,1 hektarlık bir alan içinde şunları barındırıyordu: Kuyumcular çarşısı (saga), kisariyye (Frenk pazarı) ve bedestenin [G 7] hemen yakınındaki kentin belli başlı pazarları, en önemli camiler -Seyyida [F 7], el-Cedid [F 8], Büyük Cami [G 8]; ve idari merkezlerin çoğu - 1817'ye kadar dayıların kaldıkları Cennine Sarayı [F 7], Yahudilerden oluşan personelin para bastığı darphane (Dâr el-Sikke) [F 7], maliye idaresi (Beyt el-Mal) [F 7], divan sarayı, bölükbaşların lokali.¹³ Tunus'un merkez bölgesi (6 hektar) büyük Zeytune Camii etrafında kurulmuştu. Dini bir merkez de olan bu cami, etkisi bütün Mağrip'e yayılan bir eğitim kurumuydu. Osmanlı döneminde ekonomik etkinliklerin durmadan yoğunlaşmalarına karşın, Tunus merkezinde öncelik, prestijli dini yapılarda kaldı: Camiler (1611'de Yusuf Dayı [J 5], 1655'te Hammuda Paşa [I 6]), medreseler (1673'te Muradiyye [J 6], 1742'de Başıyye [J 7]). Bu bölgede hükümet ve ülke yönetimine ilişkin binalar da yapıldı: Dâr el-Bey (XVII.-XVIII. yüzyıl [J 5]), Hammuda Bey kışlaları (XIX. yüzyılın ilk yıllarında).

Kahire'de merkez bölge, her şeyden önce geniş bir çarşılar ve kervansaraylar kompleksiydi. Sınırları Fatımi dönemindeki ilk temellerden beri kentin belkemiğini oluşturan Kasaba'nın doğusuna ve batısına doğru çok genişlemişti (toplam yüzölçümü yaklaşık 58 hektar). El-Azhar Camii [K

13 André Raymond, "Le centre d'Alger en 1830", *ROMM*, 31 (1981).

4-5], bu bölgenin sınırında kalsa bile, istihdam ettiği ve yaşattığı personele, çoğu yakınlarda oturan öğretmen ve öğrencileriyle önemli bir rol oynuyordu. Esas olarak ekonomik etkinlikleri barındıran bu bölgede birkaç önemli “idari merkez” de bulunuyordu: Adalet merkezi Beyt el-Kadı [H 5], Kahirelilerin günlük yaşamında önemi olan temel pazarları ve loncaları denetleyen muhtesibin oturduğu Beyt el-Hisbe (herhalde 376 L7 yakınında); Bab Zuveyle’nin hemen güneyindeki vali (inzibat sorumlusu) konağı [M 6].¹⁴

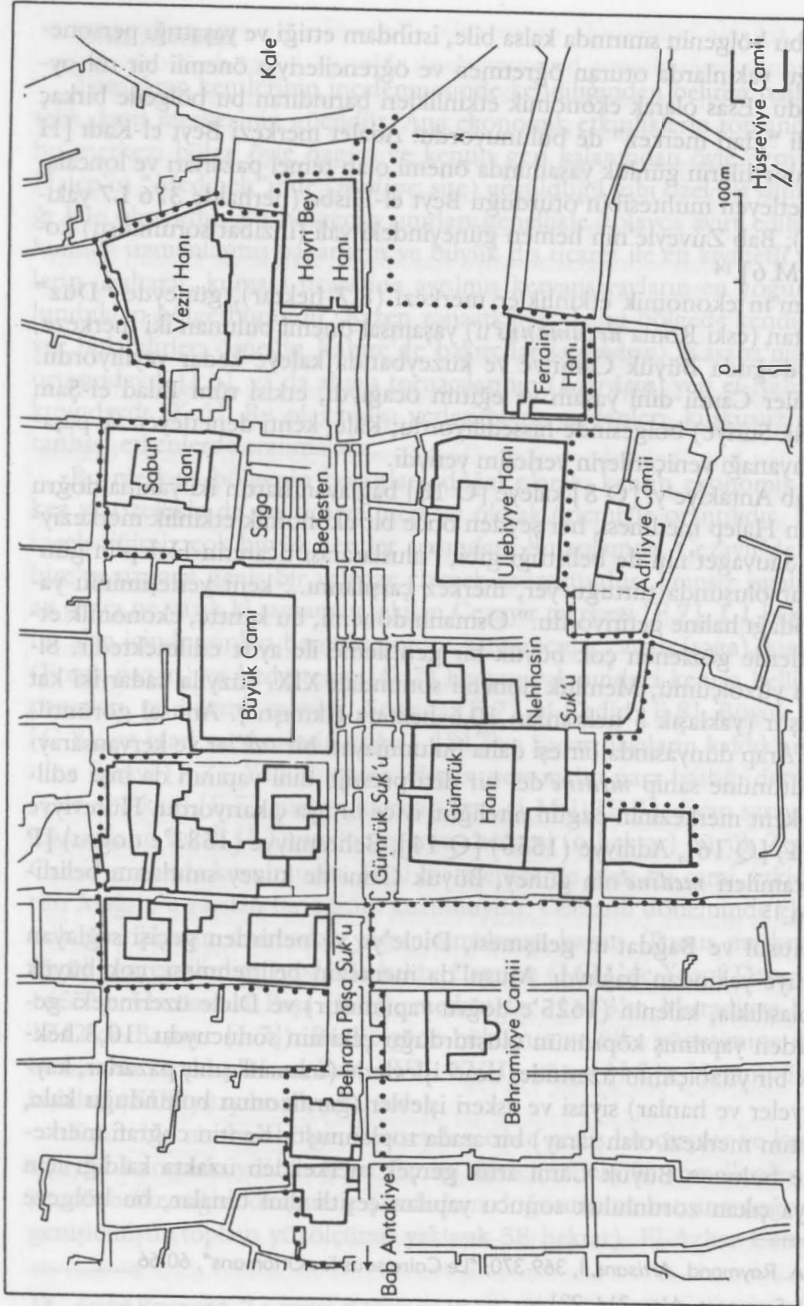
Şam’ın ekonomik etkinlikler merkezi (8,7 hektar), güneyde “Düz” sokaktan (eski Roma *decumanus*’u) yaşamsal önemi bulunan iki merkeze, kuzeydoğuda Büyük Cami’ye ve kuzeybatıda kaleye kadar yayılıyordu. Emeviler Camii dini yaşam ve eğitim ocağıydı, etkisi tüm Bilad el-Şam (Büyük Suriye) bölgesinde hissediliyordu; Kale, kenti denetleyen ve paşanın dayanağı yeniçerilerin yerleşim yeri idi.

Bab Antakiye’yi [O 8] kaleye [O 18] bağlayan hattın iki yanına doğru yayılan Halep medinesi, her şeyden önce bir ekonomik etkinlik merkeziydi: J. Sauvaget’nin de belirttiği gibi, “uluslararası ticaretin Halep’in günlük var oluşunda tuttuğu yer, merkez çarşılarını... kent yerleşiminin yaşam odağı haline getiriyordu.” Osmanlı dönemi, bu kentte, ekonomik etkinliklerde gözlenen çok büyük bir genişleme ile ayırt edilmektedir. Site’nin yüzölçümü, Memluk dönemi sonundan XIX. yüzyıla kadar iki kat artmıştır (yaklaşık 5 hektardan 10,6 hektara çıkmıştır). Anıtsal görüntüsüyle Arap dünyasında bir eşi daha bulunmayan bir *suk*’lar ve kervansaraylar bütününe sahip *medine*’de, bir dizi prestijli dini yapının da inşa edilmesi kent merkezinin özgün niteliğini iyice ortaya çıkarıyordu. Hüreviyye (1544) [Q 16], Adiliyye (1555) [Q 14], Behramiyye (1583’e doğru) [P 11] camileri *medine*’nin güney, Büyük Cami de kuzey sınırlarını belirliyordu.¹⁵

Musul ve Bağdat’ın gelişmesi, Dicle’ye ve nehirden geçişi sağlayan köprüye yakından bağlıydı. Musul’da merkezin belirlenmesi, çok büyük bir olasılıkla, kalenin (1625’e doğru yapılmıştır) ve Dicle üzerindeki gemilerden yapılmış köprüünün oluşturduğu çekimin sonucuydu. 10,3 hektarlık bir yüzölçümü üzerinde, ticari işlevlerle (uzmanlaşmış pazarlar, kayseriyyeler ve hanlar) siyasi ve askeri işlevler (garnizonun bulunduğu kale, yönetim merkezi olan saray) bir arada toplanmıştı. Kentin coğrafi merkezinde bulunan Büyük Cami artık gerçek merkezden uzakta kaldığı için ortaya çıkan zorunluluk sonucu yapılan çeşitli dini binalar, bu bölgeye

14 A. Raymond, *Artisans*, I, 369-370; “Le Caire sous les Ottomans”, 60-66.

15 J. Sauvaget, *Alep*, 214, 221.

9. Halep'in medine'si (sınırlar uktalı çizgiyle gösterilmiştir).

anıtısal bir nitelik de kazandırdılar: el-Agavat Camii (1702) [M 20], el-Başa Camii (1755) [N 20]. Dicle üzerindeki köprüünün hemen yakınında, kentin belli başlı çarşıları ile hanlarının toplandığı Bağdat merkezi, aynı zamanda, kuzey (Bab el-Muazzam) [P 10], doğu (Bab el-Vestani) ve güney (Bab el-Şarki) kapılarına giden sokakların da kesişme noktasındaydı. 11,8 hektarlık bu yaşamsal bölge de, bir büyük cami bulunmayışını gidecek yapım çabalarından nasibini aldı: el-Vezir (1599) [K 18], el-Haseki (1658) [K 24], el-Adiliyye (1754) [J 23] camileri.¹⁶

Ortaçağ ve modern Batı kentlerinde görüldüğü gibi, kent merkezini kesin şekilde belirleyen bir kamu binası (belediye sarayı, *palazzo pubblico*) ya da ana meydan bulunmayan Arap kentlerinde, kent merkezini uzmanlaşmış *suk*'lar ağı belirlemekteydi. Çarşıların içine sıkışmış (Tunus, Halep) ya da onlara yaslanan (Cezayir, Kahire, Şam) büyük camiler, iç avlularını ya da iç mekânlarının kent halkına buluşma yerleri olarak sunuyorlardı. Zaten pek çok toplu hareket buralarda hazırlanıp doğmuştur.

Bu merkezlerden çıkan geniş ve düzenli büyük sokaklar boyunca, insanların ve malların, konutların yer aldığı semtlerden geçip kent dışına doğru akışı sağlanıyordu.

İkamet Semtleri

Ekonomik etkinliklerin işgal ettikleri alanın etrafında, yine aynı şekilde sadece ikamete ayrılmış bölgeler, yukarıda belirtilen şema uyarınca gelişmişti. Merkezi ekonomik hücrenin ve şeyh konutlarının olabildiğince yakınına yerleştirildikleri büyük caminin civarında daha çok burjuva yerleşim alanları, merkezden uzaklaşıp kent sınırlarına yaklaşıldıkça, halk mahalleleri vardı. Konut alanlarının yerleşimi de, ekonomik etkinlikler gibi, merkeze oranla hiyerarşik bir sıralama izlemektedir. Altıncı Bölüm'de bu konuya yeniden değineceğiz.

Bu bölgeler, modern yazarları ve gezginleri çok etkileyen o düzensiz sokak ağlarını içeren, az çok kapalı mahalleler tarzında düzenlenmişti. 1797 Bağdat'ını anlatan Olivier, pazarların dışında, “kentin geri kalanının pis, kışın çamurlu, yazın tozlu” olduğuna dikkat çeker. “Sokaklar dar, dolambaçlı ve pazarlara göre çok tenhadır.” Thévenot XVII. yüzyılda şunları yazar: “Kahire’de bir tek güzel sokak yoktur, ama bir sürü dolambaçlı küçük sokak görürsünüz; çünkü bütün evler plansız, her biri istediği yere kadar inşaat yaparak, bir sokağı tıkayıp tıkamadığına bakmadan ku-

16 Musul ve Bağdat'ın ekonomik merkezleri hakkındaki temel incelemeler şunlardır: Hashim al-Genabi, *The Old City of Mosul, Bağdat, 1981*; ve *Der Suq (Bazar) von Bagdad*, Erlangen, 1976.

rılmışlardır.” Le Tourneau da Mağrip kentleri hakkında şunları söylüyor: “Herhangi bir Müslüman kentinin havadan çekilmiş fotoğrafı bir labirenti andırır. Önceden tasarlanmış bir plana uymak yerine, binalar, ulaşım yollarının ya etraflarından dolaşmasına ya da iyi kötü aralarından geçmeye uğraşmalarına sebep olmuşlardır. Sonuç, olağanüstü sayıda çıkmaz sokak ve düz bir hat izlediklerine çok ender rastlanan sokak çizgileridir”.¹⁷

Bu yol sistemine yönelik çok çeşitli açıklamalar önerilmişti. İklimle ilgili açıklamalar: Sokakların dolambaçlı hali gölgeli alanlar yaratmakta, toz kaldıran rüzgârları kesmektedir. Güvenlik kaygısı: Thoumin Şam’daki Bab Musalla semtinin sokak şebekesine ilişkin tahlilinde, kimi düzensizlikleri bu nedenle açıklamaktadır. Bu yol türünün, Müslüman toplumunun ana kaygılarından biri olan aile mahremiyetinin korunmasına şaşılabilecek uygunluğu toplumsal nedenleri de gündeme getirmektedir. Bir çok örnekte, tüm çeşitliliklerine karşın türdeş gruplara sokulabilecek bu yol eğrilerini açıklamak için, kentleşme tarihine başvurmak gerektiği kesindir: Bir ağacın dallarını andıran sokak çizgileri belki kendiliğinden bir evrimin, daha düzenli hatlar ise (tarak dişleri gibi) önceden tasarlanmış şehircilik girişimlerinin sonucu olabilirler.

Bu açıdan bakıldığında, ana caddeden başlayıp sonu genellikle çıkmaz sokakta biten yol ağını anarşinin zaferi olarak değil, aile hücrelerini toplumun geri kalanından soyutlama eğiliminin doğal sonucu olarak görmek gerekir. Bu konuda A. Lézine’in Tunus şehirleri hakkındaki derinlemesine saptamalarını aktarmakla yetinebiliriz: “Medinelerin güncel görüntüsünü anlayabilmek için, Müslüman kentlerinin yerine getirmek zorunda oldukları ana işlevleri gözden kaçırmamalıyız. Bu kentlerden herşeyden önce beklenen, özel yaşamı dışarıyla her türlü ilişkiden yalıtılabilmeleridir. Çıkmaz sokak, rastlandığı kentlerin, yani aşağı yukarı tüm eski medinelerin konut tipinin çok mantıklı bir sonucudur. Çıkmaz sokak, geleneksel Müslüman şehirciliğinin temel unsurudur. Yaşamın sadece bir iç avlu etrafında örgütlendiği ve dolayısıyla cephe nedir bilmeyen bir konut türüne bağlı olarak ortaya çıkar.”¹⁸

Demek ki çıkmaz sokakların çeşitli Arap kentlerindeki istatistiksel önemi, şehircilik düzeyinde olduğu kadar toplumsal düzeyde de anlam kazanmaktadır ve bu konudaki çeşitlilikler açıklanabilmelidir. Göreceli olarak eski planlarına sahip olduğumuz Arap kentleri hakkında bazı sayılar

17 G. A. Olivier, *Voyage*, IV, 314. Thevenot’un metninden alıntı yapan, M. Clerget, *Le Caire*, I, 284. Le Tourneau, *Les villes musulmanes*, 20.

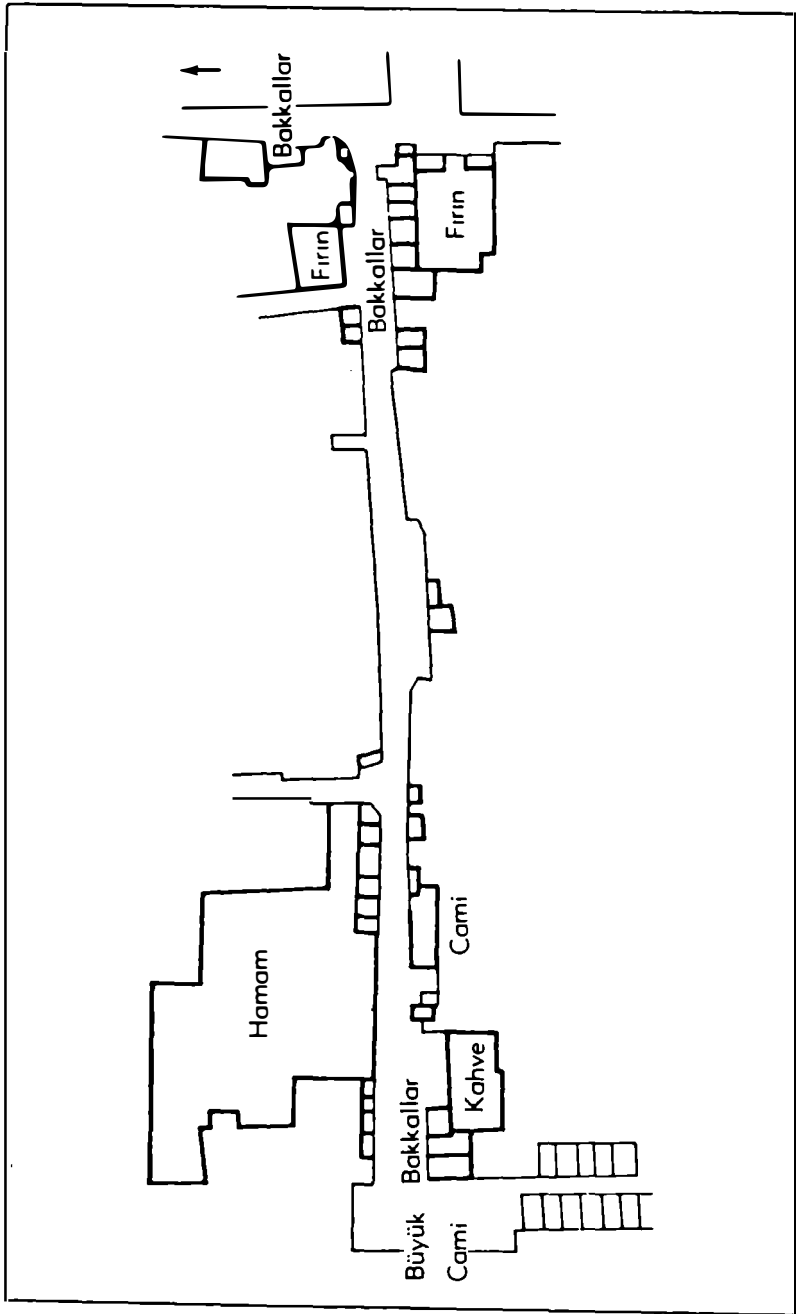
18 A. Lézine, *Deux villes d’Ifriqiya*, Paris, 1971, 131, 132, 136.

verilebilir: Fas'ta çıkmazlar toplam yol uzunluğunun %52,4'üydü; bu oran Cezayir'de %45,7, Kahire'de %46,8, Şam'da %43,1, Halep'te %41,3'tü. Buna karşılık, Irak kentlerinin mahalleleri genellikle kapalı değildi: Eski fakat belirsiz olan Jones planı üzerinde yapılmış bir incelemeye göre, Bağdat'taki çıkmazların oranı %24,6'dır. Bu oranların karşılaştırılmasından, olayın Yakındoğu'dan çok Mağrip'e has olduğu ve Arap değil Akdeniz karakteri taşıdığı sonucu çıkartılabilir. Diğer yandan aynı kentin farklı bölümlerindeki sayılar kıyaslandığında, merkez bölgelerle ikamet alanları arasında var olan ve daha önce de tanımladığımız zıtlığı doğruladıkları görülür. Cezayir'de sadece %24,5 oranında çıkmaz sokak bulunan aşağı kentle (resmi kurumların bulunduğu ve egemen sınıfın da yaşadığı ticaret şehri), çıkmazların oranı %59,9'a yükselen yukarı kent (özellikle yerli halkın yaşadığı konut alanı) arasındaki karşıtlık çarpıcıdır.

Bu ikamet bölgesinde çok az sayıda uzmanlaşmış çarşı bulunmaktaydı: Bu tür çarşılar kent merkezinde çok dar bir alana yığılmıştı. Ama kentlilerin gereksinimleri, evlerinin yakınında erzak ve temel ihtiyaç maddelerini bulabilecekleri, böylelikle gündelik ihtiyaçlarını bazen epey uzakta kalan kent merkezine inmeden karşılayabilecekleri dükkân gruplarının gelişmesine yol açtı. Bunlar, J. Sauvaget'nin artık klasikleşmiş bir tanımlamasını yaptığı, “küçük çarşılar”dır (*suveyka*): “Demek ki her mahallenin kendi ölçeğinde bir çarşısı vardır: Loncalar buralarda sadece bir ya da iki dükkânla temsil edilirler ve satılan mallar çoğunlukla yiyecek maddeleri ve en gerekli üretim mallarıyla sınırlanırlar. O halde, söz konusu olan ‘minyatür bir çarşı’dır (*suveyka*).” Cezayir’de yerli ahalinin oturduğu konut alanı olan yukarı kentte varlığı belirtilen bir dizi *havanit* (dükkân), yapıları ve işlevleriyle, Sauvaget'nin büyük Suriye kentlerinde anlattığı *suveyka*'lara denk düşmektedirler: Havanit bin Rabiha [B 5], Garibe [C 3], Sidi Abdullah [D 3-4], Zeyyan [E 3], Çelebi dükkânları [F 3-4]; ayrıca *suveyka*'lar: Amur [C-D 7], Muhammed el-Şerif [C 4 ?], Bab el-Vâd [I 5'e doğru].¹⁹

Bununla birlikte, bu bölgelerde, üzerlerinden geçen ve merkezin kent dışıyla bağlantısını kuran büyük ulaşım eksenleri boyunca ekonomik merkezler de gelişmişti. Kahire'de bu ek yapılanmalar kent merkezinin genişlemesi tarafından yutulmuştu: Bab el-Nasr'a [E 5] ve oradan da Filistin ve Suriye'ye doğru giden yolun geçtiği Cemaliyye Mahallesi'nde, Osmanlı döneminde en az 36 kervansaray bulunuyordu; Bab el-Şeriyya ve ora-

19 Jean Sauvaget, “Décrets Mamelouks de Syrie, I”, *BEO*, 2 (1932), 29-30; “Esquisse”, 452-453; *Alep*, 105. Ayrıca bkz. A. Raymond, *Artisans*, I, 267. Havanit'ler ekte verilen Cezayir planında gösterilmiştir. (Şekil 26)

10. Şam'ıda Ceyran Sırtı. (J. Sarvagat, Esquisse, s. 451, şekil 7)

dan da Bulak'a doğru giden Marguş Sokağı'ndaki bir dizi *vekâle* de bu duruma örnektir. Kasaba ile Haliç (kanal) üstündeki köprü arasında 25 *vekâle* vardı. Cezayir'de merkez bölgenin uzantısı olan uzun bir sokak Bab Azzun'a kadar çıkıyordu; burada, klasik kural uyarınca, merkezden uzaklaştıkça önemleri azalan bir dizi etkinlik sıralanmıştı. Büyük pazarın (Suk el-Kebir) tüccarları bir başta [E 7], gürültücü bakırcılar (*saffârin*) ve nalbantlar (*sammârin*) diğer uçta, kapının yakınındaydılar [C 8 ve B 8]. Cezayir'de belirlediğimiz 18 *funduk*'tan 9'u bu sokak boyunca sıralanmışlardı. Halep'teki Suveyka Ali bölgesinde de [M 14-15], Medine'den kuzey bölgesine açılan başlıca kapı olan Bab el-Nasr'a [I 16-17] giden yollar boyunca, benzer bir gelişim gözlenmektedir. Kentin en görkemli hanlarından biri, XVI. yüzyılda, burada yapılmıştır (Kurt Bey Hanı, [L 15]). 1750'den sonra, Halep'in etkin tüccarlarından Musa el-Emiri'nin, Halep'in gördüğü en büyük vakıflardan biri çerçevesindeki ekonomik kuruluşları, yine burada gelişmiştir: 22 dükkân, 3 han, 2 kumaş boyama atölyesi (*masbaga*), 2 *kayseriyye* ...²⁰

Çevre Semtler

Etkinliklerin hiyerarşik sınıflandırılma ilkesi, ekonomik açıdan ikincil önemde, merkezdeki varlıkları çeşitli açılardan rahatsızlık yaratabilecek ya da kırla doğrudan bağlantılı olduklarından kent kapıları yakınına yerleşmeleri gereken mesleklerin, kent sınırlarına doğru itilmelerine yol açıyordu. Merkez dışına alınmış siyasi ve askeri karargahların oluşturdukları çekim alanı da, merkezi olmayan ekonomik etkinlik bölgelerinin gelişimi açısından ek bir teşvik unsuru idi.²¹

Bu çevre etkinliklerinin listesini oluşturmak oldukça kolaydır ve bir kentten diğerine de pek değişmemektedir. Genelde yükte ağır pahada hafif ve bazen çevreyi kirleten tarım ürünleri pazarları, normalde kent kapılarının hemen yakınına yerleşiyorlar ve hem depolama, hem istenen işlemlerin yapılabileceği geniş alanları buluyorlardı. *Ruk'a*, *rahbe*, *arsa* ve *elve* (Irak'ta) gibi isimler verilen çok geniş meydanlarda kurulu tahıl pazarları için de aynı durum geçerliydi. Kahire'nin belli başlı tahıl pazarlarından biri, Bab el-Şeriyye [E 8] dışında, Ruk'a el-Kamh (buğday ambarı) ya da Midan el-Galla (tahıl meydanı) [F9] denilen yerde kurulmuştu; "Bab Şeriyye Meydanı'ndan tüm Kahire'ye buğday taşıyanlar" loncasının (1801 listesi, numara 73) merkezi de buradaydı. Şam'da tahıl depoları (*bevaik*) Midan yolu üzerine [D 8] kurulmuşlardı. Havran tahıllarının

20 Jihane Tate, *Une waqfiyya alépine*.

21 Kuzey Afrika için bkz. R. Le Tourneau, *Les Villes*, 16-17.

geldiği bu yoldan, hac döneminin büyük müşterileri olan hacılar da geçiyordu. Cezayir'in "tahıl hali" (*rahbe*) kuşkusuz yakın bir tarihten bu yana -çünkü aşağı kentin merkezinde de "eski hal" (*rahbe kadime*) [H 7] denen bir yer vardı- Bab Azzun'un hemen içindeydi. Meyve ve sebze pazarları da aynı çevresel konumdaydılar: Makrizi döneminden itibaren, Kahire'de Bab el-Fütuḥ'un içinde sebze satıcıları bulunuyordu. Günümüzde de aynı yerde, seyyar sarmisak satıcılarının arabaları vardır. Hem çok yer kaplayan, hem gürültülü, hem de çevreyi kirletici bir iş olan hayvan ticareti de kent kapılarının yakınına toplanmıştı: Tunus'ta Hafsiler döneminde belirlenmiş koyun (*Rahbe el-Ganem*) ve at (*Murkâd*) meydanlarının yeri günümüzde de değişmemiştir. Kahire'de, önceleri Bab Zuveyle'nin hemen dışındaki [N 6] Suk el-Ganem (koyun pazarı), daha sonra kentin güney ucuna [V 7] taşındı. Anlaşılan güney varoşlarının kalabalıklaşması sonucu, önceki yer oturanlar için rahatsız edici, satıcılar için de yetersiz gelmeye başlamıştı.

Rahatsızlık verici, kirletici ya da merkezde bulunmayan geniş alanlara gereksinim duyan diğer işler de kapıların yakınına kaydırılmıştı. Komşuluğu çok tatsız olan mezbahalar (hayvanların geçişi, gürültü, kokular, kan) bu duruma doğal bir örnekti. Kahire'nin altı "kasabı" kent sınırındaydı: Hüseyiniyye'de (burada kasaplar loncası çok etkin bir role sahipti), Bab el-Luk'ta (yakınında bulunan su birikintisine anlamlı bir şekilde Birke el-Dem [kan gölü] adı verilmişti), Hare el-Sakkayin'de [Q 13], Aslanlar Köprüsü'nde [U 12] ve İbn Tulun'un güneyinde. Bu yerleşim düzeninin tek istisnası, Yahudi mahallesindeki mezbahaydı [I 7]. İsrail topluluğunun oturduğu semtin tam göbeğindeki bu mezbahanın yeri, belli ki ritüel zorunluluklara göre saptanmıştı.

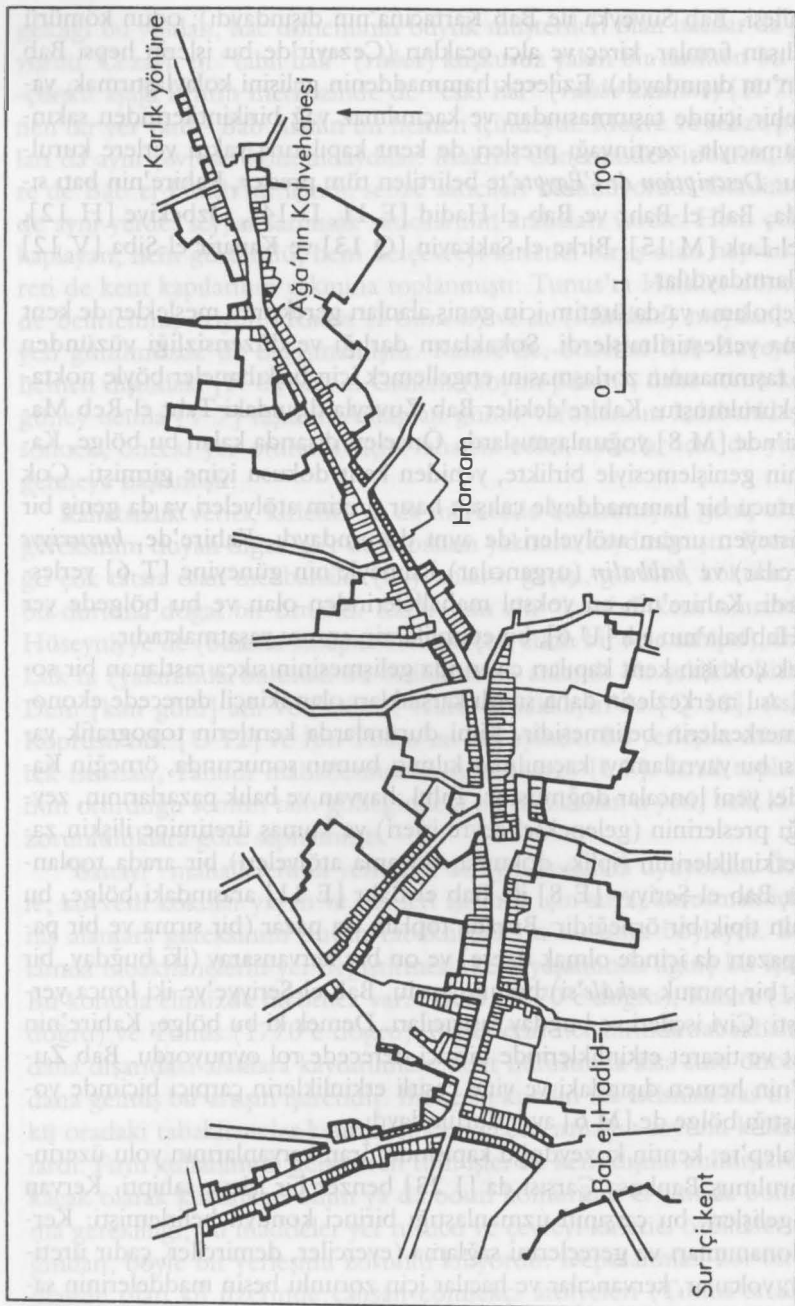
"Sanayi" mahallelerinin yerleşimi de aynı kurallara uyuyordu. Özellikle, kuvvetli kokular yayan ve derileri işlemek için suya, kurutmak için geniş alanlara gereksinim duyan tabakhanelerin durumu böyleydi. Bu anlamda tabakhanelerin yer değiştirmesi, kent yaşamında ilginç bir işaretirdi. Bu konuda elimizde üç örnek var: Halep (1570'e doğru), Kahire (1600'e doğru) ve Tunus (1770'e doğru); örneklerin her birinde tabakhanelerin daha dışarıdaki alanlara kaydırılması, kent nüfusunda kısa süre önce meydana gelmiş bir artışın işaretidir. Bu kesin kuralın tek istisnası Fas'tır, çünkü oradaki tabakhaneler kentin içinden geçen ırmağın suyunu kullanıyorlardı. Fırın kullanımını gerektiren tüm işler de kent dışına atılmışlardı. Yakacak olarak kullanılan odun ya da odun kömürünü el altında bulundurma gerekliliği, bu maddeler yer tutucu ve çevreyi kirletici özellikler taşıdığından, böyle bir yerleşimi zorunlu kılıyordu: Depolanması zor bir hammadde olan kil üzerinde çalışan çömlekçi atölyeleri (Tunus'ta Kallalin

Mahallesi, Bab Suveyka ile Bab Kartacina'nın dışındaydı); odun kömürü ile çalışan fırınlar, kireç ve alçı ocakları (Cezayir'de bu işlerin hepsi Bab Azzun'un dışındaydı). Ezilecek hammaddenin gelişini kolaylaştırmak, yağın şehir içinde taşınmasından ve kaçınılmaz yağ birikintilerinden sakınmak amacıyla, zeytinyağı presleri de kent kapılarına yakın yerlere kurulmuştu: *Description de l'Égypte*'te belirtilen tüm presler, Kahire'nin batı sınırında, Bab el-Bahr ve Bab el-Hadid [E 11, D 14], Özbekiye [H 12], Bab el-Luk [M 15], Birke el-Sakkayin [Q 13] ve Kanatir el-Siba [V 12] yakınlarındaydılar.

Depolama ya da üretim için geniş alanları gerektiren meslekler de kent sınırına yerleştirilmişlerdi. Sokakların darlığı ve düzensizliği yüzünden odun taşınmasının zorlaşmasını engellemek için bıçkışhaneler böyle noktalarda kurulmuştu: Kahire'dekiler Bab Zuveyla dışındaki Taht el-Reb Mahallesi'nde [M 8] yoğunlaşmışlardı. Önceleri dışarıda kalan bu bölge, Kahire'nin genişlemesiyle birlikte, yeniden kent dokusu içine girmişti. Çok yer tutucu bir hammaddeyle çalışan hasır üretim atölyeleri ya da geniş bir alan isteyen urgan atölyeleri de aynı durumdaydı. Kahire'de, *husuriyye* (hasırcılar) ve *habbalin* (urgancılar) Rumeyle'nin güneyine [T 6] yerleşmişlerdi. Kahire'nin en yoksul mahallelerinden olan ve bu bölgede yer alan Habbala'nın adı [U 6], bu etkinliklerin anısını yaşatmaktadır.

Pek çok işin kent kapıları civarında gelişmesinin sıkça rastlanan bir sonucu, asıl merkezlerin daha sınırlı karşılıkları olan ikincil derecede ekonomik merkezlerin belirmesidir. Kimi durumlarda kentlerin topografik yayılması bu yavrulamayı kaçınılmaz kılmış, bunun sonucunda, örneğin Kahire'de, yeni loncalar doğmuştur. Tahıl, hayvan ve balık pazarlarının, zeytinyağı preslerinin (geleneksel çevre işleri) ve kumaş üretimine ilişkin zanaat etkinliklerinin (iplik, dokuma, boyama atölyeleri) bir arada toplandıkları Bab el-Şeriyye [E 8] ile Bab el-Bahr [E 11] arasındaki bölge, bu evrimin tipik bir örneğidir: Burada toplam on pazar (bir sırma ve bir pamuk pazarı da içinde olmak üzere) ve on beş kervansaray (iki buğday, bir sırma, bir pamuk *vekâle*'si) bulunuyordu. Bab el-Şeriyye'ye iki lonca yerleşmişti: Çivi işçileri ve buğday taşıyıcıları. Demek ki bu bölge, Kahire'nin zanaat ve ticaret etkinliklerinde birinci derecede rol oynuyordu. Bab Zuveyla'nın hemen dışındaki ve yine çeşitli etkinliklerin çarpıcı biçimde yoğunlaştığı bölge de [M 6] aynı durumdaydı.

Halep'te, kentin kuzeydoğu kapısında, İran kervanlarının yolu üzerinden kurulmuş Bankusa Çarşısı da [J 23] benzer bir işleve sahipti. Kervan gidiş-gelişleri, bu çarşının uzmanlaştığı birinci konuyu belirlemişti: Kervan donanımları ve gereçlerini sağlama (eyerciler, demirciler, çadır üreticileri); yolcular, kervancılar ve hacılar için zorunlu besin maddelerinin sa-

11. Halep'te Bankusa Suku. (J. Sauvaget, Alep, s. 228, şekil 60)

tışı (buğday, soğan). Çarşı boyunca saptanmış beş hanıyla, bu bölge Halep'in, *medine*'den sonra ticaret açısından en yoğun yeridir. Bu merkezin etrafında, sırayla deve satıcıları, kervan işlerinde kullanılan Bedeviler ve çok çeşitli unsurlar (gürültücü yeniçeriler de dahil olmak üzere) bulunuyordu. Bu karmaşık nüfusun doldurduğu varoş, kırsal yönü çok ağır basan görüntüsüyle, XIX. yüzyıla dek varlığını korudu.²²

Genellikle kent dışı alanlarda kurulduklarını gördüğümüz kalelerin yakınında da, benzer bir süreç sonucunda, pazarlar yerleşti. Bunların ilk varlık nedenleri, egemen zümre üyelerinin gereksinimlerini karşılamaktı. J. Sauvaget, Şam'da Memluk döneminde bu "kale altı" (*taht el-kala*) mahallelerinin gelişim sürecini ve kent merkezinden buralara göçen işkollarıyla birlikte ikinci bir meslek yoğunlaşmasının yavaş yavaş oluşmasını güzel bir şekilde anlatmıştır. J. Sauvaget'nin söz ettiği işkolları, Osmanlı dönemi Kahire'sinde kalenin dibinde, Rumeyle bölgesinde gördüğümüz işkollarının aynılarıdır: at, genel olarak insan ve mal taşımaya yönelik tüm hayvanların *suk*'u (vazgeçilmez at cambazı loncalarıyla birlikte); yolculuk gereçleriyle ilgili işkolları (eyerler, kervan malzemeleri, tahtirevanlar, çadırlar, mahmuzlar); doğal olarak silah *suk*'ları ve seferler için gerekli erzığın alındığı gıda *suk*'ları. Kışlalarda kalan, genellikle asker takımının gittiği meyhaneler ve sefahat yuvaları bu karmaşık bütünü tamamlıyordu: Bu konuda Sauvaget, Şam'da genç eşcinsel anlamında kullanılan bir halk deyimine, *veled suk el-hîle* (at pazarı çocuğu) dikkat çekmektedir.²³ Musul'da da ekonomik etkinliklerin Büyük Cami'ye yakın bir bölgeden Osmanlıların Dicle kıyısında kurdukları kale yakınına kaymasını benzer bir süreçle açıklamak mümkün olsa gerek: Musul "merkezi", "kale altı"na kaymış ve çarşıların sadece bir bölümünü değil (Kahire ve Şam'da olduğu gibi), ekonomik etkinliklerin tamamını kendine çekmiştir.

Bu "sanayi" etkinliklerinin tüm zararlarıyla birlikte varlıkları ve bu bölgelerin genellikle atıkların dev tepeler halinde yığıldığı çöplükler olarak kullanılması, kent çevresinin ağırlıkla halkın konut alanlarını kapsamasını da açıklamaktadır. Çünkü oturacakları yeri seçme olanağına sahip olanlar, doğal olarak daha hoş bir çevrede yerleşmeyi tercih ediyorlardı. Kente yerleşmeye gelen ve haliyle merkezde yaşama olanağı bulamayıp kapıların yakınında, sağdan soldan bulunmuş malzemeye derme çatma inşa ettikleri ve kent konutlarından çok köy evlerini andıran yerlerde oturan kırsal nüfus akışı da, çevre bölgenin bu niteliğini güçlendiriyordu.

Ancak diğer yandan, kent çevresi geniş boş alanların hâlâ bulunabildi-

²² J. Sauvaget, *Alep*, 228-230. A. A. Paton, *The Modern Syrians*, Londra, 1844, 251-252.

²³ J. Sauvaget, "Décrets Mamelouks, I", 13-15, 35-40. A. Raymond, *Artisans*, I, 343-350.

ği mekânlardı. Kentlerin etrafında yayılan ve kent genişlemesinin kimi zaman yuttuğu mezarlıklar (Kahire’de Haliç’in batı kıyısında bu olay görülmektedir) da bu mekânların içindedir. Bazı olağandışı dualar için (örneğin yağmur duası) müminlerin toplandıkları boş sahalar olan musallalar da buralarda bulunuyorlardı. Eklilmemiş araziler, bahçeler, su baskınına uğramış bölgeler, zenginlerin ve güçlülerin gereksindikleri geniş konutların yapımında kullanılabiliyordu. “Sanayi” etkinlikleri ve yoksul semtleriyle kuşatılan kentlerin çevresinde, bir de zenginlerin konutlarının bulunduğu bölgeler yer alıyordu.

Kimi zaman bu iskân edilmemiş alanlar kent halkının “hava almaya” ve eğlenmeye çıktığı yerlere dönüştüler. Çeşitli eğlendirici gösteriler yapanların marifetlerini sergiledikleri büyük meydanlar kentlerin çevresindeydi. Hafsi dönemi Tunus’unda, kent surları ile göl arasında yer alan geniş açıklıkta, aylakları eğlendiren her türden meydan oyuncusu ve cambaza rastlanıyordu. Adorne 1470’te “her gün, gece bastırmadan önce iki saat boyunca şaşırtıcı bir gösteri izlenen bu büyük, geniş ve uzun meydanı” anlatmıştı. “Hafta içinde belli bir bayram ve dinlenme günü olmayan Mağribiler, her akşam, gece bastırmaya yakın” bu meydanda toplanıyorlar ve “zihinlerini dinlendirmek için çeşitli oyunlara ve gösterilere” katılıyorlardı: Hikâye anlatıcıları, şarkıcılar, müzisyenler, soytarılar, cambazlar. “Tüm Mağrip halkı her gece, kimi at sırtında, kimi yaya, bu tür temsillere koşuyordu.”²⁴

Bu satırları okurken, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kahire’ye giden gezginlerin Özbekiye bölgesindeki [H 12] eğlenceleri anlatışlarını izler gibi oluyoruz. Afrikalı Léon “çok sayıda cambazın, özellikle de develeri, eşekleri, köpekleri dans ettirenlerin” burada toplandıklarını ve “kılıç ya da sopa dövüşçülerinin, güreşçilerin ve Mısır’ın fethi sırasında Araplarla Mısırlılar arasındaki savaşları şarkılarla anlatanların” da görüldüğünü yazıyor. Bir diğer örnek, yine cambazlarıyla meşhur Rumeyle Mahallesi’nden [T 6]: 1696’da, “pek çok hayvan dövüşü, at yarışları ve ip cambazı numaraları izledik.” Bu cambazlardan biri, “uzunluğu 400 kulaca yakın” bir iple meydandan kaledeki caminin minarelerinden birinin tepesine çıkmıştı.²⁵

Yine Kahire’de (1780’e doğru), insansever bir emir (ya da akıllı bir işadamı) olan Kasım Ebu Seyf Bey, Nasırıyye Gölü [Q 13] yakınında satın aldığı araziye, bitkiler, havuzlar ve gezi yollarıyla donatarak bir eğlence bah-

24 R. Brunschvig, *La Berbérie orientale*, I, 347; *Deux récits de voyage inédits au XVe siècle en Afrique du Nord*, Paris, 1936, 187-188.

25 Gaston Wiet, “Fêtes et Jeux au Caire”, *Annales Islamologiques*, 8 (1969), 116, 119, 128.

çesi haline getirdi. Halkın bu parka girip gezinmesine, hava almasına ve gölgede oturmasına izin verdi ve bahçeye şu ismi taktı: “Keyif ve güzel arkadaşlıklar arayanlara söğüt ve çiçek bahçesi”. Bu girişim büyük başarı kazandı: “Halk gezinmek için bu bahçeye akın etti... Kahveler açıldı, sıralar yerleştirildi... Toplumun tüm sınıfları orada bir araya geliyordu. Şarkıcılar, müzisyenler, dansözler de oraya yerleştiler.” Bu “Robinson adası” kısa bir süre sonra öyle aşırınlara sahne olmaya başlar ki, Ceberti sözlerini hüznle şöyle tamamlar: “Namuslu ya da kendine saygılı insanlar oraya gitmekten vazgeçtiler.” Ancak bu durum bahçeye gidenlerin sayısını pek de azaltmamış olsa gerek, çünkü Kasım Bey tam karşısına değişik modelde bir bahçe daha yaptı. Ceberti, tarihçesinin aynı bir yerinde, Kahirelilerin eğlenmesi için Özbekiye Gölü kıyısında yapılan (1760’a doğru) gezinti yerini belirtmektedir. Daha sonra aynı yerde Elfi Bey’in sarayı yükselecektir [H 13]: Girişimci, “halkın gelip gezinebileceği köprüler ve kemerler yaptırmıştı. Büyük bir kalabalık akını oluyor, tüm sınıflardan insanlar burada buluşuyorlardı. Kahveler, satıcılar, şarkıcılar vardı. Kıyıya, gezintiye çıkanları taşıyan sandallar yanaşıyordu. Bu yerde her türden tasviri zor zevk ve eğlence bulunuyor ve tüm bunlar akşamüstünden gece bitinceye dek sürüyordu.” Ali Bey’in sıkı idaresi altında bu yer kapatıldı; “çünkü çoğunlukla kötü ahlaklı insanlar ve esrarkeşler burada toplanıyordu.”²⁶

Demek ki bu çevre bölgelerinin ana özelliği, aşırı çeşitlilikleri ve bir anlamda tekdüze olmayan yapılarıdır. Sanayi bölgeleri, halk mahalleleri, boş alanlar ve zenginlerin oturduğu semtlerle yan yana yer almaktadır.

Varoşlar

“Sur içi” (*intra muros*) kentin sınırları ötesinde varoşların gelişmesi, nüfus artışına (bu artış kentin sur içi kapasitesini aştığında), ya da kent yakınında, duvarların dışına yerleşen yeni etnik ya da dini unsurların gelişine bağlıydı. Kentin az ya da kötü korunan çevre bölgelerinde, kargaşa dönemleri göz önünde tutulduğunda, ya da bir dış tehlike bulunan yerlerde önemli bir nüfus yerleşimi düşünülemeyeceği için, bu gelişim tatmin edici güvenlik önlemlerini gerektiriyordu. Bu ikili bakış açısından Osmanlı döneminin özellikle elverişli bir durum sağladığını görmüştük: Bazı istisnalar dışında kentleri dış saldırı tehlikesine karşı güvence altında tutan çok geniş bir imparatorluk, aşağı yukarı genelleşmiş bir kentsel gelişme. Bu nedenlerle, korunaksız varoşların her yerde gelişmesi doğaldı. Bu varoşlar, kentlerin aşırı kalabalık merkezlerinden dışarı taşan nüfus patlamalarının çerçevesini oluşturuyordu.

26 Ceberti, *Acâib*, III, 218-219 (çeviri, VII, 105); III, 243 (çeviri, VII, 168).

Osmanlı fethinden önce de birçok Arap başkentinde varoşlar vardı: el-Abderi 1289'da şunları yazıyor: "Tunus, her varoşun bir kabartma süsünü oluşturduğu bir taç takmıştır. Kente pek çok kapıdan girilir çıkılır ve bu çıkışların her biri en az site kadar geniş bir varoşa açılır." Bu varoşların yüzölçümlemlerini ya da nüfuslarını, yaklaşık olarak bile, bilmiyoruz. Memluk Kahire'si konusunda da aynı belirsizlik egemendir: Güney bölgesindeki (Bab Zuveyle'nin güneyinde) [M 6] kentleşme epey ilerlemiş (özellikle Bab Zuveyle'yi kaleye ve eski Kahire'ye bağlayan büyük sokaklar boyunca) olmakla birlikte, batıdaki nüfus yerleşiminin Haliç ve Bab el-Bahr [E 11] ile Bab el-Luk'a [M 15] giden birkaç ulaşım eksenini etrafındaki sınırlı alana sıkıştığını varsayıyoruz. Kuzeydeki Hüseyiniye varoşunun genişliğini saptamak güç gözüküyor; ama Doris Behrens-Abusey'in araştırmaları bu yerleşimin epey büyük olduğunu düşündürüyor.²⁷ Memluklar dönemindeki Şam ve Halep konusunda J. Sauvaget'in çalışmaları daha kesin sonuçlara varmamızı sağlıyor. Şam'da el-Suveyka (güneybatıda) [D 7] ve Saruca (kuzeyde) [C 1] varoşları, ortaçağ döneminden itibaren, Filistin ve Mısır'a, diğer yanda da Kuzey Suriye'ye giden yollar boyunca gelişmişlerdi. Halep kuzeye ve kuzeydoğuya doğru gerçek varoşlar üretti. Uluslararası ticaretin "yan kollarında" uzmanlaşan bu varoşlar, çok çeşitli halkları barındırıyorlardı: Maraşlı ve Kilisli Kürtler kuzey kapısı önündeydiler; kuzeydoğu kervanlarına bağlı yaşayan insanlar ise Diyarbakır ve İran yolu üstündeydiler. Yine Sauvaget, "Halep varoşlarının 'site'nin basit uzantıları sayılamayacak kadar geniş, kalabalık ve etkin olduklarını" kaydediyor. "Sadece kentin ekonomik yaşamının vazgeçilmez dişlileri olmakla kalmayıp, bir tür özgün kişilik, moral özerklik elde etmişlerdi."²⁸

Bu dört örnekte de, önceden de kent duvarları dışında varolan uzantılar, Osmanlılar döneminde gözle görülür biçimde genişlediler. Tunus'un iki varoşu olan Bab Suveyka ve Bab Cezire'nin büyümesini sayıya vurmak güçtür, çünkü elimizde Hafsi dönemindeki başlangıç noktasına ilişkin kesin veriler bulunmamaktadır. Ama bu ilk dönemdeki genişlemenin oldukça mütevazı boyutlarda sınırlı kaldığını varsayabiliriz: Afrikalı Léon kuzey varoşunda 300, güney varoşunda da 1.000 ocak tüttüğünü tahmin ediyor (yani toplam nüfusun - 10.000 ocak- %13'ü). XIX. yüzyılda kuzey varoşunun iskân edilmiş alanı 91,1 ve güney varoşunun 59,8 hektardı (toplam

27 Abdelaziz Daoulatti, *Tunis sous les Hafsides*, Tunis, 1976, 139-141. André Raymond, "Cairo's Size and Population in the Early Fifteenth Century", *Muqarnas*, 2 (1984). Doris Behrens-Abusey, "The North-Eastern Extension of Cairo under the Mamluks", *Annales Islamologiques*, 17 (1981).

28 J. Sauvaget, "Esquisse", 466, harita VIII; Alep, 174-176, 183.

150,9 hektar, yani Tunus yüzölçümünün -231 hektar- %65,1'i). Bu tarihte, kentin doğusunda Bab el-Bahr [H 11] ile göl arasında da bir varoş doğmak üzereydi. İspanyolların 1573 ile 1574 arasında, bir çeşit kent olan (Nova Arx) kaleyi yaptıkları bu yerde, 1881'den sonra "Avrupa kenti" adı verilen bölge doğacaktı²⁹ (Bkz. Şekil 28).

Kahire kentinin XVI. ile XVIII. yüzyıllar arasındaki tarihi, güney varoşunun XVI. yüzyıldan itibaren hissedilen nüfus artışı ve Haliç'in batısındaki bölgenin, kuşkusuz biraz daha geç başlayan, gelişim tarihidir. Bu evrimin olduğu noktayı, *Description*'daki plan sayesinde tam anlamıyla kavrayabiliyoruz: Bu tarihte (1798) güney varoşu 266 hektar (1517'de 200'den az) ve batı varoşu 215 hektar (1517'de 100'den az) üzerine yapılmıştı. Yani, toplam yüzölçümleri %60'lık bir artış göstererek, yaklaşık 300 (belki de daha az) hektardan 481 hektara çıkmıştı.

Şam'da, özellikle haccın yarattığı etkinlikler, güney mahallelerinde dikkat çekici bir büyümeye yol açtı. El-Sinaniyye bölgesinin [D 6] ilerisinde, Hicaz'a ve Havran'ın tarım bölgelerine giden yol üzerinde, üç kilometre uzunluğunda bir varoş gelişti ve sebzecilerin yaşadıkları küçük el-Kubeybat ("küçük kubbeler") köyünü yuttu. Midan adı verilen bu varoşun (eskiden aynı yerde bulunan Çakıllar Hipodromu'ndan gelen bir isim) nüfusunu esas olarak köylüler, Bedeviler, tahıl ticaretiyle uğraşan insanlar oluşturdu. Türkler kentin batısında, vali konağının yakınında oturdular ve böylelikle el-Kanavat ("suyollar", "kanallar") varoşunu kurdular [B 4]. Bu isim Roma döneminden kalma sukemerinden geliyordu. Diğer varoşlar, Saruca Suku [C 1], Ukeyba [D 1], Suveyka [D 7] da kentin ekonomik gelişimi çerçevesinde önemli bir büyüme yaşadılar. Memluk dönemi sonunda yaklaşık 64 hektar olduğu varsayılabilir Şam varoşlarının toplam yüzölçümü, XIX. yüzyıl ortasında 183,5 hektara, yani üç katına çıkmıştı. Şam'ın Osmanlı dönemindeki daha da önce değindiğimiz büyümesi, varoşlardaki gelişme yoluyla gerçekleşmişti³⁰ (Bkz. Şekil 2).

Halep'in incelenmesi de bizi aynı sonuca götürmektedir. Kuzey ve doğu varoşlarının gelişimi, kentin Osmanlı dönemindeki tarihinin en çarpıcı özelliğidir. Hristiyan mahallesi olan Cüdeyde'nin [F 12] gösterdiği atılım, bu gelişim içinde en dikkat çekici olanıdır; çünkü bu mahallenin refahı, Halep ev mimarisinin kalitesini günümüzde bile kanıtlayan lüks evlerin yapımıyla ve 1653'te İpşir Paşa yönetiminde, bir vakıf çerçevesin-

²⁹ Léon l'Africain, *Description*, II, 382. J. Pignon, "Un document inédit", not 59, s. 76-77. Paul Sebag, "Une ville européenne à Tunis au XVIe siècle", *Cahiers de Tunisie*, 33-35 (1961). A. Daoulati, *Tunis*, 140.

³⁰ J. Sauvaget, "Esquisse", 471-472.

de gerçekleştirilen büyük ekonomik girişimle yansımıştır (bir han, dört *kayseriyye*, pek çok dükkân yapımı). Bu vakfa ileride yeniden döneceğiz. Kuzey varoşunun tamamı, yoğun bir “sınai” etkinlik yerleşimine tanık oldu: Bu alanda ilk sırayı, etraflarındaki zanaatkâr konutlarıyla kumaş boyama ve dokuma atölyeleri alıyordu. Kentin kuzeydoğudaki yayılmasını açıklayan (genişleme bu bölgede kırsal ve göçer bir kimliğe bürünmüştür), kervancılık işidir. Bankusa [J 23] ve Bab Neyreb [U 21] ticari çekirdekleri arasında, kent doğuya doğru ilerleyerek surların ötesindeki bölgelerin iskânından geride kalmış boşlukları doldurdu. Sauvaget’in haritaları ve XVI. ile XVIII. yüzyıllarda yapılmış Türk nüfus sayımları, bu büyümenin boyutları hakkında fikir vermektedir. 1537 sayımından 1683 sayımına, varoşların nüfusu 4.481 “hene”den (*ocak*) 8.743’e çıkmış, yani neredeyse iki kat artmıştır. Kuzey varoşundaki büyüme ile (2.027’den 3.689’a çıkmış, %82’den fazla artmıştır) doğu varoşundaki büyüme (1.883’ten 3.446’ya çıkmış, %83’ten fazla artmıştır), aşağı yukarı denktir. XVI. yüzyıl başında Halep’in toplam nüfusunun yarısından azını temsil eden varoşlar (1537’de %46,8), XVII. yüzyıl sonuna doğru bu nüfusun üçte ikisini barındırmaktadır (1683’te %63,1). Halep varoşlarındaki bu nüfus artışı, doğal olarak meskûn alanın genişlemesinde de kendini göstermektedir. J. Sauvaget’in haritaları sayesinde, Memluk dönemi sonunda 91 hektar olarak belirleyebildiğimiz varoşların yüzölçümü, XIX. yüzyılda 200,5 hektara, üç yüzyıl içinde iki katından fazlaya (%120’den fazla) çıkmıştır³¹ (Bkz. Şekil 3).

Bununla birlikte, Osmanlı dönemindeki birçok Arap kentinde de varoşa rastlanmaz, çünkü ya güvenliğin olmaması surların dışındaki korunmasız bölgelere nüfusun yerleştirilmesine izin vermemiş, ya kente çok bol gelen sınır duvarları içindeki boş alanlardan böyle bir şeye sıra gelmemiş (kentte bir küçülme döneminin ardından da bu durum ortaya çıkabilir), ya da böyle bir yayılmayı gerekli kılacak hiçbir kentsel gelişim yaşanmamıştır.

Denizden gelecek tehlikelere karşı korunabilmek için üç yüzyıl boyunca durmadan sağlamlaştırılan surların içine kapanmış Cezayir, bu duruma bir örnektir. Kuşkusuz iki ana kapının, Bab el-Vâd [I 5] ile özellikle Bab Azzun’un [B 8] dışında, küçük “sınai” ve ticari yerleşimler (kırsal ürün ticaretleri, tüccarlar ve gezginler için *funduk*’lar, kahveler, kireç ocakları, kiremitçiler, çömlekçiler) vardı, ama gerçek varoşlara rastlanmıyordu. Bunun nedeni, bir yandan kentin XVII. yüzyıldan sonra içine girdiği durgunluk ve duvarların dışına doğru bir genişleme görülmemesi, diğer yan-

31 J. Sauvaget, *Alep*, 211, 223-231. A. Raymond, “The Population of Aleppo”.

dan da güvenlik kaygılarıydı. Haëdo'ya göre, 1573'ten önce Bab Azzun dışında 1.500 evlik (?) önemli bir varoş varmış, ancak Arap Ahmed Paşa (1572-1574) kent savunması öyle gerektirdiğinden, bu varoşun yıkılmasını emretmiş. Sonuç olarak, 1830 seferine dek, Cezayir surların ötesine taşmadı.³²

Musul ve Bağdat'ın ortaçağ döneminden devraldıkları surlar çok genişti ve Osmanlılar Irak'a yerleştiklerinde içlerindeki alan ancak kısmen dolmuştu: Bu nedenle her iki kentte de XIX. yüzyıla dek kentsel yayılmayı barındırabilecek geniş alanlar bulunuyordu. Hatta bu boşlukların çoğu Jones XIX. yüzyılda Bağdat planını yaptığında (1855) ve Sarre ile Herzfeld Musul'u gezip anlattıklarında (1907-1908) bile henüz dolmamıştı.³³ Zaten XVIII. yüzyıl sonuna dek sürekli var olan İran tehdidi, bu iki kentin sakinlerini duvarların koruması dışına çıkmaktan caydırmaya yeterliydi. Musul'da sadece güneydoğu yönünde, başlıca ticaret akışının hareket noktaları olan Bab el-Tub [N 20] ve Bab el-Saray [P 20] dışına doğru zayıf bir genişleme görülmektedir. Kentin batısında (Bab Sincar'ın içinde, N 3) ve özellikle de kuzeyinde, güçlü ve sürekli takviye edilen bir surun koruduğu bölgede geniş alanlar boş kaldı. Buradaki en önemli yapı, 1743'te Nadir Şah'a karşı direnişin odaklandığı, Baş Tabya kalesiydi. Bağdat'ta da iskân edilmiş alanın doğu ve güney sınırlarının ötesinde, kent surlarının içinde kalan geniş bölgeler boştu. Ama Dicle'nin öte yakasında, kentin karşısında kalan Kerh Mahallesi varoş rolü oynadı. Kerh, XIX. yüzyıl sonuna kadar belli başlı çarşı ve kervansarayların bulunduğu kent merkezine büyük ölçüde bağımlı, tamamlanmamış bir kent olarak kaldı: Kıra bağılı ticari etkinliklerin önemi (tahıl, sebze ve meyve çarşıları), bazı zanaatların gelişimi, nüfusun niteliği (eski köylülerden, devecilerden, zanaat sahiplerinden oluşan yoksul bir nüfus), genel anlamda varoşları belirleyen niteliklerdir.

Demek ki, yerel farklılıklar ne olursa olsun, varoşlar Osmanlı döneminin büyük yerleşimlerinde önemli bir yer tutuyorlardı: Tunus'ta 150,9 (medinenin alanı 80,7 hektar), Kahire'de 507 (Kahira'nın 153 hektar), Şam'da 183,5 (130'a karşılık), Halep'te 200,5 (merkez 166,5) hektar. Bir dizi özellikleriyle kent merkezinden ayrılıyorlardı. Ekonomik açıdan geniş ölçüde kıra bağımlı, genellikle belli başlı kent kapılarının yakınında ve büyük ticaret yollarının üzerinde yoğunlaşmış etkinliklerin ve aynı za-

32 C. A. Rozet, *Voyage*, III, 121-122. R. Lespès, *Alger*, 185.

33 James Felix Jones, "Memoirs on the Province of Baghdad", *Selections from the Records of the Bombay Government*, 43 (1857). F. Sarre ve E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet*, Berlin, 1911, 3 cilt, II.

manda kent içinde kendilerine yer bulamayan “sınai” uğraşlarını merkeziydiler. Genellikle bunlar, kentlerin ekonomik merkezlerinde yoğunlaşmış olanlardan daha az uzmanlaşmış ve daha az para getiren işlerdi. Elimizde bulunan Kahire’ye ilişkin sayılar, bu açıdan çok anlamlıdır. 1776 ile 1798 arasında mesleğini Kahira bölgesinde icra eden bir zanaatkâr ya da tüccarın mirası 115.328 paraya çıkıyordu (incelenmiş miras sayısı: 264). Aynı dönemde, Kahire’nin güney bölgesindeki ortalama miktar (83 miras üstünden) 24.130 para, batı bölgesinde (37 miras üstünden) 39.346 para idi, yani merkezden dört buçuk ve üç kez daha düşüktü. Zengin zanaatkâr ve tüccarların aşağı yukarı tamamı Kahira bölgesinde çalışıyorlardı: 54.000 parayı aşan 114 mirastan 105’i bu bölgedeki bireylere aittken, sadece iki tanesi güney, altı tanesi batı ve biri de Hüseyiniye bölgesindekilerindi.³⁴ Birkaç büyük kentin varoşunda, göreceli olarak çeşitlenmiş etkinliklerin toplandığı ikincil merkezlerin varlığı (Kahire’de İbn Tulun [V 8] ve Rumeyle bölgeleri; Halep’te Cüdeyde [F 12]), varoşların ekonomik geri kalmışlığı ve tüm temel ekonomik etkinliklerin, özellikle de uluslararası ticarete ilişkin olanların yoğunlaştığı medinelere kökten bağımlı oldukları gerçeklerini değiştirmez.

Varoşların toplumsal bileşimi de bu ekonomik geri kalmışlıkla orantılıydı. Genellikle, kente kısa süre önce gelmiş ve kendileriyle birlikte yaşam biçimlerindeki kırsal denilebilecek alışkanlıkları da getirmiş köylü ya da Bedevi kökenli halk tabakaları varoşlarda oturuyorlardı. Kahireli vakanüvisler, Özbekiye’nin ya da güney mahallelerinin köylülerinden (felah) söz etmektedirler. Farklı etnik kökenden topluluklara da buralarda sık sık rastlanmaktadır. Örneğin Halep’in doğu varoşu, çoğunlukla farklı ırklardan gelme unsurlardan, göçebe Araplardan, Türkmenlerden, Kürtlerden oluşuyordu ve bu bölgenin bazı mahalleleri bu kökenleri yansıtan anlamlı isimlerini korumuşlardı: Tatarlar Mahallesi [I 29]; “Mahalle el-Kurbat” (Çingeneler Mahallesi) [V 22].³⁵ Varoş sakinleri oldukça yoksuldu; bu olguların istatistiki anlatımını aktarmanın mümkün olduğu Kahire örneğine dönersek, Kahira’da oturanlar (1776 ile 1798 arasından seçilmiş 173 örnek) ortalama 125.165 para miras bırakırken, Hüseyiniye varoşunda (11 kişi üstünden) bu meblağın 32.950 paraya ve güney bölgesinde (incelenmiş 63 kişi üstünden) 15.267 paraya düştüğünü görürüz.³⁶

³⁴ A. Raymond, *Artisans*, I, 365-369.

³⁵ J. Sauvaget, *Alep*, 230.

³⁶ Batı bölgesi için ortalama rakam (kayıtlı 87 sakin için 154.738 para) burada önem taşımamaktadır, çünkü bu bölgede birçok zengin semt bulunmaktadır.

Çoğunlukla kentle tam bütünleşememiş ve toplumsal açıdan geri koşullardaki varoş halkı, genellikle yerinde durmayan, başkaldıran, zaman zaman *medine*'nin daha burjuva nüfusuyla çatışan bir görüntü çizer. Kahire'nin kuzey varoşu olan Hüseyiniyye'de kalabalık bir loncaya sahip kasaplar belirleyici bir rol oynuyorlardı. Yoksul ama güçlü ve kararlı Hüseyiniyye kasaplarının çoğu Beyyumiyye halk tarikatının üyeleriydiler. Bu ikili mesleki ve dini çerçevenin sağlamlığı, onların topluca davranma ruhunun ve kendilerine yönelik saldırılara tepkilerinin kuvvetli oluşunu açıklamaktadır: Emirlerin haksızlığına karşı 1786 ve 1790 isyanları, yabancı işgali sırasında Fransızlara karşı 1798 ve 1800 isyanlarına katılmaları. Daha sonra da, Mehmed Ali'yi 1805'te iktidara taşıyan halk hareketinin ilk safalarında yer alacaklardır. Halep'te yeniçeriler özellikle doğu varoşlarından seçiliyordu ve şerifler ile yeniçeriler arasındaki çatışmalar sık sık "sur içi" kentle varoşlar arasındaki kavga görüntüsüne bürünüyordu. Bir gözlemci, "Halep'teki en dik kafalı insanların" varoşlarda yaşadıklarını kaydedecektir.³⁷ Yerliyelerin (yerli yeniçeriler) Saruca Suku [C 1] ya da Midan [D 8] gibi varoşlarda, kapıkullarının (imparatorluk yeniçerileri) ise surların içinde kalan Amare Mahallesi'nde destek buldukları Şam'da da durum benzerlik göstermektedir. Öyle ki bu iki takım arasındaki çatışmalar varoşlarla kenti karşı karşıya getiriyor gibiydi. Tunus'ta da genelde (dayı ve kolluk güçlerinin temsil ettiği) "Türk" tarafını destekleyen *medine* ile "Arap" tarafını (yani beylerin tarafı) destekleyen Bab Suveyka varoşu arasında geleneksel bir uzlaşmaz çelişki vardı. Belki de bu çatışmanın köklerinden biri, bu varoştaki Bedevi nüfusun kalabalıklığıydı. XVIII. yüzyılda çıkan bir iç savaş (1728'den itibaren) Hüseyin bin Ali ve torunlarıyla yeğeni Ali Paşa'yı karşı karşıya getirip Tunus bu iki taraf arasında bölündüğünde, Bab Suveyka varoşu "Hüseyiniyye partisi"nin yanında tavrı aldı, *medine* ise "Başiiyye"leri destekledi (kuzey varoşu kadar ayrı bir kişilik kazanamamış güney varoşu da Başiiyyeleri tuttu). Bu uzlaşmaz çelişki tarafların kavgası içinde kökleşti ve uzantıları mahalle kavgaları biçiminde XX. yüzyıl başında bile hâlâ görünüyordu. Bab Suveyka sakinlerinin "soya bağlılıkları", onları 1752'de isyan eden oğlu Yunus'a karşı Ali Paşa'yı tutmaya ve medine sakinlerine "Yahudi" muamelesi yapmaya götürdü.³⁸ Bu denli uç tavrı alışların ekonomik, toplumsal ve olası etnik nedenleri konusunda ne yazık ki yeterli bilgi sahibi değiliz.

37 A. Roymond, *Artisans*, II, 444-446. J. Sauvaget, *Alep*, 231.

38 A. Guellouz, *L'avènement de Hussein Bey, fondateur de la dynastie husseinite (1705-1706)*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sorbonne, 112. Sagir bin Yusuf, *Meşra el-Melki*, 319.

MEKÂNSAL YAPININ DÜZENSİZLİKLERİ

Etkinliklerin aynı kurala göre sıralandığı (en önemlilerin merkeze en yakın olduğu) bir ekonomik merkezin ardından sırasıyla, burjuva ikamet bölgeleri, çevre alanlar ve yoksul semtlerle “sanayi” bölgelerinin iç içe geçtiği varoşlar tarzında, Burgess’in Amerikan kentleri için önerdiği iç içe dairelerden oluşan çizimi andıran bir “merkezden dalgalar halinde yayılan” örgütlenme şeması, sadece teorik bir değer taşımaktadır.³⁹ Gerçekte kentler, bu “ideal” konumlanışa göre farklılıkları çeşitli nedenlerden kaynaklanan, daha karmaşık biçimlerde gelişıyorlardı. Kentin ilk kurulduğu alanın konumu ve biçimi bile sonraki gelişim üzerinde güçlü bir etki yapabiliyordu. Engebeli araziler, kentlerin belli yönlerde genişlemesini yavaşlatabiliyor, hatta engelliyebiliyor, yakındaki bir ırmak bazı durumlarda bir çekim merkezi, kimi zaman da bir engel oluşturabiliyordu. Kent etkinliklerinin niteliği de önemli bir rol oynuyordu: Kervanların gidip geldikleri ticaret yolları kentin yayılmasında etken olurken, özellikle hac yolları güçlü bir etki yapıyordu. Kentin tarihi de mekânsal evriminde belirleyici rol oynuyor, insan müdahalesi yeni gelişim odakları yaratarak (örneğin pazarlar ve siyasi merkezler) olumlu, ya da olumsuz (kentin ilerlemesini durduran mezarlıklar ya da çöplükler kurulması) yönde etkilerde bulunuyordu. Kısacası, incelediğimiz kentlerden hiçbirisi basit bir şemaya uymuyordu; ancak gözlemlenen düzensizlikler, saydığımız etkenleri genelde hesaba katan bir analize konu edilebilirler.

Cezayir ve Tunus

Bu iki kentin mekânsal yapıları, esas olarak sit alanlarının getirdikleri sınırlamalardan etkilenseler de, nispeten düzenli kalmışlardır. En yüksek noktası 407 metre olan bir dağ ile (Buzarea) deniz arasında sıkışmış Cezayir, çok düzensiz bir arazi üzerinde gelişmiştir. Denize doğru dik bir eğimle inen yamacın (buraya *el-cebel*: “dağ” adı verilmektedir) ardından bir düzlük (*el-vata*: deniz kenarındaki “ova”) gelmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Berberi yerleşim bölgesi yukarı kentte gelişmişti ve Türklerin egemenliği döneminde yerli nüfus, “Beldiler” (*beledi*) oraya yerleşmişlerdi. Buna karşılık, aşağı kentin gelişimi esas olarak Türk dönemine denk düşmektedir. Adalarla (el-Cazair) kurulan bağlantı, Hayreddin’in inşa ettirdiği ve adaları karaya birleştiren bağlantı sayesinde bu bölgede gerçekleşti; XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıl başına dek belli başlı idari, dini ve siyasi merkezler burada bulunuyor ve egemen zümre üyeleri burada oturuyorlardı

39 E. W. Burgess, “The Growth of the City”, R. E. Park ve E. W. Burgess (der.) *The City*, Chicago, 1925.

(bu konuya tekrar döneceğiz). Bu iki bölgenin kesişme noktasında, çok eşitsiz önemlerde üç uzantıyla yayılan kentin merkez çekirdeği bulunuyordu: Bab Azzun'a [B 8] ve İç Cezayir'e doğru giden büyük ticaret sokağı; limana giden sokak (Bab el-Cezire'den geçerek) [I 9] ve daha ikincil önemde, sınırlı bir iç bölgeye açılan Bab el-Vâd'a [I 5] giden sokak. Üstünde burçların belli aralıklarla yükseldiği bir surun çevrelediği Cezayir, denizden bakıldığında, doğuya dönük tabanı kıyıya paralel, tepesi de en yüksek noktadaki Kasba olan bir üçgeni andırıyordu. Kentin Osmanlı dönemindeki genişlemesi hiçbir varoşa yol açmamıştı. Cezayir belli başlı pazarların, Dayı Sarayı'nın ve el-Seyyida ile el-Cedid camilerinin bulunduğu bölge etrafında yoğunlaşmış bir kent olarak kaldı ve ikiz kentin mükemmel bir örneği oldu. Etkinlik ve nüfus farklılıkları, üzerine yerleşilmiş arazilerin çelişkisine uyuyor ve ifadelerini iki ayrı yol şebekesinde buluyorlardı.

Tunus'un gelişimi de, sit alanının getirdiği sınırlamalardan kuvvetle etkilendi: Kentin merkez çekirdeği, batıda tuzlu Sicumi Gölü'ne (*sebha*) yukarıdan bakan bir yarla sona eren, doğuda ise yumuşak bir eğimle Tunus Gölü (*buhayre*) boyunca uzanan alçak ve bataklık bir bölgeye dek inen bir yamaç üstündeydi. Arazi yapısı, batıya doğru herhangi bir yayılmayı olanaksız kılıyordu. Doğuya doğru da, tam oturmamış bir zemin ve su birikintisinden yükselen ağır kokular, bir yerleşim yoğunlaşmasına izin vermiyor, ayrıca kentin açık lağımalarının bu tarafa dökülmesi ve çöplerin buraya yığılmasının bir alışkanlık haline gelmesi de söz konusu engeli güçlendiriyordu. Bu çöpler, hem üstünde yükseldikleri kentin güvenliği açısından tehlikeli, hem de çıkardıkları kokular açısından iğrenç tepeler oluşturdular. Sonuçta kent kendiliğinden kuzeye ve güneye doğru gelişti; bu yönlerde hiçbir engel yoktu: Tunus kenti kuzeyde Tunus ülkesinin kuzey bölgesiyle (Tel ve el-Tıb Burnu), batısıyla (Bardo) ve kıyıyla (Halk el-Vadi ön limanı) bağlantı kuruyordu. Güneyden, Sahil'in tarım alanlarına ve naipliğin güney bölgelerine gidilebiliyordu. Bu iki yönde, Bab Suveyka ve Bab Cezire varoşlarının, Hafsi döneminde başlayıp Osmanlı döneminde süren büyümesi, sur içi kentin genel yerleşim alanı içindeki merkezi konumunu korumasını sağladı; işlevsel kent merkeziliği (Zeytune Camii ve pazarlar semti etrafında) topografik gerçeklikle uyuştu. Ekonomik merkez, tamamen simetrik bir ulaşım eksenleri ağıyla dışarıya bağlanıyordu: İki sokak, Paşa Sokağı'ndan [F 3] Bab el-Benat'a [C 2] ve el-Grana çarşısından [F 7] Bab Suveyka'ya [A 4] doğru kuzey varoşuna gidiyordu; iki sokak da Endülüs Sokağı'ndan [M 7] Bab Cedid'e [P 8] ve Boyacılar (Sabbagin) Sokağı'ndan [M 10] Bab el-Cezire'ye doğru [O 11] güney varoşuna ulaşıyordu. Kenti enlemesine kesen

eksenler [Kasba Sokağı, Büyük Cami Sokağı] bu sistem içinde ancak ikincil bir öneme sahipti, çünkü ülkenin içlerine doğru açılmıyorlardı; XIX. yüzyılda Bab el-Bahr'ın ötesinde bir "Avrupa" mahallesi gelişmeye başlayınca durum değişti.

Kahire

Kahire, tam aksine, kentsel simetri çarpıklığının örneği idi. Sit alanının özellikleri ve kentin evrimini derinden etkileyen insan müdahaleleri, bu durumu açıklayabilir.

Kahire, Fatımiler tarafından 969'daki kuruluşu sırasında, doğuda Mukattem dağının yamaçlarıyla sınırlanan, ama güneye, Fustat (ileride burası eski Kahire olacaktır) ile Yukarı Mısır yönüne ve kuzeye, Filistin, Suriye ve hac yönüne doğru oldukça açık, Nil yakınındaki yüksekçe bir düzlük üzerine yerleşmişti. Nil'in giderek batıya çekilmesinin bıraktığı boşluğu, iki kanal (*halic*) doldurdu. Bunlardan doğuda kalanı, Osmanlı dönemi kentinin güney-kuzey doğrultusunda ortasından geçiyordu. Nil yer değiştirirken, geride, ancak nehrin taşma dönemlerinde su ile dolan gölcükler (*birke*) bıraktı. Fatımi kentinin (XIX. yüzyıla kadar Kahira ismini korudu) aşağı yukarı düzenli bir biçimi vardı; yaklaşık 1.000 metreye 1.500 metrelik bir dikdörtgen görünümündeydi ve ortasından büyük bir sokak, Kasaba geçiyordu; bu sokağın 200 metre kadar doğusunda el-Azhar Camii [K 4-5] yapıldı. Mukattem'in ilerideki tepelerinden biri üzerine Eyyubiler tarafından kurulan ve Kahire'nin siyasi merkezi olarak kalacak kale, kentin gelişimini güneye, eski Kahire'ye doğru yönlendirdi. Memluk döneminde Kahire büyük ölçüde Kahira'nın içinde kalmakla birlikte, güneye doğru önemli uzantılar, batıda Haliç'in ötesinde bir yerleşim başlangıcı ve kuzeye doğru güçlü bir yayılma söz konusuydu.

Osmanlı döneminde kentte önemli, ancak çeşitli yönlerde eşitsiz dağılan bir büyüme görüldü. Bu durum, modern kenti karakterize eden simetri çarpıklığına ve Memluk döneminden beri Kasaba Sokağı'nın iki yanında oturmuş ekonomik merkezin kaymasına yol açtı. Bir dizi neden, kentin doğruya doğru bir genişlemesini engelliyordu: Yamaçları kolay aşılamayan dağın yakınlığı, Memluk döneminde oluşturulmuş büyük mezarlıklar, Kahirelilerin asırlar boyunca döktükleri çöplerin meydana getirdiği ve ciddi bir engel oluşturan kentin doğu suru boyundaki yapay tepeler. Kent önce, Memluk dönemindeki kentleşme başlangıcının bıraktığı boşlukları doldurarak güneye doğru gelişti: Bu iskânın sonuçlarından biri, 1600'e doğru, Bab Zuveyle'nin [N-O 8-9] güneybatısında yaklaşık 4 hektarlık bir alanı işgal eden tabakhanelerin daha uygun bir yere, Bab el-Luk dışına [N 15] taşınmaları oldu; diğer bir sonuç, önceleri Birke el-Fil

[Q 9] kıyısında kurulmuş “şık” semtlerin XVIII. yüzyılda Birke el-Özbekiye [H 12] kıyılarına göç etmeleri idi. XVII. yüzyıldan itibaren, kent genişlemesi batı bölgesinde Haliç sınırını aştı. Kuzeydeki Hüseyiniye varoşu daha mütevazı bir gelişim yaşadığından, XVIII. yüzyılda Kahira bölgesi genel yerleşim alanının kuzeydoğu çeyreğini kaplıyordu. Kent büyümesine bu bölge merkez alınarak bakıldığında, ancak güney ve batı yönlerine doğru belli bir düzenlilikten söz edilebilir.

Şam ve Halep

Bu iki büyük Suriye kenti, sit alanları ve tarihleri açısından belli benzerlikler göstermektedir. Orta büyüklükte birer ırmağın (Bereda ve Kuveyk) yakınına kurulmuş bu ova kentlerinin her ikisinin de yapısı antik etkilerin derin izlerini taşıyordu: Pazarlar boyunca uzanan sütunlu cadde; Roma tapınağının yerinde ya da hemen yakınında kurulmuş bir büyük cami; kentin merkez bölgesindeki, büyük ölçüde korunmuş, satranç tahtası gibi sokaklar. Ancak Osmanlı dönemindeki büyümenin simetri çarpıklığı, genel yapılar da farklı sonuçlar yaratmıştır.

Şam’da kuzeybatı (Saruca Çarşısı) [C 1], batı (Kanavat) [B 4] ve özellikle güneybatı varoşlarında (Suveyka [D 7] ve iki Midan) çarpıcı bir gelişme gözlemliyoruz. Daha önce de gördüğümüz gibi bu evrim, Kuzey Suriye’ye, Havran’a, Filistin’e ve Hicaz’a giden büyük ticaret yollarının önemine bağlıdır. Buna karşılık kentin doğu bölümünde, bu yöne doğru gelişimi tıkayan Yahudi ve Hıristiyan mahallelerinin varlığı nedeniyle, doğuya doğru hiçbir yayılma olmamıştır. Bu yüzden, Büyük Cami ile Düz Sokak arasındaki pazarlar mahallesi (kentin merkez hücresi), batı duvarı boyunca Saruca Suku’nu Midan’a bağlayan büyük sokağın biraz doğusuna kaymış ve merkezi konumunu korumuştur. İdari binaların ve kültürel yapıların (büyük imparatorluk medreseleri) kalenin batısına yerleştirilmeleri de, Şam’ın bu göreceli “yeniden merkezileşmesine” katkıda bulunmuştur (Bkz. Şekil 2).

Aynı ekonomik etkenlerin Halep’teki sonucu, kuzeye (Anadolu) ve doğuya (Irak ve İran) giden ana ticaret yolları boyunca, kuzey ve doğu varoşlarının gelişmesi oldu. Memluk döneminde başlayan bu süreç, Osmanlı döneminde çarpıcı hale geldi. Buna karşılık, kentin güneye doğru yayılması, belki de bu yönde mezarlıklar bulunduğu için, cılız kaldı. Batıya doğru, özellikle tabakhaneler kentin içindeki eski yerlerinden Bab Antakiye’nin [O 8] hemen dışına taşındıkları sırada (1570’e doğru) bazı ilerlemeler kaydedilmesine karşın, varoşlar pek büyümedi. Kuşkusuz batı sınırının yakınından akan ve taşkınları belli tehlikeler doğurabilecek Kuveyk’in varlığı da önemli bir engeldi. Kentteki bu çok eşitsiz genişleme-

nin sonucu, Kale ile Bab Antakiye arasında bulunan ve ekonomik etkinliklerin büyük ölçüde yoğunlaştığı *medine*'nin merkezden kayması oldu. İç içe halkalar halinde kent örgütlenişi, ancak kuzey ve doğu yönlerinde gözlemlenebilmektedir. Kahire'de kaydettiğimiz gelişime benzeyen bu durumun tek farkı, gelişim yönlerinin tam zıt oluşudur.

Irak Kentleri

Bağdat ve Musul'un sit alanları çok özel niteliktedir. Her iki kent de güçlü bir nehrin kıyısında yerleşmiştir; bu da onları, küçük ve debisi zayıf ırmakların yakınında gelişmiş Şam'dan ve Halep'ten olduğu kadar, Nil'den bir kilometre uzaktaki Kahire'den de farklılaştırmaktadır. Her iki kentin de ticaret merkezleri için, nehrin bir çekim odağı oluşturması kaçınılmazdı. Her iki örnekte de, Dicle'nin aşılması sorunu, sallar üzerine kurulu köprüler yoluyla çözüldü. Ayrıca Bağdat ve Musul ortaçağın güçlü kentleriydi ve çevre surları çok geniş bir alanı içine alıyordu. Osmanlı döneminde bu alan ancak kısmen dolmuştu. Bu nedenle, her iki kentin de gelişimi surların içinde gerçekleşti. Dış tehditlerin (İran) sürekliliği, bu surların sürekli sağlamaştırılmalarını gerektiriyordu.

Bağdat'ta surun yakınına (Bab el-Muazzam'ın arkasında) [P 10] kurulan kale [N 11], bazı çarşıları ve hanları Meydan [N 12] civarına çektiyse de, ekonomik etkinliklerin ana bölümü kent merkezindeki bir bölgede kaldı. Bu bölge, Dicle boyunda, nehri geçen ve Resafe'yi (doğu kıyısında) Kerh varoşuna (Dicle'nin batısında) bağlayan köprüünün yakınında, kentin ana kapılarına giden yolların kavşak noktasındaydı. Kent, öbür yakasında Kerh'in bulunduğu nehre yaslandığı için, bu merkezden büyük bölgeler halinde genişlemesi klasik bir özellik göstermektedir.

Musul, diğer hiçbir büyük kentte benzeri görülmemiş bir şehircilik olayına sahne olmuştu. Moğol döneminde, resmi kent, tam merkezi bir noktada kurulmuş [N-O 12] el-Nuriyye Camii'nin (1170-1172) hemen yakınındaydı: "Hisn" (kale), O 14'teydi ve anlaşılan birçok *suk* da onun bitişiğindeydi. Osmanlı fethinden sonra, kentin ekonomik merkezi doğuda Dicle yakınında üçgen bir bölgeye taşındı. XVI. yüzyılda ve XVII. yüzyıl başında kentin aşağı yukarı tamamen yıkılmasının, İç Kale'nin K-L 20'de yapımına ve Dicle üzerinden geçişin yakınlığına bağlı (XVIII. yüzyılda bir köprü yapıldı) bir yer değişimine olanak sağladığı varsayılabilir. Bu değişiklik, kuşkusuz XVIII. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilmiştir: 1644'te kentten geçen Tavernier, "neredeyse tamamen yıkıldığını", sadece "küçük, bakımsız çarşılara" ve "iki kötü kervansaray" sahip olduğunu kaydediyor ve çadırını "büyük pazar meydanına" kuruyordu. Bir sonraki yüzyılda etkinliklerle dolup taşan bu bölgede, kentin 35 hanının

çoğu toplanmış olacaktı.⁴⁰ “Merkez” mahallesinin yer değiştirerek merkezden tamamen uzaklaşması, doğal (Dicle’nin varlığı), siyasi (kalenin yapımı) ve ekonomik (nehri geçen ticaret yolunun çekiciliği) etkenlerin birleşimiyle açıklanabilir.

KENTSEL DÜZEN VE DÜZENSİZLİK

Kentsel Anarşi

Kentlerin yapısını bütünlükleri içinde ele aldığımızda, evrimleri, sit alanının niteliğinden, insanların eylemlerinden, ekonomik etkinliklerden kaynaklanan ayrı özellikler taşısalarda, düzenli ve uyumlu gözükmedirler.

Ayrıntılara girildiğinde ise, kentsel anarşinin çizgileri çarpıcı hale gelmektedir. Bu özellikler, o zamanın ve modern çağın yazarlarınca bol bol yorumlanmıştır.⁴¹ Arabaların değil (at arabası bulunmayan kentlerde) yük hayvanlarının geçişine göre tasarlanmış sokaklar genellikle dardır: Mehmed Ali, Muski’ye doğru Yeni Sokağı (Sikke Cedide) açtırmayı düşündüğünde, gerekli genişlik konusunda ulemanın görüşünü sordu ve onlar da iki devenin yan yana geçebileceği kadar geniş olması gerektiği yanıtını verdiler.⁴² Sokak genişlikleri, sokak sakinlerinin işgalleri, dükkânların önündeki sekiler, üst katlardaki çıkma balkonlarla daha da daralmaktadır. Sokaklar dolambaçlıdır: Torres Balbas, Malaga’daki bir sokağa “on iki dönemeç sokağı”, bir diğerine de “yedi dönemeç sokağı” adı verildiğini kaydeder; Fas’ta, Karaviyyin Camii’nin kuzeyinde ve Cezayir’de yukarı kentte, aynı şekilde “Seba Luayat” (yedi dirsek) sokakları bulunur. Bir çoğunun sonu çıkmazla biter; sokakların kapanması çoğunlukla ihmal-den, bazen de sokak sakinlerinin iradi gasplarından kaynaklanır. Bu sokakların bakımı da çok eksiktir; pislikler biriktiğinde ya da uzun süre ihmal edilmiş evler çöktüğünde ek güçlükler ortaya çıkar.⁴³

Tüm bu anlatılanlar, bu sorunların kentlileri (sonuçlarına onlar katlanıyordu) ya da yetkili makamları (tüm şikâyetlerle onlar muhatap oluyordu) ilgilendirmedikleri anlamına gelmez. Durum çok dayanılmaz hale geldiğinde çeşitli düzeylerde önlemler alınıyordu. Sokakların ve binaların temizliği: 1759’da sarayın ilan ettiği bir bayram nedeniyle Şam yetkilileri

⁴⁰ Jean-Baptiste Tavernier, *Les six voyages... en Turquie, en Perse et aux Indes*, Paris, 1724, 3 cilt, II, 238.

⁴¹ Bkz. yukarıda Olivier, Thévenot ve Le Tourneau’dan alıntılar, s. 127-128 ve not 17.

⁴² Ali Mübarek Paşa, *Hitat Cedide*, Bulak, 1888, 20 cilt, III, 83.

⁴³ A. Raymond, “Remarques sur la voirie”, 73.

kentin süslenmesini emrettiler. “İnsanlar evlerin duvarlarını badana etti; han kapıları, dükkânlar ve kanalizasyonlar yeniden boyandı; öyle ki Şam boyalı geline döndü.”⁴⁴

Sokaklarda güvenlik denetimi: 1822’de Tunus’un bir sokağından geçen iki kadın çöken bir duvarın altında kalırlar; bey, inşaat eminlerini kentte dolaşıp yıkılma tehlikesi gösteren duvarları belirlemekle görevlendirir. Böylece olası benzer durumlarda, mülk sahiplerinin sorumluluğu saptanacaktır.⁴⁵ 1757’de Şam paşasının temsilcisi, yirmi ya da otuz yıldan eski evlerin onarılmasını emreder.⁴⁶ Yine Şam’da birçok paşa sokaklara kaldırım taşı döşetir (1638’de, 1674’te).⁴⁷ Kahire’de Mehmed Paşa, ulaşımı engelleyen çatıların ve dükkânların yıkılarak kimi sokakların genişletilmesini emreder.⁴⁸ Yöneticiler sık sık çarşıları tıkayan dükkân sekilerini yok etmekle uğraşacaklardır: 1703’te Kahire’de Ali Ağa, ya da 1800’de Tunus’ta Hammuda Paşa gibi.⁴⁹ Halep’te, Osmanlılar döneminde, diye not ediyor J. Sauvaget, “belediye kurumunun dirilişine tanık oluyoruz... Bunun sonucu yollara ilişkin yönetmelikler yürürlüğe giriyor ve sokakların çehresi değişiyor: Her ana yol zorunlu olarak kaldırım taşı kaplandı, temizlendi ve yol boyundaki mahallelerin hesabına aydınlatıldı... Varoşlarda üstünkörü yapılan yol kaplama işleri, eski kentte... ve Hristiyan mahallesinde büyük, traşlanmış, düzlenmiş ve özenle seçilmiş blokların yan yana dizildiği bir döşeme biçimine dönüştü.”⁵⁰ Bu yolun ortasında, yağmur sularının boşaltılması için kullanılan bir taş oluk vardı.

Kentler, sanıldığı gibi aksine, belki de uzman memurlardan pek o kadar yoksun değillerdi. Bu genel yanlış kanının nedeni, yönetimin tam olarak nasıl işlediği hakkındaki bilgisizliktir. Müdahale biçimlerini daha önce belirttiğimiz siyasi (paşalar, ağalar), idari (vali, muhtesip, mizvar), adli (kadı) makamların dışında, etkinlikleri iyi bilinmeyen görevlilerin varlığını gözlemliyoruz. Osmanlı idaresi içinde, özel inşaatlara onay veren, kamuya ait ya da dini binaların yapımını denetleyen ve kendine bağlı memurların yıkılma tehlikesi gösteren yapılanı haber vermekle yükümlü oldukları, bir

44 A. Abdel Nour, *Introduction*, 211.

45 İbn Ebi el-Diyaf, *İthaf*, III, 142.

46 Budeyri, *Havadis*, 196 (M. Mechioukhi çevirisi, 64).

47 H. Laoust, *Gouverneurs*, 207, 217.

48 Ceberti, *Acâib*, I, 29.

49 Mustafa Kınalı, *Mecmû Latif*, yazma, Viyana Ulusal Kütüphanesi, HO 38, 43 a. İbn Ebi el-Diyaf, *İthaf*, III, 34.

50 Sauvaget, *Alep*, 236-237.

mimarbaşı vardı. Kahire'deki mimarbaşı, resmi ve özel inşaatları denetlemekle görevliydi ve inşaatçı, usta ve mimar loncaları ona bağlıydı. Şam ve Halep'teki mimarbaşılar, esas olarak resmi binaların denetimiyle ilgilenmiş gibidirler, ama aynı zamanda, binalara ilişkin davalarda kadılara danışmanlık ediyorlardı.⁵¹ Cezayir şeyh el-beledinin yetkileri içinde, kent binalarının temizliği ve bakımını denetlemek de vardı.⁵² Ancak saptanabilen müdahalelerin, özellikle de kadınların müdahalelerinin çoğu suiistimalleri önlemeye yönelikti ve daha çok yapıları düzeltici bir şehirciliğin ilkelerini izliyorlardı: Bina yüksekliklerinin yarattığı sorunlara, inşaatların sağlamlığına, kamu alanının gaspına ilişkin kararlar örnek olarak sayılabilir. Kadınların, başkasına zarar vermedikçe oldubittiyi hoş görme, ilk önce davranışın haklılığını tanıma, kamu çıkarından çok bireysel çıkarları koruma (bu nedenle diğer bireyleri rahatsız etmeyen ihlallere göz yumuyorlardı) eğilimleri, doğal olarak belli bir kentsel anarşiyi teşvik ediyordu. Bu açıdan *finâ* kavramı çok karakteristiktir. Bir binaya bitişik olan bu alan üzerinde, hukukçular mülk sahiplerine bazı (iyi tanımlanmamış) haklar tanıyorlardı. Bu durum, yer seviyesinde ya da yukarıda kamu yollarının ihlaline kapı açtığı gibi, yolun kapanmasına da neden olabiliyordu.⁵³ Ali el-Hatlul, evini genişleterek sokaklarını kapattığı için, 1852'de bir komşularını kadı önünde dava eden Medinelileri örnek göstermektedir. Davacılar haksız çıkmışlar, kadı (Hanefi), sokak on beş yıldan önce kapatıldığı için davanın zaman aşımına uğradığına karar vermişti!⁵⁴

Mikro Şehircilik Örnekleri

Büyük Arap kentlerinin planlarında, yol çizgilerinin, parsel biçimleri ve boyutlarının düzgünlüğü, önceden düzenlenmiş parselleme çalışmalarından kaynaklanmış kimi bölgelere de rastlanmaktadır. Bunlardan bazılarının Osmanlı dönemine ait olduklarını, kent dokusunun bu parçacıkları içine sıkışmış anıtlardan anlıyoruz.

Kahire'nin batı bölgesinde (Haliç'in batısında) bu anlamda çok örnek bulunmaktadır. Bu bölgenin Osmanlı döneminde (herhalde XVII. ve XVIII. yüzyıllarda) kentleştiğini varsayıyoruz. Darb Mustafa Bey (54 G 9'a doğru) ve Darb Mustafa Fevkani ("yukarı") mahallelerinin olduğu. bölgenin bu açıdan özellikle ilginç olduğunu belirtelim. Toplamı yaklaşık

51 A. Raymond, *Artisans*, II, 610. A. Abdel Nour, *Introduction*, 138-140.

52 M. Hoexter, "La Shurta", 123.

53 Bkz. S. A. el-Hatlul'un *finâ* hakkında saptamaları (*Tradition*, 92-102, 105-128). Ayrıca bkz. G. el-Nahal, *Judicial*, 52-54.

54 S. A. el-Hatlul, *Tradition*, 87.

dört hektar tutan bu alanın bir parselleme işlemi yaşadığını düşünüyoruz. *Description*'daki plan, mahallenin ana sokağına bağlanan (Darb Mustafa'ya) [G 9], kuzey-güney yönündeki (tarak dişleri biçiminde) paralel çıkmaz dizisinin verilerini yeniden oluşturmamızı sağlamaktadır. Yaklaşık 5 metre genişliğindeki çıkmazlar, 25 metre genişliğindeki adaları birbirinden ayırmakta, bu adalarda da birbirine bitişik kare parseller üzerinde inşa edilmiş, aşağı yukarı 100 m²'lik evler bulunmaktaydı.⁵⁵ Kentin batı kesimindeki birçok Hıristiyan mahallesinde (özellikle Q 12 ve X 9'da) de benzer düzenli yapılar, *Description*'un planında göze çarpmaktadır.

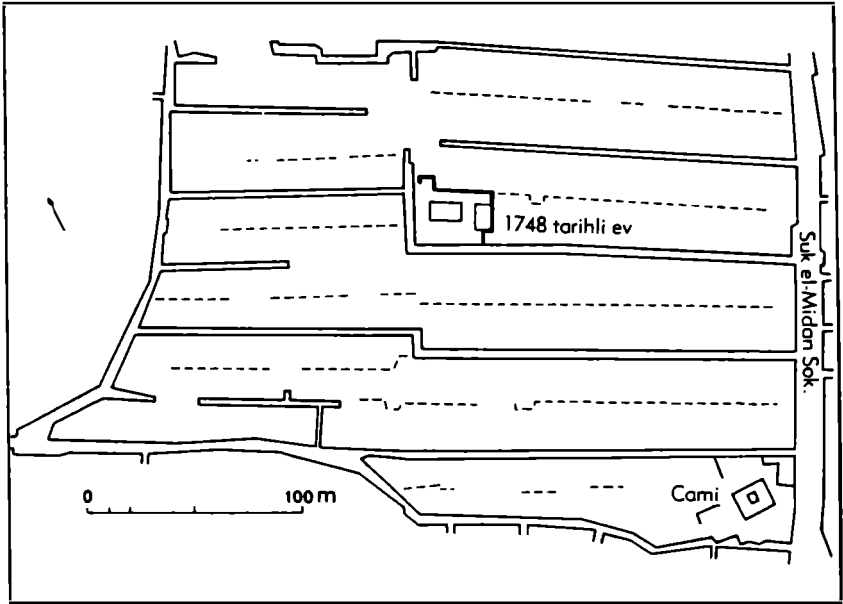
Şam'daki Midan bölgesinde de benzer çizgileri görüyoruz. Yaklaşık 3 hektarlık bir alan üzerinde, 4-5 metre genişliğinde ve iki dış sokağa bağlanan bir dizi paralel sokak, 40 metre (doğu bölümünde) ve 30 metre (batı bölümünde) genişliğinde adaları birbirinden ayırmaktadır. Bu adalarda, yüzölçümleri 400 ve 200 m²'ye yakın evler yapılmıştı. Bu parsellerden birinde bulunan bir evin üzerindeki 1161/1748 tarihi, parselleme işleminin XVIII. yüzyıl yarısından önce yapıldığını göstermektedir.⁵⁶

Bu düzenli çizgiler, Osmanlı döneminde hızlı bir gelişim gösteren Halep'in kuzey varoşunda çok yaygındır. Jean-Claude David'in analizi sayesinde, geometrik olmayan düzenli çizgilere sahip bölgelerle geometrik düzenli çizgilere sahip bölgeleri ayrı ayrı tanımlayabiliyoruz.⁵⁷ Memluk dönemindeki kentleşmenin, Bab el-Nasr'dan yelpaze gibi yayılan büyük sokaklar boyunca başladığını varsayabiliriz. Doku boşlukları, Osmanlı döneminde (XVI. yüzyıl sonu-XVII. yüzyıl başı), yolları göreceli düzgün ama parsel çizgileri geometrik olmayan bir yapılaşmayla doldu. Buna karşılık, varoş çevresinde parsellenişleri tamamen geometrik bölgeler görülmektedir. Bunların en belirginini Cüdeyde'dir [F 12]. Yaklaşık iki hektarlık üçgen biçimindeki bu bölgede arazi, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda, yaklaşık 40 metre aralıklarla sıralanmış paralel sokaklar tarafından dört düzgün şeride bölünmüştür. İlk işlemin yaklaşık 400 metre karelik parseller ortaya çıkardığını, sonradan bunların yeniden bir araya gelişleri ya da bölünmeleri yoluyla bu düzenliliğin bozulduğu varsayılabilir. Sokakların birbirinden 40'ar metre aralıklarla dizilmesinin ya-

55 André Raymond, "La géographie des hâra du Caire", *MIFAO*, 104, (1980), 428 (41 ve 42. semtler).

56 Mahalle, Fransız Arap İncelemeleri Enstitüsü'nün araştırma grubu tarafından incelenmişti ve evin tarihi (96 numaralı parseldeki) J. P. Pascual ve I. Labeyrie tarafından saptanmıştı. Burada kendilerine, araştırmanın sonucunu bana da ilettikleri için, candan teşekkür ediyorum (bkz. Şekil 12).

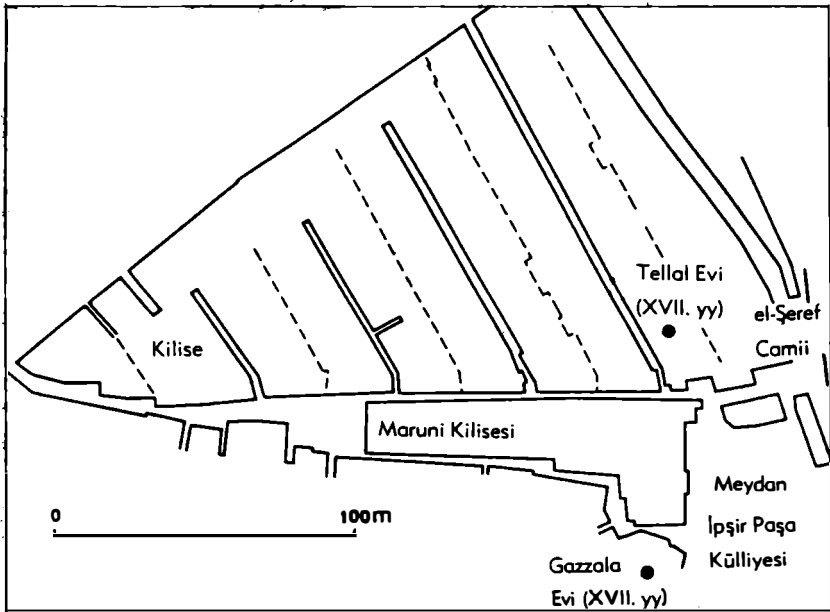
57 Jean-Claude David, "Urbanisation spontanée et planification", *Les Cahiers de la Recherche Architecturale*, 10/11 (1982).

12. Şam'ın Midan semti (1/500 ölçekli haritadan, XXXIV-1).

rattığı satranç tahtası görüntüsüne, Karlık [G 29] ve Kastel Harami [C 17] semtlerinde de rastlanmaktadır. Halepli vakantivis Gazzi'nin anlatıklarından, Zukak el-Erbain Mahallesi'nin [D 14], Sultan Selim tarafından kırk Hristiyan ailesini yerleştirmek amacıyla kurulduğunu biliyoruz. Cüdeyde semtinde, XVII. ve XVIII. yüzyıl evlerinin güzel örnekleri hâlâ durmaktadır. Bunların en eskisi (Vekil evi) 1601'den kalmaz. Osmanlı egemenliğinin ilk iki yüzyılında başlatılmış planlı gayri menkul işlemlerinin izlerine burada da rastlanmaktadır. Gelişim çabası, Cüdeyde örneğinde, XVII. yüzyıl ortasındaki İpşir Paşa Vakfı'yla sürmüştür. Bu konuya ileride döneceğim.

Bu işlemlerin teknik biçimleri hakkında, kadastro planlarında gözüken yol çizgilerinin ve parsellerin incelenmesinin öğrettiklerinden fazla bir şey bilmiyoruz. Halep örneği, böyle bir inceleme arkeolojik bir araştırmayla birleştirildiği zaman, Arap kentlerine yönelik modern şehircilik bilgimizde önemli ilerlemeler yapılabileceğini gösteriyor. Bu parselleme işlemlerinin sorumluları hakkında ise hiçbir fikrimiz yok. Siyasi makamların en üst düzeyde müdahalede bulundukları, Halep'te ortaya konmuştu: İmparatorluk yetkililerinin hedefi, ticari etkinliklerin gelişimini kolaylaştırmaktı. Planlanmış geometrik çizgiler, "kentnin ekonomik ağırlığını artırmak amacıyla, yeni nüfus kalabalıklarının az çok keyfi biçimde iskân edilmesi siya-

13. Halep'in Cüdeyde semti (1/2000 ölçekli plandan, 5)

setine”⁵⁸ denk düşer gibidir. Bu örnek kuşkusuz oldukça istisnaidir ve böyle parsellemelerin gelişmesinin genellikle bireysel girişimlerin sonucu olduğunu ya da spekülasyon (satılık ya da kiralık evler yapımı) veya hayır işlerine yönelik dini bir kuruluş çerçevesinde atılmış adımlar niteliği taşıdığı varsayılabilir. Vakıf/habus belgelerinde sistematik bir tarama, arazi-deki arkeolojik araştırmalarla birleştirilirse, bu işlemlerden bazılarının gerçekleştiği koşulları kesin bir şekilde saptama olanağı doğacaktır. Şimdilik söyleyebileceğimiz, Osmanlı döneminin birçok Arap kentinde, “kentsel anarşi” hakkındaki klasik şemanın yeniden sorgulanmasını doğrulamaya yetecek kadar, örgütlü şehircilik izlerine rastlandığıdır. Büyük kentlerin çoğunu etkilemiş bir büyüme aşamasında, gelişim çoğunlukla yüzeyi sınırlı (incelediğimiz örnekler 2 ile 4 hektar arası) işlemler çerçevesinde, ama tartışılmaz olarak planlı biçimde gerçekleştirilmiştir.

Büyük Şehircilik: Vakıfların Rolü

Bu kent yayılmasının örgütlenişinde, Müslümanlığa özgü bir kurum olan vakıf, önemli bir rol oynamış gibidir. Vakfın (Kuzey Afrika’da *habus*

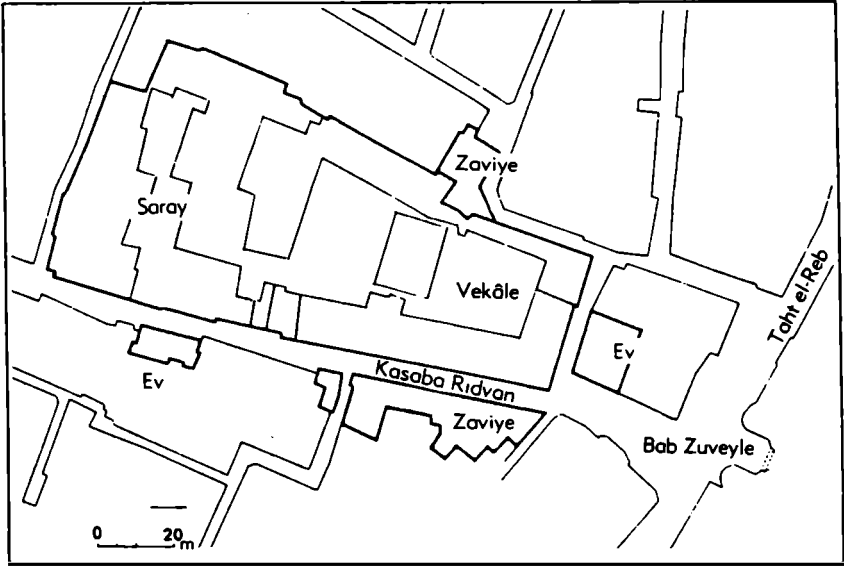
58 J.-C. David, “Urbanisation spontanée”, 17.

ismini almaktadır) genel ilkeleri iyi bilinmektedir: Dini bir eser ya da hayır işi yararına yapılan girişimler, gelirleri söz konusu eser ya da işe ayrılan sürekli ve satılamaz bir fon biçimini alıyordu. Bu gelirlerin ya tamamı hemen ilgili işe gidiyor, ya da fon, önce kısmen, kurucu tarafından belirlenen kişiler öldükten sonra ise tamamen esere harcanıyordu. Osmanlı döneminde vakıfların, bağışçıların dindar ve hayırsever niyetleri dışında kalan çeşitli nedenlerle de kullanıldığını biliyoruz. Çünkü dini hukukun miras konusundaki son derece sınırlayıcı hükümlerini boşa çıkarmak, fonun bölünmemesini sağlamak, haksız vergi ve soygunlardan korunmak olanağını veriyordu. Toprak ve gayri menkul mülkiyetlerinin toplamı içinde, vakıf hatırı sayılır oranda bir yer tutuyordu: 1920’de, Mısır’da, ekili arazinin sekizde birinin ve kentlerde 18.500 binanın vakıflara ait oldukları tahmin ediliyordu.⁵⁹ Cezayir’de 1830’dan önce, iki kutsal kent (Mekke ve Medine) yararına, *habus*’larda toplanmış mülklerin içinde 840 ev, 258 dükkân, 3 hamam, 11 fırın, vb yer alıyordu.⁶⁰ Kuruluşa gerekli gelirleri (bir anıtın bakımı, dini ya da hayırsever girişimler amacıyla) güvence altına almak için, kurucu (*vâkıf*), ekonomik amaçlı binaları, dükkânları, kervansarayları, evleri, hamamları vakıf haline getiriyor, bunların kiralanmasından da gerekli fonlar sağlanıyordu. Yönetim kolaylığı ve saygınlık gibi nedenlerle, bu binalar çoğunlukla satın alındıkları ya da kentin belirli bir kesiminde, bakımı söz konusu olan dini yapının yakınında sıfırdan inşa edildikleri için, büyük bir kent vakfı tüm bir mahalleyi ilgilendiren ve yeniden biçimlenmesine yol açabilen bir şehircilik olayı haline geliyordu. Özellikle Halep ve Kahire’de, XVI. ve XVII. yüzyıllardaki birçok büyük vakıf operasyonunda bu durum yaşandı.

İskender Paşa’nın (1555 ile 1558 arasında Mısır valisi) Kahire konusundaki girişimleri üstünde fazla durmamalıyız, çünkü bunların gerçekleştiği Bab el-Hark [M 9] civarındaki bölge XIX. yüzyılda öyle toptan değiştiği için İskender Paşa’nın yapılarının bütün izleri yok oldu: Bunların içinde, büyük bir caminin dışında, bir tekke, bir sebil, dükkânlar, çeşitli binalar (evler, kiralık yapılar) vardı. Öyle büyük bir külliye söz konusudur ki, o sırada tam gelişim içinde bulunan bu bölgenin çehresinin tamamen değiştiğini varsayabiliriz. Rıdvan Bey’in 1629 ile 1647 arasında komşu bir bölgede gerçekleştirdiği işlemleriyse oldukça kesin bir şekilde biliyoruz, çünkü vakıf belgelerinde söz edilen yapılar bugün hâlâ Bab Zuveyle’nin

59 André Raymond, “Les grands waqf et l’organisation de l’espace urbain à Alep et au Caire à l’époque ottomane (XVIe-XVIIe siècles)”, *BEO*, 31 (1979). A. Abdel Nour, *Introduction*, 189-192.

60 Albert Devoux, *Notice sur les corporations religieuses d’Alger*, Cezayir, 1912, 15.

14. Kahire’de Rıdvan Bey Vakfı.

güneyinde [M 6] ayakta dururlar. Görkemli kalıntıları günümüze taşımış bir sarayın etrafında üstü kısmen kapalı büyük bir çarşı (Kasaba Rıdvan) [N 6], kira amaçlı bir bina, bir kervansaray, iki zaviye, bir sebî (Şekil 14) bu yapılar içinde sayılabilirler. Eski Kahire’nin külliyesi içinde en hatırı sayılılarından biri olan bu eserin gerçekleştirilmesinin sonucu, mahallenin ve ulaşım yolunun 150 metrelik bir uzunluk boyunca yeniden elden geçirilmesi olmuştur. Rıdvan Bey vakfı operasyonu, 1550’lerde başlayan ve eski tabakhanelerin taşınmasıyla önemli bir adım atan bölge gelişimi içinde yerini bulmuştur. Yeniçeri subayı İbrahim Ağa’nın, Tebbane semtinde [OP 5] yine bir dizi vakıf çerçevesinde süren etkinlikleri (1632-1657 arasında), emirin onardığı Aksungur Camii’nin iki yanındaki bölgenin yeniden biçimlenmesine yol açmıştır.⁶¹

Halep’te, büyük *suk*’lar hattının güneyinde kalan bölgede gerçekleştirilen operasyon dizisi, daha da göze çarpıcı bir örnektir, çünkü toplam 10 hektarlık bir alan üzerinde yan yana gelen dört operasyon birbirini izlemiş ve bunların sonucu, *medine*’nin alanı yarım yüzyıldan kısa bir sürede iki katına çıkmıştır (Bkz. Şekil 9). Hüsrev Paşa’nın 1544’te yaptırdığı caminin [Q 16] etrafında gerçekleştirdiği ilk operasyon hakkında, mahallenin yapısı XIX. yüzyılda tamamen değiştiğinden, vakıf belgesinde söylenenler

61 A. Raymond, “Le Caire sous les Ottomans”, 46.

dışında bir şey bilmiyoruz: Anlaşılan bu girişim oldukça geniş bir alana yayılıyor (4 ya da 5 hektar) ve ekonomik yapılarla (*kayseriyye*, han) pek çok dükkân içeriyordu. Sonra gelen üç operasyonu ise iyi biliyoruz, çünkü bunlara ilişkin anıt-binalar hâlâ duruyor: Dukakinzade Mehmed Paşa Külliyesi, el-Adiliyye Camii (1555'te yapıldı) [Q 14] etrafında oluşturulmuştu ve dört çarşı (157 dükkân), üç büyük han (bunlardan biri olan el-Ulabiyye 5.550 m²'lik alanıyla Halep'in en geniş hanlarından biridir) içeriyordu; toplam alanı 3 hektardı. Muhammed Paşa Külliyesi'nde de ticari ve sinai amaçlı 937 işyeri vardı. Bunlardan, bizi ilgilendiren bölge içinde kalan, el-Gümrük Hanı [P 12], boyutları (0,6 hektar, 129 işyeri) ve yapıyla, dekorasyonunun kalitesi açısından olağanüstü bir binaydı. Yine aynı bölgede 344 dükkân içeren ve bir hektarlık alana yayılan iki güzel çarşı da bu vakfin içindeydi. 1583'teki son operasyon ise, en batıda kalan, bir cami [P 11], iki çarşı ve bir *kayseriyye* barındıran Behram Paşa Külliyesi'dir. 1544 ile 1583 arasında, art arda gerçekleştirilen bu dört operasyonun dikkat çekici yanları, anlayış birlikleri (hepsinde dini bir anıt vakıflarının kuruluş çekirdeğini oluşturmuştur), mimari yapımlarının genişliği ve uyumu, 120 m'ye 45 m'lik ölçüler içinde kalan ve kökenini antik kentin satranç tahtası bölümlenişinde bulan topografik düzenlemelerindeki kesinlik ve sanki en başından itibaren tüm gelişimlerine toptan bir yaklaşım egemen olmuş gibi her külliyenin bir öncekinin hemen batısında yer aldığı yerleşimin düzenliliğidir.⁶²

Tasarımında tek başına düşünülmüş, ama ilginçliğinden de bir şey yitirmemiş bir diğer örnek, İpşir Paşa'nın kuzey varoşunun içinde, Hristiyan Cüdeyde Mahallesi'nin sınırında kurduğu büyük külliye. Bu mahallenin XVI. ve XVII. yüzyıllardaki çarpıcı gelişimine daha önce de değinme fırsatı bulmuştuk. Daha önceleri bir *arsa*'nın (tahıl pazarı) bulunduğu 0,6 hektarlık açık bir alan üzerinde, İpşir Paşa 1653-1654'e doğru bir küçük cami, bir han, üç *kayseriyye*, bir kumaş boyama atölyesi (*masbaga*), bir kahve (donatımı çok lükstü), bir sebil ve dükkânlar yaptırdı.⁶³ Şehircilik açısından, bu külliyenin yapımı, kuzey varoşundaki bu kesimin gelişimini düzenli bir hale soktu, varoşun en dış uzantılarındaki konut alanlarına yokluğunu hissettikleri ekonomik etkinlik merkezini sağladı.

Bu büyük operasyonların tasarlanma ve gerçekleştirilme biçimleri hak-

62 Bu operasyonların incelenmesinde, doğal olarak J. Sauvaget'nin araştırmalarını kullanıyoruz (Alep, 216-217). Bkz. A. Raymond, "Les grands waqf", 114-117.

63 Bkz. A. Raymond, "Les grands waqf", 117-118. Daha derinlemesine bir açıklama için, Jean-Claude David ve Bruno Chauffert-Yvart, *Le waqf d'Ipshîr Pâchâ à Alep 1063-1653*, Şam, 1982.

kinda pek bir açıklık yoktur. Vakıfların, büyük boyutlu gayri menkul işlemlerinin yapılabilmesi için, uygun bir hukuksal çerçeve sunduklarını anlıyoruz. Vakfın denenmiş yapısı, İslam hukukunun şehircilik alanındaki boşluklarını örtmekte ve entegre işlemlere izin vermektedir. Ancak bütün bir mahalleyi etkileyebilen bu işlemlerin, kentlerin genel gelişimi içinde nasıl bir yer tuttıklarını bilmiyoruz. Halep'teki *medine* örneği aksini düşündürse de, bu büyük operasyonların kent düzeyinde bütünsel bir karar alınmadan gerçekleştiğini varsayıyoruz. Ancak büyük vakıfların, kent alanının biçimlenmesine ve kent genişlemesinin ifadesini bulduğu kent taşmalarının biraz uyumlu bir hal almalarına güçlü katkılarda bulundukları açıktır.

Sonuçlar

Gözlemlediğimiz “büyük ölçekli” kentsel düzenin bir anlamda kendiliğinden ayakta kaldığı, çok çeşitli düzeylerde (bir mahalleyi etkileyen parsellemelerden kent ölçeğindeki vakıf operasyonlarına kadar) yapılan bireysel girişimlere dayalı bir gelişimin uyumunu sağlayan “doğal” denge etkenleri sayesinde dayanabildiği izlenimimiz, belki de kentlerin yönetim koşulları hakkındaki cahilliğimizin sonucundan başka bir şey değildir.

Aslında büyük şehircilik kararları alınmıştır: Bunların en anlamlılarından biri, tabakhanelerin, gelişimin eski yerlerinin korunmasına olanak tanımadığı ve merkezden uzağa taşınmalarını dayattığı kentlerde, yerlerinin değiştirilmesi karardır. Elimizdeki kaynaklar bu kararın Halep'te (1570'e doğru) ve Kahire'de (1600'e doğru) kimden çıktığını belirtmemekle birlikte, Tunus'ta (1770'e doğru) girişimin doğrudan beyden geldiğini biliyoruz. Halep'te ya da Kahire'de bir paşanın, hatta doğrudan merkezi hükümetin bu sorumluluğu üstlendiklerini varsaymak çok hatalı olmaz, çünkü bu makamların şehircilik alanında başka koşullarda oynadıkları rol hakkında belli bilgilere sahibiz.⁶⁴

Kentlerdeki merkezden denetimin, yerel yetkililerin (özellikle kadılının) ve halk gruplarının günlük etkinliklerinin ve bireysel girişimlerin bu bileşkesi, kentlerin iç uyumlarını korumalarını ve tamamen kendiliğinden bir evrime dayansaydı, gerçek bir kentsel anarşiye, yani kentlerin giderek felç olmasına yol açması gereken bir gelişmenin sonuçlarını denetleyebilmelerini sağladı.

64 İmparatorluk makamlarının Halep şehrine yönelik müdahaleleri hakkında, evamir-i sultaniye'lerdeki verilere bkz.

EKONOMİK ETKİNLİKLER

Ekonomik etkinlikler, büyük Arap kentlerinin örgütlenmesinde temel bir rol oynadılar. Kent yapısı üstünde ağırlıklı ve belirleyici etkileri, coğrafi konumları gereği dönemin ana ticaret eksenleri üzerinde yer alan metropollerde, örneğin Kahire ve Halep'te daha da açık biçimde ortaya çıkmaktadır.

İncelediğimiz dönemdeki Arap dünyasına baktığımızda, bu alanda görece bir durgunluğun bütüne egemen olduğunu görürüz. Sınai etkinliklerde yeni buluş pek yoktur ve bir dizi sektörde üretim kalitesi gerilemektedir: Memluk dönemi ile Osmanlı dönemi lüks maddeleri arasındaki bir karşılaştırma, sanatçıların özgün esin güçleri ve uygulamanın inceliği anlamında tartışılmaz bir gerilemeyi göstermektedir; önceden çok ünlenmiş Kahire, Şam ya da Musul gibi merkezlerde, üretim bayağılaşmaktadır. Ama tam bir yozlaşmadan söz etmek fazla abartılı olur: Uyuşma (*ankylose*) kuşkusuz yavaş yavaş ilerlemiş, Osmanlı döneminin bazı üretim dalları ilgi uyandırmayı sürdürmüşlerdir. Sadece seramikle (Osmanlıların bu alandaki başarıları önceden de biliniyordu) kalmayan bu üretimlerin içinde, madeni eşyaları da sayabiliriz (bu konuda bir yeniden değerlendirme sürmektedir).¹

Nicelik düzeyinde ilerlemelere karşın, ticari etkinlik rutine girmiştir ve çok geniş bir ticari alana, bazı temel ürünlere egemen olan büyük Arap tacirleri, bu denetimin doğal sonucu olması gereken ticari avantajları yine

1 Bu üretimin ilginçliği kısa süre önce yapılan sergilerde ve bunların sonucunda çıkarılan kataloglarda ortaya kondu: Yanni Petsopoulos (der.), *Tulips, Arabesques and Turbans*, New York, 1982; J. M. Rogers, *Islamic Art and Design 1500-1700*, Londra, 1983.

de sağlayamamaktadırlar: Kahire'nin güçlü kahve tüccarları, Kızıldeniz'de Cidde'nin ötesine geçmeyi hor görüyorlardı, oysa buradaki deniz trafiği Avrupalılara tamamen kapalıydı; Akdeniz'de Batılı denizcilerin tekeli vardı ve örneğin İskenderiye'nin yerli tüccarları, imparatorluğun diğer eyaletleriyle ticaretlerini sürdürmek için, Marsilyalı kervancılara başvuruyorlardı.²

Bu durgunluğu açıklayan birçok neden vardır: Makul bir kârla yetinin aşırı rekabeti reddetme konusundaki genel eğilim, kapalı topluluklar (loncalar) ve sıkışık bir coğrafi çerçeve (çarşı) içinde yaşama alışkanlığının bu eğilimi güçlendirmesi. Teknik buluşlara açık olmama, bilerek yok sayılan dış dünyaya üstün tutulması alışkanlık halini almış bir evren içine kapanma eğilimi: “Çökerken bile ürkütücü bir engel oluşturan Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücü tarafından korunan İslam halkları, modern zamanların şafağına dek, kendi uygarlıklarının tüm diğerlerinden çok ileri olduğuna ve bu durumun hep süreceğine olan inançlarından... keyif almayı sürdürdüler.”³ Araplar, deyim yerindeyse, ellerini uzatsalar ulaşabilecekleri teknik buluşları bu nedenle ihmal ettiler: Örneğin Halep'in bazı bölgelerine matbaa 1702'de Hristiyanlar tarafından sokuldu, ama XIX. yüzyıl başına dek buna hiç önem verilmedi.

Bununla birlikte, tüm yenilikler de reddedilmemişti. Yaşam biçimlerinde gerçek bir devrim yaratan yeni malların hızla yayılması bunu göstermektedir. Mısır'a XVI. yüzyılın ilk on yılında giren kahve, ancak çok sonrakı tarihlerde teslim bayrağını çeken sert dini makamların tüm hoşnutsuzluğuna karşın, kendini kabul ettirdi: Evliya Çelebi 1650'ye doğru Kahire'de 643 kahvehane saymıştı ve XVIII. yüzyıl sonunda, *Description de l'Égypte* bu sayıyı 1.200 olarak tahmin ediyordu. Bu yeni buluşma yeriyle birlikte, yepyeni bir toplumsal ilişkiler anlayışı ve uzun vadede, o zamana dek cami ya da hamamın sağladığı ilişkiler üzerine dayalı kolektif yaşamın yeni bir örgütlenmesi ortaya çıkıyordu. Çok geç gelen tütünün başarısı da çarpıcıydı. Öyle hızlı yayıldı ki, çok önemli bir etkinlik halini aldı: Çekmelik enfiye tüccarları, enfiyelik yaprak tütün tüccarları, perakende tütün (içmelik) satıcıları, tütün ve enfiye satıcıları olmak üzere 1801'de, Kahire, Bulak, Ciza ve Eski Kahire'de beş lonca bu işle uğraşıyordu. Bunlara çubuk yapımı (çubuk ağacı delicileri, çubuk lülesi esnafı, çubuk temizleme iplerinin üreticileri, çubuk temizleyicileri) ve satışıyla uğraşan beş loncayı da eklemek gerekir. Bu meslek türeyişi, hem zevklerdeki esnekliği, hem de taşlaşmış diye nitelenmesine alışılmış bir meslek örgütlenmesinin yeni

2 D. Panzac, “Affréteurs ottomans”.

3 Bernard Lewis, *Comment l'Islam a découvert l'Europe?*, Paris, 1984, 287.

koşullara uyum yeteneğini göstermesi açısından anlamlıdır. Ancak Arap dünyasının genelde, L. Valensi'nin Mağrip'i tanımlarken kullandığı deyimle, "rölanti"de yaşadığı doğrudur.⁴

Ekonomik örgütlenmenin ikinci çarpıcı niteliği, zanaat faaliyetlerinin ticari faaliyetlere oranla zayıflığıdır. Bunun başlıca nedeni, kuşkusuz geri teknik düzey, düşük üretim gücü ve üretimdeki düşük verimdir. Buna karşılık Arap ülkeleri, Afrika ve Asya'ya doğrudan ulaşan ve en çok kullanılan yolların üstündeki yerlerinden ötürü bir tür konum rantından yararlanıyorlardı. Büyük keşifler sonucu ticari akışların yön değiştirmesine karşın, kıtasal anayollar önemlerini korudular. Denetimleri kısmen Batılıların ellerine geçen geleneksel mallara (baharat ve Doğu kumaşları), Mısır'ın ticari refahının dayanaklarından birini oluşturan yeni bir ürünün, kahvenin eklenmesi bu durumu pekiştirdi. Ticari etkinliklerdeki bu üstünlük, daha çok Osmanlı döneminde güçlenen geleneksel bir olaydı. Nedenleri, zanaattaki durgunluk ve Avrupa'yla gelişen ticari ilişkilerin yerel ticarete atılıma yol açmasıydı. Bu durum coğrafi ifadesini, büyük dış ticaretin Arap kentlerinde merkezileşmesinde buldu.

Geleneksel mal akışının yönünü değiştiren ya da yerli ürünlerle rekabete giren yeni mallar getiren Avrupa'nın bu ticari sızmasının etkisiyle, XVIII. yüzyıl başından itibaren bu ekonomide sarsıntılar yaşanmaya başladı. Mısır'ın büyük kahve ticaretindeki zayıflama bu açıdan çok karakteristiktir. Yaklaşık bir yüzyıl boyunca Mısır ekonomisinin "motoru" olan bu ticaret, önce Avrupa, sonra Doğu, hatta Mısır pazarlarında kendisiyle rekabete giren ve Avrupa'nın denetimindeki adalarda üretilen kahve nedeniyle geriledi. 1740'tan sonra yoksul sınıflar geniş ölçüde daha kalitesiz ama çok daha ucuz Antil kahvesini tüketmeye başlamışlardı. XVIII. yüzyıl sonuna doğru, Kahire'nin büyük tüccarlar grubu maddi gücünün bir bölümünü yitirmişti.⁵ "Damar sertliğine uğramış" Müslüman dünyanın karşısında Avrupa'nın ilerleyişi, Halep'teki kuvvet dengelerinde değişikliğe yol açtı: "XVIII. yüzyıl başından itibaren" diye yazıyor J. Sauvaget, "Doğu Akdeniz (Avrupa için) bir tür sömürgeci başka bir şey değildi: hammadde kaynağı ve kendi sanayi ürünleri için pazar... Batı mallarının akını karşısında, Doğulu zanaatkârlar artık tamamen aşılmış geleneksel yöntemlerini terk etmeye mahkûmdurlar... Onlar artık ithal mallarının

4 Lucette Valensi, *Le Maghreb*, 93.

5 André Raymond, "L'impact de la pénétration européenne sur l'économie de l'Égypte au XVIIIe siècle", *Annales Islamologiques*, 18 (1982), 223-225. Kahve sorunu hakkında *Le café en Méditerranée*, Aix-en-Provence, 1981'de yayımlanmış iki makale: M. Courdurié, "Du café du Yémen au café des Antilles" ve A. Raymond, "Les problèmes du café en Égypte au XVIIIe siècle".

basit araçları haline gelmişlerdir.” Bu değişim, Avrupa kaynaklı ticaretin yerel pazara girişini kolaylaştıran simsarlar olarak bu pazarda giderek etkinleşen azınlık toplulukların (Yahudiler, yerli Hristiyanlar) oynadıkları rolün önem kazanmasını da beraberinde getirdi.⁶ Büyük ticaret, Kuzey Afrika’da ekonomik açıdan öne geçmiş Avrupa’nın “Truva atı” gibiydi: “Levanten ticaret ağlarındaki değişiklik ve Avrupa sanayiinin rekabeti” Mağrip’teki kent etkinliklerini sekteye uğratacak ve Mağrip’in siyasi boyunu eğişinin zeminini hazırlayacaktı.⁷ Ancak XVIII. yüzyılda bu değişimler henüz yeni yeni uç veriyordu. Gerçek bunalım her yerde bir sonraki yüzyılda ortaya çıkacaktır.

MERKEZİ EKONOMİK BÖLGELER

Merkezi Noktalar

Merkezi ekonomik bölgelerin, ekonomik zorunlulukların belirleyici bir rol oynadığı mekânsal bir hiyerarşiye göre düzenlendiklerini daha önce görmüştük: Etkinlikler, birbirlerine göre önemlerini yaklaşık olarak yansıtan bir düzene göre, merkezden başlayarak sıralanıyorlar, en gözde meslekler merkeze en yakın yerde bulunuyorlardı (asil meslekler böylece ödüllendirilmiş oluyordu).⁸

Sıkça belirttiğimiz gibi, büyük cami görünür merkez rolündeydi ve kuyumcular çarşısı (*suk el-saga*) -aynı zamanda para değişim yeri olduğundan büyük dış ticarete belirleyici önemi vardı-, ithal kumaş (Doğu’dan ya da Avrupa’dan) ticareti gibi temel etkinlikler genellikle buranın yakınındaydı.⁹ Kuyumcular çarşısının merkez camiye bitişik olduğu Halep, Şam ve Cezayir’deki durum böyledir. Ancak başka yerlerde, pazarların merkez noktası olan kuyumcular çarşısı camiye daha dolaylı yoldan bağlanıyordu: Bağdat, Tunus ve özellikle de “*Saga*”nın el-Halili Hanı karşısında yer aldığı Kahire bu duruma örnektir. Musul’da çarşılar semtinin yerinin değişmesi, pazarların içinde yer aldığı üçgenin tepe noktasındaki “*Saga*”nın büyük camiden kopmasına yol açmıştı.

İkinci merkezi noktayı, geleneksel olarak *kayseriyye* oluştururdu. Girişleri kapılarla örtülen bu yapıda, en kıymetli mallar (özellikle kumaşlar) satılırdı. Fas “*Kisariyye*”si bu türün en karakteristik örneğidir: Birbirlerini dik açılarla kesen, tüm çıkışlarında geceleri örtülen kapılar bulunan bu pa-

6 J. Sauvaget, *Alep*, 191-206-207.

7 L. Valensi, *Le Maghreb*, 83.

8 X. de Planhol, “Forces économiques”, 234.

9 L. Massignon, *Mission*, II, 92.

raley sokaklar bütünü içinde, en gözde ticaret dalları (kuyumcular, ıtriyatçı-
lar, mum tüccarları, desenli kumaş satıcıları) Mulay İdris Camii'nin göl-
gesinde toplanmışlardı. Afrikalı Léon XVI. yüzyıl başında şöyle yazıyor:
"Bu çarşı, toplam on iki kapısı bulunan duvarlarla çevrili, küçük bir kent
gibidir... Çarşı on beş bölüme ayrılmıştır."¹⁰ Kahire'de Halili Hanı adı
verilen ve bir bölümü Memluk döneminin son yıllarında, Sultan el-Gavri
zamanında (hanın iki kapısında 1511 tarihi bulunmaktadır) inşa edilen
kervansaraylar ve *suk*'lar kompleksinin pek çok özelliği, örneğin büyük ti-
carette, özellikle kumaş ve baharat ticaretlerinde oynadığı rol, aynı za-
manda yapısı ve göreceli kapalılığı da (*Description*'daki plana göre sadece
iki girişi vardır) bir *kayseriyye* olduğunu düşündürmektedir. Bağdat'taki
pazarlar semtinin merkezinde de bir *kayseriyye* bulunuyordu, Suk el-Kay-
seriyye'nin (bugün Suk el-Hiyyes) karşısındaki Han el- Kayseriyye saye-
sinde ismi günümüze dek sürüp gelmiştir.¹¹

İmparatorluk yetkilileri, uluslararası ticaretin yoğunlaştığı bu tür yapı-
ların kurulmasıyla yakından ilgilenmişlerdir: Bunlara bedesten denirdi
(bez, kumaş satılan yer anlamına *bezzistan* sözcüğünün bozulmasıyla tü-
retilmiştir). İstanbul'da iki bedesten vardı. On beş kubbeli olan birincisi,
XV. yüzyıl ortasında yapılmıştı. XVI. yüzyılda dar gelmeye başlayınca, bir
ikincisi (yirmi kubbeli) inşa edildi. İkinci bedesten özellikle ipek ticaretin-
de uzmanlaşmıştı. İmparatorluk merkezlerinin çoğunda bir beðesten var-
dı.¹² Birçok Arap başkentinde de var oldukları doğrulanmaktadır. Belki
de kimi yerlerde, *kayseriyye*'lere, büyük Türk şehirlerinde inşa edilen yapı-
ları çağrıştırmak üzere, sonradan bedesten adı verilmiştir. Kahire'deki el-
Halili Hanına da sık sık böyle denir (Arapça versiyonu ile: *bâzestân*) ve bu
sebepsiz değildir; çünkü bu bina Türk tüccarlar tarafından yaptırılmış
(XIX. yüzyıla dek onların belli başlı etkinlik merkezi olmuştur) ve yapı-
mcıları o dönemde Anadolu ve İstanbul'da görülen bedestenlerden esinlen-
me olanağı bulmuşlardır. Halep'te Büyük Cami'nin hemen yanındaki
"*bâleştân*", belki de eski *kayseriyye*'ye verilen yeni bir isimden başka bir
şey değildi.¹³ Ama Osmanlılar döneminde birçok bedesten yaptırıldığını

10 R. Le Tourneau, *Fès*, 371-376. Léon l'Africain, *Description de l'Afrique*, II, 198.

11 H. el-Cenabi, *Der Suq*, harita 2.

12 Eleanor Sims, "Markets and Caravanserais", G. Michell (der.), *Architecture of the Islamic World*, New York, 1978, 109. Türk topraklarındaki bedestenler hakkında bkz. Halil İnalçık, "The Hub of the City: the Bedestan of Istanbul", *International Journal of Turkish Studies*, 1 (1979-1980); ve K. Kreiser, "Bedesten-Bauten in Osmanischen Reich", *Istanbuler Mitteilungen*, 29 (1979).

13 J. Sauvaget, *Alep*, 221.

biliyoruz. Cezayir “*bedestân*”ı, 1583’ten az önce, pazarlar bölgesinin göbeğinde inşa edilmiştir: Köleler ve ganimetler, yani korsan savaşlarının ürünleri burada satılıyordu. Cezayir’de ayrıca bir de “*kıssariye*” vardı.¹⁴ Şam’da Büyük Cami ve Kuyumcular Çarşısı’nın hemen yakınındaki bedesten, pazar semtinin merkeziydi. Murad Paşa tarafından 1596’ya doğru yaptırılan ilk bina, eski bedesten (Bedestan el-Kadim), daha sonra çarşı oldu. Birkaç yıl sonra, 1608’e doğru, Murad Paşa, görünüşü Osmanlı bedestenlerini hatırlatan, bir *bezzâzistân* (ya da *bâzistân*) yaptırdı: Güçlü sütunların üzerinde yükselmiş, dokuz kubbeli, havuzlu bir avlusu olan ve dört kapıdan girilebilen, içindeki 61 dükkân kumaş tüccarlarına, bir tanesi de lonca şeyhine (*şeyh el-bezzâzin*) ayrılmış bir bina.¹⁵

Etkinliklerin Yerleşimi

Baharat tüccarları (*attarin*), kumaş tüccarları ve Osmanlı döneminde bunlara eklenen kahve tüccarları, merkeze en yakın konumdaydılar. Çok pahalı ve uluslararası ticarete ilişkin mallara yönelik etkinliklerin böyle bir yer almaları da mantıklıydı. Pazarlarda alınıp satılan malların paketlenmesindeki öneminden olsa gerek, Halep’te urgancılar çarşısı (Suk el-Hibal) pazarların merkezinde, Büyük Cami’nin hemen yanındaydı.

L. Massignon, çarşıların ve mesleklerin örgütlenişi üzerine yaptığı incelemelerde, meslek loncaları arasındaki yer dağılımının değişmezliğine dikkat çekerken, bunun başlıca nedeni olarak tekniklerdeki durgunluğu gösterir.¹⁶ Örneğin evrimini yedi yüzyıl boyunca ayrıntılarıyla izleyebildiğimiz Kahire çarşılarının yerleşimi, büyük Kasaba Caddesi boyunca şaşırtıcı bir süreklilik göstermektedir: Makrizi’den (XV. yüzyıl başı) *Description de l’Égypte*’e (1800’e doğru), Kuyumcular Çarşısı (*Sağa*) [I 6] ya da Tornacılar Çarşısı (*Harratin*) [K 6] kesinlikle aynı yerde kalmışlardır; ipek tüccarları yüz metreden az bir yer değişimi geçirmişlerdir (Suk el-Haririyyin’den [XV. yüzyıl] Tarbiya el-Haririyyin’e [XVIII. yüzyıl] [K 6]). Ancak bazı ayrıntıların yeniden gözden geçirilmesi, kimi mesleklerin gerileyip diğerlerinin yükseldiklerini, bu arada yeni etkinliklerin belirdiğini ortaya koymaktadır. Kürkçülerin çok merkezi bir konumdan (Makrizi’ye göre, Suk el-Farrain K 6’da) güney bölgesinde bir yere kaymaları (iki el-Farrain *rekâle*’si, 34 P 5 ve 104 P 7’de), kürkün siyasi ve askeri rütbelerde yükselmeyi simgelediği Memluk döneminden Osmanlı dönemine ge-

14 Albert Devoulx, *Édifices religieux de l’Ancien Alger*, Cezayir, 1870, 140; G. Colin, *Corpus des inscriptions*, 79.

15 J. P. Pascual, *Damas*, 109-110.

16 L. Massignon, *Mission*, II, 90.

çildiğinde, bu ticaretin önemini yitirdiğini ifade etmektedir. Buna karşılık, uluslararası ticarete çok daha yakın bir zamanda girse de önemli bir malın, örneğin kahvenin ticareti hemen kentin merkezine yerleşmiştir: Kahve alışverişinin yapıldığı 62 han ve *vekâle*, merkez mahallesinin hemen ortasıydı (el-Halili Hanı'nda 14 [I 5], Hamzavi [K 6] ile el-Azhar Camii arasında 21 tane).

Merkezi bölgelerin sınırlarını belirlemek kolaydır: Bir konuda uzmanlaşmış çarşıların ve dış ticaretin döndüğü kervansarayların aşırı yoğun biçimde bulundukları bölgeyi çevrelerler. Metropolitinin ekonomik gücü diğer büyük Arap kentleriyle kıyaslanamayacak denli gelişkin olan Kahire'de, 58 hektarlık merkezi bölgede 58 *suk* (tüm kentte toplam 144) ve 229 han ile *vekâle* (bütün kentte toplam 348) yer alıyordu. Üç büyük çarşı kümesi (Guriyye ve Hamzavi [K 6], Cemaliyye [G 6], el-Halili Hanı [I 5]) kentin ekonomik etkinliklerinin özünü, özellikle de baharat, kahve ve kumaş ticaretini tekellerine almışlardı. 1776 ile 1798 arasında benim saptayabildiğim tüccar ve zanaatkarların %28,5'inin burada dükkânı vardı ve onların mirasları, incelenen toplam mirasların %48,4'ünü oluşturuyordu. Bu bölgeye egemen olan canlılık, XIV. yüzyılın bir Arap gezgini ile bir XIX. yüzyıl Avrupa gezgini tarafından aynı şaşkınlıkla anlatılmıştı. Makrizi, Muhammed el-Kereki'nin 1390'daki hayranlığını şöyle naklediyor: Beyn el-Kasreyn Meydanı'na (Kasaba'nın merkez bölümü, H 6) ilk girdiğimde, ardı arkası kesilmeyen insan akışı karşısında, ya bir düğün alayı ya da büyük bir cenaze töreni izlediğimi sandım... Akşamları Beyn el-Kasreyn'de yürüyen oğlan çocukların ve kadınların ardına takılan adamlar olduğunu duydum. Emellerine, kalabalık ve herkesin sadece kendi keyfiyle ilgilenmesi yüzünden kimse farkına varmadan, yürürken nail oluyorlarmış." Ampère ise 1844'te Kahire'deki kalabalığı şöyle anlatıyordu: "Hiçbir şey Kahire sokaklarının görüntüsünden daha canlı olamaz. Otuz bin kişinin hızlı hızlı yürüdüğünü, ya da eşeklerin üstünde dört nala gittiğini düşünün... Bu girdap kısa sürede sizi alır götürür. Eşekçilerin ve yoldan geçenlerin haykırışlarıyla sağırlaşır, kadınları ve çocukları ezmemeve dikkat ederken, her dakika sizi sarıp örseleyen kalabalığın ortasında elbisenizden ya da vücudunuzdan parçalar bırakmamaya çalışırsınız. Yabancı birisi, bu kentte sürekli endişe içinde yaşar."¹⁷

Bu kadar yoğun ve geniş olmamakla birlikte, diğer büyük Arap kentlerinin merkezleri de aynı ölçüde etkileyiciydi. Halep'in *medine* bölgesi (10,6 hektar) 31 çarşı (kentteki toplam 56) ve 19 kervansaray (toplam

17 Makrizi'nin metnini alıntılayan A. Raymond ve G. Wiet, *Les marchés du Caire*, 221. J. J. Ampère, *Voyage en Égypte et en Nubie*, Paris, 1881, 136.

53) barındırıyordu. Uluslararası büyük kumaş ve baharat ticareti burada yoğunlaşmıştı (Bkz. Şekil 9). Ayrıca Avrupalı tüccarlar da temsilcilik haline getirdikleri bu bölge hanlarında kalıyorlardı. Üç yüzyıldan fazla bir süreye yayılan büyük yenileme çalışmaları, siteye “uyumlu anıtsal bir bütünlük görüntüsü” kazandırdı. “Yeni *suk*’ların ve büyük hanların mimari güzelliği, ticarete ayrılmış alanın genişliği, bütünüün amaçlarına tam uyulanmış çeşitli parçalarından kaynaklanan birlik duygusu bu görüntüye katkıda bulunuyordu.”¹⁸

Mimari bütünlükleri bu denli belirgin olmasa da, Şam’ın (8,7 hektar üzerinde kentin toplam 44 *suk*’undan 17’si, 57 hanından 27’si), Bağdat’ın (11,8 hektar: 51 *suk*’tan 31’i, 44 handan 35’i), Musul’un (10,3 hektar) ekonomik merkezleri de, Halep’inkiyle kıyaslanabilir yoğunlaşmalar göstermektedirler. Tunus’ta Büyük Cami’den 100 metre uzaklıkta, 6 hektarlık bir alana yayılan merkez bölgede, 22 *suk* bulunuyor, tüm temel etkinlikler burada yer alıyordu: Baharat tüccarlarının çarşısı [J 6], Türk Çarşısı [J 6], Kuyumcular Çarşısı [K 6], şeşya esnafının çarşısı [I 6], kölelerin satıldığı *Suk el-Birke* [J 5], vb. Sadece Cezayir, 1,1 hektarlık ve 15 çarşı içeren (toplam 40) merkeziyle, bu açıdan daha ikincil bir kent izlenimi uyandırmaktadır.

Merkezlerin dış görüntüsü, doğuşlarını belirlemiş tarihsel koşullara olduğu kadar, içinde geliştikleri koşullara da bağlıydı. Lineer yerleşim, kuruluşu antik çağa dayanan Halep’te olduğu kadar, Arap döneminin ürünü Kahire’de de çarpıcıdır. Halep’teki *suk*’lar hattı, J. Sauvaget’nin anlattığı süreçte, antik çağın “sütunlu” sokağının yerini almıştı: Kale yakınındaki Bab Antakiye’den [O 8] başlayıp 800 metre kadar sürüyordu; zaman zaman iki hatta üç şeritli bir yol haline geliyor ve ana yöne (batı-doğu) dikey uzantılar, kentin Helenistik kökenlerinden kaynaklanan “ızgara” düzeni içinde gerçekleşiyorlardı. Kahire’nin ekonomik merkezinin yapısı, Fatımi dönemindeki kuruluşu sırasında saptanmıştı: Beyn el-Kasreyn’deki (“iki saray arası”) geniş meydana açılan ana cadde (Kasaba), Eyyubilerin bu sarayları terk etmesinden sonra, Bab el-Fütuh [E 6] ile Bab Zuveyle [M 6] arasında uzanan 1.600 metrelik, çok uzun bir çarşıya dönüşmüştü. Daha sonra, ekonomik etkinlikler bu ana eksene bağlı yollara doğru taşınmış ve Kasaba’ya dikey ya da paralel sokaklara yerleşmişti: doğuda Cemaliyye [G 6], kuzeybatıda Mercuş (halk dilinde Emir el-Cüiyyuş) [F 6], batıda Bundukaniyyin [I 7]. Ancak bu yayılma, merkez bölgenin lineer görüntüsünü değiştirmemişti.

Diğer kentlerde, merkez bölge çoğunlukla bir ızgara biçiminde kesişen

sokaklar ağı halindeydi. Bu biçim içinde kimi antik etkiler de sezilmiyor değildi. Örneğin Tunus'ta Büyük Cami'yi çevreleyen çarşıların neredeyse birbirlerine tam dikey yerleşimlerdeki düzenlilik çarpıcıdır. Büyük çarşılar semtinin, batı-doğu yönündeki iki büyük eksene, Suk el-Berid [F 3] (eskiden bir Roma tapınağı olan Büyük Cami'nin kapısına kadar gelmektedir) ve "Düz Sokak"a [G 5] (eski Roma *decumanus*'u) dikey sokaklar biçiminde geliştiği Şam'da da aynı etki görülmektedir. Ama Bağdat gibi tümüyle Arap ürünü olan bir kentte de, el-Vezir Camii ile [K 18] (Dicle üzerindeki köprüye giden sokak boyunca) Mercaniyye Camii [M 22] arasında kalan bölgede, tamamen benzer bir yerleşim gözlenmektedir. Cezayir'in merkezinde, el-Cedid [F 8] ve el-Seyyida [F 7] camileri arasında, *suk*'lar birbirlerini aşağı yukarı diklemesine kesen bir plan içinde öylesine sınırlı bir alana dizilmişlerdi ki, kapılara özellikle de kentin ana çıkışı olan Bab Azzun'a [B 8] doğru giden sokaklar boyunca uzantılar gelişmişti.

Musul'un ekonomik merkezinin olağandışı topografik yapısı, tepesi Saga (kuyumcular çarşısı), tabanı Dicle kıyısı olan bir üçgen görüntüsü, ana çarşı olan Suk Bab el-Saray'dan kuzeydoğuya, yani nehre doğru yayılan *suk*'lar ve *kayseriyye*'ler düzenini açıklamaktadır. Böylesine az bulunur bir yerleşimi tam anlayabilmek için, bu bölgenin gelişim tarihini (özellikle de *suk* ve kervansarayların yapım tarihlerini) derinlemesine bilmek gerekir.

İŞYERLERİ: DÜKKÂNLAR, ÇARŞILAR VE KERVANSARAYLAR

Dükkânlar

Dükkânlar (*hânût*), ortaçağdan modern döneme gelinceye değin pek değişmeyen ve Fas'tan Bağdat'a kadar her yerde benzer biçimlerine rastlanan türdendi. Sauvaget'nin Zengi dönemindeki Halep, Lane'in Osmanlı Kahire'si ya da Le Tourneau'nun bu yüzyıl başındaki Fas için yaptıkları tasvirler, büyük Arap kentlerinin geleneksel mahallelerinin çoğunda hâlâ görünenlerle uyum içindedir.¹⁹ Lane'in anlatımıyla, altı ya da yedi ayak yüksekliğinde, üç ya da dört ayak genişliğinde (bir ayak: 33 cm- ç.n.), bazen arkasında depo olarak kullanılan ikinci bir bölme daha bulunan (bu bölme, çoğunlukla Cezayir'deki "aluvi"ler gibi bir üst kat şeklindedir), küçük kare bir mekân. Dükkânın tabanı genellikle sokak düzeyinden iki ya da üç ayak yukarıdaydı ve cephesinin önüne taş ve tuğladan yapılmış bir sekiyle dışarıya uzanıyordu. Dükkân, geceleri tahta kepenklerle örtü-

19 Dükkânların anlatımı için bkz. R. Le Tourneau, *Fès*, 315-316; Paul Eudel, *L'orfèvrerie algérienne et tunisienne*, Cezayir, 1902, 70; Edward Lane, *The Modern Egyptians*, Londra, 1954, 322-324; J. Sauvaget, *Alep*, 120-121.

luyordu: Kepengin üst bölümü yukarı kalktığında bir saçak oluşturuyor, alt kapak ya da kepenkler ise tezgâh biçimine giriyordu. Dükkânla yaslandığı binanın geri kalanı arasında genellikle bir bağlantı bulunmazdı. Esnaf normal koşullarda çarşıda oturmuyordu: İşgünü bitince, gerçekten sağlam olmaktan çok görsel bir nitelik taşıyan bir demir çubuk ya da sürgü sistemiyle dükkânını kapatıp evine gidiyordu. Zaten çarşılar geceleri korunuyordu. Esnaf dükkânında sadece hemen satabileceği kadar mal bırakıyor, stoklarının geri kalanını genellikle yakındaki bir kervansarayda bulunan deposunda (Kahire’de *hâsıl*) saklıyordu. Dükkânın döşenişi çok sadeydi: bir hasır, bir halı, birkaç minder. Esnaf sekinin üstünde oturur, içilen kahvelerle uzayan pazarlıkların müşterileri de buralara yerleşebilirlerdi. Sokağa taşan bu sekiler, ulaşımın önünde ciddi bir engelci. Diğer yandan, karışıklık dönemlerinde asiler tarafından barikat yapmak için kullanıldıkları da oluyordu.²⁰ Bu nedenle yetkili makamlar hem yer kaplayan, hem de tehlike oluşturan bu sekileri genellikle kaldırma yoluna gittiler. Tunus’ta Mart 1800’de ticaret yapılan sokaklarda gidiş-gelişi kolaylaştırma gerekçesiyle Hammuda Bey bu kararı aldı, ancak esnaf kendisine karşı çıktı. Bunların başvurdukları kimi müftülerse, kamu çıkarının yanında tavır aldılar. Yine 1800’de Fransız işgalcilerinin Kahire’deki hedefleri stratejikti: Bu operasyonu bitirmeye zaman bulamadılar (daha sonra Mehmed Ali bu işi sonuçlandıracaktır), ama yaptıkları kadarı bile esnaf açısından sıkıntı yaratmaya yetti; Ceberti’nin canlı ifadesiyle, dükkân sahipleri “sıçanların deliklerine girmeleri” gibi, dükkânlarına tıklamak zorunda kaldılar.²¹

Böylesine bir sadelik, dükkân inşaatlarının genellikle kolayca gerçekleştirilmesini de açıklamaktadır. Vakıf belgeleri kimi zaman seri halinde yapılmış yüzlerce dükkândan söz etmektedirler: 1574’te Halep’te kurulan Muhammed Paşa vakfında 344 dükkân barındıran iki çarşı bulunuyordu. Bu esneklik, basitçe yan yana sıralanan dükkân dizileri yoluyla yeni *suk*’lar oluşturulması, ticari merkezlerin gelişimini kolaylaştırıyordu. Dükkân fiyatları pek yüksek değildi: Emir Laşin Kâşif, Kahire’de Sultan Hasan Medresesi yakınındaki 20 dükkânı, 1750’de toplam 33.580 para, yani dükkân başına 1679 paraya inşa etti (o dönemde bir marangozun yıllık kazancının üçte biri). Genellikle aylık ödenen kiralarda düşüktür.

Büyük kentlerdeki dükkân sayısı, doğal olarak, ekonomik etkinliklere bağlıydı. 1729’da dükkân başına bir “zincirli altın” vergi alındığını ve toplam 20.000 altın toplandığını belirten elçi Truilhard’a inanacak olur-

20 Örneğin Şam’da 1748’de (Budeyri, *Havadis*, 118), ya da Kahire’de 1798 ve 1800’de (Ceberti, *Acâib*, III, 25, 92) saptandığı gibi.

21 İbn Ebi el-Diyaf, *İthaf*, III, 34. Ceberti, *Acâib*, III, 161.

sak, Kahire'deki dükkân sayısı bu toplama yakın olmalıydı: Şam'a (1871'de 6.606 dükkân), Tunus'a (1860'da 5.054 dükkân) ve sıralamanın en altındaki Cezayir'e (XVI. ve XVII. yüzyıllarda 2.000 dükkân) ilişkin tahminlerle karşılaştıracak olursak, bu sayı pek de abartılı görünmemektedir.²²

Çarşılar (*Suk*'lar)

Suk'lar, çoğunun üstü açık, ekonomik amaçlı yapıları. Alışılmış özellikleri, bir iş kolunda uzmanlaşmaları ve belli coğrafi bölgelerde yoğunlaşmalarıydı. Aynı etkinliği gerçekleştiren zanaatkâr ve esnafın tek bir yerde toplanma eğilimi, Müslüman kentlerindeki iş örgütlenmesinin öylesine gelenekselleşmiş bir yönüdür ki, sonunda yasal bir zorunluluk gibi algılanmaya başlanmıştır: 6 Kasım 1864 tarihli bir kararname yetkililere, itriyatçılar çarşısında (Suk el-Attarin) sadece bu meslek erbabının barınabileceği ve bu mesleğin de bu çarşı dışında yapılmasının yasaklanması gerektiği hatırlatılıyordu.²³ Her meslek kendine özel bir sokak işgal ettiğinden, meslek isimleri de birbirini tamamlayan üç ayrı gerçekliği ifade etmeye başlamışlardı: Bu işle uğraşan zanaatkâr ve esnafın toplandığı çarşı; bu insanları bünyesine alan ve merkezi o coğrafi noktada bulunan lonca; üçüncü olarak da, bu isimle anılmaya başlayan semt ya da bölge. Bu yer adı zaman içinde teknik anlamını yitiriyordu. (Osmanlılar dönemi Kahire'sinde, Fahhamin'de [L 6] artık "kömürçüler" değil, Mağripli çok zengin kumaş tüccarları bulunuyordu.) Dini bir topluluğun ya da yabancı bir azınlığın üyeleri, belirli bir işte uzmanlaşmışlarsa, çarşı uzmanlaşması etnik bir özellik de kazanabiliyordu. Antakya çarşıları, üçlü bölümlenme esasına göre düzenlenmişlerdi: teknik (her uzman zanaatkâr belli bir lonca içindeydi), topografik (aynı loncanın tüm zanaatkârları özel bir çarşıda toplanmıştı) ve topluluk esasına dayalı (aynı loncanın, demek ki aynı çarşının zanaatkârları, aynı ulusal ya da dini gruptan, Türk, Alevi ya da Hristiyan) bölünme. Demirciler Çarşısı (*haddâdîn*) Alevi, Nalbantlar Çarşısı (*be-yâtire*) Türk, Kuyumcular Çarşısı Hristiyanı.²⁴

22 A. Raymond, *Artisans*, I, 272 (Kahire). *Salnâme. Takvim Suriya*, yıl 1288/1871-2, 134 (Şam). Tunus hükümet arşivleri, 56-621, 17 Ramazan 1276 (Tunus). R. Lespès, *Alger*, 162 (Haôdo'dan).

23 A. Atger, *Les corporations tunisiennes*, Paris, 1909, 31. Ortaçağda, muhtesipler her loncaya belirli bir yerleşim yeri göstermekle yükümlüydüler: "Böylece her zanaatkâr, meslektaşlarıyla birlikte, hep aynı semtte bulunacaktır; bu, iş yapmanın en iyi ve en sağlıklı biçimidir. (E. Lévi-Provençal, *Séville musulmane. Le traité d'Ibn Abdun*, Paris, 1947, 95).

24 J. Weulersse, "Antioche", 76-77.

Suk'ların yapısı çok değişkendi; çoğunlukla, bir sokak boyunca ya da bir kavşakta yan yana inşa edilmiş dükkânlar toplamıydılar. Birçok çarşı konut bölgesi sokaklarının giderek ticaret ağırlıklı sokaklara dönüşmesiyle kendiliğinden doğdu. Özellikle kapıların yakınındaki, yeni varoşlardaki ikincil merkezler böyle ortaya çıktılar: Sauvaget'nin anlattığı Halep'teki Bankusa çarşısı [J 23] kuzeydoğu varoşunun anayolu boyunca, kervan donanımı ve erzağı konusunda uzmanlaşmış bir çarşı görüntüsünü aldı²⁵ (Bkz. Şekil 11). Böyle *suk*'lar haliyle çok üstünkörü yapılmış oluyorlardı: Biçimsiz dükkânların damları ya hiç yoktu, ya da samandan, çalılardan örülmüştü. Bazen de ahşap iskeletlerin üzerine atılmış hasır ve örtüler çatı görevi görüyordu. Bu derme çatma çarşıların bir düzene girdikleri de olurdu: 1781'de Mehmed el-Azm Paşa, Bevvabe Suk el-Arvam'da sokağın bir tarafını kaplayan damsız dükkânların yerine, yolun her iki kıyısında uzanan, üstleri örtülü dükkânlarıyla gerçek bir çarşı (buraya “cedid” çarşı dendi) inşa ettirdi.²⁶

Ancak incelediğimiz dönemde önceden tasarlanmış, gerçek mimari nitelikler taşıyan ve kesin bir yapıya göre gelişen operasyonlara da sıkça rastlanmaktadır. Özellikle kent merkezlerinde, büyük camilerin yakınında görülen bu girişimlerin bir sonucu da ortaçağ hanedanlarının yaptırdıkları kapalı çarşıların Osmanlılar döneminde büyütülüp yenilenmeleri olmuştur. Bu girişimlerin hedefi doğal olarak ekonomikti ve hem ülkeyi hem yöneticilerini zenginleştiren ticaretin yayılmasını sağlamayı öngörüyorlardı. 1640-1647'ye doğru Tunus'taki pazar hakları, bir “kaid”e iltizam olarak verilmişti; o da kira bedelini (*lazma*), doğrudan yeniçeri maaşlarının ödendiği kasaya yatırıyordu. Dayı Alımed Hoca (1640-1647) Tunuslu bir tüccarın mallarını gasp eden bir Türk askerini cezalandırırken şöyle dedi: “Bu tüccarların bir *kaid lazzam*’a (mültezim) ödeyecekleri para olduğunu bilmez misin? Eğer bu gasp ve şiddet olayları yaygınlaşırsa alışveriş durur, kaidin gelir kaynakları kurur ve askerlere de ödeme yapılamaz.”²⁷ Yukarıda söz ettiğimiz operasyonların bir çoğu da vakıflar çerçevesinde, dini binaları ve kuruluşları korumak amacıyla geliştirildi (tabii kısa vadeli amaç da, kurucuya ve mirasçılara dolgun bir gelir sağlamaktı). Her ne olursa olsun, bu girişimler kurucularının saygınlıklarını artırıyor, kentin en işlek bölgelerinde güçlerini göstermiş oluyorlardı. Bu nedenle söz konusu ticari yapılar, bazen tamamlayıcısı oldukları dini binalarla da bağlantılı bir tarzda, çok özenle inşa ettirilmişlerdir.

25 J. Sauvaget, *Alep*, 228-229 (ve Şekil 60).

26 Mihail Brayk, *Vatâik Târihiyye*, Harisa, 1930, 113.

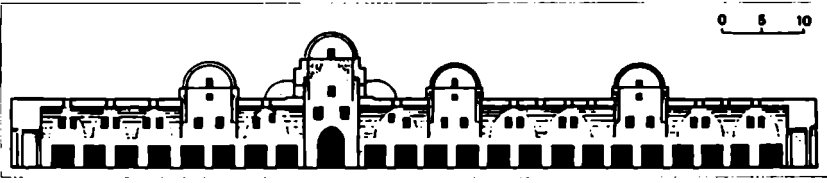
27 M. H. Chérif, *Pouvoir et Société*, I, 69-70, 120 (vakanüvis Vezir'den alıntı).

Önemi hâlâ takdir edilebilecek binalar arasında, Muradiler döneminde Tunus'ta inşa edilen bir dizi çarşı sayılabilir. Üzerinde yer aldıkları, Büyük Cami'nin batısındaki iki hektarlık alanda, Yusuf Dayı (1610-1637) ve sonra da Hammuda Paşa (1631-1659) kendi camilerini de yaptırmışlardır (1611 ve 1655'te). Bu inşaatlar, bir önceki yüzyılın felaketlerini sonunda atlatan kentin ekonomik açıdan düze çıkmasını kolaylaştırmayı hedefledikleri kadar, Tunus yöneticilerinin iktidarlarının istikrarını gösterme kaygılarını da yansıtıyorlardı. Suk el-Türk [J 6], Suk el-Birke [J 5] (her ikisi de Yusuf Dayı zamanında yapılmıştır) çarşıların en ilginçleri arasındadırlar. İbn Ebi Dinar'a göre, "Tunus'un en güzel çarşılarından" biri olan Türk çarşısının yolları özenle kaldırım taşı kaplanmış ve üstü tuğla kemerlerle örtülmüştü; dükkânlar sokağa sütunların üstündeki kemerlerin altından açılıyorlardı; çarşının ortasına yaptırılan kahve bugün hâlâ ayakta ve Arap dünyasının en eski kahvelerinden biridir. Köle satışı yapılan Suk el-Birke, üç sokağın kesiştiği bir kavşakta küçük bir meydan halinde genişliyor, üçer sütunluk iki sıra bu küçük alanı üç yola bölüyordu. Diğerlerinden daha geniş olan orta yolun üzerinde bir de kubbe vardı.²⁸

Kahire'deki Kasaba Rıdvan, Emir Rıdvan Bey'in 1629 ile 1647 yılları arasında daha önce değindiğimiz büyük vakıf çerçevesinde Bab Zuveyle'nin [M 6] güneyinde yaptırdığı külliyenin merkezini oluşturan büyük, anıtsal çarşıdır (bkz. Şekil 14). Bu örnekte de hem ekonomik (XVII. yüzyıl başında tam gelişim halinde olan bir bölgede yapılmaktadır), hem dini (Rıdvan vakıfları çeşitli yapı ve kuruluşların bakımına yönelikti), hem de siyasi amaçlı bir girişimle karşı karşıyayız: Böylesine merkezi bir bölgede, bu denli görkemli yapılar Mısır'ın başındaki emirin saygınlığını artırmaya yarıyorlardı. Emir Rıdvan'ın öyle bir gücü vardı ki, uydurma olduğu kesin bir soyağacı Gürcü kökenli bu memluğu bir yandan Çerkez sultanlarına, diğer yandan da Kureyş kabilesine (Peygamber soyu) bağlıyordu.²⁹ Kunduracılara (*kavvâfîn*) ve dericilere ayrılmış geniş bir çarşı olan Kasaba Rıdvan, 125 metrelik bir uzunluğa yayılmıştır. 50 metresi, üzerinde küçük kandiller asılı ahşap bir çatıyla örtülüdür. Altı metre genişliğindeki sokağın iki tarafında da dükkânlar bulunmaktadır. Sağlam taş konsolların üstünde duran bir çıkma kat göze çarpar: Bir *reb'* ve bir *vekâle'*ye ait dikdörtgen kapı boşlukları (sırayla tek ve çift) bu katta sıralanır. Kahire'nin

²⁸ İbn Ebi Dinar, *Mu'nis*, 184. Georges Marçais, *L'architecture musulmane d'Occident*, Paris, 1954, 480-481.

²⁹ P. M. Holt, "The Exalted Lineage of Ridwân Bey", *Studies in the History of the Near East*, Londra, 1973.

15. Halep'te Ham el-Gümrük Suku. (J. Sauvaget, *Alep*, s. 216, şekil 54)

ayakta kalmış tek kapalı çarşısı olan Kasaba Rıdvan, ticari amaçlı bir mimari üslubun göz kamaştırıcı bir örneğidir.³⁰

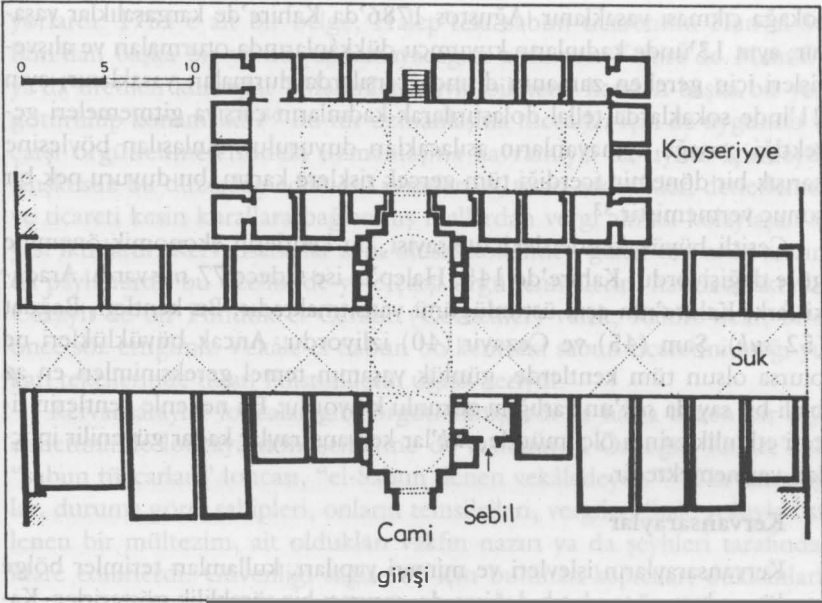
Halep'te XVI. yüzyılda sürdürülen büyük vakıf girişimleri dizisi, *medi-ne*'nin güney kesimine, ortaçağın büyük kapalı çarşıları geleneğine uygun olarak yapılmış, bir *suk* kompleksi ekledi. Bazıları anıtsal özellikleriyle dikkat çekmekte ve belirli kubbe, kemer sistemleriyle külliyelerin ana binalarına bağlanmaktadır. "Suk Han el-Gümrük" [P 12] ve "Suk el-Sakatiyye" (1574'te yapılmışlardır), anıtsal Han el-Gümrük kapısına bu şekilde bağlanmaktadır. Behram Paşa Çarşısı'ndaysa [P 11] bağlantı daha da şaşırtıcıdır: Biri cami girişinin (1583'te yapıldı), diğeri çarşının ve üçüncüsü bir *kayseriyye*'nin girişinin (o da vakfa aitti) üstünde yükselen üç kubbeden oluşma sistem, bu üç anıtsal binayı birbirine bağlıyordu.³¹

Kökenleri ve yapıları ne olursa olsun, mimari açıdan tasarlanmış ya da kendiliğinden gelişmiş çarşılar lonca örgütlenmesine çok benzeyen bir örgütlenme içindeydiler. Hatta birçok örnekte bu iki örgütlenme iç içe geçiyordu; çünkü çarşı, loncanın mesleki yönünü oluşturduğu bir gerçekliğin, topografik cephesinden başka bir şey değildi. Çarşı (ya da lonca), kamu düzeniyle alışverişlerin düzgünlüğünü gözeten ve yetkili makamlarla çarşı esnafı arasında aracılık yapan bir şeyhin (ya da eminin) denetimi altındaydı. Çoğunlukla bir nakib ve bir kâtip kendisine yardımcı olurdu.

Çarşılar (en azından kent merkezindeki en zengin çarşılar) geceleri ahşap kapılarla kapatılır ve bekçilerle (Tunus'ta *ases*, Halep'te *hâris*) kapıcıların (*berrâb*) korumasına bırakılırdı. Bunların ücretleri atölye ve dükkân sahipleri tarafından ödenirdi. Hırsızlık olursa, bundan bekçi sorumlu tutulurdu. Cezayir'de bekçilik, sayıları 150'yi bulan ve dükkânlarla depoların önünde nöbet tutan Biskralılara verilmişti. Tunus'ta da buna benzer bir sistem vardı; orada Biskralıların işlevini Vargliler üstlenmişti: 1899'da Fas ve Vargli kökenli bekçiler arasında birçok pazarın bekçiliğini almak konusunda çıkan bir tartışmada, Varglilerin şeyhi Suk el-Attarin bekçiliğinin beş yüzyıldan beri kendilerine verildiğini hatırlatıyordu. Bu bekçilik, gece ol-

30 J. Sauvaget, "Esquisse", 471-472.

31 J. Sauvaget, *Alep*, 216-217.

16. Halep'te Bebram Paşa Suku. (J. Souvaget, *Alep*, s. 217, şekil 55)

duktan sonra çarşı semtlerinde ulaşımın neredeyse tamamen yasaklanması, gece asgari bir aydınlatmayı mümkün kılan önlemler sonucu, pazarların güvenliği genellikle sağlanabiliyordu. Kahire'nin 1642'de yaşadığı olayların benzerleri çok az görülmüştür. O sene kent hırsız çetelerinin (*menâsir*) eline düşmüş, çeşitli semtlerde çalışan bu çeteler, daha yukarıda da belirttiğimiz gibi, Tulun'da bir gecede 48 dükkânı birden soymuşlardı.³²

Yine de *suk*'lar, özellikle kadınlar açısından, "manevi yıkım yerleri" ya da en azından kuşku yerleri olarak ün yapmışlardı. Özellikle kriz dönemlerinde kadınların buralarda kötü yola düşebileceklerinden korkuluyordu. Bu yüzden kadınların çarşıya gitmeleri, zaman zaman yasaklanıyordu. 1739'da Halep kadısına gönderilen bir sultan fermanı, Bankusa çarşısındaki kalabalığı gidermek için gerekli yenilenmenin yapılmasını emreder. Çünkü yine aynı fermana göre, bu kalabalık nedeniyle erkek ve kadınların iç içe bulunması kamu ahlakı açısından kötü sonuçlar doğurmaktadır. 1753'te Esad Paşa Bedevilere karşı sefere çıkmaya karar verir; çok sayıda fellah ve askeri bir araya getirir, Şam pazarları kapanır ve kadınların

32 M. Hoexter, "La Shurta", 122-123, 131, 137-138. Étienne Buthaud, "Le gardiennage des Souks de Tunis", *IBLA*, 5 (1942), 257-259. 1642 olayları için, bkz. yukarıda s. 98 ve not 51.

sokağa çıkması yasaklanır. Ağustos 1786'da Kahire'de kargaşalıklar yaşanır; ayın 13'ünde kadınların kuyumcu dükkânlarında oturmaları ve alışverişleri için gereken zamanın dışında çarşılarda durmaları yasaklanır; ayın 21'inde sokaklarda tellal dolaştırılarak kadınların çarşıya gitmemeleri gerektiği, yasağa uymayanların asılacakları duyurulur. Anlaşılan böylesine karışık bir dönemin içerdiği tüm gerçek risklere karşın, bu duyuru pek bir sonuç vermemiştir.³³

Çeşitli büyük kentlerdeki *suk* sayısı, bu kentlerin ekonomik önemine göre değişiyordu. Kahire'de 145, Halep'te ise sadece 77 *suk* vardı. Aradaki fark, Kahire'nin açık üstünlüğünü yansıtmaktadır. Bu kentleri, Bağdat (52 *suk*), Şam (45) ve Cezayir (40) izliyordu. Ancak büyüklükleri ne olursa olsun tüm kentlerde, günlük yaşamın temel gereksinimleri en az belli bir sayıda *suk*'un varlığını zorunlu kılıyordu: Bu nedenle kentlerin ticari etkinliklerinin ölçümünde, *suk*'lar kervansaraylar kadar güvenilir ipuçları vermemektedir.

Kervansaraylar

Kervansarayların işlevleri ve mimari yapıları, kullanılan terimler bölge ve dönemlere göre sık sık değişse de, şaşırtıcı bir süreklilik gösterirler. Kahire'de *funduk*, *kayseriyye*, *han* ve son olarak da *vekâle* sözcükleri kullanıldı (Osmanlı döneminde aşağı yukarı sadece bu son sözcük kullanılıyordu). Kuzey Afrika'da alışılmış adlandırma *funduk* (Tunus'ta *vekâle*'nin bir biçimi olan *ukâle*), Suriye ve Irak'ta ise handı. (Halep kayseriyyesi, ileride de göreceğimiz gibi, daha çok sinai bir kuruluştur.) Yemen'de *samsara* sözcüğü kullanılıyordu (orada da daha önceleri han denirdi).³⁴ Ancak G. Wiet'in yaptığı kervansaray tanımı, yaklaşık her ülke ve her dönem için geçerlidir: "İçinde odaları, depoları ve tüccarlar için dükkânları olan, ortası avlulu, kare bir bina."³⁵

Bu kuruluşlar daha çok büyük ve toptan ticaret için kullanılıyorlardı. Kervansarayların bir tek malın ticaretinde uzmanlaşmaları da sık görülen olaylardandı, böyle durumlarda kuruluşun adını da söz konusu ürün belirlerdi: Tunus'taki Funduk el-Zeyt, zeytinyağı ticaretini barındırıyordu; Kahire'deki "Vekâle el-Sabun, sabun ticaretinin merkeziydi. Tek bir ürünün ticareti üstündeki bu tekeli kimi zaman da yetkili makamlar düzenli-

33 Şam Suriye Ulusal Arşivleri, *Evamir Sultaniyye*, Halep, kayıt no: 4, s. 17, n. 33. Budeyri, *Havadis*, 176. Ceberti, *Acâib*, II, 116, 117.

34 Bu terminoloji için, bkz. A. Raymond, *Artisans*, I, 251-254. Yemen için: R. B. Serjeant ve R. Lewcock, *San'â*, 277.

35 *Précis de l'Histoire d'Égypte*, II, G. Wiet, *L'Égypte musulmane*, Kahire, 1932, 274.

yorlardı: 1751'e ait bir belge, Halep'teki sabun ticaretinin Han el-Sabun'dan başka bir yerde yapılamayacağını açıklıyor. Kahire'de Manufiyya'da üretilen kumaşlar "Manuflar adıyla bilinen" handan başka bir yere götürülüp konamazdı.³⁶ Bu tür uzmanlaşma tüccarlar için de uygundu ve çarşı örgütlenmelerindeki uzmanlaşma kavramıyla da uyum içindeydi. Kuşkusuz bu düzenlemeden asıl yararlanan, ticari etkinlikleri denetlemesi ve ticareti kesin kurallara bağlanmış mallardan vergi alması kolaylaşan siyasi iktidardı. Kervansaraylar aynı ulusal kökenden gelen tüccarlar arasında paylaşıldı; bu özellik de yine çarşı örgütlenmelerini hatırlatmaktadır: Cezayir'de bir Funduk el-Cerâbe (Cerbeliler) vardı; Kahire'deki, biraz önce söz ettiğimiz Vekâle el-Sabun bu kentteki sabun ticaretini aşağı yukarı tekellerinde tutan Filistinlilerin uğrak yeri idi.

Kervansaraylar loncalar gibi örgütlenmişlerdi ve hatta bazen bir şeyh denetiminde loncaya dönüşenlerine de rastlanırdı. Örneğin Kahire'deki "sabun tüccarları" loncası, "el-Sabun denen vekâledeydi."³⁷ Kervansaraylar, duruma göre, sahipleri, onların temsilcileri, vergileri ihale yoluyla üstlenen bir mültezim, ait oldukları vakfın nazın ya da şeyhleri tarafından idare edilirdi. Güvenliği sağlamak için bulunan kapıcılar, dükkânlarla odaların kiralalarını toplar ve kiracılar üstünde, daha çok yetkili makamlar hesabına bir denetim sürdürürlerdi.

Kervansarayların işlevlerine tamamen uygun olan yapıları, ortaçağda dengesini buldu ve sonra da hiç değişmedi. Anıtsal bir görüntüye de sahip olabilen ve üstünde kapıcı ya da idarecinin kaldığı bir bölüm bulunan üstü kapalı bir girişle binanın iç kısmına geçiliyordu. İç bölüm, ya kare ya da dikdörtgen biçimindeydi. Kervansaray, genellikle üstü açık, bazen de kapalı, merkezinde ya bir çeşme ya da bir mescit bulunan geniş bir avlu etrafına yerleşirdi. Giriş katında, tüccarların mallarını koyabilecekleri depolar (Mısır'da bunlara *hâsıl* denir) ve bazen de bir ahır bulunurdu. Üst katta, genellikle bir galeriye açılan, küçük, dikdörtgen biçiminde yatak odaları yer alırdı. Kervansarayların boyutları doğal olarak çok değişti. Tunus'ta, bu kentte günümüze ulaşmış kervansarayların en büyüklerinden olan "Fransız Funduku" en fazla 1.000 metrekarelik bir alanı kaplamaktadır. Kahire'de Zülfikâr Kethüda Vekâlesi'nin yüzölçümü 2.625 metrekaredir; ancak boş alan bulma sorunu Kahire merkezindeki kadar önemli olmayan Bulak'ın kervansarayları genellikle daha

36 Şam Suriye Ulusal Arşivi, *Evamir Sultaniyye*, Halep, kayıt no: 1, s. 382, no. 698. A. Raymond, *Artisans*, I, 255.

37 A. Raymond, *Artisans*, II, 522. Fransızların 1801'de yaptıkları listenin 182 numaralı loncasıdır.

geniştii: Vekâle el-Harn b 78 metreye 48 metrelik bir alan kaplamaktadır ve y z l c m  3.840 metrekaresidir.³⁸ En geniş kervansaraylar kuşkusuz Halep'teydi: Han el-G m r k'tin toplam y z l c m  6.167 metrekaresidir ve eski yapısını tanıdığımız medinenin 19 hanının ortalama alanları 2.282 metrekaresidir. Bunlar çoğunlukla görkemli yapılarıdır. Osmanlı döneminde yapılmış dini nitelikli olmayan binaların en göze  arpanlarıydı. Bu nedenle ekonomik amaçlı diğer yapılara oranla fiyatları çok daha yüksek olabiliyordu.³⁹ Kahire'deki bazı *vekâle*'lerin değeri 1 milyon paraya ulaşıyor, ya da geçiyordu. (Suk el-Silah'taki bir *vekâle*, 1738'de 1.714.272 para, Bab Zuveyle yakınındaki Vekâle el-Tuffah [M 7] 1744'te 625.000 para.) Bu önemli yatırımları doğrulayan, kendilerinden beklenen büyük k rlardı; kervansaray spe  latif nitelikli bir yatırımın inşaat t r yd ; aynı nedenle vakıf çerçeveleri içinde sık sık rastlanılan bir unsurdur.

Kervansaray sayısı, bir kentin ekonomik etkinliği hakkında çok güvenilir bir ipucu oluşturur. Yerleşimleri de oldukça anlamlıdır: Kervansarayların en yoğun olduğu yer, genellikle kentin merkez bölgesini gösterir. Bu nedenle Kahire'nin Osmanlı döneminde kayıtlı 360 han ve *vekâle* ile tüm Arap kentlerini çok geride bırakmasında şaşırtıcı bir taraf yoktur. Bunlardan 348'inin yeri tam olarak saptanmıştır (229'u kentin merkez bölgesindedir). Halep'te yaklaşık 100 kadar han olmalıydı; bunlardan 56'sının kayıtlarını bulabildik, 53' n n de yerini saptadık. şam (57 han), Bağdat (44) ve Musul (35) bu açıdan birbirlerine yakın büyüklükte kentlerdi. Cezayir'in 18 kervansarayı, bu kentin Akdeniz ticaretinde tuttuğu ikincil derecedeki yeri yansıtmaktadır.

Arap kentleri bize, henüz sistematik araştırmalara konu olmasa da büyük tarihi kentlerin eski mahallelerini dolaşan herkesin gözüne zenginlik ve çeşitlilikleriyle çarpan, bir anıtlar derlemesi sunmaktadır: Kervansaraylar, hiç kuşkusuz Osmanlı döneminin en çarpıcı mimari kalıntılarıdır ve ekonomik amaçlı binaların da sanatsal değerlerden henüz tamamen soyutlanmadıkları bir çağın en karakteristik tanıkları olarak durmaktadırlar.⁴⁰

Osmanlı Kuzey Afrika'sındaki *funduk* ve * k le*'ler, Yakındoğu'nun benzer amaçlı yapılarıyla karşılaştırıldıklarında, daha mütevazı görünmektedirler. (Fransız) fethinden kısa bir süre sonra, kent merkezinin büyük

38 Nelly Hanna, *An Urban History of B l q in the Mamluk and Ottoman Periods*, Kahire, 1983, 95.

39 A. Raymond, *Artisans*, I, 258-259.

40 Nelly Hanna'nın kısa süre önce Bulak üstüne yaptığı inceleme, bu tür anıtların daha sistematik etüdünde bir ilk adımdır (bkz. *An Urban History of B l q*).

kısmıyla beraber yok olan Cezayir *funduk*'ları hakkında ne yazık ki fazla bir şey bilmiyoruz. Ancak mimari yapıları, kullanımları (ticaret ve ikamet yeri), hatta sayıları (yaklaşık 20) bakımından, bir kısmı günümüze dek korunmuş Tunus *funduk*'larına benzemektedirler. Bunların en tipik olanlarından biri, 1660'ta Tunus beyi tarafından Fransız "milleti"nin ikameti için, Tunus'ta hem Muradiler hem Hüseyiniler dönemlerinde sıkça görülen bir modele göre yaptırılan "Fransız Funduku"dur [G 10]. Burada, el-çinin ve tüccarların kaldıkları birbirine benzer iki binanın ilkinden söz ediyoruz. Kenarlarında iki sütun, ortasında kakmalı ağaç bir kapı bulunan süslü taş girişten kubbeli bir koridora, oradan da kare biçiminde bir avluya geçiliyordu. Avlu, kemerlerini 16 sütunun taşıdığı bir galeriyle çevriliydi: Bu kemer altında, üstleri kubbelerle örtülü depo odalarının kapıları bulunuyordu. Üst kattaki odalar ikinci bir galeriye açılıyorlardı. Bina, 1.000 metre karelik bir alanı kaplıyor ve 50 kadar işyeri içeriyordu. İkinci bina da birinciye benziyordu.⁴¹ *Suk*'lar semtinin tam ortasında bulunan ve yapılışı tamamen aynı olan (daha mütevazı boyutlarda, yaklaşık 625 metrekare) "Funduk el-Attarin" [I 7] gibi bu iki yapı da sadece işlevseldirler. Funduk el-Attarin'in kesin olarak Hafsi döneminde mi, Osmanlı döneminde mi yapıldığını saptamak güçtür, çünkü bu bina türünün biçimleri yüzyıllar boyunca pek gelişmemiştir.

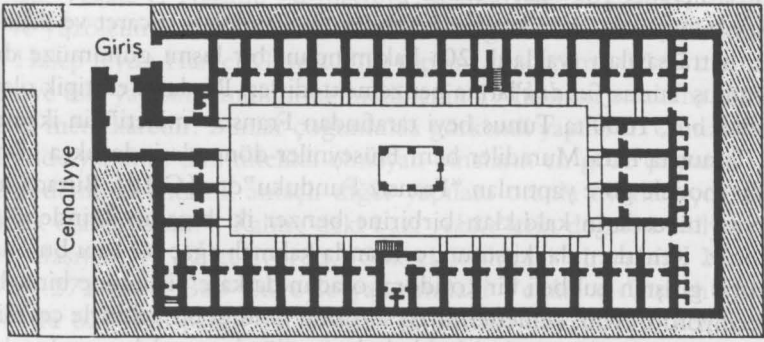
Musul hanları, mütevazı boyutlarda ve her türlü mimari iddiadan uzak anıtlar türündedir; Osmanlı döneminde kentin sahip olduğu söylenen 35 handan geriye kalanların bıraktıkları izlenim de budur: Kemerli bir giriş, açık bir avlu, giriş katında depolar ve ahırlar, üst katta (ya da üst iki katta) konuk odaları. Yaklaşık bir kesinlikle yapım tarihini saptayabildiğimiz (1722'den biraz önce) el-Müftü Hanı [O 19], 1.700 metre kareye yakındır; XIX. yüzyıl başındaki bir gezginin anlatımına göre, 26 odası vardır ki bu oldukça düşük bir sayıdır.⁴² Musul'da üstleri örtülü ve gece kapatılan işyerleri olan *kayseriyye*'ler de vardı; bunlar bir malın ya da az sayıda malın toptan ticaretine yoğunlaşmış dükkânları barındırıyorlardı ve bu özellikleriyle kervansaraylardan çok, çarşılarla yakındılar.

Belli başlı ticari başkentlerin, Kahire, Halep ve Şam'ın kervansaraylarının mimari boyutları ve sanatsal iddiaları diğer kentlerinkilerden çok farklıdır. Kervansarayları sahne oldukları ticari etkinliğe denk düzeydeydi; yapımlarında, kimi günümüze dek yaşamış hayranlık verici Memluk binalarında görülen o eski gelenekler sürüyordu.

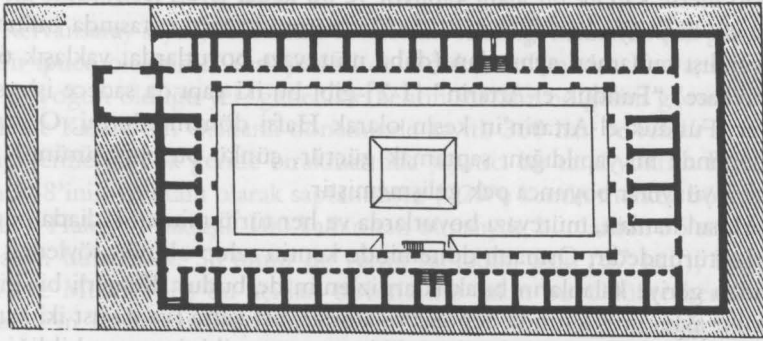
Kahire'de *vekâle* ve hanların yapı biçimleri 1517'den çok önce yerli

41 J. Revault, *Palais et demeures de Tunis*, I, 27; II, 396.

42 H. el-Cenabi, *el-Mevsil*, 18. İmad Rauf, *Mosul*, el-Necef, 1975, 455.

Giriş katı

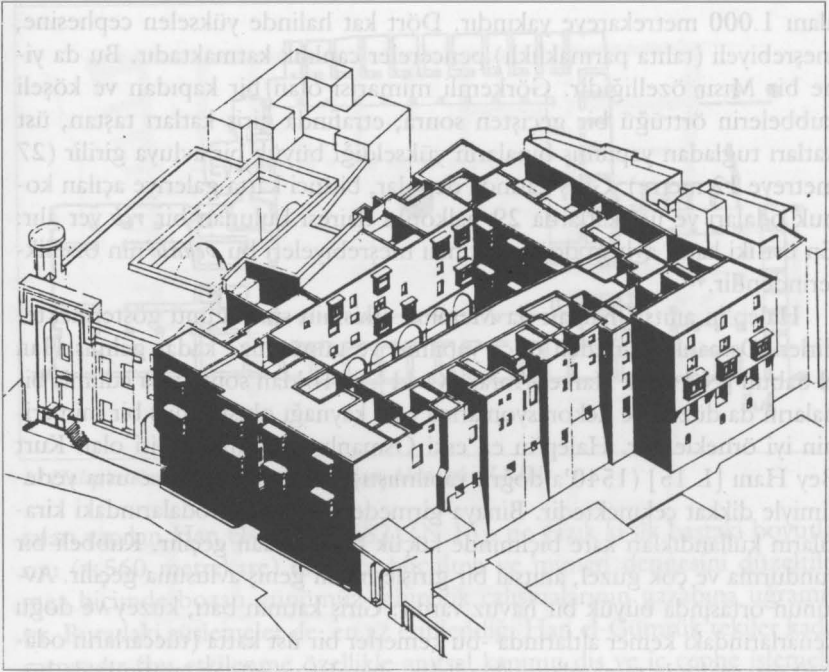

Birinci kat

17. Kahire'de Zülfikâr Kethüda Vekâlesi. (Pascal Coste, Architecture arabe, plan XLIII)

yerine oturmuşlardı. Bab el-Nasr yakınındaki Kayt Bey Vekâlesi [E 5] (1480-81'de yapıldı) ya da el-Azhar yakınındaki Guri Vekâlesi [K 5] (1504-1505) gibi binalar bunu kanıtlamaktadırlar.⁴³ Ayrıntıları (kapı anlayışları, dekorasyon) ve bina boyutları dışında, bu biçim Osmanlı döneminde de değişmedi. Aşağı yukarı aynı zamanlarda yapılmış binalara ilişkin iki örnek, Kahire'deki bu tür yapılar hakkında kesin bir fikir edinmemizi sağlar. 1673'te Cemaliyye Mahallesi'nde yapılan Zülfikâr Kethüda Vekâlesi [G 5] bugün çok harap durumdadır, ama Pascal Coste'un XIX. yüzyıl başında çıkardığı mükemmel planlar bu binayı ayrıntılarıyla tanımamıza olanak vermektedir. Cemaliyye Sokağı'yla Tömbekçiyye Sokağı'nın kesiştiği noktada bulunan yapının girişi anıtsal görüntüsüyle etki-

43 9 ve 64 numaralarda kayıtlı anıtlar.

18. Kahire'de Bazara Vekâlesi. (Flemming Aahund, The Wakalat Bazar'a, s. 37, şekil 3)

leyicidir: Üzerindeki çıkma katıyla bir saray kapısını andırmaktadır. Güçlü kubbelerle örtülü köşeli bir girişten, ortasında bir mescit ve bir çeşme yükselen avluya geçilmektedir. *Vekâle*'nin giriş katında, tüccarların mallarını koyabilecekleri 32 depo (*hâsıl*) bulunuyordu. Birinci kattaki galeriye 35 konuk odası (*tabaka*) açılıyordu. İkinci kat ise bir *reb'e* (kiralık bina) aitti.⁴⁴ Bu binanın kimi özellikleri, mekânın oldukça yatay kullanımı (uzunluğu 75, genişliği 25 metre olan *vekâle* 2.625 metrekairelik bir alanı kaplıyordu), ortasındaki yapılarıyla geniş avlu Suriye'yi hatırlatmaktadır. Zaten Cemaliyye Mahallesi pek çok Suriyeli tüccarın uğrak yeri idi. Buna karşılık oradan 100 metre uzakta, Tömbekçiyye Sokağı'ndaki Vekâle Bazara [G 5], Vekâle el-Guri'nin daha 1517'ye varmadan tamamlanmış bir örneğini sunduğu Mısır'a özgü dikey düzenleme karakteristiğini göstermektedir. Belki de XVII. yüzyıl sonuna ait olan bu kervansaray, 25 metreye 45 metrelik bir dikdörtgen görünümündedir ve toplam

44. Poscol Coste, *Architecture arabe ou Monuments du Kaire mesurés et dessinés de 1818 à 1825*, Paris, 1839, 43. ve 44. haritalar, s. 40. A. Raymond, *Artisans*, I, 257. Reb'ler için bkz. ileride Altıncı Bölüm (s. 192 vd).

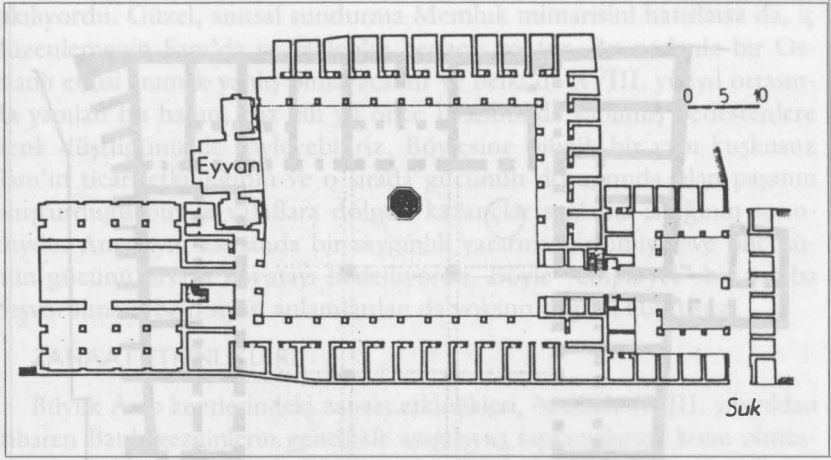
alanı 1.000 metrekareye yakındır. Dört kat halinde yükselen cephesine, meşrebiyeli (tahta parmaklıklı) pencereler canlılık katmaktadır. Bu da yine bir Mısır özelliğidir. Görkemli mimarisi olan bir kapıdan ve köşeli kubbelerin örttüğü bir geçişten sonra, etrafında giriş katları taşan, üst katları tuğladan yapılmış binaların yükseldiği büyük bir avluya girilir (27 metreye 12 metre). Giriş katında depolar, birinci katta galeriye açılan konuk odaları ve üst katlarda 29 balkonlu dairesi bulunan bir *reb* yer alır: En üst iki katın avluya doğru çıkmalı meşrebiyeleri bu *vekhâle*'nin özelliklerindendir.⁴⁵

Halep'in anıtsal hanları da Memluk etkisinin sürdüğünü göstermektedirler. Osmanlı fethinden önce yapılmış ve günümüze kadar gelmiş Han el-Sabun [N 14] ve Han el-Abrak [O 11], 1516'dan sonra inşa edilmiş binaların da düzen ve dekorasyonlarına esin kaynağı oluşturmuş bir mimarinin iyi örnekleridir. Halep'in en eski Osmanlı anıtlarından biri olan Kurt Bey Hanı [L 15] (1540'a doğru yapılmıştı), geniş boyutları ve usta yerleşimiyle dikkat çekmektedir. Binaya girmeden önce, han odalarındaki kiracıların kullandıkları kare biçiminde küçük bir çarşıdan geçilir. Kubbeli bir sundurma ve çok güzel, anıtsal bir girişle hanın geniş avlusuna geçilir. Avlunun ortasında büyük bir havuz vardır: Giriş katının batı, kuzey ve doğu kenarlarındaki kemer altlarında -bu kemerler bir üst katta (tüccarların odaları) yay şeklinde tamamlanmaktadırlar- depolar ve güney tarafında da büyük bir eyvan (yüksek bir kemerle avluya açılan oda) bulunmaktaydı. Avlunun boyutları, güney yönünde bir eyvan olması ve bunun dekorasyonu, mimarının yatay özellikleri tipik Suriye çizgileridir.⁴⁶ 1574'e doğru yapılan Han el-Gümrük [P 12] olağandışı boyutlardadır: Kervansarayın kendi uzunluğu 79, genişliği 65 metredir; güneye doğru uzanan *kayseriyye* de hesaba katılırsa toplam yüzölçümü 6.167 metrekareye çıkmaktadır. Giriş katında en az 52 depo, üst katta ise 77 oda vardır. Avluda küçük bir cami ve bir havuz bulunmaktadır. Açıkça Memluk sanatını hatırlatan dekorasyonu da dikkat çekicidir. Çok güzel bir girişten önce, binayı kuzey tarafındaki çarşıya bağlayan bir kubbe yer almaktadır (bu kubbe bugün yok olmuştur); sokağa ve avluya bakan cephelerde, bu tür bir yapı için tamamen olağandışı sayılabilecek bir süsleme göze çarpmaktadır. Bu süslemeler, Osmanlı dönemi Halep sanatının önemli başarılarındandır.⁴⁷ Çok daha son-

45 Flemming Aalund, "The wakalat Bazar'a", M. Meinecke (der.), *Islamic Cairo*, AARP, Londra, 1980.

46 Jean Sauvaget, "Inventaire des monuments musulmans de la ville d'Alep", *REI*, 1931, 97; *Alep*, 215.

47 K. Gazzi, *Nehr*, II, 516-517. J. Sauvaget, "Inventaire", 101; *Alep*, 216.

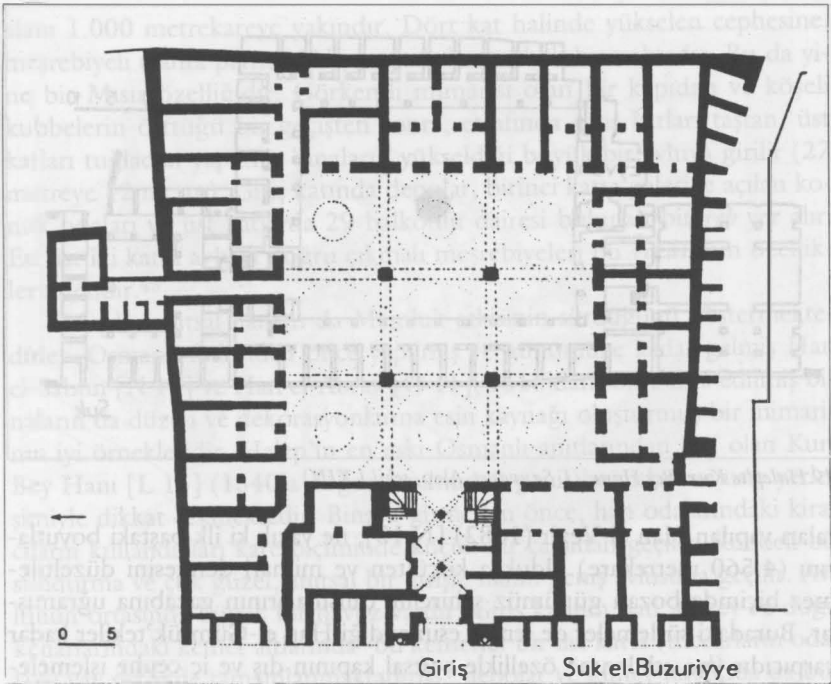

19. Halep'te Kurt Bey Hanı. (J. Sauvaget, Alep, şekil LXIII)

raları yapılan Han el-Vezir (1682) [N 15], ne yazık ki ilk baştaki boyutlarını (4.560 metrekare) oldukça küçülten ve mimari dengesini düzeltilemez biçimde bozan günümüz şehircilik çalışmalarının gazabına uğramıştır. Buradaki süslemeler de, en az esinlendiği Han el-Gümrük'tekiler kadar çarpıcıdır (bu etkilenme özellikle anıtsal kapının dış ve iç cephe işlemlerinde görülmektedir). Bu örnekte de Memluk damgasının derin izlerini olduğu kadar, İstanbul etkileri karşısında genellikle ağır basan Suriye geleneklerinin gücünü görmek mümkündür.⁴⁸

Tunus, Kahire ya da Halep kervansaraylarındaki mimari tiplerin bu çarpıcı değişmezliği dikkate alındığında, Şam'da XVII. yüzyılda merkezi mekânın kubbelerle örtüldüğü yeni bir modelin ortaya çıkması oldukça ilginç bir boyut almaktadır. Şam'da, üstü açık merkezi mekânlarıyla geleneksel yapıyı sürdüren çok sayıda han vardı, ama kubbelerle örtülü yapılar da az değildi. 1608'den önce Murad Paşa tarafından yaptırılan bedestenin dokuz kubbesi olduğuna daha önce değinmiştik. Kuşkusuz bu biçim, doğrudan Osmanlı etkisinin sonucuydu. Anlaşılan bu yapı türü XVIII. yüzyılda büyük başarı kazanmıştır, çünkü avluları kubbelerle kaplı bir dizi han yapıldığını görüyoruz. Azm ailesinden bir vali tarafından 1732'de yaptırılan Süleyman Paşa Hanı'nın [F 5] dikdörtgen biçimindeki avlusu (11,30 metreye 23,50 metre), pandantifler üzerinde yükselen iki büyük kubbeyle örtülüydü (bu kubbeler bugün çökmüştür); giriş katında, avlunun etrafında 17 depo ve üst katta bir galeriye açılan 19 oda

48 J. Sauvaget, "Inventaire", 101; Alep, 215.

20. Şam'da Esad Paşa Hanı'nın giriş katı. (A. Ribâvî, Hânât Medine Dimâşk, şekil 7)

vardı⁴⁹; Han el-Sefercalaniyye (1757'den önce inşa edilmiştir) [F 4] üç kubbelidir⁵⁰; Han el-Sidraniyye (1757'den önce inşa edilmiştir) [F 4] iki kubbelidir.⁵¹ Ancak bu anıtlardan hiçbirisi, Esad el-Azm Paşa'nın (1743-1757 arasında Şam valisi) Şubat-Mart ve Ekim-Kasım 1753 tarihleri arasında, önceki üç binaya 100 metre uzaklıkta, el-Buzuriyye Çarşısı'nda [F 5] yaptırdığı büyük hanın (o zaman *kayseriyye* adı veriliyordu) görkemine erişememişlerdir.⁵² 52 metre uzunluğunda ve 46 metre genişliğindeki bu bina, Şam'ın en geniş kervansarayıydı (toplam alanı 2.500 metrekare). Kare biçimindeki avlusu (bir kenarı 27 metre) dört sütun üzerinde yükselen dokuz kubbeyle örtülüydü: Avludan geniş ticarethanelere giriliyor, otuz kadar odanın bulunduğu üst kat galerisine ise iki merdivenle

49 Fouad Yahia, *Inventaire Archéologique des caravansérails de Damas*, yayınlanmamış tez, Provence Üniversitesi, 1979, 402-408. Jean Sauvaget, *Les monuments historiques de Damas*, Beyrut, 1932, 86; "Esquisse", 470.

50 F. Yahia, *Inventaire*, 440-445.

51 F. Yahia, *Inventaire*, 436-439.

çıkılıyordu. Güzel, anıtsal sundurma Memluk mimarisini hatırlatsa da, iç düzenlemenin Şam'da ve Halep'te benzeri yoktur. Bu nedenle bir Osmanlı etkisi aramak yanlış olmayacaktır ve belki de XVIII. yüzyıl ortasında yapılan bu hanın, yüz elli yıl önce İstanbul'da yapılmış bedestenlere denk düştüğünü de söyleyebiliriz. Böylesine büyük bir yapı kuşkusuz Şam'ın ticari etkinliğinin ve o sırada gücünün doruğunda olan paşanın oluşturduğu büyük vakıflara dolgun kazançlar sağlama isteğinin sonucuydu. Ama aynı zamanda bir saygınlık yaratma girişimiydi ve öncüsünün gücünü ortaya koymayı hedefliyordu. Böyle "emparyel" bir üsluba başvurulması, belli siyasi anlamlardan da yoksun değildi kuşkusuz.

ZANAAT ETKİNLİKLERİ

Büyük Arap kentlerindeki zanaat etkinlikleri, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren Batılı gezginlerin genellikle aşağılayıcı saptamalarına konu olmuştur. Çünkü Doğu ülkelerindeki zanaatın düşük düzeyi, Avrupa'daki ilerlemelerle tam bir zıtlık içine girmişti. Bu açıdan oldukça sert bir tutum almış bir gözlemcinin notları epey karakteristiktir; Volney, 1783'te gezdiği Mısır hakkında şunları yazar: "En basit zanaatlar bile bir tür çocukluk devresindedir. Marangoz, çilingir ve silahçıların eserleri kabadır. Tuhafiye, nalburiye malları, tüfek ve tabanca namluları hep dışarıdan gelmedir. Kahire'de saat tamirinden anlayan bir saatçi zor bulursunuz, o da Avrupalı çıkar... Barut yapılır, ama hamdır. Rafineriler vardır, ama şeker melas doludur ve beyaz şeker aşırı pahalıdır... Bu genel barbarlık içinde" diye sözlerini bağlıyor, şaşırtıcı olan ticaretin "Kahire'de halen var olan etkinliğini sürdürübilmesidir." Filistin ve Suriye'deki tablo da daha parlak değildir. Gezin, bu yerlerdeki zanaatın "hep eski yüzyılların yöntemlerini sürdürdüğü"ne işaret eder: "Örneğin Halep'te üretilen kumaşlar Arapların buluşu değildir; bunları Greklerden almışlardır... Kullandıkları kumaş boyaları herhalde Surlulardan kalmadır. Çimento, Greklerin ve Romalıların mirası olmalıdır", vb.⁵³ Demek ki modern yazarların bu konuda takındıkları acımasız tutumda şaşılacak bir yön yoktur; Gibb ve Bowen şunları kaydediyorlar: "Ortaçağdaki öncülleriyle kıyaslandıklarında, XVIII. yüzyıl sonundaki Mısır ve Batı Asya sanayi ürünleri, genelinde ilkel ve kabaydılar... Lüks ya da sanatsal mobilyaya talep azdı ve bu sanayiler her yerde çöküş halindeydiler."⁵⁴

52 Budeyri, *Havadis*, 159, 174. J. Sauvaget, *Les monuments historiques*, VII. F. Yahia, *Inventaire*, 409-415.

53 C. F. Volney, *Voyage en Égypte et en Syrie*, Paris, 1822, 2 cilt, I, 166-167 (Kahire); II, 274 (Suriye).

54 H. A. R. Gibb ve H. Bowen (der.), *Islamic Society*, I, 295, 298-299.

Zanaatın Nitelikleri

Zanaatın belli başlı özelliklerinden biri, aşırı iş bölümüydü. Üretici etkinliklerin bu bölünmesi, şaşırtıcı bir meslek ve meslek loncası bolluğunda ifadesini buluyordu. P. Pennec, Tunus'ta XIX. yüzyılda diye not ediyor, "tüfek üretimi üç lonca arasında bölünmüştür; birincisi namluları, ikincisi çakmakları yapar, üçüncüsü hem dipçikleri üretir, hem de çeşitli parçaların montajını gerçekleştirir; *belgaciye* (ayakkabı üreticileri) bazı işleri uzmanlaşmış zanaatkârlara verirler: *Bışamri*, 'beskri' türündeki pa-buçların dış kenarlarına ipek örgüler diker; *kıdemci* topukları takar."⁵⁵

Zanaat etkinliklerinin en gelişkin ve en çeşitli oldukları kentte, Kahire'de, bu iş bölümü de doğal olarak en çarpıcı görünüme giriyordu. Fransızların 1801'de yaptıkları liste, eksik olmasına karşın zanaat niteliği taşıyan 104 lonca belirlemektedir. Bazı iş kollarında parçalanma en uç noktadaydı. En az altı tane kumaş boyacıları loncası vardı: Kumaş boyacıları (*sabbagin*), mavi dışında tüm renkleri boyayanlar, mavi boyayanlar, kandaki bezi boyacıları, ipekli kumaş boyacıları, Hint kumaşları boyacıları. Tornacılar (*harratin*) dört loncaya bölünmüştü: tahta tornacıları, sandık yapımı için tahta incelticiler, tabure üreticileri, parmaklık üreticileri. Demir işçileri (*haddâdin*) loncaları altı taneydi: demir işçileri, çivi işçileri, iğne üreticileri, gem üreticileri, nalbantlar, bıçakçılar, vb.⁵⁶

Bu parçalanma, işin teknik bölünmesine değil (böyle bir bölünmenin olumlu sonuçları olabilirdi), üretim sürecinin un ufak olmasına denk düşüyordu (bu da bu sürecin zayıflığını göstermektedir). Zanaat atölyeleri genellikle küçük yerlerdi ve en fazla bir usta ile birkaç işçi barındırıyorlardı. P. Pennec Tunus'ta, XIX. yüzyılda zanaat loncalarındaki usta sayısını yaklaşık 3.000, kalfa sayısını 9.000 ve çırak sayısını da 6.000 olarak tahmin etmektedir. Yani atölye başına ortalama üç kalfa ve iki çırak düşmektedir. Üretimin önemli bir bölümü, ev atölyelerinden geliyordu. Russell'in yazdığına göre, Halep'te "çok sayıda küçük zanaatkârın evinde bir ya da iki tezgâh bulunmaktadır. İpek ve pamuğun büyük bölümü ev işlerinden kalan zamanlarında çalışan kadınlar tarafından eğrilir ve tezgâh için hazırlanır."⁵⁷ Evliya Çelebi XVII. yüzyıl Kahire'si için anlamlı sayılar vermektedir: Zanaat nitelikli 117 meslek dalında 13.149 dükkân ve atölye ile 45.791 işçi saptamaktadır. Yani atölye ya da dükkân başına 3,5 kişi,

⁵⁵ P. Pennec, *Les transformations*, 195.

⁵⁶ A. Raymond, *Artisans*, I, 215.

⁵⁷ P. Pennec, *Les transformations*, 185-186. Alexander Russell, *The Natural History of Aleppo*, Londra, 1794, 2 cilt, I, 161-162.

ortalama bir patron ve iki ya da üç işçi düşmektedir ki, oldukça güvenilir olan bu sayı XIX. yüzyıl sonuna dek pek değişmemiştir.⁵⁸

Bu ikili parçalanma, modern çağın başından beri hiçbir kayda değer ilerleme sağlanmamış tekniklerdeki durgunluğun sonuçlarını da ağırlaştırıyordu. Avrupalı gezginler, gelişmiş haldeki Avrupa ile zıtlık oluşturan bu durumu hemen algılıyorlar ve zanaatkârların kullandıkları iş aletlerinin düşük kalitesi ve yöntemlerinin rutin niteliği hakkında (Russell'in Halep'te belirlediği gibi⁵⁹, buluşları ve ustalıkları kimi zaman çok başarılı ürünler ortaya çıkarılmasını sağlasa da) söz birliği ediyorlardı. Bu konuda en iyi bildiğimiz kent Kahire'dir: *Description de l'Égypte*'in levhaları (sanki *Encyclopédie*'dekilerin yankısıdır), Fransız bilginlerinin yorumlarını en kesin biçimde resimlemektedirler. Bakırcılar (sanatları mükemmele yakın olarak değerlendirilmektedir) Fransız meslektaşlarıyla, "daha kabaca yapılmış da olsalar", aynı aletleri kullanmaktadırlar. Kahire örsleri daha çok "köy örsleri ile" kıyaslanabilir ve Avrupa'da XVI. yüzyılda yaygın olan bir modelde körukler kullanmaktadırlar. Tornacıların tornası "çok kusurlu"dur, ama bu eksikliği ustalıklarıyla kapatmaktadırlar. Keten dokumacılarının tezgâhı, köy dokumacılarınıninkine benzemektedir; oldukça "kaba biçimde yapılmış" ve dayanıksızdır. Yünlü kumaş üreticisinin tezgâhı, "kabaca yapılmış, ham tahtadan üretilmiş, çiviler ve iplerle tutturulmuştur." Şeker değirmeni, ustalıkla yapılmış da olsa, oldukça "kusurlu", kaba ürün veren bir alet olarak tanımlanmaktadır. Alçı değirmeni iyi tasarlanmış, fakat ilkel bir aygittir: "Tüm ahşap parçalar, yani manivela ve iki aksı kabaca budanmış, hatta kabloları bile soyulmamış dallardan yapılmadır."⁶⁰

Böyle kabaca yapılmış aletler az yer tutuyordu ve taşınmaları kolaydı. *Description*'un yazarlarından Coutelle, "bakırcı, demirci, kuyumcu, tornacı ve Mısır'ın aşağı yukarı tüm işçileri, atölyelerini yanlarında taşır ve kendilerini çağıran müşterinin avlusuna kurarlar... Bir deve ya da eşek se-meri, aletlerin ve çalışmaları için gerekli her şeyin taşınmasına yeter"⁶¹ diye yazıyor. Bu aletlerin fiyatları da ucuzdu ve atölyelerin dar boyutları he-saba katıldığında, ancak sınırlı bir yatırım anlamına geliyorlardı. Kahire mahkeme zabıtlarından yola çıkarak inceleyebildiğim zanaatkâr mirasla-rında, malzemeler mirasın ancak küçük bir bölümüdür. Bakır ve demir iş-leyen dört zanaatkârın, 13.446 paralık ortalama mirasları içinde, iş aletle-rinin değeri ortalama 1.703 para olarak tahmin edilmektedir (yani yakla-

58 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, X, Mısır, Sudan, Habeş, İstanbul, 1938.

59 A. Russell, *The Natural History*, I, 161.

60 *Description de l'Égypte*, levhaların açıklaması, VII, XIII, XIV, XV, XXI, XXVI.

61 *Description de l'Égypte*, levhaların açıklaması, XXI.

şik %13). Mısır'ın belli başlı etkinliklerinden olan dokuma zanaatındaki aletler de aynı ölçüde mütevazıdır. Ahşap bir dokuma tezgâhının (*navl*) -kaba yapıldığı doğrudur- değeri yüz parayı geçmez. İpekli kumaş üreticilerinin (*hariri*) atölyelerinde kullanılan malzeme çok sınırlı bir yatırımı gerektiriyordu: Bu daldaki dokuz zanaatkârda, malzemelerin ortalama değeri 974 para, yani ortalama miras miktarının (69.272 para) sadece %1,4'üydü. Biraz karmaşık ve pahalı aletlere gereksinim duyan zanaat dalları azdı: Zeytinyağı presleri (*Description'a* göre fiyatları 36.000 paraya kadar çıkabiliyordu), şeker üreticilerinin rafineri malzemeleri (birkaç bin para) bu konuda en kayda değer istisnaları oluşturunlardı.⁶²

Kent Etkinliği İçinde Zanaatın Yeri

Kullanılan tekniklerin ve toplumsal örgütlenişinin incelenmesinden anlaşılan zanaatın zayıflıkları, yukarıda belirttiğim olumsuz gözlemleri geniş ölçüde doğrular niteliktedir. Bazı yerel üretimlerin zayıflığı, XVIII. yüzyıldan itibaren, siyasi sorumluları kimi zaman yabancılara başvurmak zorunda bırakmıştır. Ali Bey 1772'de top üretmek için Piemonte'den dört ya da beş demir işçisini Mısır'a getirtmeye karar verir. İsmail Bey 1789'da Fransa'nın Kahire elçisiyle ilişkiye girer ve Fransa'nın kendisine bir baş mühendis, bir baş dökümcü ile "top, havan yapımında yeterli sayıda işçi" ve Nil üzerinde gemi üretebilecek gemi yapımcıları göndermesini ister. Bir süre sonra Cezayir dayısı, top dökümü işinde Avrupalıları çalıştıracaktır.⁶³

Dışarıya bu bağımlılık kendini özellikle, o zamana dek yerel zanaatkârların parlak bir biçimde doldurdukları lüks ürünler alanında gösterdi. Bu değişiklik, egemen zümre ve yerli burjuvazi mensuplarının edindikleri nesnelerin üretiminde yerel zanaatkârların yetersizliğini olduğu kadar, zevklerdeki derin değişimi de göstermektedir. Çünkü seçkinler artık yerel olarak üretilen geleneksel nesneleri değil, büyük masraflarla Avrupa'dan getirtilen malları tercih ediyorlardı. Avrupa kumaşlarının giderek artan başarısını bu ikili açıdan yorumlamak gerekir. Fransa'nın Kahire elçisi 1748'de, "yirmi yıl önce sadece ülke büyüklerine has olan (ithal) kumaşla giyinme modası, kısa bir süredir hali vakti yerinde tüm insanlara yayıldı" diye yazıyordu. Tunus'ta lüks ithal kumaş (çoğunlukla Doğu'dan) modası toplumda öyle kök salmıştı ki, Hammuda Paşa, maiyetine ders vermek ve ülke kumaşlarını kullanmaya teşvik etmek amacıyla halk içinde Cer-

62 A. Raymond, *Artisans*, I, 220, 221.

63 Ulusal Arşivler, İskenderiye, B 1 110, 9 Ağustos 1772; Dışişleri, Kahire, 25, 6 Mart 1789. C. A. Rozet, *Voyage*, III, 102.

be'de dokunmuş bir baş örtüsü (*teylasân*) takip dolaşmayı gerekli buldu.⁶⁴ Yerel üretimin kalitesine karşın, Cezayir ve Tunus'un güzel konutlarında Batı'dan (özellikle de Delft'ten) ithal çini kullanımının yaygınlaşması da anlamlıdır. Mısır'da aşağı yukarı tamamı Venedik çıkışlı cam işleri ithali XVIII. yüzyılın son yıllarında büyük bir sıçrama göstermiş ve *Description de l'Égypte*'de Girard'ın yaptığı tahmine göre, Mısır'ın Avrupa'dan gerçekleştirdiği ithalatın %14,10'unu oluşturmıştu.⁶⁵

Bununla birlikte, zanaatın bilançosu tamamen olumsuz da değildi: Bazı Arap kentlerinde, hacimleri ve genel ekonomik etkinlik içindeki rolleriyle, gezginlerin açıkladıkları genel çöküş izleniminin dışına çıkan üretim örneklerine rastlıyoruz. Tunus'un şeşya üretimi bu istisnalardan biridir. XVII. yüzyıl başında Tunus'a yerleşmeye gelen Endülüslüler tarafından canlandırılan başlık üretimi, bu işten maddi refah ve saygınlık kazanan bu topluluğun elinde kaldı. Üretim süreci, sadece bir bölümü Tunus'ta gerçekleşen çok sayıda işlemi içeriyordu: Tunus'a yakın bir köy olan Ariana'da yün örülmesi, Halfavin varoşunun ışıklarında dikiş; Mercede kıyısındaki Teburba'nın Batan bölgesinde yıkama ve sıkma; Tunus'ta tarama ve kırkma; Zaguan'da boyama; çarşıda biçim verme, kalıplama ve ince iş. Kullanılan hammaddelerin kalitesi (İspanyol yünü, zincifre), üretimdeki özen, Tunus "şeşya"sının rakip Avrupa ürünlerine (özellikle Marsilya malları) üstünlüğünü açıklamaktadır. XVIII. yüzyıl sonuna doğru, 300 kadar şavvaşi ustasının yanında çalışan 15.000 kadar zanaatkâr, toplam 100.000 düzineye yakın başlık üretiyorlardı (Fransa'dan iki kere daha fazla). 1720 ile 1770 arasında üç katı artmış görünen üretim, imparatorluğun diğer ülkelerine doğru güçlü bir ihracat akımına yol açıyordu: Mısır Mağrip'ten, özellikle de Tunus'tan 35,4 milyon paralık, yani bu eyaletten yaptığı ithalatın üçte biri tutarında başlık (20.000 düzineden fazla) alıyordu; Tunuslular bu ticareti denetledikleri İstanbul'da da bir şirket kurmuşlardı. Şeşya üretimi, örgütlenişi, ilgili bireylerin sayısı, üretim ve ihracat hacmiyle, ancak XIX. yüzyıl sonunda Avrupa rekabeti nedeniyle gerilemeye başlayan gerçek bir sanayi dalı oluşturunuyordu.⁶⁶

Şeker sanayii, ortaçağ Mısır ekonomisinde büyük yer tutmuş ve sonra

64 Marsilya Ticaret Odası Arşivleri, J 585, De Lironcourt, 26 Haziran 1748. İbn Ebi el-Diyaf, *İthaf*, III, 77-78.

65 A. Raymond, *Artisans*, I, 183.

66 Tunus'taki bu şeşya zanaati hakkında: P. Pennec, *Les transformations*, 162-168, 202-205; Lucette Valensi, "İslam et Capitalisme". Sophie Ferchiou, *Techniques et Sociétés*.

da belli bir önemi korumuş çok eski bir etkinlikti. Kuşkusuz bu nedenle Kahire'deki *sükkeriyye* (şeker rafinericisi) atölyeleri çok merkezi bir yerde, satış noktalarının (Suk el-Sükkeriyye, 257 M 6'da) yer aldığı Kasaba'nın yakınındaydı. Evliya Çelebi'ye göre, Kahire'de üç yüz kişi çalıştıran kırk şekerhane (matbah el-sükker) vardı. O dönemde (XVII. yüzyıl sonu), şeker üreticileri zanaatkârların en zenginlerindendi: 1679 ile 1700 arasında, mahkeme arşivlerinden çıkardığım 14 *sükkeri* mirasının ortalaması (147.649 para), zanaatkâr miraslarının genel ortalamasından (48.845 para) çok yukarıdaydı. Bu zenginlik, ihracata açılan bir üretim etkinliğinin kanıtıdır ve XVIII. yüzyılda Marsilya, Trieste ve Fiume malları Mısır üretimi ile geleneksel Doğu pazarlarında rekabete girip, Kahireli *sükkeri*'lerin durumunu bozuncaya dek sürmüştür.⁶⁷

Kahire'nin çok etkin bir merkez olduğu dokuma zanaatında (keten ve pamuklu bez dokuması, özellikle de ipek eğirme ve dokuma) refah daha uzun süreli oldu. Miraslarını incelediğim Kahireli zanaatkârların üçte biri dokumacılıkla uğraşıyorlardı ve ağırlıklı olarak ipekli kumaş üreticileriydi (1679 ile 1700 arasında incelenen 129 zanaatkâr mirasından 25'i, 1776 ile 1798 arasında 154'ten 21'i). Üretim tekniği ve ürün kalitesi oldukça düşük düzeyde kalsa da, Mısır tekstil ürünleri imparatorluk ülkelerine, hatta Avrupa'ya yoğun biçimde ihraç ediliyorlardı. Yüzyıl sonunda Mısır Kuzey Afrika'ya toplam 124,9 milyon paralık, Suriye'ye 56,2 milyon paralık kumaş satıyordu ve kumaş ihracatının toplamı, Mısır'ın o dönem başlıca ticari ürünü olan kahvenin yeniden ihracına denkti. Mısır ve Doğu pazarlarının Avrupa kumaşlarıncı giderek işgal edilmesinin, Mısır zanaatında uzun vadede derin bir krize yol açacağı kesindi. Nitekim yüzyıl sonuna doğru, Kahireli ipek dokumacılarının (*hariri*) servetlerindeki hissedilir düşüş bunun ilk işaretlerini vermeye başladı: Bu zanaatkârlardan 17'sinin 1679 ile 1700 arasında ortalama mirası 87.415 para iken, 1776 ile 1798 arasında 13 haririnin ortalama mirası 33.353 paraya düşmüştür. Ancak Kahire'ye yerleşmiş Marsilyalı tüccarların XVIII. yüzyılın başından sonuna dek Mısır kumaşları alımlarındaki düzenli artış, tekstil zanaatının henüz canlılığını koruduğunu göstermektedir: 1700-1702'de 148.000 lira (Marsilya ithalat toplamının %6,8'i), 1750-1754'te 242.000 (toplam ithalatın %9,5'i), 1785-1789'da 480.000 lira (toplam ithalatın %17'si).⁶⁸

Halep, özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda doruk noktasına çıkan kumaş üretimindeki manüfaktür etkinliğinin önemini, büyük ticaret yol-

67 A. Raymond, *Artisans*, I, 221, 233, 314-315; "L'impact", 231-233.

68 A. Raymond, *Artisans*, I, 180-182, 191, 229-231; "L'impact", 225-231. *Histoire du commerce de Marseille*, V, R. Paris, *Le Levant*, 383, 534.

ları üzerindeki konumuna ve yeniden dağıtım merkezi olarak oynadığı role borçluydu. Bu sıçrama, doğal olarak imparatorluğun oluşmasına ve “sınai” etkinlikleri canlandıran dev bir iç pazar açılmasına da bağlıydı. Osmanlı paşalarının dokuma atölyelerinin kurulmasını destekleyerek doğru- dan katkıda bulunmuş olmaları da olanak dışı değildir: Halep’in en önemli ürünlerinden biri olan çizgili pamuklu bir kumaş, Türkçe bir sözcükle, “alaca” diye isimlendirilmiştir; bu durum, Gibb ve Bowen’in bu kumaşların üretiminin belki de Osmanlılar tarafından getirildiğini düşünmelerine yol açmıştır.⁶⁹ XIX. yüzyıl başında, Barbié du Bocage Halep’te 12.000 dokuma tezgâhı ve 100 boyama atölyesi olduğunu tahmin ediyor, Halep tekstil sanayiinin çok çeşitli ürünlerinin uzun bir listesini veriyordu: ipekliler, satenler, altın sırmalı ve simli kumaşlar, beyaz ya da renkli bezler, pamuklular, yünlü şallar, Hint kumaşları, vb. Bu liste kesinlikle abartılı değildi, çünkü Halep’teki kumaş üretim koşullarına ilişkin 1762’ye ait bir belge, bu kentte dokunan en az 43 farklı türün ismini vermektedir.⁷⁰ Marsilya’daki ticari istatistikler, bu üretimin XVIII. yüzyılda yarattığı zenginliğin işaretidir: Halep kökenli kumaşların alımı 1700-1702’de 85.000 lira iken, 1750-54’te 1.326.000’e 1785-89’da 1.696.000’e çıkar, aynı yıllardaki toplam Marsilya dışalımının %10,4’ünü, %63,9’unu ve %48,2’sini oluşturur. Bu son dönemde, Halep, Marsilya ticaretinin Doğu’dan getirttiği toplam kumaşın (toplam 2.529.752 lira⁷¹) %67’sini sağlıyordu.

Halep dokuma “sanayii”, kentin özellikle kuzey varoşunda gelişti ve ne denli hızlı olduğunu daha önce de gördüğümüz bir büyümenin motor unsurlarından biri haline geldi: Bab el-Nasr’ın [I 16] kuzeyindeki tüm bölgeye, çoğu günümüze dek varlığını sürdüren dokuma ve boyama atölyeleri yerleşti. Bu genişleme özellikle Halep kentinin çok karakteristik bir yapısı olan dokuma *kayseriyye*’si içinde gerçekleşti. Bu yapıyı, birinci (değerli malların satıldığı kapalı hal) ve ikinci tür (otel ve mal deposu) *kayseriyye*’den ayırt etmek gerekir. Dokuma *kayseriyye*’leri merkezdeki bir alanı çevreliyor ve genellikle bir üst katları oluyordu. Tezgâhlar, avluya ve galeriye açılan farklı sayıdaki odalara yerleştiriliyordu. Cüdeyde semtinde [F 12], İpşir Paşa Vakfı çerçevesinde kurulan üç *kayseriyye*’nin alanları; 1.145, 800 ve 807 metrekareydi ve sırayla 27, 14 ve 28 odaları vardı. Bu odaların

69 H. A. R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society*, I, 296. Dominique Chevallier, *Villes et travail en Syrie*, Paris, 1982, 96.

70 J. G. Barbié du Bocage, *Description de la ville de Halep*, Paris, 1825, 242. Şam Suriye Ulusal Arşivi, *Evamir Sultaniyye*, Halep, kayıt no. 6, s. 46, n. 96.

71 R. Paris, *Le Levant*, 416, 532.

boyutları değişiyordu (en genişlerinden biri 7,80'e 6,30 metre yani 49 metrekare, en küçüklerinden biriye 5,60'a 3,40 metre yani 19 metrekare idi). Odalar iki kata paylaştırılmıştı; üstü açık merdivenlerden çıkılan üst katlarda, dokumacıların iplik açmaya yönelik işlemleri yapabilecekleri geniş taraçalar vardı. Bu *kayseriyye*'lerden çoğu Osmanlılar döneminde yapıldı: Bu binalar en alışılmış sermaye yatırımları arasındaydı, bu nedenle vakıflar içinde sık sık görülmektedirler. Gelirleri, kuruluşun amacını oluşturan dini yapıların bakımına gidiyor ya da yeni eserlerin yapımını sağlıyordu.⁷²

Sabun ya da tabaklama sanayilerinin, sadece ekonomik rollerinin ve çalıştırdıkları zanaatkâr sayısının önemi açısından değil, ticari amaçlı olmalarına karşın mimari bakımdan gerçekten ilgi çekici binaların yapımına yol açtıkları için de daha iyi incelenmeleri gerekirdi. Barbié du Bocage Halep'te yedi sabunhane sayıyordu; bugün hâlâ Osmaniye Medresesi'nin [J 17] yakınında yükselen, XVII. ya da XVIII. yüzyılın geniş bir binasıdır. Donanımı (kubbeli salonlarda sabun üretiminde kullanılan büyük fiçılar, üst katta kafesli parmaklıklarla korunan kurutma odaları) aşağı yukarı bozulmadan kalmıştır. XVI. yüzyılda (1574'ten az önce), Bab Antakiye dışında, Kuveyk kıyısında [O 8] kurulan büyük tabakhane ortadan kaybolmuştur; ancak J. Sauvaget buranın bir fotoğrafını sunabildiğine göre, bu yok oluşun tarihi oldukça yenidir. Bu binanın boyutlarını biliyoruz: 170 metre uzunluk, 40 metre genişlik, yani toplam 6.800 metrekare; giriş katında 53, üst katta 58 oda. Debbağlara ayrılmış bir hamam ve yakındaki bir cami, 1574'te Mehmed Paşa tarafından kurulan vakfa ait bu anıtsal toplu yapıyı tamamlıyorlardı.⁷³

Genel anlamda, Arap kentlerinin "sınai" üretimlerinin küçümsenmesi gerektiği ortadadır. Büyük kentler, merkezleri oldukları ülkelerin genel ekonomisinde temel bir rol oynuyorlar, kırsal nüfusun ihtiyacı olan ve ev atölyelerinin de kırsal zanaatın da yeterli miktarda üretemediği ürünleri sağlıyorlardı: Aletler, elbiseler, lüks mallar. Diğer yandan kentler, imparatorluğun üretimleri birbirini tamamlayan diğer eyaletlerine ihraç edilen mallar üretiyorlardı. Eğer iç mübadele akımlarını daha iyi bilseydik, bu birbirini tamamlama olgusu daha belirgin bir biçimde ortaya çıkacaktı. Sayısal verilerinde diğer Arap eyaletlerine göre daha az boşluk bulunan Mısır örneğini ele alacak olursak, büyük kentlerde yoğunlaşmış zanaat üretimine dayalı ticaretin payı önemli gözükmektedir. Girard'a göre (*Description l'Égypte*'de), Mısır'ın Suriye'ye yaptığı satış 131.349.000 pa-

72 J. Sauvaget, *Alep*, 222-223. J. Cl. David ve B. Chauffert-Yvart, *Le waqf d'Iphâr Pâc-hâ*, 8-18.

73 J. Sauvaget, *Alep*, 221-222, harita XXVIII, XXIX.

raydı, bunun yaklaşık yarısı (56.250.000 para) Kahire’de üretilen 2-3 bin balya keten kumaştı; Mısır Suriye’den 210.543.600 paralık mal alıyordu, bunun 43.060.000 parası çeşitli kumaşlara (Filistin pamukluları, Şam ve Halep ipekli ve pamukluları) ve 13.200.000 parası Suriye ve Filistin’den alınan sabuna gidiyordu. Yine Girard’a göre, Mısır Mağrip’e büyük miktarda yerli zanaat ürünü kumaş ihraç ediyordu: keten ve pamuklu bezler (2.000 balya Tunus’a, 350 balya Cezayir’e), “kotni” ipekli kumaşları (Cezayir’e 4-5 bin parça), kırmızı pamuklu bezler (Fas’a 5-6 bin yük). Deniz ve kervan yoluyla yapılan toplam 158.771.120 paralık ticaret hacminin 124,9 milyon parasını bu kumaş ihracatı oluşturuyordu. Mağrip ülkeleri Mısır’a, esas olarak Tunus’ta üretilen fes (35.400.000 para), ehram (10 milyon), yün örtüler (7,2 milyon), yün şallar (1,8 milyon) ve deri ayakkabılar (1,5 milyon) satıyorlardı. Mağrip zanaatının bu geleneksel ürünleri, Mısır’ın denizyoluyla yaptığı ithalatının (92.951.875 para) üçte ikisini oluşturuyordu.⁷⁴ Bu zanaat üretimi, Avrupa ülkeleriyle ticari ilişkilerde de azımsanamayacak bir rol oynuyordu. Marsilya Ticaret Odası’nın istatistiklerine göre, Mısır “eşelleri”* 1785 ile 1789 arasında, yıllık ortalama 672.000 liralık çuha aldılar, 480.000 liralık da sattılar. Halep’in bilançosu daha da tatmin ediciydi: Aynı zaman aralığında “eşel”, Marsilyalı tüccarlara ortalama 1.696.000 liralık bez sattı ve onlardan 698.000 liralık çuha aldı.⁷⁵

Avrupa üretiminin giderek artan ölçülerde girişine ve yerel zanaatlarda başlayan krize karşın, Doğu’nun büyük kentleri, ürünleri yerel tüketicilerin zevklerine uygun ve bir bölümü hâlâ Avrupa ülkelerinde pazar bulabilen bir üretimin merkezleri olmayı sürdürüyorlardı. Ancak XIX. yüzyıl ortasına doğru, Avrupa rekabeti karşısında yerli dokuma sanayileri çökecek ve dengesini sağlamaya büyük ölçüde katkıda bulundukları geleneksel kent ekonomilerini de beraberlerinde sürükleyeceklerdir.

* XVI. yüzyıl ile XX. yüzyılın başı arasında Avrupa ülkelerinin İslam ülkelerinde kurdukları ticari merkezler -ç.n.

74 P. S. Girard, *Mémoire sur l’agriculture, l’industrie et le commerce de l’Égypte, Description de l’Égypte içinde État Moderne*, II-1, Paris, 1812, 640-650.

75 R. Paris, *Le Levant*, 383, 416.

ALTINCI BÖLÜM

KONUT ALANLARI VE KONUT TİPLERİ

GİRİŞ

Arap kentlerinin konutları kadar iyi bilinen bir alan az bulunur. Geleneksel ev, teorik nitelikte pek çok düşünceye konu olmuş (özellikle de evin yapısıyla İslamiyetin dini ve toplumsal örgütlenişi arasındaki ilişkiler bakımından), aynı zamanda çok sayıda ve kaliteli monografiye de esin kaynağı oluşturmıştır.¹ Bununla birlikte, gerek belgelerimizdeki boşluklar, gerekse hâlâ yaygın olan basmakalıp düşünceler nedeniyle, bu denli karanlıkta kalmış bir sorun da pek yoktur.

Gerçekten az çok kesin bir bilgi sahibi olabildiğimiz konutlar, çağdaş dönem başlamadan önceki Arap kentlerinin zengin ya da orta halli evleridir. Kent arkeolojisi sadece bu tip evler konusunda bize doyurucu örnekler sunabilmektedir. Bu durumun nedenleri öylesine açıktır ki, belki bunları ayrıca belirtmeye bile gerek yoktur. Günümüze kadar gelebilmiş eski (ve tarihi aşağı yukarı belirlenebilen) evler, doğal olarak iyi yapılmış ve iyi

1 Doğal olarak, onları burada belirtmeye olanak yok. "Geleneksel" ev üzerine klasik anlayışın bir formülasyonu G. Marçais tarafından; "Dâr" makalesinde verilmiştir, *EF*, II, 116-118. Bu anlayışın yakın zamandaki bir ifadesi, A. Abdel Nour'da görülür, "Types Architecturaux et vocabulaire de l'habitat en Syrie aux XVIe et XVIIe siècles", D. Chevallier (der.), *L'espace social de la ville arabe*, Paris, 1979, 67-70. Sınırlı coğrafi alanlarda sistematik biçimde gerçekleştirilmiş incelemeler arasında, bkz. Tunus için, Jacques Revault'nun çalışmaları, *Palais et Demeures de Tunis*, Paris, 1967-1978, 4 cilt ve Kahire için, J. C. Garcin, B. Maury, A. Raymond, J. Revault ve M. Zakariya, *Palais et Maisons du Caire*, I, *Époque Mamelouke*, Paris, 1982, ve II, *Époque Ottomane*, Paris, 1983.

kullanılmış, bakım ve onarım olanaklarına sahip insanların oturdukları evlerdir. Bu koşullara sahip kimi evler yüzyıllar boyunca dayanabilmişlerdir: Fas'ta Meriniler'e kadar uzanan en az birkaç saray vardır; Tunus ve Kahire, Hafsi ve Memluk mimarilerinin izlerini korumaktadırlar. Ama bunlar kural dışı durumlardır: Zamanın getirdiği aşınma, dini yapılardan daha düzensiz bakılan eski sivil binaların çoğunun hakkında gelmiştir. Daha yakın bir tarihte de, kentlerin modernleşmesi eski bölgelerde yıkımlara yol açmıştır: Kahire'de "tarihi" kentin tüm batı yarısı, XIX. yüzyılda başlayan şehircilik etkinlikleriyle yok olmuştur. Eski merkezlerden arta kalan yapılarda, zengin veya geçim düzeyi iyi ev sakinlerinin yerini, sosyoekonomik değişimler sonucunda, serveti daha sınırlı hatta yoksul insanların alması çok acı sonuçlara yol açmıştır: Kahire'de birkaç on yıldır büyük Memluk ya da Osmanlı saraylarından geriye kalanların hızla harabeye dönmesi, anıtların doğal yıpranmasından çok, oturanların toplumsal düzeyindeki bu değişmeden kaynaklanmaktadır. Vasat ve yoksul konutlardan geriye pek bir şey kalmamıştır: Daha özensiz yapılmış, daha kalitesiz malzeme kullanılmış olan bu kategorideki yapılar ancak bir ya da iki kuşak yaşamakta ve sürekli yenilenmektedir. Birçok örnekte, halkın en yoksul kesiminin konutlarından geriye sadece parselleri kalmıştır. Demek ki kentlerin tarihi bölgelerinin bugün bize sundukları mimari biçimler, eski konutları ancak kısmen temsil etmektedir, çünkü bu eski konutların sadece en bakımlı olanları yaşayabilmişlerdir. Bu açık gerçeği hatırlatma gereği duymamızın nedeni, kent tarihçilerinin zaman zaman bunu hesaba katmayış ihmal etmeleridir.

Elimizdeki tarihsel kaynaklar, bu yanılsamayı gerçekten düzeltmeye olanak tanımamaktadır. Çok sayıda ve büyük bir çeşitlilikte sahip olduğumuz arşiv belgeleri, kadı sicillerindeki gayri menkul alım satım işlemleri, vakıf binalarının kuruluş belgeleri, kent konut parkının satışları bir kayda degecek en güzel kesimini, önemli miraslarda yer alanlarını (günümüze ancak büyük mirasların kayıtları çok sayıda ulaşmıştır), bir kuruluşun bakımı için gerekli binalar arasına katılacak bir rantı olanları kapsamaktadır. Halkın en yoksul kesiminin konutları, doğal olarak bu belgeler içinde pek az temsil edilmişlerdi ve ancak gezi notları aracılığıyla (bazıları, örneğin *Description de l'Égypte*'te olduğu gibi, üst düzeyde bilimseldir) kent nüfusunun en büyük bölümünün hangi koşullarda ikamet ettiği konusunda bazı bilgilere sahip olabiliyoruz. Ne yazık ki bu boşluk roman türü herhangi bir edebiyat tarafından da kapatılmamaktadır.

Doğal olarak araştırmacıların dikkati, sivil mimarinin en çarpıcı, sanat tarihçilerini en çok cezbeden kalıntılara yoğunlaşmıştır. Sadece "vasat" bir konuttan geriye kalanlar, yeni yeni sistematik araştırmalara konu ol-

maya başlamıştır.² O halde, büyük kent merkezlerindeki nüfus çoğunluğunun varoluşlarının en temel yönlerinden birisi olan ikamet biçimlerini sadece kısmen yeniden oluşturabileceğimizi kabullenmek zorundayız.

İşaret ettiğim ve kent arkeolojisiyle arşivlerin sağlayabilecekleri bilgilerin sınırlılığından kaynaklanan boşluklara, büyük Arap kentlerindeki özel konut araştırmalarını bulandıran çok sayıda önyargılı düşüncenin etkileri de eklenmiştir. Bu düşüncelerden ilki, bu kentlerde sosyoekonomik ölçütlere dayalı bir mekânsal bölünmenin bulunmadığı varsayımdır. Bu anlayışın en yakın zamandaki anlatımına, A. Abdel Nour'un Suriye kentleri üstüne yazdığı yapıtında rastlamaktayız: "Belli bir etnik, bölgesel ve çoğunlukla dini homojenlik özelliği taşıyan kent mahalleleri, toplumsal açıdan karışıktır. Zengin ve yoksul ailelerin komşuluğu Arap kentlerinde geleneksel bir kuraldır."³ Bu kavram, geleneksel İslam toplumunun oldukça eşitlikçi olduğu düşüncesine az çok dayanmaktadır. Mısır mahkeme arşivlerinde gerçekleştirilen araştırmaların, durumun hiç de böyle olmadığını kanıtladıklarını ve en azından Osmanlı dönemi Kahire'sinde sosyoekonomik eşitsizliklerin çok büyük olduklarını yukarıda belirtmiştim. Eğer mahkeme belgeleri en küçük mirasları da belirleseydi ve miraslar, özellikle zenginlerin elinde bulunan gayri menkulleri de içerseydi (böyle örnek çok azdır), bu olay daha da açık biçimde belirecekti.⁴ Bu kadar belirgin bir ayrışıklığın, oturanların sosyoekonomik düzeylerine göre belirlenecek bir konut ve yerleşim farklılaşmasında ifadesini bulmaması düşünülemez. Bu noktada, bir kez daha kent nüfusunun toplumsal yapısı hakkındaki sayısal verilerin (bunlar konut türü ile sosyoekonomik düzey arasındaki ilişkiyi kurmayı mümkün kılar) yokluğu, yukarıda işaret ettiğimiz yanılsamaları beslemektedir. Bilgilerimizin bugünkü aşamasında, Kahire böyle ilişkilerin kurulabileceği tek kenttir. Daha sınırlı bir açıdan baktığımızda, konutun boyutlarını ve kalitesini, oturanların sosyoekonomik düzeyini hesaba katarak geleneksel konutların niteliği ve coğrafi dağılımı üzerine bütünsel incelemelerin yapıldığı kentler azdır.

Zaman ve mekân içinde değişmeyen, tek bir modele uygun olarak üretilen geleneksel konut niteliklerine ilişkin basmakalıp düşünceler de aynı ölçüde zararlıdır: Kentin içinde, çıkmazlarla sona eren karmaşık bir sokak ağı içine hapsolmuş, tamamen içe dönük, dışarıya tamamen kapalı ve içeriye sadece avluyla açılan bu ev İslamiyetin toplumsal ve dini özlem-

2 Bkz. Nelly Hanna'nın çalışması, "Bayt al-Istambulî, an Introduction to the Cairene Middle-class house of the Ottoman Period", *Annales Islamologiques*, 16 (1980).

3 A. Abdel Nour, *Introduction*, 165; "Habitat et structures sociales", 89.

4 A. Raymond, *Artisans*, II, 374-375. Bkz. yukarıda İkinci Bölüm.

lerine öyle uygun görünüyordu ki, ancak böyle bir konuta “Müslüman” tanımlaması yakışırdı. *İslam Ansiklopedisi*’ndeki “Dâr” makalesinde Georges Marçais bu anlayışın, uzun bir alıntıyı hak eden tanımını yapıyor: “Oturma odalarının çevrelediği boş bir merkezi mekân, kuşkusuz sadece Arap dünyasına özgü değildir. Aynı düzenleme, ilkel Roma ve Helen evinin de özellikleri arasındadır. Ama bu ev mimarisi tipi, Müslüman yaşantısına ideal çerçevesini sunmuş gibidir. Aileye oluşturduğu kapalı ortamlar, ataerkil aile kavramına doğallıkla uyum sağlamaktadır: Müslümanın özel yaşamını içine sarıp sarmaladığı gizemi beslemektedir. Zengin Müslüman konutlarının bile dış cepheleri sade, duvarları çıplaktır. Bu ev mimarisinin tüm ilgi alanı, içerideki boş mekândır. Avlu, konutun sanki temel parçasıdır.” Ev hakkında sosyokültürel gözlemlerden neredeyse metafizik bir kavrama kolaylıkla geçilmekte, A. Abdel Nour kısa süre önce yazdığı eserde bunun en uç formülasyonunu vermektedir: “Ev sadece bir içe kapanma, bir bölünme olarak gerçekleştirilmiştir. Dışa kapalı olan ev, tam tersine, avluya ve böylece gökyüzüne tamamen açılmıştır; avlu (metinlerimizin çok yerinde deyimiyle semavi avlu) böylelikle diğer insanlarla değil, evrenle iletişimi sağlamaktadır.”⁵

Bu genellemelerin geçerliliği hakkında gerek tarih, gerekse islami mekân açısından çok ciddi kuşkular, ancak yakın zamanlarda ortaya kondu. Kahire’nin Memluk evlerini inceleyen J.-C. Garcin, “bu evler Müslüman toplumunun daha sonra dönüştüğü halden çok farklı olduğu bir dönemde yapıldılar. Bu nedenle bu binalara *ne varietur* (değişmez- ç.n.) bir ‘Müslüman evi’ yaftası asılamaz” demektedir. Farklı bir görüş açısından yola çıkan Oleg Grabar, merkezi avlulu evin “özel, yarı özel ve kamusal alanlar yarattığı için genellikle tipik İslami ev olarak görülmesi” konusunda benzer bir kuşkuculuk sergilemektedir. Aslında, diyor O. Grabar, “bu özel plan tropikal Müslüman dünyanın büyük bölümünde, ya da İslam’ın girdiği soğuk Kuzey iklimlerinde uygulanamaz bile. Başka bir deyişle, avlulu evin iklime, dolayısıyla bölgeye değgin anlamı, inancın toplumsal gereklerine potansiyel uygunluğundan çok daha ağırlık taşır.”⁶ O halde araştırmacılar, konut türünün yüzyıllar boyunca geçirdiği kaçınılmaz evrimlere, açık yerel farklılıklara ve “tipik olmayan” konut türlerine (özellikle ortaklaşa kullanılan konutlar) daha çok yönelmelidirler.

Bugün en debdebeli ve dolayısıyla en iyi korunmuş sivil konuttan bile

-
- 5 G. Marçais, “Dâr”, *EP*, II, 116. A. Abdel Nour “Types Architecturaux”, 83. “Semavi” sözcüğünün “göğü açık” olarak da çevrilebileceğini belirtmekte yarar var.
 - 6 J. C. Garcin, *Palais et Maisons du Caire*, I, 216. Oleg Grabar, “Reflexions on the Study of Islamic Art”, *Muqarnas*, I (1938), 8.

geriye fazla bir şey kalmamıştır. J. Revault Tunus'ta Osmanlı döneminde kalma yüz kadar evi inceleyebilmiştir; ama Kahire saraylarını inceleyen grup ancak yirmi kadar konut örneği bulabilmiştir. İlgilerin çok geç yöneldiği ortalama konut, tamamen yok olmak üzeredir.⁷ Kiralama amacıyla yapılmış konutlardan (*reb*) bazı ender örnekler kalmıştır. Halk konutlarının sadece belli izleri bulunmaktadır. Bu nedenle artık özellikle arşivlere, gayri menkul alım satımları ve vakıf kuruluşlarına ilişkin belgelerin konutun niteliğiyle oturanın sosyoekonomik statüsü arasında bir ilişki kurmayı sağlayabileceği arşivlere dönmek gereklidir. Bu araştırma henüz yeni başlamaktadır ve bu nedenle elimizdeki belgelerde bile mevcut boşlukların tamamen kesinleşmiş bilgilere ulaşma umudumuzu yok ettiği olaylar hakkında varsayımlar ileri sürmekten öteye geçemeyiz. Anlatımlar ne kadar ayrıntılı olurlarsa olsunlar, hiç plan bulunmaması ve boyutlar hakkındaki verilerin eksikliği, bu belgelerin temel özelliğidir ve kent arkeolojisinin her zaman aydınlatamadığı birçok karanlık nokta bırakmaktadır. Arazilerin satın alınma değerleri hakkında neredeyse hiçbir bilgi bulunmaması da en az bu denli can sıkıcıdır; belgeler genellikle sadece toplam bina fiyatlarına değinmekte ve özellikle vakıf belgelerinde arazi den ancak kira biçiminde söz edilmektedir. Buradan da bir yoruma varılması çok güçtür (çünkü yüzölçümü hakkında bilgiler hiç yoktur). Böylesine temel bir değişken hakkında bilgiden yoksun olduğumuzdan, nüfusun sosyoekonomik statüsü ile konutu arasındaki ilişkinin sayısal (ve mekânsal) analizi, dolayısıyla da ikamet alanlarının kesin coğrafi tanımlanması güçleşmektedir.

KONUT ALANLARININ COĞRAFYASI

Yerleşim İlkeleri

Konut alanlarının yerleşimi geniş ölçüde kentin ekonomik yapısı tarafından belirleniyordu. Ekonomik etkinliklerin site merkezinde yoğunlaşması, bu bölgenin ikamet işlevi üstlenmemesinde bir etkendi. Daha önce de gördüğümüz gibi, dükkânlar ve işliklerde esnaf ve zanaatkarın barınabileceği mekânlar öngörülmemişti. Kent merkezini işgal eden *suk* bölgeleri, gece olup çarşılar kapanınca, burada çalışanlar tarafından gün doğumuna dek terk edilirdi. Demek ki kent merkezi, ekonomik açıdan aktif nüfus için hem çekim hem itim merkeziydi.

Kent merkezinden sonra konut alanları iç içe halkalar halinde sıralanırlar ve ekonomik etkinliklerin yerleşimindeki bir merkezden dalgalar

7 Nelly Hanna'nın 1980'de yayımlanan makalesinde incelediği "Beyt el-İstambulli" artık yıkılmış durumdadır.

halinde yayılma ilkesine uyma eğilimi gösteriyorlardı. Esnaf ve zanaatkar, iş yerlerine olabildiğince yakın oturmaya çalışıyorlardı: XVIII. yüzyıl Kahire'sinde atölye ya da dükkânla konut arasındaki ortalama uzaklık 400 metreden fazla olmuyordu. Merkezi bölgeye en yakın alanlar, genellikle yerel nüfusun en hali vakti yerinde olanları tarafından kapılmıştı; az boş alan bulunması ve kuşkusuz fiyatların yüksek oluşu, göreceli olarak daha dikey ve pahalı bir mimariyi zorunlu kılmıştı. Bu nedenle merkezin uluslararası ticarete yönelik çarşılarının hemen yakınındaki bu bölgeye yerel burjuvazinin temsilcileri, özellikle de tüccarlar yerleşiyordu. Öğretim, ibadet ve adalet etkinliklerini gerçekleştirdikleri Büyük Cami'ye yakın olmak isteyen ulema aileleri de onlarla karışık bir biçimde yaşıyordu.⁸

Kent merkezinden uzaklaştıkça, konutların yüksekliği ve yerleşim yoğunluğu azalıyordu. Talep düşüklüğü ve göreceli boş alan bolluğu, buralarda nüfusun orta tabakalarının yerleşmesine olanak veriyordu. Bu genel bilgileri, ancak her kesimde oturanların servet düzeyleri ile ev fiyatları üstüne ayrıntılı bir inceleme doğrulayabilir. Bunun için de el-Cenabi'nin günümüzün tarihi Musul'u için verdiği bilgilere denk verilerin, eski dönemlere yönelik olarak da sağlanması gerekir. El-Cenabi Musul'daki arazi fiyatlarının merkezden uzaklaştıkça nasıl düştüğünü şöyle saptamaktadır: Çarşılar bölgesi (Suk Bab el-Saray [N 19] ve Suk el-Attarin'de [M 20] metrekaresi 250 dinar), merkeze yakın bölge (Saraçhane Mahallesi [Q 15]: 200 dinar; Bab el-Tub [N 21]: 150 dinar) ve daha uzak ikamet bölgeleri (metrekaresi 20 ile 50 dinar arası).⁹ Kenti çevreleyen bölgelerde ise nüfusun en yoksul kesimleri oturuyordu. Maddi olanaklarının azlığı nedeniyle merkeze yaklaşamayan bu insanlar, genellikle kent çevresine yerleşen çevre kirletici ve tatsız zanaat etkinliklerinin sayısız uygunsuzluğuna katlanmak zorunda kalıyorlardı. Kent yaşamına yeni katılmış, kırdan yeni gelmiş ve kırsal yerleşim biçimlerini de beraberlerinde getirmiş unsurlar da doğal olarak bu bölgede yerleşiyorlardı.¹⁰

Ancak konut alanlarının dağılım ve yerleşimi, hiçbir kentte bu şemanın kesinliğiyle gerçekleşmiyordu. Daha ileride de göreceğimiz gibi, bir ortaklaşa konut tipine başvurulması nüfusun en yoksul tabakalarına, müstakil konutların üst ya da orta tabakaların elinde olduğu, merkeze en yakın bölgelerde oturma olanağını da sağlıyordu: Kervansaraylar tüm kentlerde bu rolü üstleniyorlardı; Kahire'de odaları kiralanan binalar da (*reb*) bunlara eklenmişti. İkinci bir düzensizlik etkeni, en zengin bireylerin

8 R. Le Tourneau, *Les villes musulmanes*, 16.

9 H. el-Cenabi, *el-Mevsil*, 23.

10 Le Tourneau, *Les villes musulmanes*, 17.

kent çevresinde, zanaat ya da ticaret etkinliklerinin boş bıraktıkları alanlarda yerleşme eğiliminden kaynaklanıyordu. Bu tercihin birinci nedeni, kent merkezinin gürültü ve kargaşasından kaçma isteğiydi. Diğer yandan çevre bölgelerde, arazinin çok sınırlı olduğu merkeze göre, çok daha geniş konutlar yapmaya olanak tanıyan imar edilmemiş alanlar vardı: Demek ki buralara, içlerinde “evleri”, geniş bir hizmetçi orduları ve merkezde asla erişilemeyecek bir lüks olan gerçek bahçelere sahip geniş saraylar yapmak mümkündü. Yaz mevsiminin çok bunaltıcı geçtiği ülkelerde, bu evler sayfiye yerlerinin rahatlığını sunuyorlardı. Onun için zengin Kahire tüccarları, kanal boyuna ya da kentin batısındaki su birikintilerinin kenarlarına evler yaptırdılar. Buraları, önceleri sadece yaz mevsimini geçirdikleri (bu mevsimde Nil yükseliyordu) ikincil ikametler olarak kullandılar, ama sonunda tüm yıl oturdukları asıl konutları haline geldi.

Üçüncü düzensizlik etkeni, egemen zümrenin nüfusun geri kalanından soyutlanma eğiliminden kaynaklanıyordu. Burjuvazinin az önce anlattığım tavrını belirleyen nedenler ve kimi diğer etkenler bu durumu açıklıyordu. Bu ayrımcılığın esas temeli, yönetici zümre üyelerinin elitizmi ve ikamet biçimlerinde bile “tebaalarından” toplumsal ve siyasi üstünlüklerini belirtme arzularıydı: XVIII. yüzyıl sonunda, Kahire’nin en şanlı emirlerinden olan Muhammed el-Elfi Bey, Özbekiye’nin batı kıyısında görkemli bir saray yaptırmış ve reayadan soyutlanma isteğini altını çizerek belirtmişti; Ceberti’nin yazdığına göre, “Genellikle Kahire dışında yaptırdığı saraylarda oturuyordu. Bir saraydan öbürüne gitmek istediği zaman, hiçbir şekilde kent içinden geçmiyor, bu alışkanlığın nedenini soranlara sokaklarda esnaf ve yoldan geçenler tarafından görülmekten iğrendiğini açıklıyordu.”¹¹ Bu “züppeliğin” ve gerek lüksü gerekse diğer bazı yönleriyle eleştirilere neden olabilecek bir yaşam biçimini fazla açığa vurmama isteğinin dışında, emirler, açık güvenlik nedenleriyle kent merkezlerinden sakınmak durumundaydılar. Bu merkezlerde oturan kalabalık ve kimi zaman çalkantılı nüfusla doğrudan ilişki içinde bulunmak tehlikeli olabilirdi. Ayrıca merkezlerin, dar ve kalabalık sokaklarının izin vermedikleri ulaşım ve iletişim kolaylıklarını el altında bulundurmak yararlıydı. Nihayet, emirlerin sarayları aynı zamanda kuvvet karargâhlarıydı: Maiyetleri ve kalabalık birlikleri buralarda barındırabilmeliydiler; ahırları, geniş avluları, erzak depoları olmalıydı. Böyle yerleşimler için, mekânın sınırlı olmadığı, merkez dışında, hatta kent çevresinde alanlar gerekliydi.

Belli büyük kentlerde, yönetici zümrenin ve yerel burjuvazinin mensupları kırdı, yazlık olarak kullanılan güzel evler yaptırdılar. G. Marçais’nin

11 Ceberti, *Acâib*, IV, 40.

yazdığına göre, Cezayir emirleri “kıra güçlü bir eğilim duymuşlardır. Sıcak mevsim gelir gelmez, aileleriyle birlikte oraya taşınırlardı...”

Cezayir’in yakın banliyö bölgesine, reislere (meşhur Hamidu Reis’e ait ev) ve devlet büyüklerine (Dayı Mustafa’nın evi -sonradan Yazlık Saray olmuştur-, Yusuf’un, Ağa’nın evleri)¹² ait bahçeli evler serpiştirilmişti. Aynı olay Tunus’ta da söz konusuydu. Gezgin Thevenot 1660’a doğru kırılık bölgelerin tamamen “Marsilya bölgesinin kır evleri gibi inşa edilmiş çiftliklerle (ya da yazlıklarla)” dolu olduğunu yazıyordu. Aynı dönemde Tunuslu tarih yazıcısı İbn Ebi Dinar da şunları not ediyordu: “Bu site halkının refahı, çoğunun aileleriyle birlikte sonbahar ve yazı geçirdikleri kır evlerinden de anlaşılır. Ticaretle uğraşanlar gündüzleri işlerine bakarlardı, geceleri de kendilerini eğlenceye verdikleri bahçelerinde yatmaya giderler; ertesi gün erkenden kente gelirler.”¹³ Bu yazlık saray ve konutların çoğu hâlâ ayakta. Buna karşılık Nil ile kent arasında kalan bahçelik alanda ve Nil’in sol yakasında Kahire emirlerinin kendilerine yaptırdıkları bahçeli evler ve saraylar hakkında pek bir şey bilmiyoruz. Örneğin Murad Bey zamanının çoğunu kendine burada yaptırdığı saraylarda, özellikle de Cizre Sarayı’nda geçiriyordu. Burada, içinde “her türlü meyve ağacının” bulunduğu bir bahçe yaptırmıştı. Bir saraydan diğerine geçiyor, zamanını “av ve çeşitli zevkler” arasında paylaşıyordu; Ceberti, “altı yıl boyunca Murad Bey’in Kahire’ye bir kez bile gelmediğini” kesinlikle belirtiyor.¹⁴ Modern ve çağdaş Kahire’nin yayılım alanı içinde kalan tüm bu konutlar bugün yok olmuştur ve sadece o zamanın gravürleri bunların güzelliği ve lüksü hakkında bize fikir vermektedir.

Sosyoekonomik yapıların etkisi altında gelişen mekânsal düzenlemeyi bozan diğer bir etken, dini ya da ulusal azınlıkların topluluk gereklerinin getirdiği coğrafi gruplaşmalardı. Osmanlı kentlerinde çok çeşitli bir azınlık yelpazesi bulunduğunu görmüştük. Burada çok eski bir eğilim söz konusuydu: Fetihçi ordunun farklı etnik bileşenlerini barındırabilmek için, Kahire’nin daha Fatımi dönemindeki kuruluşundan itibaren böyle mahalleler oluşmuştu. Güçlü topluluk yapısının (özellikle Yahudi ve Hristiyan zimmi toplulukları) ancak coğrafi olarak, giderek homojenleşen ikamet semtlerinin gelişimiyle ifade bulabileceği Osmanlı döneminde bu eğilim güçlendi. Tüm Arap kentlerinin bir Yahudi (Hare el-Yehud) ve Yakındo-

12 Georges Marçais, *L’architecture musulmane d’Occident*, Paris, 1954, 445.

13 Thévenot’un (1633-1667) ve İbn Ebi Dinar’ın (1700’e doğru öldü) metinlerini alıntılaman J. Revault, *Palais et Résidences d’été de la région de Tunis (XVIe-XIXe siècles)*, Paris, 1974, 30.

14 Ceberti, *Acâib*, III, 167-169 (çeviri, VI, 314-316).

ğu'nun tüm büyük kentlerinin bir ya da birkaç Hristiyan mahallesi (Hare el-Nasara) oldu. Bu dört yüzyıl boyunca, Müslüman azınlık mahalleleri (Antakya'da Aleviler, Bağdat'ta Şiiler) ya da etnik ağırlıklı mahalleler (Şam, Halep ya da Bağdat'ta Kürt mahalleleri, Cezayir ya da Tunus'ta Endülüslü mahalleleri) giderek belirginleşti. Bu semtlerin yerleşimi tarihsel etkenlere ya da bir sosyoekonomik mantığa dayanıyordu. Genel görüntüsünü -kaçınılmaz olarak şematik de kalsa- vermeye çalıştığımız kentin genel örgütlenişi içinde bunlar kural dışı durumlar yaratıyordu. Herhangi bir ulusal ya da dini topluluğun egemen sayılamayacağı kadar kentin bölündüğü bazı durumlarda kent yapısı, geliştirdiğimiz ilkelere aykırı bir şekilde dini ya da etnik ayrılıklara göre belirleniyordu. Bu açıdan en etkileyici örnek kuşkusuz Antakya'dır: Kentin 45 mahallesi, Türk kesimi ve onu çevreleyen iki Alevi ve iki Hristiyan bölgesine bölünmüştü (Bkz. Şekil 8). Hristiyan (sekiz mahalle), Ermeni (dört mahalle), Müslüman (dört mahalle) ve Yahudi (iki mahalle) olmak üzere dört kesime ayrılan Kudüs de ilginç bir örnekti (Bkz. Şekil 7). Bileşimleri göreceli olarak daha homojen gözükken kentlerde, azınlık semtleri yukarıda anlattığımız bir merkezden dalgalar halinde yayılan yerleşimlerin dışında kalıyorlardı. Örneğin Halep'in kuzey varoşunda, normalde daha kalitesiz konut yapısıyla ayırt edilen bir bölgede gelişen Cüdeyde Mahallesi [F 12] böyleydi.¹⁵ Kahire'deki Sudun [H 9] ve Cüneyne [H 9] mahallelerinin durumu da aynıydı: Bu semtlerde Hristiyan Suriyeliler toplanmıştı ve içlerinde birçok zengin tüccar da vardı. Oysa onların Müslüman meslektaşları Kahira'da, çarşılar bölgesinin hemen yakınında oturuyorlardı. Bu örnekte de görüldüğü gibi, dini çıkarlar, konut yerleşimlerinin alışlagelmiş ilkeleriyle çelişen coğrafi bölünmeleri belirliyordu.

Cezayir

İkamet bölgeleri coğrafyası hakkındaki bilgilerimiz, kentlere göre değişmektedir. Bu konuda gerçekten kesin incelemelerin yürütüldüğü az sayıda kent olduğundan ve genelde, yetersizliklerini gördüğümüz arkeolojik bir yaklaşımla yetinmek zorunda kaldığından, bu bilgiler düşük düzeydedir.

Cezayir'de konutların coğrafi dağılımı, toplumun egemen zümre (yeniçeriler ve *reis*) ve reaya olarak bölünüşünü aşağı yukarı yansıtıyordu. Bu bölünme, daha önce de anlattığımız, yerleşim alanının fiziki çelişmelerinde bile gözüküyordu.¹⁶

15 Bkz. J.-C. David'in makalesi, "Alep, Dégradation et tentatives actuelles de réadaptation des structures urbaines traditionnelles", *BEO*, 28 (1975), Şekil 12.

16 Bkz. yukarıda Dördüncü Bölüm.

Aşağı Cezayir kenti, ekonomik etkinliklerin (bedesten ve çarşılar), siyasi ve askeri büyük iktidar merkezlerinin (*Cenine*), kentin belli başlı dini tapınaklarının toplandıkları bölgenin etrafında geliyordu. Merkezi üç kapiya, Bab Azzun [B 8], Bab el-Vâd [I 5] ve Bab Cezire'ye [I 9] bağlayan üç anayolun geçtiği bu bölgede, yol şebekesi göreceli olarak düz, açık ve çoğunlukla dik açıyla kesişen sokaklarıyla çok düzgün nitelikteydi. Güzel konutları doğal olarak limana yakın inşa edilmiş “Reisler semti”, bu bölgedeydi: Suk el-Kebir [E 7] yakınında, Yahya Reis Sarayı, Çiyobalı Reis Sarayı, Bab Cezire Sokağı yakınında Cervantes'in (1575 ile 1580 arasında Cezayir'de esir olarak kalmıştı) eski patronu Arnavut Memi'nin sarayı, Cezayir'in son dönem büyük kaptanlarından olan Hamidu'nun daha geç yapılan sarayı. Devlet büyüklerinin sarayları da bu bölgedeydi: Dâr Ahmed [G 6], Dâr Mustafa Paşa [F 6], Dâr Hasan Paşa [F 6]. Fransız fethinden sonra kullanılmaları sayesinde (belediye, vali konağı, ulusal kütüphane olarak) günümüze kadar ulaşan birkaç örnek, yönetici zümrenin nasıl bir lüks içinde yaşadığı hakkında fikir vermektedir. On bin kadar yeniçerinin oldukça rahat koşullarda kaldıkları anlaşılan sekiz kışla da kentin bu bölgesindeydi: Mede Sokağı'ndaki iki kışla (“Eski” ya da “Üst” ile “Yeni” ya da “Alt”) [B 7] Askeri Kulüp yapılmaları sayesinde bugüne kalmıştır. 55 koğuşta 1.950 adamı barındırabiliyorlardı. 1840'ta çıkarılan Üst Kışla planında gözüktüğü gibi (20 metreye 20 metrelik geniş bir avlu, etrafındaki kemerlerin altlarında odalar, üst katta da aynı şekilde bir galeriye açılan odalar) mimari yapılan tamamen kervansaraylara benziyordu; ayrıca giriş katında ve üst katta toplam iki mescit vardı.¹⁷

Bab Azzun'dan Bab el-Vâd'a giden uzunlamasına büyük eksenin batısında, “dağ”ın yamaçları üstünde yayılan yukarı kent, “orta sınıf” yerli halkın konut alanıydı. Bu *beldi*'ler, kent merkezinin çarşılar bölgesinde zanaat ve ticaret işleri yapıyorlardı. Mahalleler (*havme*) bu çok engebeli bölgedeydi. Hem konut alanı oluşu, hem de engebeli arazisi, çok düzensiz yol şebekesinin yüksek çıkmaz sokak oranını açıklamaktadır. Bu bölge aşağı yukarı sadece ikamete ayrılmıştı: Hiçbir özel ekonomik etkinlik yoktu; sadece Yakındoğu kentlerindeki uzmanlaşmamış çarşılar (*suveyka*) denk düşen dükkân grupları (*havânîr*) vardı. Bu bölgede nasıl bir nüfus dağılımı olduğunu bilmiyoruz, ama en yoksul ve kentle en az bütünleşmiş unsurların kent çevresine atıldıkları açıktır. Haëdo, “duar”lardan* gelip Bab Azzun yakınında küçük kulübelerde kalan Araplardan söz

* Arap aşiretlerine özgü çadırlardan oluşmuş köy - ç.n.

17 31 Mart 1840'ta çıkartılan bu plan, Vincennes İstihkâm arşivlerinde saklanmaktadır, madde 8, bölüm 1, kutu no. 4. Ayrıca bkz. P. Boyer, *La vie quotidienne*, 55-56, 134.

etmektedir ve Bab el-Vâd civarında da halkın yoksul ve tam yerleşik olmayan kesimlerinin yaşadığını biliyoruz.¹⁸

Tunus

J. Revault'nun Tunus sarayları ve evleri üzerine yaptığı çalışmalar, zengin bir konut türünün niteliklerini tanımlama ve coğrafi yayılımının sınırlarını belirleme olanağını sağlamaktadır. Bu da, tersten giderek, ikamet bölgelerinin coğrafyası üzerine bazı hipotezler ileri sürmeye izin vermektedir. Bu coğrafya, Cezayir'deki gibi, bazıları kentin yapısına, diğerleri topografyasına bağlı bir dizi etken tarafından belirlenmişti. Ana olay, Zeytune Büyük Camii [J 6-7] etrafında düzenli bir şekilde yayılan merkezi ekonomik bölgenin yarattığı çekimdi. Büyük evlerin (J. Revault'nun inceledikleri) en yoğun oldukları bölge, özellikle cami ve çarşıların kuzey ve güneyine doğru yayılmıştı: Zengin özel konutların batıya doğru genişlemelerini Kasba [K 4] durdurmuştu; Tunus medinesinin üzerinde geliştiği arazinin batıdan doğuya doğru eğimli oluşu da, daha yüksek, dolayısıyla ikameti daha hoş yerlerle daha alçakta kalan, göle yakın ve daha az çekici alanlar arasında bir zıtlık yaratmıştı. Bu nedenle güzel konutlar kendiliğinden kentin batı yarısında (yukarı bölüm) yapılırken, doğu yarısına (aşağı bölüm) nüfusun daha yoksul kesimi yerleşmişti: Yahudi mahallesi [D-E 5-6] ve Frenk mahallesinin (Bab el-Bahr yakınında) [H 11] kentin bu aşağı bölümünde bulunmaları ilginçtir.

Böylelikle sınırları belli olan zengin konutların yayılım bölgeleri, *medine*'nin kuzey kesiminde (Kasba, Zeytune ve Bab el-Bahr'ı birleştiren hat-tın ötesinde) J. Revault'nun tarihlerini belirlediği 38 saray ve evden 31'ini ve güney kesiminde 68'inden 64'ünü barındırır. Buraları genelde kentin "mutena semtleri"dir. Yönetici konutlarını (bunlar Mahzen'i oluşturuyorlardı), yerli burjuvazinin ve ulemanın evlerini barındırmaktadırlar. Bu açıdan, buradaki bölünme eşit toplumsal düzeylerdeki yönetici ve uyrukların bir arada bulunduğu burjuvazi ve aristokrasi ile halkın geri kalanı arasında oluyordu. Oysa Cezayir'de egemen zümre ile yerliler arasındaki sınır belirgin bir biçimde çizilmişti. Bu temel farklılığın kaynağını kuşkusuz iki naipliğin tarihinde aramak gerekir. Bu güzel semtlerde, J. Revault'nun en dikkat çekici örneklerini yayınladığı, çok kaliteli bir konut türüne sıkça rastlanıyordu: Kadastro planları bu bölge evlerinin büyüklüğünü ve göreceli lüksünü ölçebilmemizi sağlamaktadır. Dâr Celd Sokağı ile Sidi Ben Arus Sokağı arasında kalan bir adadaki (J. Revault burada XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait altı saray incelemiştir) [G-H 4-5], 21 evin ortalama-

18 R. Lespès, *Alger*, 182.

ma yüzölçümü 410 metrekaredir. Sınırları Kasba Sokağı ile Suk el-Uzar Sokağı tarafından çizilen adada (J. Revault burada 12 ev incelemiştir) [H-I 7-8], 30 evin ortalama alanı 270 metrekaredir. Son olarak da el-Ebri Sokağı, Tübet el-Bey Sokağı, Zengin Sokağı ve Abba Sokağı tarafından çevrilen adada (J. Revault 8 evi incelemiştir) [L-M 7], 34 evin ortalama yüzölçümü 230 metrekaredir¹⁹ (Bkz. Şekil 28).

Medine çevresinde, kuzeyinde ve güneyinde, ama özellikle bu zengin semtlerin doğusunda, daha mütevazı ve alçak, çoğunlukla tek katlı evlerden oluşan bir konut biçimi görülür. Bunların daha yoksul bir halk kesimine ait oldukları açıktır. Kuzeyde, Bab el-Benat yakınında [C 2] bulunan bir adadaki 56 evin ortalama alanı sadece 169 metrekaredir; güneyde, Bab Cedid'e yakın bir yerde [O 8], ortalama alan 147 metrekaredir (67 ev için). En düşük sayıya kuzeydoğuda, Bab Kartacina yakınında [D-E 8-9] erişilir: 65 ev için ortalama 122 metrekare. Bu son örnekte, kentin en aşağı kesiminde bulunan ve batıda Yahudi mahallesine dayanan bir bölge söz konusudur.

Kuzey (Bab el-Suveyka) ve güney (Bab el-Cezire) varoşlarında, daha yoksul, köyden yeni gelmiş insanlar, hatta yabancılar oturuyordu. Bu semtler, genellikle köy görünümündeydiler; özellikle güney varoşunun tamamen kırsal görüntüsü bugün bile çarpıcılığını sürdürmektedir. Bu bölgelerde ekonomik etkinliklerin yoğunlaştığı kent merkezine oranla daha çok boş alan bulunmasına karşın, konut alanları daralmaktadır: Kuzey varoşunun iki yerinde, Bab el-Benat [C 2] ve Bab el-Suveyka [A 4] dışında, ortalama alan 148 (67 ev için) ve 175 metrekaredir (49 ev için). Güney varoşunun Bab el-Menare [L 4] ve Bab Cedid [P 8] dışındaki iki adasında, 167 (57 ev için) ve 136 metrekaredir (74 ev). En yoksul kesimler kent sınırlarında, hatta bazen varoşların da dışında, kent kapıları yakınındaydı: Tabakhanelerin, çöp tepelerinin ve kentin atık sularını göle taşıyan açık lağımın yakınındaki bölge (Bab el-Bahr dışında), bunların içinde kuşkusuz en sefiliydi. Ancak XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başından itibaren, *medine* sınırlarından fazla uzakta bulunmayan kuzey varoşunda, *intra muros* bölgenin göreceli aşırı kalabalıklaşmasından ötürü, burjuva ikamet bölgeleri gelişti. Şehircilik çabaları 1814'te Sahip el-Tabi Camii'nin yapımıyla taçlanan bu bölgede, J. Revault aynı döneme ait birçok büyük eve işaret etmektedir; bu evler de mahallenin giderek değer kazandığını kanıtlamaktadırlar.

19 Bu saptamaların özü J. Revault'nun yapıtlarından alınmıştır, *Palais et demeures de Tunis*. Tunus'un değişik bölgelerindeki evlerin yüzölçümü tahminleri, 1/500 ölçeğindeki Tunus kadastro planı üzerinden yaklaşık bir hektarlık olarak alınan alanlardan yola çıkarak yapılmıştır (Şekil 28'de belirlenen 107, 108, 116, 128, 138, 139, 161, 162, 175 ve 176. haritalar).

Tunus'taki konut coğrafyası tarafımızdan ancak yüzeysel olarak bilinse de, yukarıda tanımladığımız genel ilkelere son derece uygun gözükmektedir. Halkın sosyoekonomik kriterlere göre “aynılma” işlemi, Tunus'a geç gelen bir topluluk olan Endülüslüler örneğinde çok açık ortaya çıkmaktadır: En zenginleri *medine* merkezinin burjuva mahallelerinde oturmaya giderken (buradaki Endülüs Sokağı [M 7] bugün bile refah ve güçlerinin kanıtıdır), en yoksulları Bab Suveyka Mahallesi'nin sınırında, çok mütevazı bir semt oluşturdular. Bu örnekte, topluluk özellikleri sosyoekonomik kriterler karşısında pek bir ağırlık taşıymıyordu.

Kahire

Kahire'nin konut alanları, bütün olarak bakıldığında, merkezden peş peşe sıralanan halkalar biçimindeydiler. Daha önce de dikkat çektiğim Kahire'nin gelişimindeki simetri bozukluğu, bu teorik dağılımda belli düzensizlikler yaratıyordu.

Başlıca ekonomik etkinlik bölgesinin (ki buranın ekseni Kasaba idi) etrafında yayılan alan, ticaret burjuvazisi ve merkez çarşılarında çalışan orta sınıf esnaf ve zanaatkârın ikamet yeri idi. 1776-1798 dönemi esnaf ve zanaatkâr miraslarının (bunların 334'ünde ikamet adresi verilmiştir) analizinin ortaya çıkardığı temel olay budur. Mirasları 5.000 paradan düşük olan esnaf ve zanaatkârların %35,5'i, mirasları 5.001 ile 50.000 para arasında olanların %46,3'ü, mirasları 50.000 parayı aşanların yani büyük kahve, baharat ve kumaş tüccarlarının %71'i Kahira semtinde ve merkezi yerlerde oturuyorlardı. Sadece kahve ve baharat tüccarlarına ilişkin bir inceleme, Kahira içinde oturanların yüzdesinin iki yüzyıl boyunca değişmediğini gösteriyor: 1627 ile 1700 arasında %71 (31'de 22), 1701 ile 1750 arasında %72,5 (40'ta 29), 1751 ile 1798 arasında %71,9 (32'de 23). Çoğunlukla Kahire'nin merkezindeki büyük çarşılarla bitişik sokaklarda yaptırılan bu konutların (kimisi zaman gerçek saraylar söz konusuydu) gizli lüksü biliniyor: Tüccarların şahbenderi (baş temsilci) Cemaleddin el-Zehabi'nin Suk el-Guri'den [L 6] yirmi otuz metre uzaklıktaki evi (1634), ya da XVIII. yüzyıl başı kahve tüccarı Mustafa Gaffar'ın Kasaba ile Cemaliyye arasındaki [G 6] evi bu konuda iyi örneklerdir.²⁰ Haliyle el-Azhar'a yakın oturmak isteyen birçok şeyhin güzel konutları da aynı bölgede yükseliyordu: 1774-1798 dönemi için belirlenen 67 ulema evinden 39'u (yani %58,2) Kahira'da, bunların 20'si de (%29,8) camiye uzaklığı 200 met-

20 Bkz. B. Maury vd, *Palais et Maisons du Caire*, II, 142-151, 221-223. Mustafa Gaffar hakkında, bkz. A. Abdul Tawab ve A. Raymond, “La waqfiyya de Mustafâ Gâ'far”, *Annales Islamologiques*, 14 (1978).

reyi geçmeyen bir çember içindeydi. El-Molla (1654) [I 7] ve Şabşiri (XVII. yüzyıl) [M 6] evleri, bu konut türünün örneklerindendir.²¹ Kahire yerlilerinin konut coğrafyasında, Kahira'nın rolü Tunus medinesininkine denkti. Kahira bölgesinde oturan esnaf ve zanaatkârların miras miktarlarıyla güney bölgesinde yaşayanlarinkini karşılaştırmak çok anlamlı sonuçlar vermektedir: 1776 ile 1798 arasında incelenen ve Kahira'da oturan 166 bireyin ortalama serveti 128.944 paraydı; güney bölgesindeki 62 bireyin ise ortalama serveti 15.006 paraydı.²²

Yerli nüfusun en yoksul kesimi, kent çevresinde, kentin kuzeyine, doğusuna ve güneyine kesintisiz bir kuşak halinde yayılan halk mahallelerinin bulundukları bölgede yaşıyordu. Bu çevre bölgesi, Niebuhr'un "çarşı"nın küçük dükkânlarında ya da pazar sokaklarında çalışan zanaatkârlara ve diğer yoksul sakinlere barınak görevi"²³ gördüğünü yazdığı ikamet mahallelerinin geliştiği çevre bölgesidir. Bu tanımlama, buralarda oturanların servet düzeyleri hakkındaki bilgilerimizce de doğrulanmaktadır: 1776 ile 1798 arasından seçilen 57 örnekte, ortalama servet 40.943 paradır (Kahire toplamında ele alınan 334 örnekte, ortalama 109.101 paradır).

Belli düzensizlikler bu şemanın kesinliğini bozuyordu. Servet sahibi Kahireliler, Kahire kanalı boyunca (bu bölgede oturdukları bir tür yazlık evlere, bu evlerin planlarını çıkaran ve 1820-30'a doğru resimlerini çizen Pascal Coste tarafından "casins" (haneler) adı verilmektedir)²⁴, ve daha ilerde, batı kıyısının gölcükleri özellikle de Özbekiye [H 12] etrafında daha havadar bölgelere yerleşmişlerdi. XVII. yüzyıldan itibaren birçok tüccar, örneğin Şaraybiler ailesi burada yaşamaya başlamıştı. O halde yoksul mahalleler kuşağı, Kahire'nin batısında, merkezin zengin ve orta sınıf konutlarını Özbekiye'ye doğru uzatan burjuva semtleri tarafından kesilmişti. Diğer yandan azınlık semtleri Müslüman nüfusun oturduğu bölgelerin içinde yuvalanmıştı: Yahudi mahallesi [H-I 7-8], büyük olasılıkla Kuyumcular Çarşısı [Suk el-Saga] [I 6] yoluyla bağlandığı ekonomik merkezin hemen yakınındaydı; yedi Hristiyan mahallesinin hepsi Kahira dışındaydılar; beşi batı bölgesinde [G 9, F 12, K 13, P-Q 12, Q 10] ve

21 B. Maury vd, *Palais et Maisons du Caire*, II, 236-242, 152-169.

22 Hristiyanlar ve Yahudiler hesaba katılmamıştır, s. 142'yle fark buradan gelmektedir.

23 C. Niebuhr, *Voyage en Arabie*, Amsterdam, 1776, 2 cilt, I, 88. Kahire'nin bu halk ve hare mahalleleri hakkında, bkz. A. Raymond, "Quartiers et mouvements populaires au Caire au XVIIIe siècle", P. M. Holt (der.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, Londra, 1968; ve "La géographie des hâra du Caire".

24 P. Coste, *Architecture arabe*, tablo XLVIII ve XLIX.

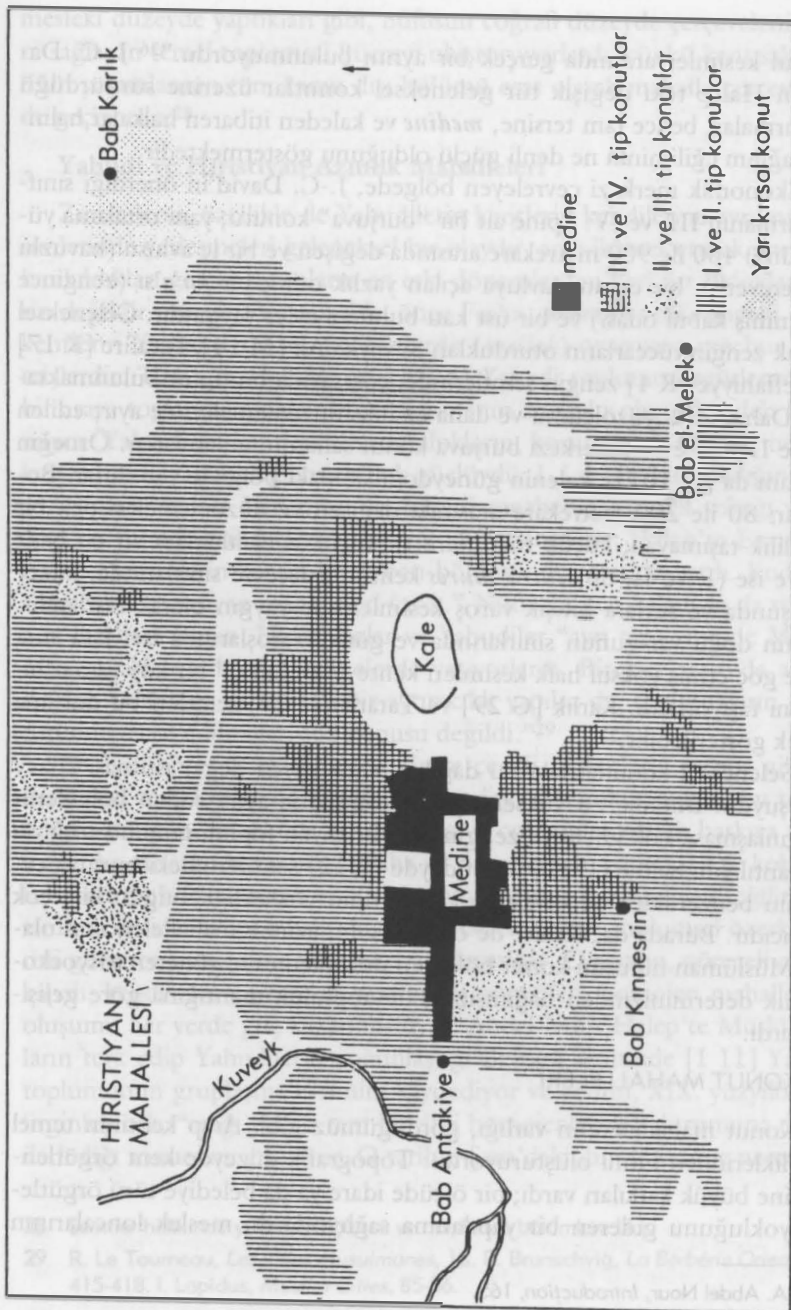
ikisi kentin güneyindeydi [Q 6, X 9]. En büyüğü [F 12], aynı zamanda zengin Müslüman tüccarların ve emirlerin ikamet yeri olan Özbekiye'nin kuzey kıyısında beş hektarlık bir alanı kaplıyordu. Yönetici zümre üyeleriye, konutları konusunda çok belirgin bir öz-ayrıcılık (*auto-ségrégation*) eğilimi güdüyorlardı. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, Kahire'nin daha çok mütevazı bir nüfusun oturduğu güney bölgesinde, Birke el-Fil [Q 9] etrafında toplanmışlardı; 1750'den itibaren, giderek artan bir sayıda, Birke el-Azbekiyye (Özbekiye) etrafında oturmaya başladılar. Burası yüzyıl sonunda tam "mutena" bir semt oldu. Bu dönemin en güçlü Mısır emirlerinden Muhammed el-Elfi Bey, Bonaparte'ın 1798'de Mısır Seferi Ordu Karargâhı'nı yerleştirdiği görkemli konağı [H 13], 1797-1798'de bu gölün kıyısında yaptırdı. Özbekiye'nin çekicilikleri hakkında "sevimli Savary"nin yaptığı coşkulu betimleme, aşağı yukarı aynı sırada şeyh ve şair Hasan el-Attar'ın söylediği mısraların yankısı gibidir; gezgin şöyle diyor: "Kentin bu en büyük meydanının çevresi yarım fersahtır. Etrafı bey saraylarıyla çevrili, çeşitli renklerde ışıklarla aydınlatılmış dev bir havuz oluşturmaktadır. Direklerine fenerler asılı binlerce tekne, görüntüleri her an değişen, hareketli bir aydınlatma yaratırlar." El-Attar: "Özbekiye'de akıp giden yaşamımın güzel günlerini terennüm ediyorum... Orada su üstünde tekneler, gökkubbenin yıldızları gibi kayar... Muhteşem konutlar havuzu çevreler ve güzellik hilallerine çerçeve oluştururlar... Sarayların üstüne tatlı güvercinlerin türkülerıyla birlikte yeşil ağaçların gölgeleri düşer."²⁵

Kahire'de konut alanlarının yerleşimini güden kuralların kimi istisnaları olsa da, nüfusun halkalar halindeki genel konumlanması, orta ve zengin tabakaların merkez yakınında oturması, en yoksul kesimlerin kent çevresine doğru atılması, kural olarak işlemiş gibidir. Kısacası konut alanlarının dağılımı, arazi üstünde toplumsal sınıfları ve nüfusun çeşitli bileşenlerini (dini topluluk mahalleleri, yönetici zümre mahalleleri) ayıran sınırları ortaya çıkarıyordu.

Halep

Bu sorun hakkında az da olsa kesin bilgilere sahip olduğumuz tek Suriye kentinde, Halep'te de işlerin gelişimi pek farklı değildir. A. Abdel Nour'un şu analizini kabul etmek olanaksız görünmektedir: "Bazı yerleşim kesimleri, örneğin *medine*'nin merkezi genel anlamda daha zengindi; varoşların görünümüyse daha mütevazı idi. Ancak aristokratik mahallelerle halk mahalleleri diye bir ayırım asla yoktu. Kentte (Halep'te) zengin ve

25 Savary, *Lettres sur l'Égypte*, Paris, 1798, 3 cilt, II, 183. Hasan el-Attar'ın mısraları Ceber'ti'den alınmıştır, *Acâib*, III, 97 'çeviri, VI, 187).

21. Halep'te şammet bölgeleri. (J. C. David, Alep, Harita 12)

yoksul kesimler arasında gerçek bir ayrım bulunmuyordu.”²⁶ J.-C. David’in Halep’teki değişik tür geleneksel konutlar üzerine sürdürdüğü araştırmalar, bence tam tersine, *medine* ve kaleden itibaren halkalar halinde dağılım eğiliminin ne denli güçlü olduğunu göstermektedir.

Ekonomik merkezi çevreleyen bölgede, J.-C. David’in önerdiği sınıflandırmanın III. ve IV. tipine ait bir “burjuva” konutu, yani ortalama yüzölçümü 400 ile 900 metrekare arasında değişen ve bir iç avlusu (havuzlu ve kerevetli), bir eyvanı (avluya açılan yazlık oda), bir *ka’a*’sı (zengince süslenmiş kabul odası) ve bir üst katı bulunan evler yaygındır. Geleneksel olarak zengin tüccarların oturdukları Suveyka Ali [M 14], Ferafire [K 17] ve Seffahiyye [R 4] zengin semtlerinde, çok sayıda bu tip ev bulunmaktadır. Daha sınırlı yüzölçümü ve daha az lüks düzenlemeleri ile ayırt edilen II. ve III. tip evler, merkezi burjuva konut sahasını tamamlarlar. Örneğin Cellum’da [Q 10] ve kalenin güneydoğusundaki bölgede yer alırlar. Boyutları 80 ile 200 metrekare arasında değişen ve düzenlemeleri pek bir çeşitlilik taşımayan, küçük tüccarlara ve küçük zanaatkarlara ait en basit evlere ise (I. ve II. tip) *intra muros* kentin çepeçevre sınırlarında, kuzey varoşunda ve surlara bitişik varoş kesimlerinde yaygın olarak rastlanılır. Kentin doğu varoşunun sınırlarında ve güney varoşlarında ise, kısa süre önce göç etmiş yoksul halk kesimleri kente “yarı kırsal” bir köy yaşam biçimini taşıyorlardı. Karlık [G 29] ve Tatarlar [I 29] semtleri bu duruma örnek gösterilebilir.²⁷

Geleneksel konutlardaki bu dağılımın tek kayda değer istisnası kuzey varoşuydu: Burada, en yüksek tipteki konutlarla ayırt edilen bölgelerin yaygınlaşması, çok güçlü ve zengin bir Hristiyan topluluğunun varlığıyla bağlantılıydı. Salibe [F 11] ve Cüdeyde [F 12] semtlerindeki burjuva evlerinin benzerlikleri ve ortalama kalitelerinin yüksekliği, bugün bile çok çarpıcıdır. Burada da, Kahire’de olduğu gibi, azınlık mahalleleri esas olarak Müslüman nüfusun konut bölgeleri düzenlemesini yöneten sosyoekonomik determinizmden bağımsızca, bir topluluk mantığına göre geliştiyorlardı.

KONUT MAHALLELERİ

Konut mahallelerinin varlığı, gördüğümüz gibi, Arap kentinin temel özelliklerinden birini oluşturuyordu: Topografik düzeyde kent örgütlenmesine büyük katkıları vardı; bir ölçüde idare ya da belediye türü örgütlerin yokluğunu gideren bir yapılanma sağlıyorlardı; meslek loncalarının

²⁶ A. Abdel Nour, *Introduction*, 165.

²⁷ J. C. David, “Alep, Déggradation”, harita 12.

mesleki düzeyde yaptıkları gibi, nüfusun coğrafi düzeyde çerçevelenmesini sağlayan temel toplumsal hücreyi oluşturmuyorlardı, çünkü kent sakinlerinin yaşamlarının tüm kamu dışı bölümü esas olarak mahalle çerçevesinde geçiyordu.²⁸

Yahudi ve Hristiyan Azınlık Mahalleleri

Zimmilerin, özellikle de Yahudilerin kentlerin kendilerine ayrılmış kesimlerinde yerleşmeleri geleneksel bir olaydır, ama ikamet etmek zorunda bırakıldıkları gerçek gettoların en eski dönemlerden beri var oldukları kesin değildir. Ancak XV. yüzyılda, önce Fas'ın, sonra Fas ülkesindeki diğer kentlerin Yahudileri özel mahallelerde (*mellah*) oturmaya mecbur edilmişlerdir. Tunus'ta Hafsiler döneminde Yahudi toplumu örgütlenmiş ve bir araya toplanmıştı, fakat bu toplanmanın zorunlu olup olmadığı bilinmiyor. Yakındoğu kentlerinde toplulukların, korunma ve rahatlık nedenleriyle, toplu yaşama eğilimleri çok güçlüydü: I. Lapidus'un yazdığına göre, "Kahire'de her Hristiyan ve Yahudi mezhebinin kendi sokağı vardı. Şam'da Yahudi mahallelerinin varlığı doğrulanmıştır; Halep'te Ermenilerin ve Marunilerin kentin kuzeybatı bölümünde semtleri vardı. Kudüs'te Yahudi ve Hristiyan mahalleleri vardı." Nüfusun geri kalanıyla da süregiden ilişkilere karşın, Hristiyanlar ve Yahudiler "aynı ama yine de Müslüman sokaklarına komşu bölgelerde yaşıyorlardı. Bireyler arasında ait oldukları topluluğa göre belli bir ayrımcılık yapılsa da, toplulukların getto türünde tecrit edilmeleri söz konusu değildi."²⁹

Bu bölünme, Osmanlı döneminde çeşitli nedenlerle artmış gibidir. Kuşkusuz temel neden güvenlik kaygısı değildi, çünkü sonuçta bu topluluklara düzgün bir şekilde davranılmış ve çok ender olarak baskıya uğramışlardır. Ancak Osmanlıların daha iyi denetlemek, yönetmek ve kolaylıkla sömürmek için azınlık toplumlarının yapısını güçlendirme eğilimleri, zimmilerin ayrı gruplar halinde örgütlenerek dini ve toplumsal özerkliklerini güvence altına alma istekleriyle birleşmiştir. O zaman, göreceli olarak kapalı, kendi dini makamları tarafından yönetilen, homojen mahallelerin oluşumu her yerde güç kazanmıştır. A. Abdel Nour Halep'te Müslümanların terk edip Yahudilerin yoğunlaştığı Behsita semtinde [I 11] Yahudi toplumunun gruplaşma evrimini kaydediyor ve kentin, XIX. yüzyılda belirginleşecek, "aşağı yukarı tam bir dini homojenleşme" durumuna doğru ilerlediği sonucunu çıkarıyor. O tarihte Şam'daki dini bölünme neredeyse

28 Semtler hakkında yukarıda üçüncü ve dördüncü bölümlere bkz.

29 R. Le Tourneau, *Les villes musulmanes*, 18. R. Brunschvig, *La Berbérie Orientale*, I, 415-418. I. Lapidus, *Muslim Cities*, 85-86.

tamamlanmış, Hristiyanların ve Yahudilerin hemen hepsi kendi semtlerinde birikmişti; ama bu belki de yavaş yavaş ilerlemiş bir sürecin sonucuydu: Thoumin, Müslüman semtlerden gelen yolların örülerek Bab Musalla [D 8] Hristiyan mahallesinin kapanmasının “daha yakın bir tarihte” olduğunu ileri sürüyor (XIX. yüzyılda).³⁰ Homojen mahalleler kurulması eğilimi Kahire’de çok net ortaya çıkmaktadır: Osmanlıların resmen tanımadıkları Hristiyan Suriye Melkileri gibi (bunları Ortodoks toplumunun bir parçası olarak görüyorlardı) yeni oluşmuş bir topluluk bile, XVIII. yüzyılda kendine bir semt kurdu ve bu semt, çok anlamlı bir biçimde, bir Kıpti mahallesiyle (yerli Hristiyanlar) Frenk mahallesi (Suriyeli Hristiyanların iş ilişkisi içinde oldukları ve himayelerini istedikleri Avrupalı Hristiyanlar) arasında yer alıyordu [H 9].

Böylesi bir evrimin sonucunda, zimmiler sağlam bir örgütlenmeye sahip semtler oluşturdular. Tunus’un Yahudi *hara*’si (Paul Sebag tarafından incelenmiştir), bu konudaki en karakteristik örnektir [D-E 5-7]. *Medine*’nin kuzeyindeki bu mahalle, XVI. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında, 3,6 hektardan 5,5 hektara çıktı; bu evrim önce İspanyol, sonra Livorno Yahudilerinin gelişile güçlenen topluluğun nasıl büyüdüğünü göstermektedir. Tunus’un dokuz ya da on bin Yahudisi (bu tahmin abartılı da olabilir), XVIII. yüzyılda Avrupa kökenli Yahudiler (Livornolular; kendilerine verilen Grana ismi buradan gelmektedir) yerli (Tunuslular: Tvanse) dindaşlarından ayrılınca, sayıları iki kat artan özerk kurumlar çerçevesinde geniş bir dini özgürlükten yararlanıyorlardı: ihtiyar heyeti, tapınak, hahamlar kurulu, haham mahkemesi, okul, yardımlaşma kasası, kasap, topluluk şeyhi.³¹

Azınlık toplulukların gelişimi içinde, Halep’teki Cüdeyde Hristiyan mahallesinin [F 12] yaşadığı evrim de ilginçtir. Daha Osmanlı işgalinin başında, zanaat (özellikle dokuma) ve ticaret alanında kentin ekonomik gelişimini kolaylaştırmak amacıyla oraya getirilen Hristiyanları yerleştirmek için tasarlanan bu semt, parsellenmiş bir saha halinde düzenlenmişti. Mahallenin Hristiyan nüfusu çeşitli kiliselerdendi: Gezgin Pietro della Valle burada ikisi Ermeni, biri Rum, biri Maruni, biri Suriye Yakubi olmak üzere beş kilise not etmişti.³² Önce sadece ikamete yönelik olan bu semt, 1583’te Behram Paşa Vakfı (bir hamam, bir çarşı ve bir *kayseriyye*) ve 1653’te İpşir Paşa Vakfı (bir *suk*, üç *kayseriyye*, bir kumaş boyahanesi, bir kahvehane, bir çeşme) çerçevesinde, yavaş yavaş ekonomik donanım-

30 A. Abdel Nour, *Introduction*, 173-180. R. Thoumin, “Deux quartiers”, 101.

31 P. Sebag, *La hara de Tunis*, Paris, 1959.

32 Pietro della Valle, *Les fameux voyages*, Paris, 1670, IV, 499.

lara ve etkinliklere de kavuştu. Bu iki yapılaşma, “Cüdeyde semtinin merkezini, kentin dini nitelikte olmayan en lüks eğlence ve kamu alanı” haline getirdi; bu durum Hristiyan toplulukların zenginleşmelerinin doğal sonucuydu.³³

Mahallelerin Nüfusu

Yahudi ve Hristiyan mahalleleri, ulusal ve dini toplulukların ayrı mahalleler halinde bölünmesinin en uç örneklerini oluşturmaktadır. Aynı semtlerin başka örnekleri de vardır: Endülüs mahalleleri (Mağrip kentlerinde), Kürt mahalleleri (özellikle Şam’da), Alevi mahalleleri (Antakya’da), Şii mahalleleri (Bağdat’ta). Bu örneklerde kural, doğal olarak semt sakinlerinin aynı kökenden gelmeleridir. Ancak bu koşul, dini ya da etnik olmayan semtleri de kapsayan evrensel bir olgu değildir. Le Tourneau, Fas’taki semt nüfusunun genelde epey karışık olduğunu kaydediyor. Cohen ve Lewis, Filistin kentleri için aynı belirlemeyi yapıyorlar: “Filistin kentlerindeki belli başlı semtlerin bir demografik karışım süreci geçirdikleri yolunda göstergeler bulunmaktadır... Memluk dönemindeki homojenlik düzeyi ne olursa olsun, Osmanlılar döneminde çeşitli semtlerin büyük ölçüde hetorejenleştiği kesindir.”³⁴ İkamet semtlerinin belirgin bir mesleki özelliğe sahip oldukları ve bir meslek ile bir *hane* arasında bağlantı bulunduğu da kanıtlanmamıştır: Böyle bir duruma ilişkin örnekler bulunsa da bunlar istisnaidir ve bir etkinlik merkezi ile bir semtin coğrafi yakınlığından kaynaklanmış olabilir.

Buna karşılık, mahallelerde sosyoekonomik düzey açısından göreceli olarak homojen bir nüfusun toplanması gerçeğe uygun görünmektedir. A. Abdel Nour, gördüğümüz gibi, bu tür ayırımları azımsama eğiliminde de olsa, Halep semtleri arasında bir farklılaşma bulunduğunu kabul etmektedir: “Bazı semtlerin refah düzeyi diğerlerinininkinden daha yüksektir. Çok zengin konutların bulunduğu Ferafire Mahallesi [K 17] buna örnektir. Zebbalin (çamur temizleyiciler) [I 28], Dellalin [G-H 27] ya da Mesabin [K-L 11-12] gibi diğer semtler ise daha çok mütevazı konutları barındırmaktadırlar.”³⁵

Bu genel bir gerçekliktir ve kentlerin benzer sosyoekonomik niteliklere sahip mahalleleri bir araya getiren bölgelere bölünmesinin doğal sonucudur: Zengin semtlerinde sık sık mütevazı evlere ya da halk varoşlarında rahat konutlara rastlanması türünden ayrıntılardaki düzensizlikler çok da

33 J. C. David ve B. Chauffert-Yvart, *Le waqf d’Ipshîr Pâchâ*, 66.

34 R. Le Tourneau, *Fès*, 219. A. Cohen ve B. Lewis (der.), *Population and Revenue*, 38.

35 A. Abdel Nour, *Introduction*, 165.

olsa, kentlerin eski bölümlerine yapılan gezilerde zengin ve yoksul semtler arasındaki zıtlık bugün de gözlemlenebilir.

Arap kentlerinin nüfusu hakkında, sosyoekonomik düzey (meslek ve servet) ile ikamet yeri arasındaki ilişkiyi kuracak istatistiki bir bilgi olmadan, bu göreceli homojenliğin kanıtları sunulamaz. Böyle bir bilgiye de, Kahire'deki kimi yüzeysel veriler dışında, rastlanmamaktadır. *Hare* yapısı, bu kentte en yoksul semtler olan çevre bölgelerinde söz konusudur. Ama Kahira'da üç zengin *hare*, Duveydari [L 4], Mebiyede [G 5] ve Cediyye [H 4] ile (buralarda belirlenen 12 semt sakininin ortalama mirası 108.095 paradır) belirlenen semtlerin geri kalanı arasında (10 semt sakinini, ortalama miras: 29.054 para) hissedilir farklar bulunmaktadır. Kahira'nın "yoksul" semtlerindeki bu servet ortalamasının, güney ve batı bölgelerindeki yine yoksul semtlerinin ortalamasına uyduğunu belirtelim (güneyde 7 örnek: ortalama miras 11.566 para, batıda 28 örnek: ortalama miras 23.755 para).

Mahallelerin Donanımı

İkamete yönelik mahallelerde ancak az sayıda ekonomik etkinlik vardı: Semt sakinleri çalışmaya kent merkezine gidiyorlardı, gereksinim duydukları özel ürünleri de orada bulabiliyorlardı. Ama semtlerin göreceli yalıtılmışlığı ve merkezden uzaklıkları, günlük erzak ve temel gereksinim maddelerini bulabilecekleri dükkânlar olmasını zorunlu kılıyordu. Daha önce de belirttiğimiz, genellikle *suveyka* denilen uzmanlaşmamış pazarların varlık nedeni buydu.³⁶ Bu pazarlarda genellikle zeytinyağı, tereyağı, sebze, meyve ve kent sakinlerinin ekmeklerini pişirebildikleri fırınlar bulunuyordu. Cezayir'in birçok mahallesi ekmek fırınının (*kûşa*) ya da bakkalın (*havanit*: dükkânlar) ismiyle anılmaktadır: Kûşa Ali, Kûşa Bu Laba, Havanit bin Rabiha, Havanit el-Sidi Abdurrahman mahalleleri.

Semtlerin donanımı içinde bir cami ya da en azından günlük ibadet için bir küçük mescit yer alıyor, cuma namazı genellikle kentin merkezi bölgelerinde yapılmış büyük camilerde kılınıyordu. Bununla birlikte Musul'da, kentin 35 semtinden 20'sine dağılmış 22 cami vardı. Birçok kentte, özellikle de Şam ve Halep'te -mahkeme belgelerinde de sıkça sözü edilir.³⁷ mahalle imamları bulunuyordu. Bir semtte hamam oluşu, kuşkusuz olağandışı bir olaydı: Hamamlara genellikle kentin kamu bölgele-

36 J. Sauvaget, "Décrets mamelauks", I, 29-30. R. Le Tourneau, *Fès*, 223. Bkz. yukarıda Dördüncü Bölüm.

37 Budeyri, *Havadis*, 216. Şam Suriye Ulusal Arşivi, *Mahkeme Kayıtları*, Halep, kayıt no: 5, yıl 962/1555, 14, 15, 18, 19, vb.

rinde rastlanıyordu. Birçok kentin mahallelerinde halkın toplanabileceği, çocukların oynayabileceği meydanlar vardı. Sanaa'da (bu kentin bir halk deyişi, *li-küll hare serbah*: "her semte bir meydan" der.)³⁸ ve Halep'te durum böyleydi. Bu kentte, *intra muros* sitenin güneyindeki Saha Bizza Mahallesi'nde [U 15], ağaçların gölgesinde, hamamı, çeşmesi, camii ve kahvesi olan merkezi bir meydan da vardı. Kastel el-Muş'ta semtinde [G 17-18] (Halep'in kuzey varoşunda), eskilere dayandığı muhakkak, eksiksiz bir kent donanımı bugün bile durmaktadır: Bir cami (1637'de yapılmıştır), mahalleye adını veren bir çeşme (Halep'te bu duruma sıkça rastlanır) ve hamamı, mescidiyle küçük bir dikdörtgen meydan. Kasila Mahallesi [U 19], iki meydana bir çift mahalledir (yukarı meydan Fevkani, aşağı meydan Tahtani). Her birinde bir cami ve bir çeşme vardır. Osmanlı döneminde, semtlerde ortaklaşa yaşam genellikle kahvehanelerde sürerdi. Bu durum, birlikte varoluş biçiminde (o zamana dek camilerde yoğunlaşmıştı) bir devrim yarattı ki, bunun ne öneminin altı çizilmiş, ne de sonuçları yeterince incelenmiştir. Siyufî, Musul'da Ras el-Kûr Mahallesi'ndeki [I 13] Yahya el-Kerkûr Kahvehanesi hakkında, semt sakinlerinin toplanma yeri olduğunu yazıyor; ama bazı mahalle gençlerinin (*şübbân*) davranışları yaşlıları (*şüyûh*) rahatsız etmiş, onlar da orta yaşlıların taşındığı ikinci bir kahvehane açmaya karar vermişler.³⁹

Mahallelerde Yaşam

Mahalleler, kentin temel toplumsal hücrelerini oluşturuyorlardı ve günümüzde bir anketi yanıtlayan Kahire'nin Hare el-Sükkeriyye [M 6] sakinlerinin söyledikleri, her dönem için geçerlidir: "*Hare*'de, özellikle de kapalı bir *hare*'de yaşamak, kendi krallığında yaşamak gibidir. Bölge denetim altındadır, dışarıdan kimse giremez. Yabancı birisi daha semt kapısından geçerken fark edilir... Tüm çocuklar ve tüm aileler birbirlerini tanır. Sanki bir köy yeri gibidir."

⁴⁰ Daha sınırlı boyutlarda topluluklar oluşturan mahalleler, bir dayanışma ve özellikle dışarıdan gelen saldırılara karşı birbirini savunma yeri idi. Mahalle sakinleri bu konuda önderleri (şeyhler) tarafından temsil edilir ve yönetilirdi; saygın kişilerin rolleri de önemliydi. Bunlar ne seçilmiş, ne atanmıştı; tanımlanması zor, fakat etkili bir "mutabakat"tan kaynaklanan bir otoriteleri vardı. Ceberti, Seyyid Ali'den

³⁸ R. B. Serjeant ve R. Lewcock, *San'â*, 276.

³⁹ N. Siyufî, *Mecmû*, 110.

⁴⁰ Nawâl al-Messîrî Nadim, "The Concept of the Hâra. A Historical and Sociological Study of al-Sukkariyya", *Annales Islamologiques*, 15 (1979), 337. El-Sükkeriye semti M 6'da, Bab Zuveyle yakınındadır.

sonra kardeşi Seyyid Bedreddin'in Kahire'deki Hüseyniyye Mahallesi'nin hamiliğini nasıl üstlendiğini anlatır: "Saldırganlara karşı, bunlar emir bile olsalar, mahallesinin sakinlerini savunmak, onların tarafını tutmak için hiçbir fırsatı kaçırmazdı. Böylece bölgenin hakemi oldu ve her meselede kendisine danışılırdı."⁴¹

Bu dayanışma aynı zamanda karşılıklı denetleme, hatta gözetleme anlamına geliyordu. Mahallede çıkacak karışıklıklardan toplu olarak sorumlu tutulacak *hare* sakinleri, olası kargaşa kışkırtıcılarını denetlemek, suçları cezalandırmak zorundaydı. Bu suçlar, pek çok örnekte görüldüğü gibi, ahlak kurallarına karşı çıkışları içeriyordu. Şamlı vakanüvis Budeyri, 1743 olayları arasında şunu kaydediyor: Kayınbiraderinin evine "kötü bir kadınla birlikte" geldiği şeyh, mahalle ekâbirine şikâyetle bulunmaya gider ama dinlenmez, "çünkü ekâbir söz konusu eylemin daha kötüsünü de yapmaktadır."⁴² Kahire'de bir *hare*'nin sakinleri valiye, bir komşularının evine şüpheli bir şahıs aldığını ve bu şahsın yeniden gelmesinin engellenmesi için önlem istediklerini bildirirler. Diğer bir örnekte, *hare* sakinleri komşularına küfretme, lanet okuma, dövme alışkanlıkları olan üç kadından şikâyetçi olup, mahalleden kovulmalarını isterler. Alkol içmekle ya da mahalle sakinleri hakkında dedikodu yapmakla suçlanan kişiler de semtten atılabilirler.⁴³ Daha kötüsü de olabiliyordu: 1804'te, mahalle sakinleri tarafından kadın satmakla suçlanan bir adam, Bab el-Şeriyye Çeşmesi'nde asıldı. Kuşkusuz bu tür sıkıntıların yarattığı kaygılardan ötürü, bekârlar mahallelere biraz zor kabul ediliyorlardı. Lane, 1830'a doğru Kahire'de, bu konuda bizzat bir deney yaşadı: Ev kiraladığı bir semtin sakinleri, "karısı olmamanın getireceği rezillikten kurtulması için" bir köle satın almasını önerdiler. İngiliz oryantalist direktir, ama Gérard de Nerval kaldığı mahalle şeyhi kendisine ya evini terketmesini ya da bir kadın seçmesini söylediğinde, sonunda nasıl 625 frank karşılığında Cavalı bir köle olan Zeyneb'i, "sarı derili karısını" aldığını anlatır.⁴⁴ Bu karşılıklı denetimin mahalle içlerinde sık sık çatışmalara yol açtığı düşünülebilir: Halep'e ilişkin sultan fermanlarında, komşularıyla anlaşamadıkları (ya da kötü muamele gördükleri) için ikamet değişimi isteyen semt sakinlerinin durumlarına değinilmektedir.⁴⁵

41 Ceberti, *Acâib*, I, 373 (çeviri, III, 137).

42 Budeyri, *Havadis*, 50 (N. Abu Kader çevirisi, 42).

43 G. H. el-Nahal, *The Judicial Administration*, 55. Ceberti, *Acâib*, III, 296.

44 E. W. Lane, *Manners and Customs*, 160-161. Gérard de Nerval, *Voyage en Orient*, Paris, 1927, 3 cilt, I, 186-187, 306-308.

45 Şam Suriye Ulusal Arşivi, *Evamir Sultaniyye*, Halep, kayıt no. 1, 296 (1748); no. 5, 24 (1743), 46 (1744).

Mahallenin iç dayanışması, yoğun bir ortaklaşa yaşamda ifadesini buluyordu. Çeşitli fırsatlarda düzenlenen özel eğlencelerde (düğün ya da sünnet gibi) ya da dini törenlerde (büyük bayramlar, hac dönüşü veya yerel bir aziz onuruna kutlamalar) mahallede müzik aletleri, sancaklar, meşale ve fenerler eşliğinde geçit alayları düzenleniyor, mahalle gençliği (*şebâb*) bir “koro şefi”nin (*şeyh el-şebâb*: gençlik şeyhi) önderliğinde ses veriyordu. Bir taşıyıcının omuzlarına çıkan şeyhin haykırırları koro halinde yineleniyordu. Şam’da, arada adı verilen bu geçit alaylarının ritüeli özenle belirlenmişti.⁴⁶ Ancak Lane, aynı özel ve genel eğlenceler nedeniyle Kahire’de de meşale taşıyıcıları, müzisyenler (davullar ve “obua”lar) ve şarkıcıların katıldığı geçit alaylarıyla benzer törenlerden söz etmektedir.⁴⁷

Şartlar dayatıp, gençlik grupları dış tehlikelere karşı mahalle savunmasını üstlenen milisler halinde örgütlendiklerinde, bu âdetler barışçılıktan uzak renklere bürünüyorlardı. Kentin halk mahallelerinde ve varoşlarda oluşan bu para-militer “çeteler”den, hep kötüyeyici anlamda sözcüklerle bahsedilmişti. Bu durum, vakanüvislerin çoğunluğunun da ait oldukları kent burjuvazisinin, onlardan duyduğu tiksintiyle karışık kaygıyı yansıtmaktadır; Ceberti’nin bu konudaki terminolojisi anlamlıdır: *El-usab* (çeteler), *el-şuttar* (serseriler), *el-zuar* (kepazeler).⁴⁸ Bu çetelerin saldırganlığı, kimi zaman, onları yedek milis gücü olarak kullanan iktidarların işine yaramıştır: 1613’te Kahire paşası, isyan eden askere karşı, el-Fevvale Mahallesi’nin [L 13] “taife”sini gönderdi; İsmail Bey 1777’de “mahalleliyi ve çeteleri” ayaklandırdı.

Ama bu topluluk gücünün daha gündelik ifadesi, mahalleler arası ilişkilerde görülüyordu. Bu ilişkilere karmaşık kurallar egemendi. Örneğin bir geçit alayı komşu bir mahalleden geçeceği zaman kullanılan karşılıklı sözler, Şam’ın bazı semtlerinde günümüze kadar yaşamıştır: “Size geliyoruz. Önce selam olsun size... Yiğitler gelir size. - Gelenler hoş geldi. - Allah bu gece sizin ve bizim mahallemizi korusun. - Allahaismarladık, gidiyoruz. - Güle güle gidin, yollar herkesindir.” Her semt kendi mükemmelliğiyle övündüğünden, bu ilişkiler geleneksel rekabetlere de kapı açıyorlardı. Örneğin Şam’da: “Biz Kanavatlıyız [B 4]. Bir okka ve bir dirhem çeker kurşunumuz. Varsa bize inanmayan, çıksın dışarı”; ya da “Saruca Suku [C 1] hiçbir şeyden korkmaz... Bizden bir kişi senden yüz kişiyi öldürür, ey Türkiye.”⁴⁹ Bu gizli saldırganlık, mahalleler arası çatışmalar-

46 Semtlerin yaşamı hakkındaki bilgiyi esas olarak J. Lecerf ve R. Tresse’in incelemesine borçluyuz: “Les ‘Arâda de Damas”, *BEO*, 7-8 (1937-1938).

47 E. W. Lane, *Manners and Customs*, 174-176.

48 A. Raymond, “Quartiers et mouvements populaires”, 111.

49 J. Lecerf ve R. Tresse, “Les ‘Arâda”, 242-245.

ra da dönüşebiliyordu. Çatışmalar sık sık, kendi geleneksel özellikleri içindeki düzenli kavgalarla sonuçlanıyordu. Ali Mübarek Paşa XIX. yüzyıl ortasına dek Hüseyiniye [C 5], Utuf [F 4] ve Hattabe [R 3] sakinlerinin, Kahire'nin doğusundaki meskûn olmayan alanda neredeyse ritüel haline gelen kavgalar yaptıklarını anlatır.⁵⁰ Bağdat'ta, mahalleler arası bu kavgalara *kısar* denirdi: Sopalar hatta bıçaklarla silahlanan mahalle gençleri, komşu mahalleyle kozlarını paylaşmaya giderlerdi. Bu kısarların sonuncusu 1920'de Beni Said Mahallesi ile Kürtlerin Bab el-Şeyh Mahallesi arasında oldu ve polis müdahale etmek zorunda kaldı.⁵¹ Musul'daki mahalle kavgaları, XX. yüzyıl başında bile, 50-60 kişiyi karşı karşıya getirebiliyordu; barikatlar kuruluyor ve kavgacılar sopa, gürz, taş ve hatta tabanca kullanıyorlardı.⁵²

KONUT TIPLERİ

Merkezi avlulu “geleneksel” Arap evi, en sık rastlanan ve en iyi incelenmiş konut tipidir; ama ne Akdeniz dünyasındaki, ne de Arap ve İslam dünyasındaki tek model budur. Ancak diğer biçimler hakkında (merkezi avlusu olmayan konut, ortaklaşa kullanılan konut) hiçbir sistematik inceleme yürütülmediğinden, farklı konut modellerinin ne gerçek coğrafi yayılımını ne de istatistiki önemini sergileyebilen bir örnekler yelpazesi sunmakla yetinmek durumundayız.

Merkezi Avlulu Geleneksel Ev

Geleneksel ev, Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de ayrıntılı incelemelere konu olmuşsa da, bunlar genellikle “saray” ya da en azından burjuva konutlarıyla sınırlı kalmışlardır. En açık özelliği olan merkezi avlusuyla bu evin yapısı, Akdeniz bölgesine has belirli iklim koşullarına yanıt vermektedir (genellikle yüksek sıcaklık, güneş, eşitsiz dağılmış ve çoğunlukla az yağış). Aynı zamanda, aile yaşamının toplumdan belli bir kopuşunu (ve kadının belli bir kapanışını) gerektiren toplumsal örgütlenmeye de denk düşmektedir. Yine Akdeniz'e has olan bu özellik, Müslüman toplumunda daha da güçlü bir şekilde görülür. Demek ki bir yanıyla çok eski bir ev türü söz konusudur (Antik Doğu'nun kentlerinde ve Grek, Roma sitelerinde çok yaygın olduğu bilinmektedir), ama diğer yandan Müslüman toplumuna öyle uyum sağlamıştır ki, Akdeniz dünyasının Araplaşmış bölgelerinde dikkat çekici bir yaygınlığa ulaşmıştır.

50 Ali Mübarek Paşa, *Hitat*, II, 84.

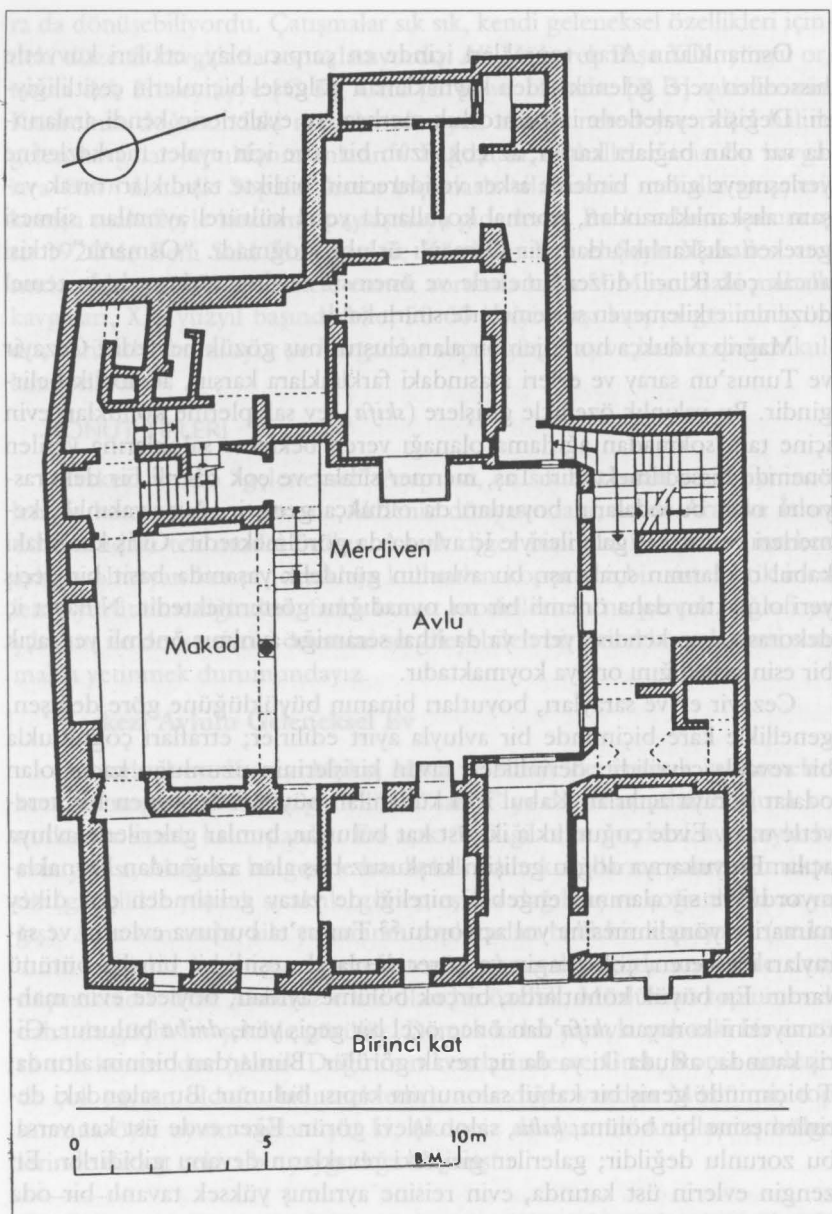
51 Mustafa Cevad, *Kitab el-Fütüvve*, Bağdat, 1960, 99.

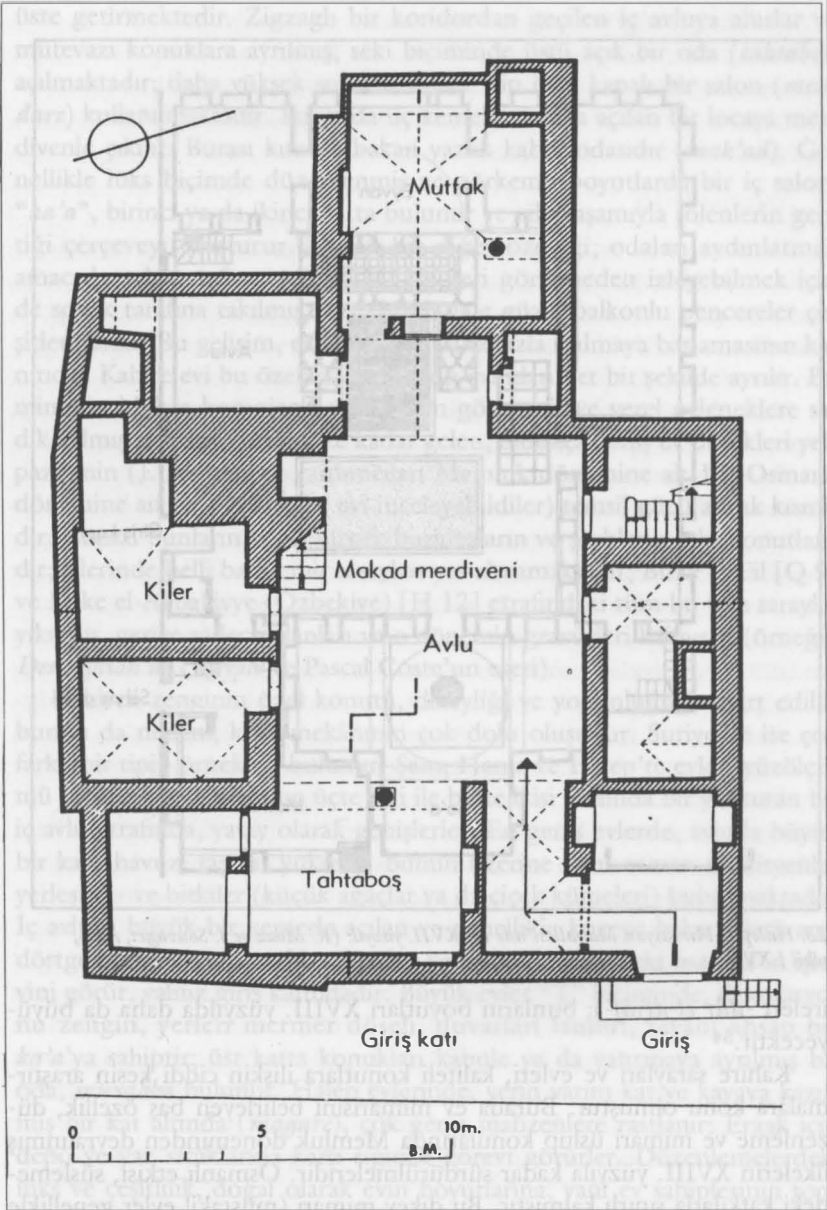
52 H. E. Wilkie Young, “Mosul in 1909”, *Middle East Studies*, 7 (1971), 231.

Osmanlıların Arap toprakları içinde en çarpıcı olay, etkileri kuvvetle hissedilen yerel geleneklerden kaynaklanan bölgesel biçimlerin çeşitliliğiydi: Değişik eyaletlerle imparatorluk merkezi ve eyaletlerin kendi aralarında var olan bağlara karşın, az çok uzun bir süre için eyalet merkezlerine yerleşmeye giden binlerce asker ve idarecinin birlikte taşıdıkları ortak yaşam alışkanlıklarından, normal koşullarda yerel kültürel ayrımları silmesi gereken alışkanlıklardan bir Osmanlı üslubu doğmadı. “Osmanlı” etkisi ancak çok ikincil düzenlemelerle ve önemsiz sayılmasa da, evlerin temel düzenini etkilemeyen süslemelerle sınırlı kaldı.

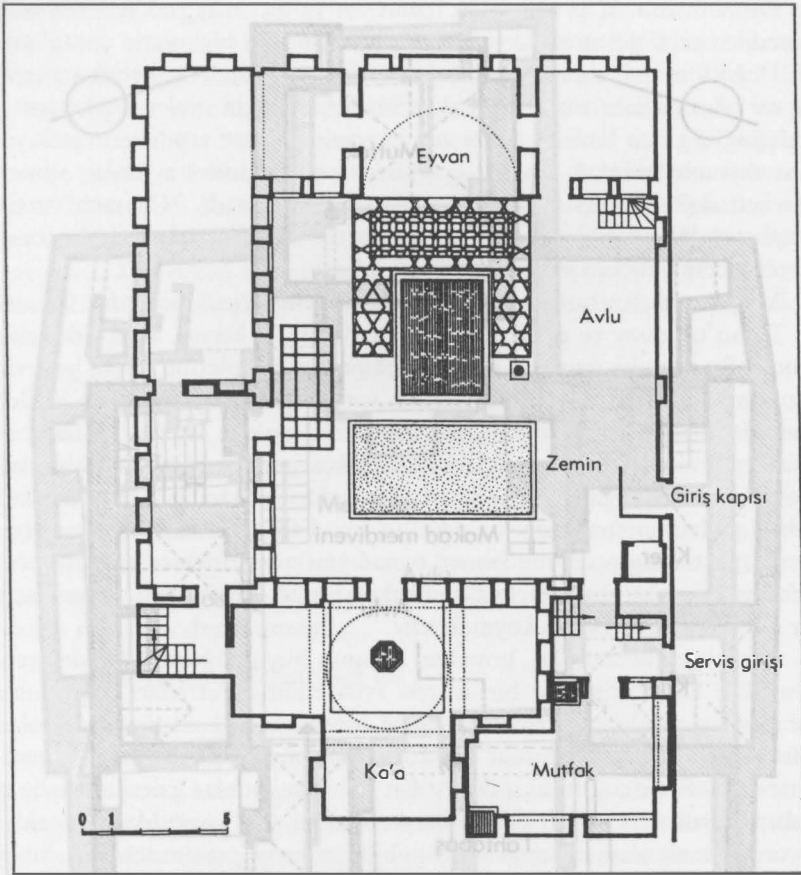
Mağrip oldukça homojen bir alan oluşturmuş gözükmektedir: Cezayir ve Tunus’un saray ve evleri arasındaki farklılıklara karşın, akrabalık belirgindir. Bu yakınlık özellikle girişlere (*skifa*), ev sahiplerine konukları evin içine tam sokmadan ağırlama olanağı veren bekleme salonlarına verilen önemde hissedilmektedir: Taş, mermer sıralar ve çok özenli bir dekorasyonu olan bu odaların boyutları da oldukça geniştir. Aynı yakınlık, kemerleri ve üst kat galerileriyle iç avluda da görülmektedir. Giriş katındaki kabul odalarının sıralanışı, bu avlunun gündelik yaşamda basit bir geçiş yeri olmaktan daha önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Nihayet iç dekorasyonun kendisi, yerel ya da ithal seramiğe ayrılmış önemli yer, açık bir esin ortaklığını ortaya koymaktadır.

Cezayir ev ve sarayları, boyutları binanın büyüklüğüne göre değişen, genellikle kare biçiminde bir avluyla ayırt edilirler; etrafları çoğunlukla bir revakla çevrilidir; derinlikleri tavan girişlerinin uzunluğu kadar olan odalar buraya açılırlar. Kabul için kullanılan büyük oda, bazen bir kerevetle uzar. Evde çoğunlukla iki üst kat bulunur, bunlar galerilerle avluya açılır: Bu yukarıya doğru gelişim kuşkusuz boş alan azlığından kaynaklanıyordu ve sit alanının engebeli niteliği de yatay gelişimden çok dikey mimariye yönelmesine yol açıyordu.⁵³ Tunus’ta burjuva evlerini ve sarayları da içeren, çok zengin ve göreceli olarak çeşitli bir binalar bütünü vardır. En büyük konutlarda, birçok bölüme ayrılan, böylece evin mahremiyetini koruyan *skifa*’dan önce özel bir geçiş yeri, *driba* bulunur. Giriş katında, avluda iki ya da üç revak görülür. Bunlardan birinin altında, T biçiminde geniş bir kabul salonunun kapısı bulunur. Bu salondaki derinlemesine bir bölüm, *kıbu*, salon işlevi görür. Eğer evde üst kat varsa, bu zorunlu değildir; galeriler girişteki revakların devamı gibidirler. En zengin evlerin üst katında, evin reisine ayrılmış yüksek tavanlı bir oda (*kışuk*) vardır. Sarayı büyük burjuva konutundan ayıran, sadece daha geniş boyutları ve ek düzenlemeleridir (avlunun yüksek oluşu, konuk da-

22. Kahire'de Şaşıri Evi. (B. Maury vd, Palais et Maisons du Caire, II, s. 155 ve 156, şekil XXIX ve XXX)

23. Halep'te Hristiyan Mahallesi'nde ev, XVII. yüzyıl. (K. Moaz ve J. Souwa'ger, Alep, şekil LXVI)

ireleri -*dâr el-di'yâf*); bunların boyutları XVIII. yüzyılda daha da büyüyecektir.⁵⁴

Kahire sarayları ve evleri, kaliteli konutlara ilişkin ciddi kesin araştırmalara konu olmuştur. Burada ev mimarisini belirleyen baş özellik, düzenleme ve mimari üslup konularında Memluk döneminden devralınmış ilkelerin XVIII. yüzyıla kadar sürdürülmeleridir. Osmanlı etkisi, süslemedeki katkılarla sınırlı kalmıştır. Bu dikey mimari (müstakil evler genellikle iki ya da üç katlıdır), çok çeşitli biçim ve işlevlere sahip kabul odalarını üst

54 J. Revoult, *Palais et Demeures de Tunis*, I, 54-74, II, 45-59.

üste getirmektedir. Zigzaglı bir koridordan geçilen iç avluya ahırlar ve mütevazı konuklara ayrılmış, seki biçiminde üstü açık bir oda (*tahtabof*) açılmaktadır; daha yüksek sınıftan kişiler için üstü kapalı bir salon (*men-dare*) kullanılmaktadır. İki ya da üç kemerle avluya açılan bir locaya merdivenle çıkılır: Burası kuzeye bakan yazlık kabul odasıdır (*mak'ad*). Genellikle lüks biçimde düzenlenmiş ve görkemli boyutlarda bir iç salom, "*ka'a*", birinci ya da ikinci katta bulunur ve aile yaşamıyla şöenlerin geçtiği çerçeveyi oluşturur.⁵⁵ Evin bir diğer özelliği, odaları aydınlatmak amacıyla avlu tarafına, sokaktan geçenleri görülmeden izleyebilmek için de sokak tarafına takılmış meşrebiyeleriyle güzel balkonlu pencereler çeşitlenmesidir: Bu gelişim, evin dışarıya daha fazla açılmaya başlamasının kanıtıdır. Kahire evi bu özelliğiyle Mağrip evinden net bir şekilde ayrılır. Bu mimari oldukça homojendir, az evrim göstermiş ve yerel geleneklere sadık kalmıştır. Ama günümüze kadar gelen, oldukça geniş ev örnekleri yelpazesinin (J. Revault ve yardımcıları Memluk dönemine ait 16, Osmanlı dönemine ait de 14 saray ve evi inceleyebildiler) temsil gücü ancak kısmidir: Çünkü bunların hepsi büyük burjuvaların ve şeyhlerin lüks konutlarıdır; içlerinde belli başlı emir sarayları yer almamaktadır; Birke el-Fil [Q 9] ve Birke el-Azbakiyye (Özbekiye) [H 12] etrafındaki tüm bu tarz saraylar yıkılmış, geriye sadece planları ve o dönemin gravürleri kalmıştır (örneğin *Description de l'Égypte* ve Pascal Coste'un eseri).

Kahireli zenginin özel konutu, dikeyliği ve yoğunluğuyla ayırt edilir; bunun da nedeni, kent mekânının çok dolu oluşudur. Suriye'de ise çok farklı bir tipin örnekleri bulunur. Şam, Hama ve Halep'te evler, yüzölçümü toplam inşaat alanının üçte biri ile beşte ikisi arasında bir yer tutan bir iç avlu etrafında, yatay olarak genişlerler. En geniş evlerde, avluda büyük bir kare havuz, taş bir yükselti -bunun üzerine kimi zaman müzisyenler yerleşirdi- ve bitkiler (küçük ağaçlar ya da çiçek kümeleri) bulunmaktadır. İç avluya büyük bir kemerle açılan ve genellikle kuzeye bakan, üstü açık dörtgen oda, eyvan, yazlık salondur ve Kahire evlerindeki *mak'ad*'ın işlevini görür, yalnız giriş katındadır. Büyük evler "T" biçiminde, dekorasyonunu zengin, yerleri mermer döşeli, duvarları lambri, tavanı ahşap bir *ka'a*'ya sahiptir; üst katta konukları kabule ya da yatırmaya ayrılmış bir oda, *murabba* bulunur. Halep evlerinde, yerin yarım kat ve kayaya kazılmış bir kat altında (*magare*), çok geniş mahzenlere rastlanır: Erzak için depo ve yaz sıcaklarına karşı sığınak görevi görürler. Düzenlemelerdeki lüks ve çeşitlilik, doğal olarak evin boyutlarına, yani ev sahiplerinin toplumsal kategorisine göre değişir. En mütevazı evlerde (100 metrekareden

55 B. Maury vd, *Palais et maisons du Caire*, II, 93-107.

küçük olanlar) küçük esnaf ve zanaatkarlar, en genişlerinde (400 ile 900 metrekare arası) zengin tüccarlar otururdu. En iyi korunmuş evler haliyle bu sonunculardır; tarihleri en kesin belirlenenler de onlardır; sonuç olarak da tüm kentlerde olduğu gibi burada da en çok bilinen konut türü, esas olarak burjuva konutlarıdır.⁵⁶

Avlusuz Evler

Merkezi avlulu ev, Arap dünyasındaki en yaygın özel konut modeli olsa da, hem kent planlarının, hem de havadan çekilmiş fotoğrafların gösterdikleri gibi, en az daha önce değindiğimiz burjuva evleri kadar “gele-neksel”, ama farklı bir modele göre tasarlanmış ev örnekleri de yok değildir: Burada Reşid, Cidde ve Sana evlerinden söz edeceğim.

Mısır deltasındaki Reşid’in çok güzel evleri, bu limanın en görkemli dönemini yaşadığı Osmanlı devrine dayanmaktadır. A. Lézine ve A. Abdel Tavab, bu evlere ayırdıkları incelemede, 22 tanesinin üstünde durabilmişlerdir (ilk sınıflandırmaya göre, toplam sayıları 38’dir). Bu evlerin özelliği, çok yüksek oluşlarıdır: Mendili evi 17 metreden daha yüksektir. Genellikle üç ya da dört katlıdır. Cephelerinde, özellikle de birinci kat düzeyinde çıkmaları vardır. Dekorasyonları çok çeşitli malzeme kullanımına (ahşap bağlamalar, kiremitle yapılmış renk ve süsleme oyunları) ve bir sürü meşrebiyeli pencereye dayanır. Bu evlerde avlu yoktur; olanlarında da yatay olarak uzanan ışık kuyuları söz konusudur, merkezi değildirler. Oldukça dik iç merdivenlerle çıkılan katlara dağılmış odalar, evlerin iki hatta üç cepheden baktıkları sokak tarafından aydınlanır ve havalanırlar. Tüm bu tanımlama, avlulu ev yerleşimiyle tam çelişki içindedir. Bir Türk etkisini varsayarak bu sorunu çözümlmeye çalışmak cazip gelebilir; ancak Lézine belli sayıda inşaat ve dekor ayrıntısında bunu kabul etse de, delta hatta daha geniş anlamda Kızıldeniz’i kuşatan bölge geleneği içine yerleştirilmesi gereken bir yerel mimari ile karşı karşıya olduğumuz sonucuna varmaktadır.⁵⁷

Cepheleri sokağa doğru belirgin çıkmalar yapan meşrebiyeli (burada *revşin* adını almaktadırlar) pencerelerle örtülü, Cidde’nin eski evleri de bu alana dahildir. Güçlü bir dikeylik (evler dört katlıdır) ve hiçbir iç avlu bulunmayışı, yapılarını karakterize etmektedir. Alt kat erkek konukların ağırlanması için kullanılmakta (bu nedenle büyük salonlar -*meclis*- ve kahve hazırlama odaları bulunmaktadır), aile yaşamı üst katlarda geç-

56 J. C. David, “Alep, Dégénération”, 20-26.

57 A. Lézine ve A. Abdul Tawab, “Introduction à l’étude des maisons anciennes de Rosette”, *Annales Islamologiques*, 10 (1972).

mektedir. Genellikle iki giriş bulunması, cinsiyet ayırımını kolaylaştırıyordu.⁵⁸

Bununla birlikte Sudan'ın Kızıldeniz'deki limanı Suakin'in konut mimarisiyle sık sık kurulan paralelliğin ima ettiği gibi bu mimariyi salt "denizle bağlantılı" olarak da düşünmemeliyiz. Yemen ve özellikle de Sana evlerinde, Reşid ya da Cidde konutlarındaki genel niteliklerin aynısını buluruz. Mimarının dışa dönük niteliği, pencerelerin çokluğu ve çeşitliliğinde kendini gösterir: alt kattaki odaların dar pencereleri, kaymak taşları ya da vitraylarla (*akd*) süslenmiş yuvarlak pencereler, tuğladan yapılmış, hava ve ışığı içeri alıp görülmeden görmeyi sağlayan cumbalar (*şubbāk*), ahşap meşrebiyeler (*küşk*). Alçı badanalar ve taş parmaklıklarla vurgulanmış tuğla süslemeler cepheleri kaplamıştı. İçeride odalar beş ya da altı kat boyuncaya dikey olarak sıralanmışlardı. En üst katta, geniş pencerelerin aydınlattığı kabul salonları (*mefree*) vardı. Doğal olarak bu evlerde hiçbir iç avlu bulunmuyordu. Tüm bu özellikler "islami" evin karakteristikleri olarak kabul edilegelen şeylere öyle terstir ki, L. Golvin, G. Marçais'nin yaptığı klasik "*dār*" tanımını tersine çevirmeyi önermiştir: "Yemen evleri geniş ölçüde sokak tarafından ışık alırlar. Cephelerin güzelliği ve lüksü, mimar için temel bir kaygı, ev sahibi için ise zenginlik göstergesidir."⁵⁹ Yemen evleri, İslamiyet öncesi dönemde Arabistan'da da görülen ve antik çağdan beri asıl Akdeniz çevresinde ifadesini bulan (Roma *insulae*'lerine bakın) çok eski kule-ev geleneğinden gelmektedirler ve Arap dünyasında çok yaygın olmasına karşın aslında çok çeşitli bir tipolojinin sadece bir yönünü oluşturan avlulu evle hiçbir ilişkileri yoktur.

Orta Sınıfların Konutları

Merkezi avlulu evin neredeyse tek konut tipi olduğu kentlerde, değiştiğimiz saray ve konaklarda oturanlar kadar zengin olmayan kesimlere bu yapı türünün uyarlanması, boyutların daralması, kat sayısının azalması ve evin çeşitli bölümlerinin işlevlerinin sadeleştirilmesi yoluyla gerçekleşti. Tunus ve Halep gibi kentlerin eski semtlerindeki konut tipolojisi üstüne

58 Talal M. Kamel Kurdi, "Influence of Arabian Tradition on the Old City of Jeddah: House Form and Culture", I. Serageldin ve S. el-Sadek (der.), *The Arab City*, 1982, s.1.

59 Lucien Golvin, "Quelques aspects de l'architecture domestique en République Arabe du Yémen", P. Bonnenfant (der.), *La Péninsule Arabique d'aujourd'hui*, 2. cilt, II, Paris, 1982, 156. R. Lewcock ve R. B. Serjeant, "The Houses of San'a", Sana, 436-500. Yemen ev mimarisinin bu nitelikleri, Tula gibi bir taşra merkezinde de aynı netlikte görülmektedir: L. Golvin ve M. C. Fromont, *Thula. Architecture et urbanisme d'une Cité de Haute montagne*, Paris, 1984.

yapılmış incelemeler bunu göstermektedir.⁶⁰ Tunus'ta *medine*'nin burjuva evleri 200 ile 400 metrekare arasında alanlara sahipken, orta sınıftan insanların oturduğu avlulu, 100-150 metrekarelik evlere de rastlanmaktadır. Halep'te J.-C. David'in I. ve II. tip olarak tanımladığı ve küçük esnaf ile zanaatkârın oturduğu evler, merkezi iç avlulu ev şemasını korumakla birlikte, boyutları küçülmüş (III. ve IV. tipteki burjuva evlerin 400-900 metrekaresine karşılık, 80 ile 190 metrekare arası) ve oda işlevlerindeki farklılaşmalar azalmıştır.

İkamet biçimlerinin bu sosyoekonomik düzeyde yapılacak dikkatli bir incelemesi, kuşkusuz "geleneksel" modelden sapmaları bulma olanağı verecektir. Kahire'de Osmanlı dönemindeki orta sınıfın konutları üstüne yapılan araştırmalar çok özgün ve kuşkusuz yaygın bir ev türüne dikkatleri çekmiştir. Ne yazık ki, bu türün son örnekleri hızla kaybolmaktadır, çünkü bugün oturanların bakım olanaklarını sağlayamadığı ve sanatsal değeri neredeyse hiç bulunmayan bu yapılara ilgi gösterilmemektedir. Bu evlerde, zanaatkâr, esnaf ve şeyhlerin orta sınıfı diyebileceğimiz insanlar, yani istatistiki olarak nüfusun çok büyük bir bölümü oturuyordu. Nelly Hanna'nın bir yayına konu ettiği Bulak'taki Beyt el-İstambulli, bu "ortalama" evler hakkında kesin bir fikir vermektedir; eldeki araziye en verimli biçimde kullanma isteği gibi tamamen ekonomik bir nedenden ötürü iç avlusu yoktur. Benzer evlerde, avluya rastlandığında, kenara ve komşu eve bitişik olarak yerleştirildiği görülür (Reşid'deki gibi). İstambulli evinde özel banyo yoktur, oturanlar hamama gitmek zorundadır. Beş ikamet birimine bölünmüştür; katlara dağılmış bu dairelerin girişleri iki merdivenin etrafında toplanmıştır.⁶¹

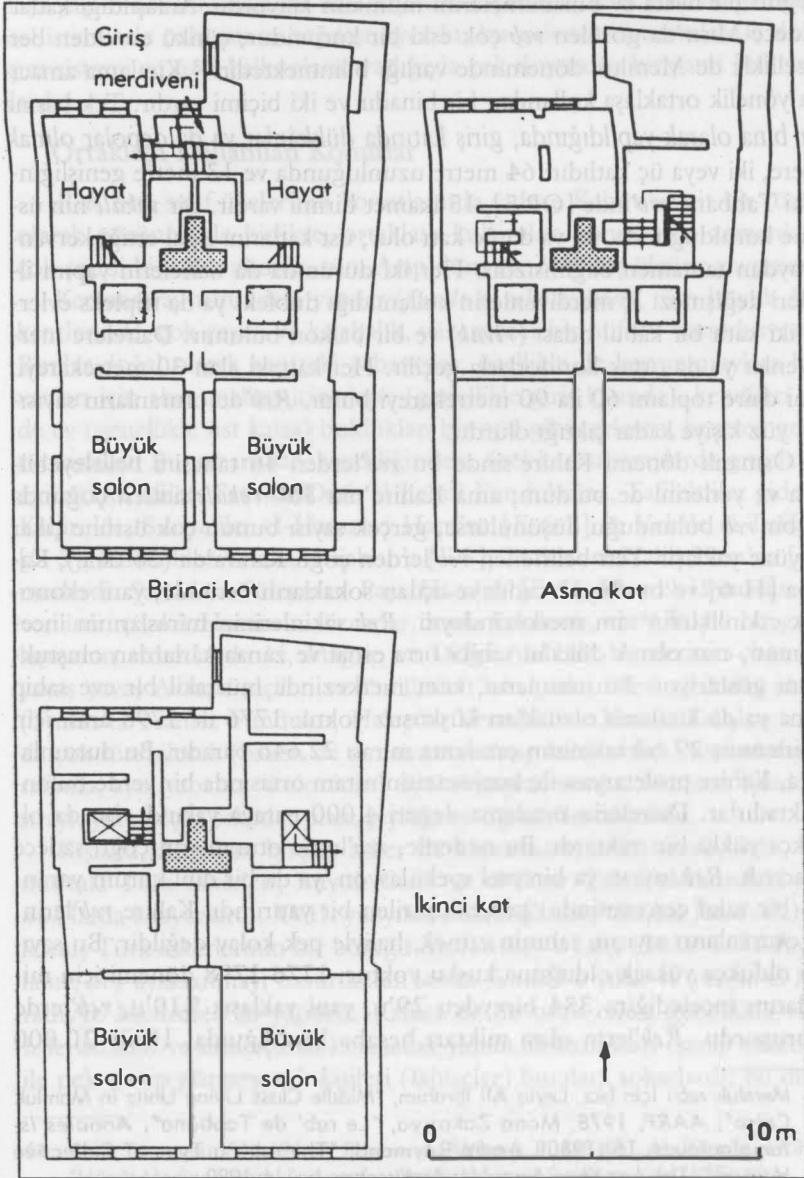
Nüfusun belirli bir tabakasının gereksinimlerini karşılayan bu ev türü, kuşkusuz salt Kahire'ye özgü değildi. Diğer Arap-İslam kentlerinde görüldüğü gibi, avlulu evin egemen olduğu Medine'de, Salih el-Hatlul çok benzer türde evler tanımlamaktadır. "*Ka'a*'lı ev" dediği konutlarda, bir kabul odası evin merkezini işgal etmekte (ev iki ya da üç katlıdır), "meş-rebiyeli ev"de ise, çıkmalı pencerelerle ev sokağa açılmaktadır (dört ya da beş katlıdır).⁶²

Kahire'de, iş merkezine olabildiğince yakın kalmak isteği ile merkezi bölgeyi sadece burjuva konutlarına açan, burada ev yapmak için büyük

60 Tunus için bkz. G. Cladel ve Ph. Revault, *Médina, Approche typologique*, AUASM, Mart 1970. Tipolojileri J. C. David'in makalesinde geniş ölçüde yeniden ele alınmıştır: "Alep, Dégénération", 20-26.

61 Nelly Hanna, "Bayt al-Istambulli".

62 S. A. el-Hatloul, *Tradition*, 119.

24. *Tabbancı reb'i: İki dairenin planı. (M. Zakariya, "Le reb' Tabbāna". Annales Islamologiques, 16, 1980, s. 282-284, şekil 5-7)*

mali olanaklara sahip olma gerekliliği arasında bir orta nokta bulmanın zorluğu, çok özgün bir ortaklaşa kullanılan bir konut türü olan *reb*'e başvurularak kısmen aşıldı. *Reb*, orta sınıftan insanların çarşıların yakınında uygun bir fiyata ev bulabilmelerini mümkün kılıyordu. Anlaşıldığı kadar, sadece Mısır'da görülen *reb* çok eski bir kurumdur, çünkü evvelden beri özellikle de Memluk döneminde varlığı bilinmektedir.⁶³ Kiralama amacına yönelik ortaklaşa kullanılan bir binadır ve iki biçimi vardır. Tek başına bir bina olarak yapıldığında, giriş katında dükkânlar ya da depolar olmak üzere, iki veya üç katlıdır: 64 metre uzunluğunda ve 13 metre genişliğindeki Tabbana *reb*'inde [OP 5], 15 ikamet birimi vardır. Bir *vekâle*'nin üstüne kurulduğunda, iki ya da üç katı olur; üst katlarını işgal ettiği kervan-saraydan tamamen bağımsızdır. Her iki durumda da dairelerin yapım ilkeleri değişmez: İç merdivenlerin kullanıldığı dubleks ya da tripleks evlerde iki katlı bir kabul odası (*rivak*) ve bir balkon bulunur. Dairelere merdivenler ya da ortak koridorlarla geçilir. Her kattaki alan 30 metrekareyi, yani daire toplamı 60 ila 90 metrekareyi bulur. *Reb*'de oturanların sayısının yüz kişiye kadar çıktığı olurdu.

Osmanlı dönemi Kahire'sinde bu *reb*'lerden 46 tanesini belirleyebildim ve yerlerini de buldum; ama Kahire'nin 360 *vekâle*'sinden çoğunda da bir *reb* bulunduğu düşünülürse, gerçek sayısı bunun çok üstüne çıkar ve yüze yaklaşır. Yeri belirlenen *reb*'lerden çoğu Kahira'da (36 tane), Kasaba [H 6] ve bu büyük caddeye açılan sokakların üstünde, yani ekonomik etkinliklerin tam merkezindeydi. *Reb* sakinlerinin miraslarının incelenmesi, esas olarak dükkân sahibi orta esnaf ve zanaatkârlardan oluşuklarını gösteriyor. Bu insanların, kent merkezinde müstakil bir eve sahip olma ya da kiralama olanakları kuşkusuz yoktu: 1776 ile 1798 arası için belirlenmiş 29 *reb* sakininin ortalama mirası 22.646 paradır. Bu durumlaıyla, Kahire proletaryası ile burjuvazisinin tam ortasında bir yerde bulunmaktadırlar. Dairelerin ortalama değeri 4.000 paraya yakındı, bu da oldukça yüklü bir miktardı: Bu nedenle, *reb*'lerde oturanların çoğu sadece kiracıydı. *Reb* inşaatı ya bireysel spekülasyon, ya da bir dini kurum yararına (bir vakıf çerçevesinde) gerçekleştirilen bir yatırımdı. Kahire *reb*'lerinde oturanların sayısını tahmin etmek, haliyle pek kolay değildir. Bu sayının oldukça yüksek olduğuna kuşku yoktur: 1776-1798 dönemi için miraslarını incelediğim 334 bireyden 29'u, yani yaklaşık %10'u, *reb*'lerde oturuyordu. *Reb*'lerin olası miktarı hesaba katıldığında, 10 ile 20.000

63 Memluk *reb*'i için bkz. Leyla Ali İbrahim, "Middle Class Living Units in Mamluk Cairo", AARP, 1978. Mona Zakariya, "Le rab' de Tabbāna", *Annales Islamologiques*, 16 (1980). André Raymond, "The rab', a Type of Collective Housing", *The Aga Khan Award for Architecture*, yay. 4, 1980.

arası kişiyi barındırdıkları tahmin edilebilir. Orta sınıfın ekonomik merkez yakınında oturma sorununu çözümleyen, çok yaygın bir konut türü olduğu sonucuna varılabilir; dairelerin dikey yapısı, kolektif bir binadaki ortaklaşa yaşam zorunluluklarını özel yaşamın soyutlanmasına yönelik geleneksel istemlerle çok ustaca bağdaştırıyordu; bu geleneksel istemler, iç dolaşım sistemi ve özel balkonların varlığıyla çok doyurucu bir yanıt buluyorlardı.

Ortaklaşa Kullanılan Konutlar

Reb, orta sınıf üyelerinin konutlarında sadece Kahire'ye ait bir çözüm olarak görünmekle birlikte, ortaklaşa kullanılan konut tüm zamanlarda çok çeşitli biçimler altında, tüm Arap dünyasında geniş ölçüde yaygındı.

Kervansaray türündeki yapılar (*funduk*, *vekâle*, *han*), tüm büyük Arap kentlerinde, çok çeşitli ve kalabalık, yüzergezer bir nüfusu barındırıyordu. Bunlar doğal olarak kentteki yabancılar, özellikle de kervansaraylara hayvanları için ahır, malları için depo (genellikle giriş katında), kendileri için de ev (genellikle üst katta) buldukları bir otel gibi yerleşen, kentten geçen tüccarlardı. Bu yabancılar, kendiliğinden, özel kervansaraylarda gruplaşma eğilimindeydiler. Fas'taki Darb el-Lemti Funduku'na, Tafieltliler giderdi. Kahire'de, Suriyeliler el-Hamzavi Hanı'na [K 6-7] ve Vekâle el-Tuffah'a [G 5], Filistinliler Vekâle el-Sabun'a [F 5], Türkler el-Halili Hanı'na [I 5] inerlerdi. Şam'daki Süleyman Paşa Hanı'na [F 5], Han el-Hamasina adı verilirdi, çünkü Humuslu tüccarlar orada kalırlardı, vb.⁶⁴ Böyle bir gruplaşmanın ardındandır ki, Mağrip ve Doğu Akdeniz kentlerinin çoğunda, yavaş yavaş Avrupa elçileri ve "milletleri"nin yerleştikleri elçilikler oluştu (Tunus'ta Fransız Funduku, Halep'te Venedikliler Hanı). Kalışları az ya da çok sürebilecek (bazen de tamamen yerleşip kalıyorlardı) tüccarların etrafında, aynı yabancı "koloninin" üyeleri toplanıyordu. Bunların içinde ilk sırayı, yine geçici sakinler olan, şeyhler ve öğrenciler alıyordu.

Kışlada kalmayan birçok asker de kervansaraylarda oturuyordu. Tunus'taki Türk askerleri, Büyük Cami ve el-Kısar Camii yakınındaki *funduk*'larda kalıyorlardı: XVII. yüzyılda Suk el-Kumaş'taki bir *funduk*'a yerleşmiş Türk askerlerinin bir bölüğü Murad Bey'e karşı (1659-1675) ayaklanır; bey ayaklanmayı bastırdıktan sonra *funduk*'u yıkar ve yerine el-Muradiyye Medresesi'ni yaptırır. Kahire'de de ocak erleri genellikle *vekâle*'lerde kalır ve dini açıdan kınanacak yaşam alışkanlıkları (şarap tüketimi) ile pek tasvip görmeyecek kişileri (fahişeler) buralara sokarlardı; bu duru-

64 R. Le Tournieu, *Fès*, 191. A. Raymond, *Artisans*, II, 468-480. Abdülkadir el-Rihavi, "Hânât Medîne Dimâşk", *Annales Archéologiques Syriennes*, 25 (1975), 60.

mun yol açtığı tepkiler, yetkili makamlar nezdinde anlaşılan sonuç aldı: 1730'a doğru, askerlerin durmadan rezalet çıkardıkları, Cüdariyye semtinin [L 7] üç *vekâle*'sinin yıkılmasına karar verildi.⁶⁵

Kervansaray türündeki yapılarda, ülkenin içlerinden başkente çalışmaya gelen ve yerleşimi uzun süreli de olabilecek bir nüfusa da rastlanıyordu. Bu konuda sayısız örnek vardır. Fas kervansarayları olan ve genellikle kapıların etrafında toplanmış *funduk*'larda, Fas'a komşu aşiretlerden köylüler, kuzeyin dağlıları, Ön Sahra bölgelerinin insanları oturuyordu. Bunların içindeki bazı gruplar, asimilasyonlarını geciktirebilecek güçte örgütlenmelere sahipti: Suslular (Sivâse) meyhaneci ya da zeytinyağı tüccarıydılar; Dralılar (Dirâve) inşaat ustası ve saka olurlardı. Cezayir'de Agvatlılar, büyük pazar sokağının yakınında, özellikle Funduk el-Zeyt'te [E 8] kalıyorlar ve burada Kabiliyelilerin getirdikleri zeytinyağını damıtıyorlardı; Cezayir'e gelen Kabiliyelilerin bir bölümü Bab Azzun [B 8] yakınındaki *funduk*'larda kalıyordu.⁶⁶ Tunus'ta, ülke içlerinden gelip yakın zamanda güçlenmiş ama yine de eskilere dayanan bir gelenek uyanınca, kökenlerine göre gruplaşan insanlar *funduk*'larda ve özellikle de *vekâle*'lerde toplanıyorlardı: Yün ticaretiyle uğraşan ve daha sonra bakkallığı da tekellerine alan Cerbiyenler (Cerbeliler) Suk el-Liffâ (Cerbiyenler Çarşısı adı da veriliyordu) [K 6] ve Suk el-Kumaş" [J 6] *vekâle*'lerinde kalıyorlardı; bekçi, aşçı, hizmetçi olan Tuatlılar (Tivâti) güney varoşundaki dört *ukâle*'de oturuyorlardı; ev işlerinde, hamamlarda, kahvelerde çalışan Varglalılar (Vargliyye), *medine*'nin güneyinde, otel benzeri yerlerde yaşıyorlardı.⁶⁷ Halep'te, dışarıdan gelen tüccarların ikametleri süresince dükkân ve oda kiraladıkları hanların dışında, yoksul yabancıların, Arapların ve Bedevilerin kaldıkları "*kısariyye*"ler vardı.⁶⁸

En az içlerinde oturanlar kadar çeşitliliğe sahip bu ortaklaşa konutlardaki nüfusun sayısını tahmin etmek güçtür: Bir yanda merkezlerin görkemli kervansaraylarında oturan servet sahibi tüccarlar, diğer yanda varoşların *vekâle*'lerinde üst üste yığılmış yoksullar. Bu nüfusun toplamının epey yüksek olduğuna şüphe yoktur. 1683'e doğru Halep'te bulunan gezgin d'Arvieux'ye göre, kentte 187 "*kısariyye*" ve 68 han vardı. Kahire'de, bazıları yüz kişiye kadar insanı barındırabilen, 360'a yakın kervan-

65 İbn Ebi el-Diyaf, *İthaf*, II, 42. A. Raymond, *Artisans*, I, 256.

66 R. Le Tourneau, *Fès*, 190-192. R. Lespès, *Alger*, 181. C. A. Rozet, *Voyage*, II, 16.

67 G. Marty, "A Tunis: éléments allogènes", *IBLA*, 11 (1948), 167-169; "Les Algériens a Tunis", *IBLA*, 11 (1948), 323, 325.

68 J. Sauvaget, *Alep*, 222. Louis Laurent d'Arvieux, *Mémoires*, Paris, 1735, 6 cilt, VI, 434, 437.

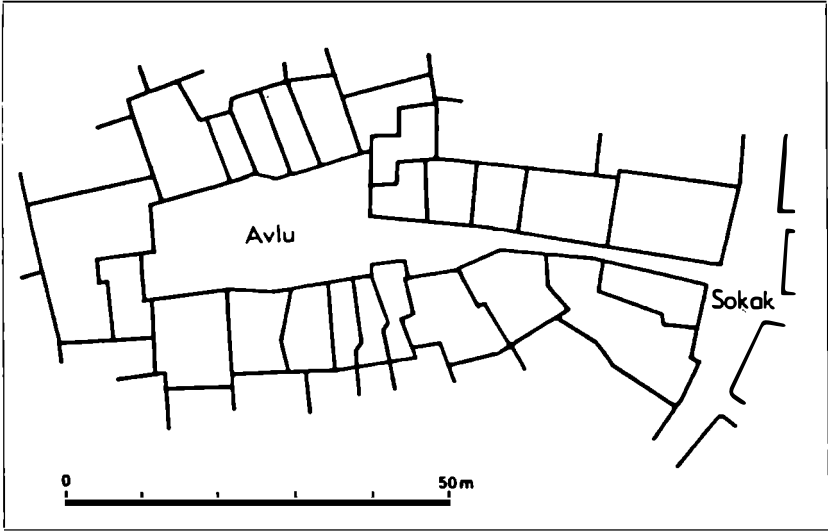
saray bulunuyordu. Kervansaray sakinlerinin, Kahire'deki yerleşimleri normalde geçici nitelikte olduğu için burada ölmeleri ve mahkemelerin miras kayıtlarında adlarının geçmesi düşük bir olasılık olmasına karşın, 1776 ile 1798 arasında ölmüş ve adresleri bilinen 334 zanaatkâr ve tüccar arasından 17 tanesinin Kahire *vekâle* ve hanlarında kaldığını saptadım: Bu azımsanacak bir oran değildir (%5); büyük olasılıkla da gerçek oranın oldukça altındadır, çünkü *vekâle*'lerde kalanlardan çoğunun adresi belgelerde böyle belirtilmemiştir. Bu sayı içinde yarıdan azı (17'de 8) yabancıydı; bu durum, *vekâle*'lerde sadece dışarıdan gelmiş tüccarların değil, Mısırlıların da oturduğunu göstermektedir. Kervansaraylarda kalanların ortalama serveti (köken ayırımı yapmaksızın saptanan bu ortalama 53.000 para dır), tüccarların orta sınıfına özgü gözükmektedir, ama içlerinde çok çeşitli servetlere sahip bireyler de vardır: Bir kahveci geride sadece 2.269 para bırakırken, bir kumaşçının mirası 141.991 paraya çıkmaktadır. Ancak büyük olasılıkla, çevre kervansaraylarının sürekli sakinleri genellikle mütevazı kökenli insanlardan oluşmuş ve kimi zaman da pek makbul sayılamayacak bir kesim buralara karargâh kurmuştur: A. Henia, Tunus'taki birçok cinsel suçun (çoğunlukla fahişeliğe ilişkin), genellikle "sabıkahıların ikâmet ettikleri" *funduk*'larda işlendiğini kaydediyor.⁶⁹

Halk Konutları

Daha önce de belirttiğimiz gibi, nüfusun en yoksul ve en kalabalık kesiminin konutları hakkındaki bilgilerimiz çok yetersizdir. Ne tarih yazısında, ne de arşiv belgelerinde sözü edilen bu konutlardan geriye tanınanabilir ve tarihi belirlenebilir arkeolojik bir iz de kalmıştır. Bununla birlikte, ele geçen ilk malzemeyle kentin çevresinde alelacele yapılmış bu evleri hayal etmek kolaydır: Fas'ın bir mahallesi (Bab el-Bahr [H 11] ile göl arasında, çöp tepelerinin yakınında), çok anlamlı bir şekilde, el-Nuveyl ismini taşıyordu: El-Nuveyl, "saman damlı kerpiç kulübeler" demektir.⁷⁰ XVIII. yüzyıla ait bir Tunus metni, kentin sur yakınındaki uzak bir semtinde bulunan, "harabe halindeki evler"den söz etmektedir. Ve *Description de l'Égypte*'teki Kahire haritası, kent çevresinde, en yoksul bölgelerde, çoğunlukla "yıkıntılarla" kaplı alanlarda, "viran evler"e, "barakalar"a işaret etmekte, tüm bunlar oldukça sefil bir konut manzarasını akla getirmektedir. Halep'te de, kentin doğusundaki varoşlar hakkında, "Arapların kulü-

69 A. Henia, "Prisons et prisonniers", 245.

70 R. Le Tourneau, *Fès*, 221; *Villes musulmanes*, 17. Marcelin Beaussier, *Dictionnaire pratique arabe-français*, Cezayir, 1958, 1011 (yeni baskı). Hammuda bin Abdülaziz, *Kitab el-Bâsi*, 653. Sagır bin Yusuf, *Meşra el-Melki*, 384.

25. Medine'de Havş el-Cimal. (S. A. al-Hatbloul, Tradition, s. 100, şekil 25)

beleri”nden, ya da Kurbatların “çadır ve barakalan”ndan, “Türk kentlerinin etrafında sık sık rastlanan bir tür çingeneler”den söz edilmektedir [V 21].⁷¹

Adına *havş* denen ve Mısır’da, Suriye’de, Hicaz’da varlığı doğrulanmış, kentlerin en yoksul kesimlerine özgü gözüken bir toplu konut türü hakkında ise daha kesin şeyler biliyoruz. Kahire’deki *havş*’lar, Jomard tarafından şöyle tanımlanmaktadır: “içleri dört ayak yüksekliğinde sefil evlerle dolu ve hayvanlarıyla iç içe, üst üste yığılmış bir sürü yoksul insanı barındıran büyük avlular ya da duvarlar... geniş, kapalı avlular... belirsiz yerleşimler... Bütün pislikler oraya atılır ve nüfusun en yoksul kesimi buradaki viranelerde yaşar.” Kuşkusuz Chabrol’un sözünü ettiği en yoksul işçi evleri buralardaydı: “Aylık kirası 10 para tutan bir tür kulübe... Tüm mobilya, karıları ve çocuklarıyla üstünde yattıkları bir hasır parçasıdır. Karıların da, kendilerinin de tek giysisi, basit mavi bir gömlektir. Çocuklar ise ya çıplaktır, ya da yırtık pırtık kumaş parçaları vardır üstlerinde...”⁷²

71 *Description de l’Égypte*, Kahire Planı açıklaması: 317 D 9, 335 D 12, 208 E 7, 156 H 8, 28 I 3. J. G. Barbié du Bocage, “Description de la ville de Haleb”, *Recueil de Voyages*, Paris, 1825, 234-235.

72 *Description de l’Égypte içinde*, “État Moderne”, II-2, Paris, 1822, E. F. Jomard, “Description de la ville du Kaire”, 662, 696; M. de Chabrol, “Essai sur les mœurs des habitants modernes de l’Égypte”, 516-517.

Clerget'ye göre, bu *havş*'ların her birinde, "otuz ya da kırk aile barınabiliyordu. Bir tür ayrı, küçük köy gibiydi."⁷³ *Description*'da sözü edilen 31 *havş*, doğal olarak Kahire'nin yoksul konut bölgelerinde bulunmaktadır.

Aşağı yukarı benzer nitelikler taşıyan *havş*'lara Filistin ve Suriye'de de rastlanmaktadır: "Farklı ailelerin oturdukları ve çok mütevazı evlerle çevrili bir avlu" diye yazan A. Abdel Nour, bu yapı türünün hem kırsal hem kent-sel özellik taşıdığını belirtiyor.⁷⁴ Şam'da, XVI. yüzyılda Yahudi mahallesinde bulunan bir *havş* şu biçimde tanımlanmaktadır: Bu yerde "etrafında dört tarafında evlerin (*büyük*) sıralandığı büyük bir açık avlu bulunmaktadır; bu evlerin her birinin kendi ayrı girişi vardır. Avluda iki içme suyu kuyusu ve sekiz hela görülür. Her evin avluya açılan bir kapısı vardır."⁷⁵ Gezin A. Russell'ın XVIII. yüzyılda Halep'te, "keisaria" adıyla tanımladığı yapı da aslında bir *havş*'tır: "Genellikle yabancıların en aşağı sınıfına, Araplara, Kürtlere, yabancı kökenli diğer Türklere ve Ermeni Hristiyanlara yönelik bir yapı türü vardır. Bu, basık, kötü, her biri iki ya da üç gözlü evlerle çevrili geniş bir alandır. Alan herkese aittir ve kötü bir biçimde taş döşelidir. Sadece evlerin önüne birkaç çalı ekilmiştir. Çeşme yoktur, ama bir sürü kuyu bulunmaktadır. Bu konutların pek çoğu kent içine ve varoşlara dağılmıştır."⁷⁶ Çok benzer yapılar Medine'de de vardı. Mahalleler *havş*'lara bölünmüştü ve *havş*'lar, "etrafları evlerle çevrili, güneş battığında kapıları kapatılan aşağı yukarı yuvarlak" bölgeler olarak tanımlanıyordu.⁷⁷

Doğal olarak bu *havş*'lardan geriye bir şey kalmamıştır, ama Halep'in kuzeydoğusundaki Karlık Mahallesi'nin bazı sokaklarının çizdiği, kentin eski kadastro planlarından çıkartılmış hat, kuşkusuz böyle bir konut türünün izini taşımaktadır: Bu hat, Hatlul'un Medine'nin iki *havş*'ı hakkında verdiği plana tamamen uygundur. Biri 24, diğeri 13 evli olan bu *havş*'lar, anayola bir çıkmazla bağlanan bir avluyu çevrelemektedirler.⁷⁸ Daha soylu biçimlerin bozulmuş bir türevi olmaktan uzak bu toplukonutun, kırsal tip-te bir yerleşimin kente uyarlanışını yansıttığını ileri süren A. Abdel Nour'un, haklı olduğunu düşünüyorum. Bu konutun daha çok kent çevresinde görülmesi de böylece kısmen açıklanmaktadır: "En yoksul insanların özel bir

73 M. Clerget, *Le Caire*, I, 312.

74 A. Abdel Nour, "Types architecturaux", 70-71.

75 A. Abdel Nour, *Introduction*, 132.

76 A. Russell, *The Natural History*, I, 36.

77 M. S. Makki, *Medina, Saudi Arabia. A Geographic Analysis of the City and Region*, 1982, 37.

78 S. A. al-Hatloul, *Tradition*, 100, şekil 25.

avluya sahip olmaları olanaksızdı; o zaman kent binalarında inşaat alanını ortaklaşa bir avlu yaratacak şekilde ve büyük olasılıkla kendiliğinden bir biçimde düzenliyorlardı.”⁷⁹

“Arap” evi hakkındaki geleneksel imajdan böylesine farklı bir konut türünün dikkat çekici yaygınlığı, yoksul konutlara daha büyük önem verilmesi gerektiğini doğrulamaktadır. Diğer yandan, gerek burjuva konutunun yaygın biçimlerinin, gerekse ortalama konutun müstakil ve ortaklaşa biçimlerinin de dışında kaldığını gördüğümüz bir tipolojinin, kısmen de olsa yeniden sorgulanması gerektiği ortadadır. Arap dünyasında “tek bir konut anlayışının”⁸⁰ var olduğu düşüncesi, ne çok uzun bir tarihsel evrimin kaçınılmazca dayattığı dönüşümleri, ne coğrafya ve iklimle ilgili gerçeklerin zorunlu kıldığı bölgesel çeşitlilikleri, ne de çeşitli sosyoekonomik ve kültürel koşulların sonucu olan farklılıkları hesaba katmaktadır.

⁷⁹ A. Abdel Nour, *Introduction*, 133-134.

⁸⁰ A. Abdel Nour’un formülünü yineleyecek olursak, *Introduction*, 125.

SONUÇ

Osmanlı dönemi, Arap kentleri tarihinde sadece bir bölümdür, ama bazen üç, bazen dört yüzyıl sürmüştür, Tunus'ta Hafsi, Mısır'da Fatımi, Suriye'de Memluk döneminden daha uzun yer tutmuştur. Diğer yandan bu bölüm, bu kentlerin tarihinin, Batı emperyalizminin baskısı ve Avrupa sömürgeciliğinin varlığı kent yapısı ve örgütlenmesi üzerinde belirleyici etki yapacak bir modernleşmeyi dayatmadan önceki son dönemidir.

Osmanlı egemenliği altına giren Arap kentleri, bir ölçüde, mekânsal yerleşimleri ve örgütlenmelerinde ondan önceki yüzyıllarda Arap dünyasında kentsel gelişimi belirlemiş ilkelere uymayı sürdürdüler. Ama bazı noktalarda, Osmanlı dönemi bu ilkeleri esnetti. Hem bir Akdeniz imparatorluğu kuruluşunun hem de Avrupa merkantilizminin girişinin ikili etkisiyle ticaretin benzersiz bir gelişim yaşadığı bu dönemde, kent yapısında ekonomik etkenlerin ağırlığı arttı. Büyük ticaret kentlerinin merkezleri, o zamana dek tanımadıkları boyutlar kazandılar.

Toplulukların özerkliğine ilişkin Osmanlı anlayışının etkisiyle, kentlerin mesleki, etnik, dini ve coğrafi örgütlenmesinin gelişimi ortaya çıktı. Bu bölümlenmeler, toplulukların yönetim çerçevelerini oluşturdu. Meslek loncaları, kısa bir süre önce ileri sürüldüğünün aksine, bu dönemde doğmasalar da, benzersiz bir gelişim gösterdiler. Dini ve ulusal *tavâif*, özellikle de "himaye edilen" Yahudi ve Hristiyan toplumları, alışverişin gelişmesi ve nüfus hareketlerine yol açması ile Osmanlı makamlarının azınlık toplumlarına gösterdikleri göreceli hoşgörünün ikili etkisi altında güçlendiler. Topluluklardaki bu gelişim, azınlıkların refahını güvence altına almak ve kentlerin ekonomik (ve demografik) atılımına yardımcı olmakla birlikte, parçalanmalarının da giderek belirginleşmesine yol açtı.

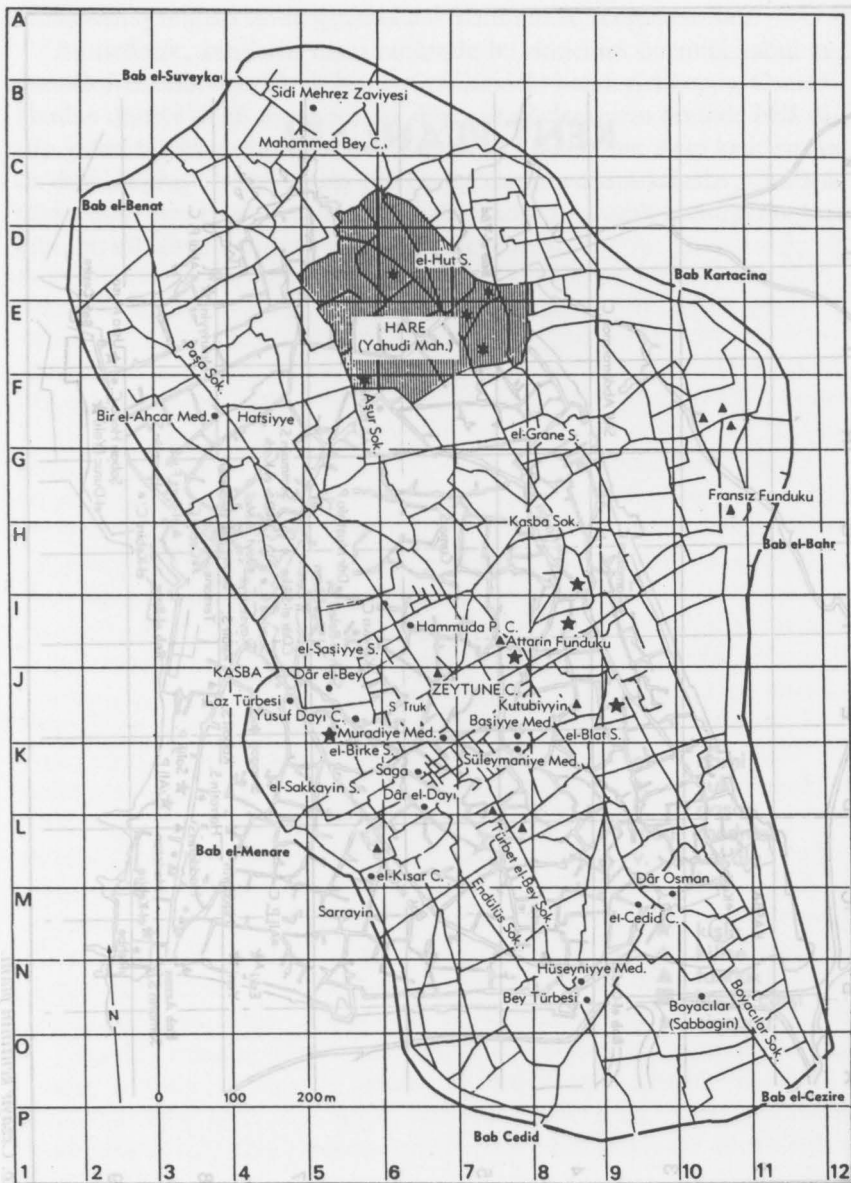
Yepyeni tüketim biçimlerinin yarattıkları sonuçlar, toplumsal yaşam koşullarını köklerinden sarstı: Kahvenin ve tütünün girişi, yeni toplanma yerleri olarak kahvehanelerin ortaya çıkışı, töreler ve ortaklaşa yaşam üze-

rinde şimdiye dek yeterince incelenmemiş derin etkiler yarattı. Kültürel ve entelektüel yaşamda belli bir donukluk olsa da, kentler Osmanlı döneminde özerk gelişimin son aşamasını yaşadılar ve bu aşamada, eski devirlerden miras kalmış mimari varlık genel olarak korundu ve zenginleştirildi.

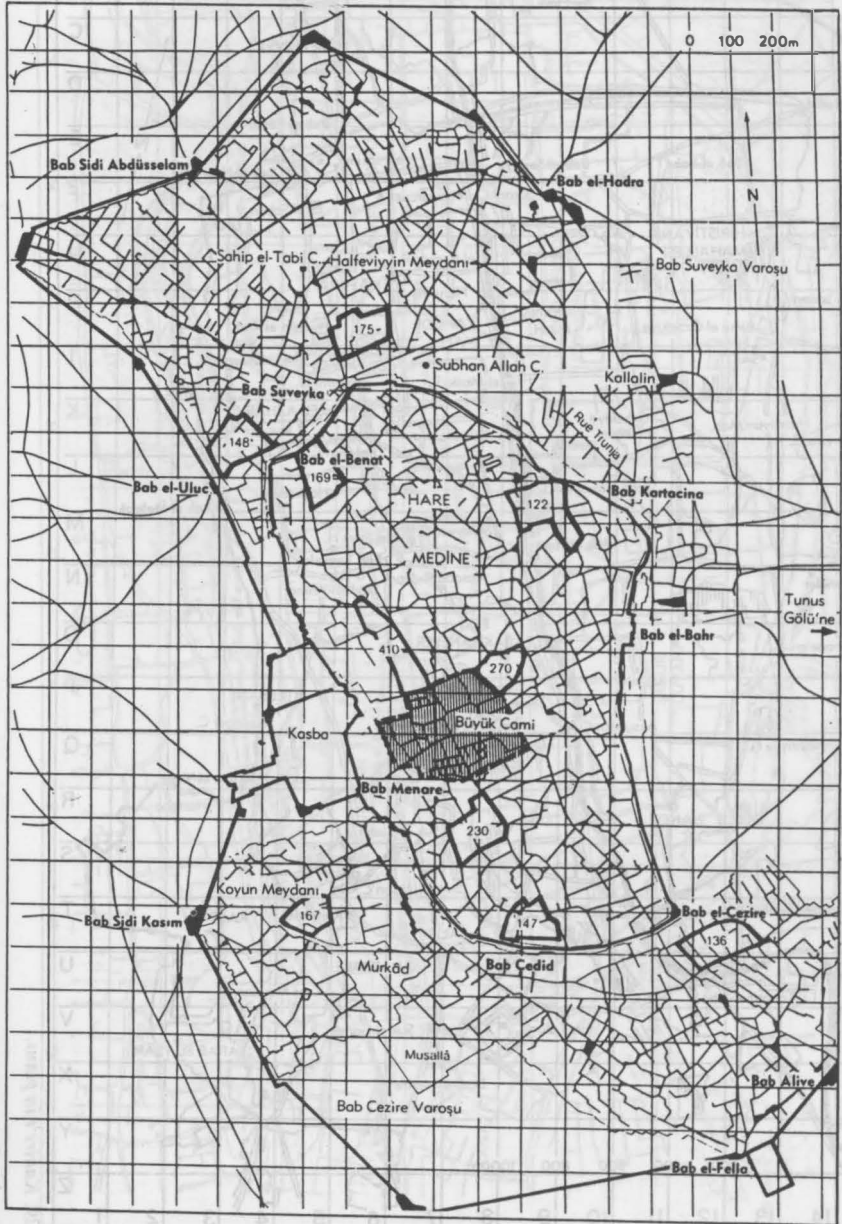
Bu nedenle, kentlerin uzun tarihinde bu dönemin önemini kabul etmemek haksızlık olur. Arap kentleri tarihindeki belirleyici kopuş, Osmanlılardan önceye değil sonraya denk düşer ve gözlerimizin önünde hâlâ sürüp giden büyük değişimler o zaman başlar. Bildiğimiz Arap kentleri, ya da daha doğrusu bu kentlerin eski mahallelerinden arta kalanlar, Osmanlı döneminin bize taşıdıklarıdır ve bu kalıntıların daha uzak geçmişlerini bugün, bu dönem aracılığıyla çözmeyi deneyebiliriz.

KENT PLANLARI

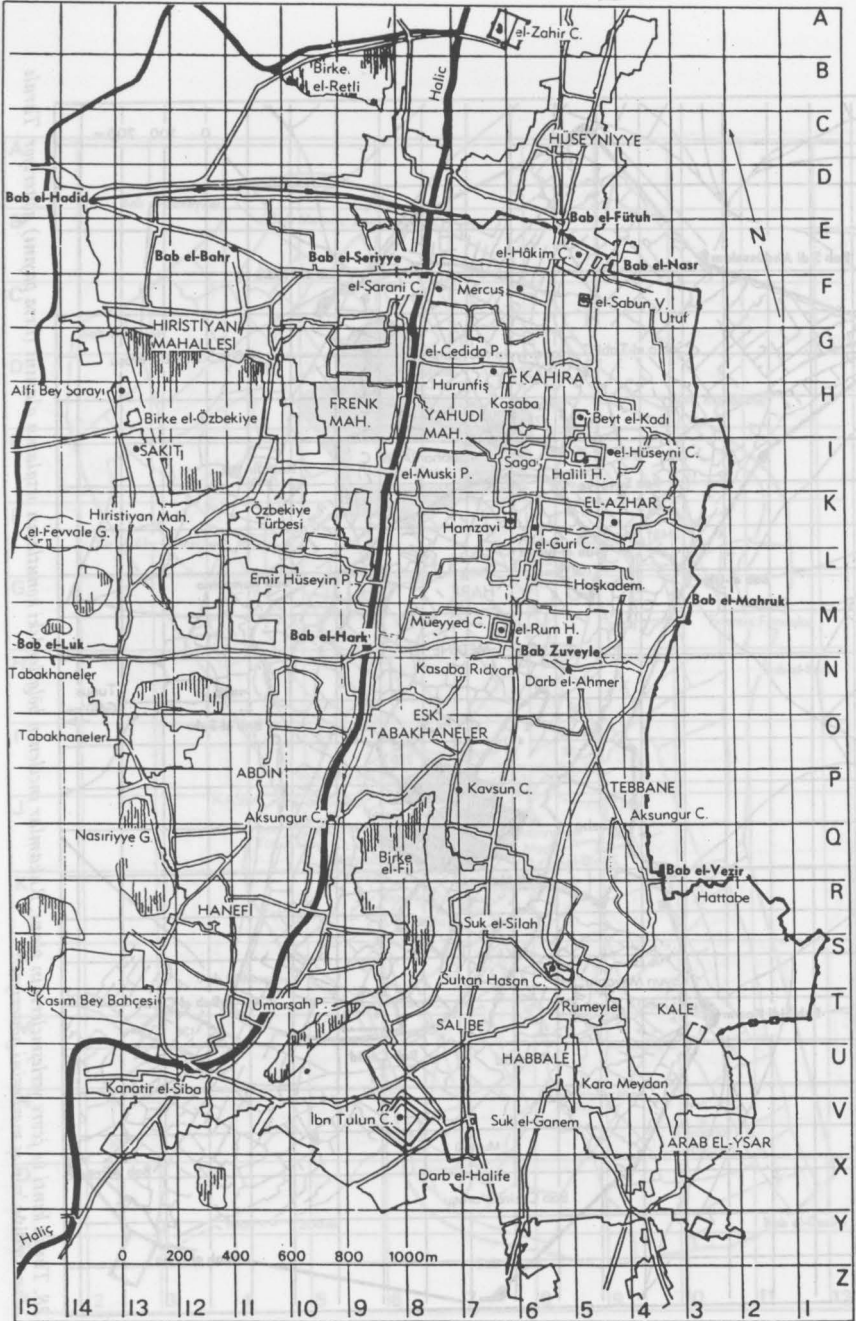
c.	camî
s.	suk
P.	paşa
med.	medrese
v.	vekâle
h.	han
★	kışla
+	kilise
▲	funduk
■	küçük çarşı
✱	sinagog

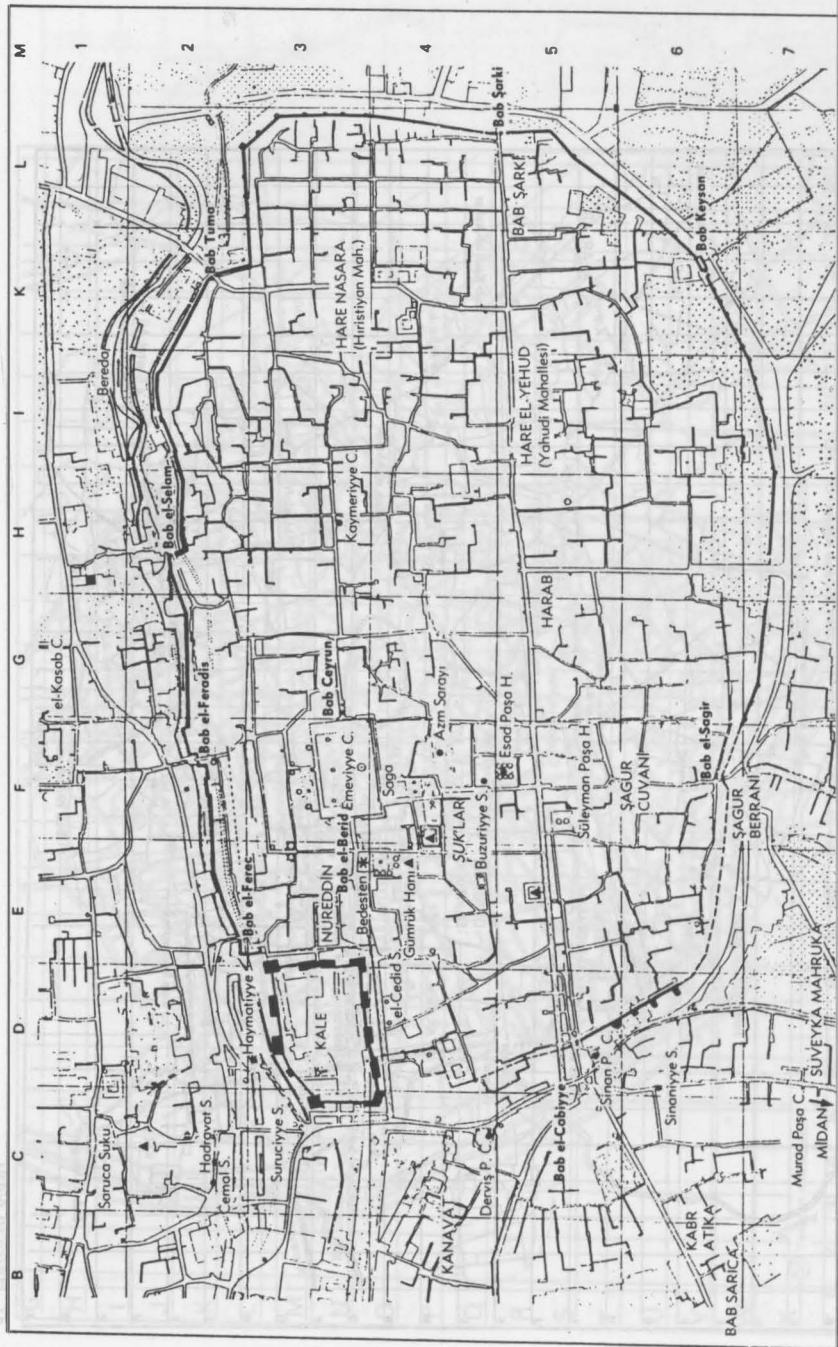

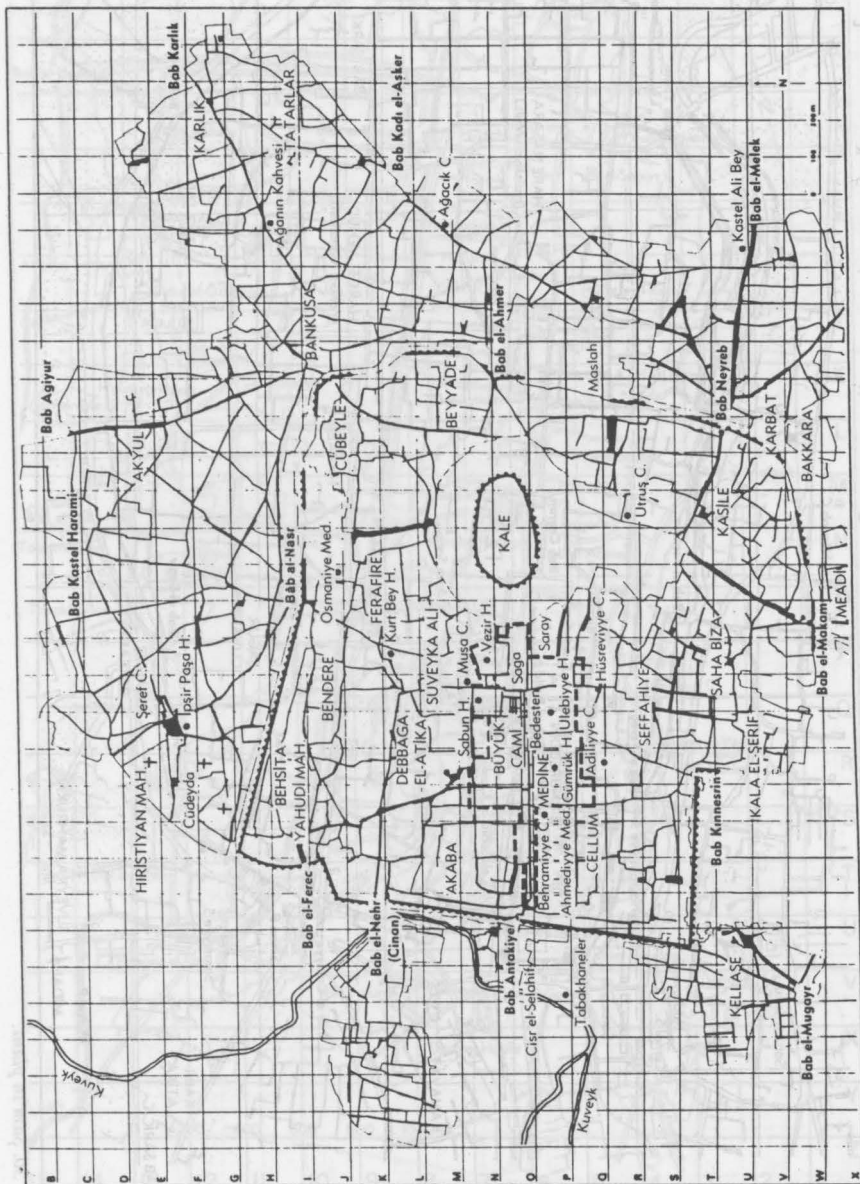
27. Tunus kentinin planı.

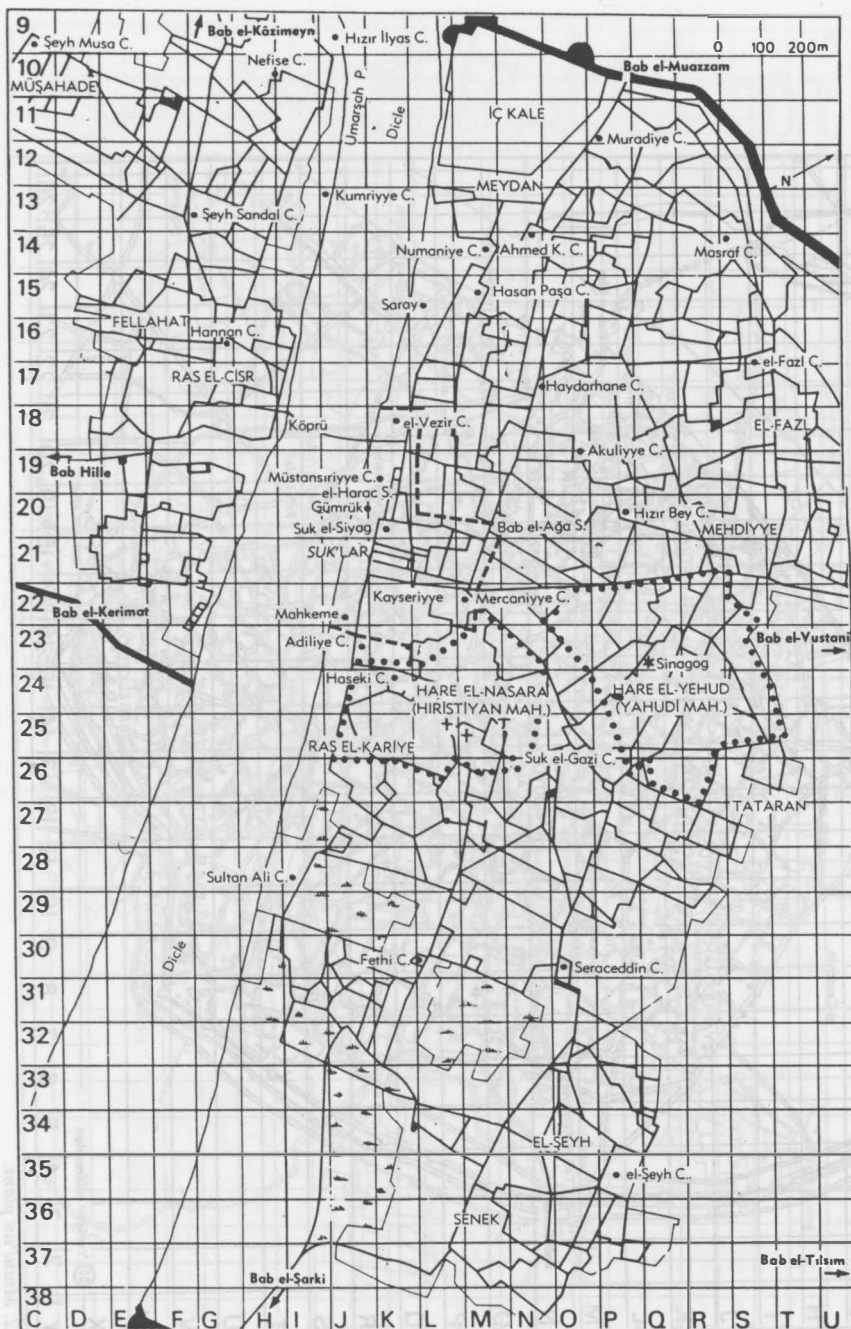

28. Tunus kenti ne çevre yerleşmelerinin planı. Rakamlar incelenen bölgelerdeki konutların ortalama alanını (arsa payını) gösteriyor. Taralı alan medine'nin iş merkezini gösteriyor.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

- Abdel Nour, A., *Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie ottomane (XVIe-XVIIIe siècle)*, Beyrut, 1982
- Abu-Lughod, J., *Cairo*, Princeton, 1971
- Barbir, K., *Ottoman Rule in Damascus*, Princeton, 1980.
- Bouhdiba, A. - Chevallier, D. (der.), *La ville arabe dans l'Islam*, Tunus, 1982
- Boyer, P., *La vie quotidienne à Alger à la veille de l'intervention française*, Paris, 1963
- Braude, B. - Lewis, B. (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York, 1982, 2 c.
- Brown, C. (der.), *From Madina to Metropolis*, Princeton, 1973
- Brunschvig, R., "Urbanisme médiéval et droit musulman", *Revue des Études Islamiques* (1947)
- Caillé, J., *La ville de Rabat jusqu'au Protectorat français*, Paris, 1949, 3 c.
- Chérif, M.-H., *Pouvoir et société dans la Tunisie de Husayn Bin 'Ali (1705-1740)*, yayımlanmamış tez, Paris-Sorbonne, 1979. I. cildin yayımı: Tunus, 1984.
- Chevallier, D. (der.), *L'espace social de la ville arabe*, Paris, 1979
- Clerget, M., *Le Caire*, Kahire, 1934, 2 c.
- Cohen, A. - Lewis, B., *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton, 1978
- Daoulatli, A., *Tunis sous les Hafsiides*, Tunus, 1976
- David, J.-C., "Alepx, Dégradation et tentatives actuelles de réadaptation des structures urbaines traditionnelles", *Bulletin d'Études Orientales*, 28 (1975)
- Deverduin, G., *Marrakcch des origines à 1912*, Rabat, 1959, 2 c.
- Duri, A., "Baghdâd", *EP*, 1960, c. I
- Elisséeff, N., "Dimashk", *EP*, 1965, c. II
- Garcin, J.-C., *Un centre musulman de la Haute-Égypte médiévale: Qûs*, Kahire, 1976

- Garcin, J.-C. - Maury, B. - Revault, J. - Zakariya, M., *Palais et maisons du Caire, I, Époque mamelouke*, Paris, 1982
- Gaube, H., *Iranian Cities*, New York, 1979
- Gaube, H. - Wirth, E., *Aleppo*, Wiesbaden, 1984
- Gaube, H. - Wirth, E., *Der Bazar von Isfahan*, Wiesbaden, 1978
- Genabi (al-), H., *Der Suq (Bazar) von Bagdad*, Erlangen, 1976
- Gibb, H. A. R. - Bowen, H., *Islamic Society and the West*, Oxford, 1950-1957, 2 c.
- Grabar, O., "Reflexions on the Study of Islamic Art", *Muqarnas*, 1 (1983)
- Grabar, O., "The Architecture of the Middle Eastern City from Past to Present: The Case of the Mosque", *Middle Eastern Cities*, Lapidus, I. (der.), Berkeley, 1969
- Hanna, N., *An Urban History of Būlāq in the Mamluk and Ottoman Periods*, Kahire, 1983
- Hathloul (al-), S., *Tradition, Continuity and Change in the Physical Environment. The Arab-Muslim City*, yayımlanmamış tez, MIT, Cambridge, 1981
- Hourani, A., "The Fertile Crescent in the Eighteenth Century", *A Vision of History*, Beyrut, 1961
- Hourani, A. - Stern, S. (der.), *The Islamic City*, Oxford, 1970
- Johansen, B., "Eigentum, Familie und Obrigkeit im Hanafitischen Strafrecht", *Die Welt des Islams*, 19 (1979)
- Johansen, B., "The All-embracing Town and its Mosques", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 32 (1981)
- Kemp, P., *Mosul and Mosuli Historians of the Jalili Era (1726-1834)*, yayımlanmamış tez, Oxford, 1979
- Lane, E., *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, yeni basım, Londra, 1954
- Lapidus, I. (der.), *Middle Eastern Cities*, Berkeley, 1969
- Lapidus, I., *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge, 1967
- Lespès, R., *Alger*, Paris, 1930
- Le Tourneau, R., *Fès avant le Protectorat*, Kazablanka - Paris, 1949
- Le Tourneau, R., *Les villes musulmanes de l'Afrique du Nord*, Cezayir, 1957
- Lézine, A., *Deux villes d'Ifriqiya*, Paris, 1971
- Longrigg, S., *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford, 1925
- Mantran, R., *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962
- Marçais, G., "L'urbanisme musulman", *Mélanges d'histoire et d'archéologie de l'Occident musulman*, Cezayir, 1957, 2 c.
- Marçais, W., "L'islamisme et la vie urbaine", *Articles et conférences*, Paris, 1961

- Massignon, L., *Mission en Mésopotamie (1907-1908)*, Kahire, 1912, 2 c.
- Maury, M. - Raymond, A. - Revault, J. - Zakariya, M., *Palais et maisons du Caire, II, Époque ottomane*, Paris, 1983
- Nahal (el-), G., *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, Chicago, 1979
- Pascual, J.-P., *Damas à la fin du XVIe siècle*, Şam, 1983
- Raféq, A., *The Province of Damascus. 1723-1783*, Beyrut, 1966
- Ra'ûf, 'I., *el-Mevsil fi'l-'ahd el-Osmâni*, el-Necef, 1975
- Raymond, A., *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, Şam, 1974, 2 c.
- Raymond, A., "La conquête ottomane et le développement des grandes villes arabes", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 27 (1979)
- Raymond, A., "Le Caire sous les Ottomans (1517-1798)", Maury, B. vd, *Palais et maisons du Caire, II, Époque ottomane*, Paris, 1983
- Raymond, A., "Les grands waqfs et l'organisation de l'espace urbain à Alep et au Caire à l'époque ottomane", *Bulletin d'Études Orientales*, 31 (1980)
- Raymond, A., "Signes urbains et étude de la population des grandes villes arabes à l'époque ottomane", *Bulletin d'Études Orientales*, 27 (1974)
- Raymond, A., *The Great Arab Cities in the 16th-18th Centuries. An Introduction*, New York, 1984
- Raymond, A. - Rogers, M. - Wahba, M. (der.), *Colloque International sur l'histoire du Caire*, D.D.R., [1972]
- Revault, J., *Palais et demeures de Tunis*, Paris, 1967-1978, 4 c.
- Rogers, M., "Kahira", *EP*, 1978, c. IV
- Souvaget, J., *Alep. Essai sur le développement d'une grande ville syrienne, des origines au milieu du XIXe siècle*, Paris, 1941, 2 c.
- Souvaget, J., "Esquisse d'une histoire de la ville de Damas", *Revue des Études Islamiques*, 4 (1934)
- Serageldin, I. - el-Sadek, S. (der.), *The Arab City. Its Character and Islamic Cultural Heritage*, ş.y., 1982
- Serjeant, R. (der.), *The Islamic City*, Paris, 1980
- Serjeant, R. - Lewcock, R., *San'â'. An Arabian Islamic City*, Londra, 1983
- Shaw, S., *The Financial and Administrative Organization of Ottoman Egypt. 1517-1798*, Princeton, 1962
- Sims, E., "Trade and Travel: Markets and Caravanserais", *Architecture of the Islamic World*, Michell, G. (der.), New York, 1978
- Todorov, N., *La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles*, Bükreş, 1980
- Torres Balbàs, L., *Ciudades Hispano-Musulmanas*, [Madrid], t.y., 2 c.

- Torres Balbàs, L., "Extension y demografia de las ciudades hispano-musulmanas", *Studia Islamica*, 3 (1955)
- Torres Balbàs, L., "Les villes musulmanes d'Espagne et leur urbanisation", *Annales de l'Institut d'Études Orientales*, 6 (1942-1947)
- Wiet, G., Cairo, *City of Art and Commerce*, Norman - Oklahoma, 1964
- Wirth, E., "Die orientalische Stadt", *Saeculum*, 26 (1975)
- Wirth, E., "Villes islamiques, villes arabes, villes orientales? Une problématique face au changement", *La ville arabe dans l'Islam*, Bouhdjiba, A. - Chevallier, D. (der.), Tunus, 1982
- Wirth, E., "Zum problem des Bazars (suq, çarsi)", *Der Islam*, 51 (1974) ve 52 (1975)

DİZİN

- Abbas (Şah, Safavi hükümdarı) 2
Abdal (Hacı) 55
Abdel Nour, A. *xiii*, 28, 31, 122, 194-195, 206, 209, 211, 231
Abdel Tavab, A. 222
Abderi, el- (tarihçi) 138
Abdi (Cezayir dayısı) 13
Abdullah Efendi (Saidzade, Suriye kadısı) 7
Abdullah bin İbrahim el-Cuveycati (Hacı, tüccar) 55
Abdullah Paşa (Şam valisi) 43, 62
Abdullah ibn Yusuf (Hoca, Yahudi banker) 72
Abdürrahman Kethüda (Mısır emiri) 95, 102, 108
Adorne (gezgin) 136
Ahmed Hoca (Cezayir dayısı) 170
Ahmed I 4
Ahmed ibn Abdüsselam (tacir) 63
Ahmed bin Diyaf (Tunuslu tarihçi) 80, 110
Ahmed Paşa (Halep valisi) 10
Ahmed Paşa (Bağdat valisi) 11
Ahmed Paşa (Cezzar) 11
Ahmed Paşa (Arap, Cezayir valisi) 141
Aleviler 66, 75, 120, 169, 200, 211
Ali Ağa (Kahire emiri) 82, 94, 150
Ali Bey (Mısır emiri) 8, 12, 69, 71, 137
Ali Bey (Tunuslu) 81, 110
Ali Biçnin (reis, Cezayir) 24
Ali Çavuş (Cezayir dayısı) 13
Ali Hoca (Cezayir dayısı) 13, 117
Ali bin Musa 25
Ali Mübarek Paşa (Mısırlı tarihçi) 216
Ali Neksis Baba (Cezayir dayısı) 113
Ali el-Nevme (el-Hac) 55
Ali Paşa (Tunus beyi) 49, 110, 143
Ampère (gezgin) 165
Antakya *xii*, 66, 75, 120, 169, 200
Arabistan v, 9, 43, 223
Arvieux, d' (Halep konsolosu) 28, 77, 228
Asi Irmağı 120
Azmlar (Suriye'de yönetici aile) 9-10, 181 (bkz. Esad Paşa, İsmail Paşa, Mehmed Paşa)
Bağdat *x*, *xii*, 2-4, 11, 16, 18, 25, 33-34, 39, 42, 44, 65, 67, 89, 105, 115, 117, 125, 127, 141, 148, 162, 166-167, 200
Bakhit, M. A. *xiii*
Barbaros Hayreddin 2

Barbir, K. 4, 10
 Bardo 49, 117
 Barkan, Ömer Lütfi v, *xiii*
 Basra 3-4
 Bayram (Tunuslu tarihçi) 87
 Bayram (Tunus'ta ulema ailesi) 50
 Bedeviler 21, 135, 139, 142-143, 173
 Behram Paşa (Cezayir valisi) 157, 210
 Behrens-Abuseyf, Doris 138
 Bereda (Şam'da ırmak) 108
 Berekat II (Mekke şerifi) 2
 Beyrut 67
 Biskralı 74
 Bocage, Barbié du 189-190
 Bonaparte 12, 50, 86, 104, 206
 Bowen, H. 183, 189
 Braudel vi
 Brunschvig, R. 83
 Bu Hasun (Vattasi sultanı, Fas) 2
 Budeyri (Suriyeli vakânüvis) 7, 9, 42-43, 57, 65, 90, 95, 214
 Bulak 131, 160, 175, 224
 Burgess, E. W. 144
 Busnach (Yahudi lideri, Cezayir) 72

 Capellen, Van (amiral) 117
 Ceberti (Mısırlı tarihçi) 41, 55, 66, 99, 103-104, 137, 168, 198-199, 213, 215
 Cebertiler 50
 Celal el-Nehal 82, 92
 Celililer (Musullu aile) 10-11, 47, 67, 95
 Celluliler (Tunuslu tüccar aile) 56
 Cemaleddin el-Zehabi 204
 Cenabi, H. el- 89, 197
 Cerbe 65, 186

Cerbeliler (Cerbienler) 66
 Cervantes 201
 Cezayir v, *x-xii*, 2-4, 7-8, 12-18, 23-25, 34, 40-41, 44-45, 47-49, 57, 59, 62, 65-66, 71, 73, 80, 82, 88-89, 93, 95-97, 100-101 105, 109-110-113, 117, 124, 127, 129, 131-132, 140-141, 144-145, 149, 151, 162, 164, 166-167, 169, 175, 177, 186-187, 191, 199-202, 212, 217, 228
 Cezayirliler 38, 64, 72
 Chabrol, M. de (*Description de l'Égypte*' in yazarlarından) 97, 104, 230
 Ciceli 2
 Cidde 222-223
 Ciza 160
 Clerget, Marcel v, *x*, 15, 77, 105, 231
 Cohen, A. 211
 Coste, Pascal 178, 205
 Coutelle (*Description de l'Égypte*'in yazarlarından) 185

 Çaldıran 1
 Çerkes Bey (Kahire emiri) 95
 Çerkezler 12, 171

 Dalloni M. 112-113
 Dardir, -el (şeyh, Kahire) 48
 David, Jean-Claude *xiii*, 32, 152, 208, 224
 Delaporte 96
 Devoulx 113
 Dicle 105, 117, 125, 127, 135, 141, 148-149, 167
 Digeon (konsolos) 72
 Dimyat 69
 Diyarbakır 10, 138

Dogoureau (Bonaparte'ın seferine katılanlardan) 104
 Dominikenler 67
 Drahan, David (Yahudi lideri, Cezayir) 72
 Dupuis (Bonaparte'ın seferine katılanlardan) 99

 Ebu Bekir (şeyh) 117
 Elbistan 1
 Elfi Bey bkz. Muhammed el-Elfi Bey
 Endülüslüler 24, 64, 68, 87, 111, 123, 127
 Ermeniler 23, 67-68, 75, 120, 200, 210,
 Esad Paşa (el-Azm, Şam valisi) 9-11, 42, 49, 58, 92, 109, 173, 182
 Etiyopya 106
 Eudel, P. 101
 Evliya Çelebi 102, 106, 160, 184, 188
 Exmouth (Lord) 117
 Eyyadlar (Tunuslu aile) 56
 Eyyubiler 117, 146

 Fas v, *xi-xii*, 2-3, 18, 33, 89, 129, 132, 149, 162, 167, 191, 193, 209, 211, 228-229.
 Fatımiler 118, 124, 146, 199, 233
 Fau (gezgini) 97
 Fıkârililer 43
 Filistin *xii*, 1, 9, 43, 63, 70, 129, 146-147, 183, 191, 211
 Filistinliler 175
 Frenkler 73, 123, 202, 210
 Fustat 146

 Garcin, J.-C. *xi*, 195
 Gaube, H. x

Gazzi (Halepli vakanüvis) 153
 Gibb, H. A. R. 183, 189
 Girard, P. S. (*Description de l'Égypte*'in yazarlarından) 187, 190-191
 Golvin, L. 223
 Grabar, Oleg *xi*, 195
 Grammont, de v, 95, 113
 Gürcüler 11, 44, 171
 Guyot-Duclos 112

 Hacedo, Diego de 44
 Haëdo 141, 201
 Hafşiler (Tunus hanedanı) 2, 7, 13, 17, 50, 64, 110, 121, 132, 136, 138, 193, 209, 233
 Halep *vi*, x, *xii-xiii*, 1, 4, 8-10, 14-15, 17-20, 25, 27-28, 30-31, 33-34, 41, 51-52, 67-69, 71-74, 76-77, 82-86, 89-90, 94, 97, 100-101, 103, 105, 115-119, 122, 124-125, 127, 129, 131-133, 135, 138-143, 147-148, 150-151, 153-156, 158-160, 162-167, 172-177, 180-181, 183-185, 188-200, 206, 208-210, 212-213, 221, 223-224, 227-229, 231,
 Halepliler 110
 Halk el-Vadi 2
 Hama *xii*, 122, 221
 Hamidu (reis, Cezayir) 199
 Hammuda bin Abdülaziz (Tunuslu tarihçi) 32
 Hammuda Bey (Hüseyini Tunus hâkimi) 8, 100,
 Hamınuda Paşa (Muradi Tunus hâkimi) 50, 110, 171, 186
 Hanefiler 83, 118-119, 151
 Hanna, Nelly *xiii*, 224
 Hariciler 65

Hasan el-Attar (şeyh) 104, 206
 Hasan el-Hicazi (Kahireli şeyh) 94,
 101, 106
 Hasan Paşa (Bağdat valisi) 11
 Hasan Paşa (Cezayir valisi) 110
 Hasan Paşa 49
 Hatlul, S. A. el- 83, 151, 231
 Havran 22, 32, 131, 139, 147
 Haydar (Yemen valisi) 3
 Henia, A. 60, 229
 Herzfeld 141
 Hristiyanlar 23-24, 34, 44, 62, 66-69,
 71-74, 88, 90, 120-121, 123, 139,
 150, 152-153, 160, 162, 169,
 199-200, 208-211, 233
 Hicaz x, 21-22, 32, 119, 139, 147, 230
 Hindistan 19
 Hoca, bin el- 50
 Hoexter, Miriam 93
 Hourani, A. H. 85
 Humus 122
 Hurşid Paşa (Halep valisi) 10
 Hüseyin bin Ali (Tunus beyi) 5, 14,
 46-49, 143
 Hüseyin el-Celili Paşa (Musul valisi) 3, 11
 Hüseyin Hoca (Tunuslu tarihçi) 47
 Hüseyin Şaft Bey (Mısır emiri) 96
 Hüseyinler (Tunus hanedanı) 8, 14, 20,
 30, 110, 177 (bkz. Ali Bey, Ali
 Paşa, Hammuda Bey, Hüseyin bin
 Ali)
 Hüstreval Paşa (Halep valisi) 156
 Irak 1-3, 9, 11, 16-17, 129, 131, 147-
 148, 174
 Iraklılar 65
 İbn Ebi Dinar (Tunuslu tarihçi) 17,
 171, 199

İbn Ebi el-Sürur (Mısırlı tarihçi) 98,
 102
 İbrahim (Deli, Cezayir dayısı) 93
 İbrahim Ağa (Yeniçeri) 108, 156
 İbrahim bin Musa 25
 İbrahim Bey (Mısır emiri) 12, 95-96
 İbrahim Paşa 12
 İpşir Paşa (Halep valisi) 68, 139, 153,
 157, 189, 210
 İran x, 3, 18, 67, 133, 138, 147-148
 İskender Paşa (Mısır valisi) 155
 İskenderiye 19, 160
 İsmail (Şah, Safavi hükümdarı) 1
 İsmail el-Azın Paşa (Şam valisi) 10,
 215
 İsmail Bey (Mısır emiri) 12, 95, 186
 İsmail el-Celili Paşa (Musul valisi) 10
 İstanbul *xiii*, 19, 33, 92, 163, 183,
 187
 Johansen, Baber 47, 78, 83, 118
 Jomard, E. F. (*Description de l'Égypte*
 in yazarlarından) 72, 107
 Kâbe 2, 22
 Kabiliyeliler 60, 64, 65, 228
 Kahire v, vi, x, *xii-xiii*, 1, 5, 7-9, 15-
 21, 25, 27, 29-33, 35, 39, 47, 49-
 50, 52, 54, 56-57, 59, 61-66, 68-
 69, 71-73, 77, 81-82, 86-87, 89-
 92, 94-97, 99-100, 102-108, 115-
 118, 124, 127, 129, 131-133,
 135, 136, 138-139, 141-142, 146,
 148, 150-151, 156, 158-160, 162-
 167, 169, 173-178, 181, 183-186,
 188, 193-195, 197, 199, 204-205,
 208-209, 212-215, 221, 224, 226-
 227, 229-231,

- Kahireliler 125
 Kansuh el-Gavri (Mısır sultanı) 1
 Kaptişenler 67
 Karl V 2
 Kasım el-Şeraybi 54, 63
 Kasım Ebu Seyf Bey (Mısır emiri) 136-137
 Kasımiler 43
 Katolikler 67-68, 74, 123
 Keldaniler 67, 74
 Kıptiler 62, 67-69, 90, 123, 210
 Kızıldeniz 2, 160, 222-223
 Kleber 99
 Kohen-Bekri (Yahudi lideri, Cezayir) 72
 Konstantin (Kosantine) 64
 Konstantinopolis 77 (bkz. İstanbul)
 Kudüs *xii*, 34, 39, 42, 69, 75, 120
 Kuveyk 147, 190
 Kürtler 63, 65, 121, 138, 142, 200, 211, 216

 Lakualar (Tunuslu tüccar aile) 56
 Lane, E. W. 167, 214-215
 Latinler 75
 Léon (Afrikalı, gezgin) 110, 138, 163
 Lespès, R. *x*
 Levantenler 65
 Lewcock, R. *x*
 Lewis 211
 Lézine, A. 128, 222
 Luzirler (Tunuslu tüccar aile) 56

 Maarre 10
 Mahrükiler (Kahireli tüccar aile) 50
 Makrizi (Mısırlı tarihçi) *xiii*, 16, 20-21, 33, 132, 164-165
 Maksud Paşa (Mısır valisi) 81, 101
 Malikiler 83
 Malta 2
 Marçais, Georges 195, 198, 223
 Maronitler 68
 Marranolar 70
 Marsilya 19, 73, 160, 188-189, 191, 199
 Maruni 210
 Massignon, L. 105, 115-116, 164
 Medine 21, 83, 119, 151, 231
 Mehmed Ali Paşa (Mısır hâkimi) *xii*, 50, 102, 143, 149-150, 168
 Mehmed el-Azm Paşa (Şam valisi) 170
 Mehmed Bey (Tunus hâkimi) 8, 9
 Mehmed Bey (Ebüzzeheb, Mısır emiri) 12, 47
 Mehmed Paşa (Dukakinzade, Halep valisi) 157
 Mehmed Paşa (Halep valisi) 190
 Mehmed Paşa (Mısır valisi, 1607-1611) 81
 Mehmed Paşa (Mısır valisi, 1652-1656) 81
 Mehmed Paşa (Mısır valisi, 1699-1704) 81, 150
 Mekke 5, 21, 22
 Melkiler 68-69, 74, 210
 Memi (Arnavut) 201
 Memluklar *vi*, 1, 8-9, 16, 27, 31-32, 43, 45, 66, 109, 117, 121, 125, 135, 138-140, 146-147, 152, 159, 164, 177, 180-181, 183, 193, 195, 211, 220-221, 226, 233
 Mercidabık 1
 Meriniler 193
 Mezopotamya 3
 Mısır *xiii*, 3-5, 7, 9, 11-12, 16, 18-19, 21, 43-45, 47-50, 54, 62-63, 67,

- 70, 85, 98, 123, 138, 160-161, 175, 183, 186-188, 190-191, 194, 222, 226, 230, 233
- Mısırlılar 38, 41, 64, 136
- Moğollar 16, 148
- Moratto, Osta (amiral, Tunus) 24
- Moriskolar 24, 66
- Mozablılar (Mzablılar) 65, 74
- Mrabitler (Tunuslu tüccar aile) 56
- Muhammed ibn Abidin 119
- Muhammed el-Elfi Bey 137, 198, 206
- Muhammed el-Kereki 165
- Muhammed Şerif 59
- Muhammed el-Şeyh 2
- Muhammetzade 49
- Mulay İdris 163
- Murad IV 2
- Murad Bey (Muradi hanedanının kurucusu, Tunus) 13, 24
- Murad Bey (Mısır emiri) 12, 95-96, 199
- Murad Bey (Tunus hâkimi) 227
- Murad Paşa (Kuyucu, sadrazam) 4
- Murad Paşa (Şam valisi) 164, 181
- Muradiler (Tunus hanedanı) 13-14, 20, 24, 30, 73, 110, 171, 177
- Murteza (Şeyh) 47
- Musa Ağa 54
- Musa el-Endülüsi 25
- Musa Kihye (Şam emiri) 81
- Musa Paşa 42
- Mustafa (Cezayir dayısı) 199
- Mustafa Bey (Tunus hâkimi) 0
- Mustafa el-Azm (Sayda valisi) 9
- Mustafa Paşa (Köse, Halep valisi) 10
- Musul x, xii, 1-4, 10-11, 16, 18, 20, 25, 34, 39, 41, 47, 55, 62, 67, 72, 74, 89, 95, 105, 117, 125, 135, 141, 148, 159, 166-167, 177, 197, 213, 216
- Muvahhitler 66
- Mustafa Gaffâr (kahve tüccarı) 204
- Müeyyed (İmam) 3
- Müstansır, el- (Hafsi sultanı) 110
- Mzab 65
- Mzablılar bkz. Mozablılar
- Nadir Şah (İran hükümdarı) 3, 11, 67, 141
- Nasıriyye Gölü 136
- Nasturiler 67, 74
- Nerval, Gérard de 214
- Niebuhr, C. (gezgin) 72, 205
- Nil 2, 101, 105-106, 108, 146, 186, 198-199
- Nviralalar (Tunuslu tüccar aile) 56
- Olivier, G. A. (gezgin) 127
- Ortodokslar 70, 74, 210
- Oruç Reis 2
- Osman Dayı (Tunus dayısı) 13, 25
- Özdemir Paşa 2
- Panzac (Dr.) 19
- Pascual, J.-P. xiii
- Peder Dan 44
- Pennec, P. 184
- Peñon Kalesi 17
- Piccinino 24
- Popper, Karl xiv
- Rakka 4
- Receb Paşa (Şam valisi) 81
- Refik, A. xiii, 52, 85

Ressalar (Tunus'ta ulema ailesi) 50
Reşid 49, 69, 222-224
Revault, J. 196, 202-203, 221
Rıdvan Bey (Mısır emiri) 12, 43, 155-156, 171
Rıdaniye 1
Rio, Francesco 24
Rumlar 23, 68, 74-75, 90, 120, 123, 210
Russell, A. (gezgin) 185, 231

Sadilik 2, 58
Safeviler 1-2
Sagır bin Yusuf, el- (Tunuslu tarihçi) 71
Salih Ali el-Hatılul 119
Salih Bey (Mısır emiri) 95
Sana x, *xii*, 2, 34, 89, 222
Sarre, F. 141
Sauvaget, Jean v, x, 15-17, 19-20, 27-28, 32, 51-52, 76-79, 89, 94-95, 115, 119, 129, 135, 138, 140, 150, 161, 167, 170, 190,
Sayda 4, 9, 122
Selahaddin 64
Selim I (Yavuz) 1-2, 8, 43, 153
Sergeant, R. B. x
Seyyid Ali 213
Seyyid Bedreddin 214
Shaler (Amerikan konsolosu) 97, 112
Shaw, J. S *xiii*
Sicumi Gölü 145
Sidalar (Tunuslu tüccar aile) 56
Sinan Paşa (Şam valisi) 2-3, 39
Suakin 2, 223
Sudan 223
Suf 64

Suriye v, *xii-xiii*, 1, 4, 7, 9-11, 16, 18, 21, 43, 49, 67, 69-70, 85, 108, 122-123, 129, 146-147, 174, 183, 188, 190-191, 206, 230, 233
Suriyeliler 64, 70-71, 74
Süleyman I (Kanuni) 2, 43
Süleyman Ebu Layla Paşa (Bağdat valisi) 44
Süleyman Paşa (el-Kebir, Bağdat valisi) 11, 72
Sünniler 75

Şam vi, x, *xii-xiii*, 1, 4, 9-10, 16-17, 21-22, 25, 27-28, 30, 33-34, 39, 42-43, 46, 49, 58, 61-65, 67, 72, 81, 85, 87, 89-90, 92, 101, 103, 105, 108, 115-118, 123, 125, 127-129, 131, 135, 138-139, 147-148, 150, 152, 159, 162, 164, 166, 173, 176-177, 181-183, 200, 212, 215, 221
Şamlı 7
Şarkaviler (Kahireli ulema ailesi) 50
Şeraybiler 50
Şiiler 65, 200, 211

Tavernier 148
Temur-Heykel, Hadiye *xiii*
Thévenot (gezgin) 127, 199
Thieck, J.P. *xiii*
Thoumin, R. 123, 128, 210
Timurlenk 16, 43
Tlinsen 2
Torres Balbas 149
Tourneau, R. Le x, 95, 128, 167, 211
Trablusgarb 2-4, 60
Trablusşam 4, 122

- Trieste 188
- Tumanbay 1
- Tunus *v, x, xii-xiii*, 1-5, 7-8, 12-14, 17-20, 23-25, 30-34, 40, 44, 46-48, 50, 56, 59-60, 63-66, 71-73, 80-81, 85, 87-88, 90-91, 100-101, 110, 117, 120-121, 123, 127-128, 132, 136, 138-139, 143-145, 150, 157, 162, 166-169, 170-172, 174-175, 177, 181, 184, 186-187, 191, 193, 196, 199-200, 202, 204-205, 209-210, 217, 223-224, 227, 229, 233
- Tunus Gölü 145
- Tunuslular 38, 44, 49
- Türkler *vi, xii*, 2, 5, 7, 16, 38, 40-41, 44-47, 50, 58, 62, 65-66, 70, 72, 74-75, 80, 83, 93-94, 109-110, 112, 117, 120, 139-140, 142-144, 163, 166, 169, 170-171, 189, 200, 222, 227, 230-231
- Türkmenler 142
- Ucda 2
- Uluç Ali 2
- Usque, Samuel 70
- Vacher, Le (Peder) 73
- Valensi, L. 161
- Vallé, Pietro della (gezgin) 210
- Vattasiler 2
- Venture de Paradis, J. M. (konsolos) 107
- Volney, C. F. (gezgin) 77, 183
- Ward (Yusuf Reis, korsan) 24
- Weulersse, J. 120
- Wiet, G. 174
- Wirth, Eugen *x, xi*, 115
- Yahudiler 23, 62, 66-67, 70-74, 88, 120-122, 124, 122, 162, 199, 202-203, 209-211, 231, 233
- Yahya bin Abdal 55
- Yakubiler 67, 74, 210
- Yemen *x*, 3-4, 108, 119, 174, 223
- Yunanistan 19, 44
- Yunus (Ali Paşa'nın oğlu, Tunus) 100, 143
- Yusuf Dayı (Cezayir dayısı) 13, 31, 110, 117, 171
- Yusuf Reis (Tunuslu korsan) 24
- Zengiler (Suriye'de hüküm süren hanedan) 167
- Zeydiler 3
- Zeyn el-Fikar Bey (Mısır emiri) 95
- Zimmiler 66, 209

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI DİZİSİ

- Sevgi Aktüre. *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*. Troya, Hattuşa, Kaniş-Karum gibi kentlerde mekânsal yapı değişimi, ayrıca bu yapıyı belirleyen sosyo-ekonomik süreçler arasındaki nedensellik ilişkileri irdeleniyor.
- Korkut Boratav, Ergun Türkcan (Ed.). *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve Kütler*, 3. Baskı. Değişen dünya koşulları Türkiye'de sanayileşme tartışmalarını gündem dışı bıraktı mı? KİT'lerin özelleştirilerek tasfiyesi, çağın gereği midir?
- Korkut Boratav. *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri*. Türkiye'de gelir dağıtımının geçirdiği dramatik değişim farklı katmanların ideolojik ve politik tavırlarını nasıl, hangi yönde etkiledi?
- Selim Deringil. *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*. İsmet İnönü, Numan Menemencioğlu, Şükrü Saracoğlu gibi devlet adamları dış politikada hep gerçekçiliği ön plana aldılar, kararlı bir "denge oyunu" oynadılar.
- Suraiya Faroqhi. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. 2. Baskı. Siyasal tarihin ötesinde toplumsal alana açılan bu temel kitap kent mekânının bireyle bütünleşmesini yansıtıyor.
- Çağlar Keyder. *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*. 2. Baskı. Ülke ekonomilerinin dünya sistemi ile eklemlenmesi sorunu irdelenirken, 1923-1929 yılları arasında Türkiye'de ekonominin yapılanması inceleniyor.
- Çağlar Keyder, Eyüp Özveren, Donald Quataert (Ed.). *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*. İzmir, Patras, Trabzon, Beyrut, Selanik: 19. yüzyılın Osmanlı liman kentleri... Dünya sistemindeki gelişmeleri anlayabilmek için liman kentlerini anlamak gerek.
- İzzettin Önder, Oktar Türel, Nazım Ekinci, Cem Somel. *Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar*. Son yıllarda Türkiye ekonomisinde kamu açıkları, kamu maliyesindeki tıkanmayı yansıttıyor, bir mali reformu gündeme getiriyor.
- Şevket Pamuk. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*. 2. Baskı. I. Dünya Savaşı öncesinde Türkiye ekonomisinin vardığı nokta iktisadi durgunluk değil, bağımlılık ve büyüme olarak düşünülüyor.
- Yahya S. Tezel. *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. 3. Baskı. Cumhuriyetin siyasal yapısıyla kapitalist gelişme stratejisi, dış ticaret politikaları, yabancı sermaye, özel girişim, devlet kapitalizmi...
- Ehud R. Toledano. *Osmanlı Köle Ticareti (1840-1890)*. Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Afrikalı, Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin 19. yüzyılda ortadan kaldırılış ve kalkışının öyküsü.

KURAM DİZİSİ

Peter Burke. *Tarih ve Toplumsal Kuram*. Toplumsal kuram tarihçilerin ne işine yarar? Tarihli toplumsal kuramcılarının ne işine yarar? Ayrıca, kadın tarihi, günlük yaşam tarihi gibi yeni tarih alanlarındaki son gelişmeler. Çeviren Mete Tunçay.

BELGESEL DİZİ

- Abdülaziz Bey. *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri. Toplum Hayatı 1. Cilt*.
Abdülaziz Bey. *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri. İnsanlar, İnanışlar, Eğilimler, Dil 2. Cilt*. Halkbilimle ilgilenenler için olduğu kadar, özellikle İstanbul meraklıları için de zevkle okunan bir eser.
- Haldun Derin. *Çaukaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)*. Üç cumhurbaşkanı ve üç dönemin atmosferi: Atatürk, İnönü, Bayar'a ait ilginç gözlemler.
- Clarence R. Johnson (ed.). *İstanbul 1920*. Bir kent monografisi. İşgal altındaki İstanbul'da Amerikalı bilim adamlarınca yapılan bir sosyolojik alan araştırmasının sonuçları 1995'te Türkiye'de yayınlanıyor.
- Hagop Mintzuri. *İstanbul Anıları (1896-1907)*. 2. Baskı. Ermeni yazar Mintzuri'nin çocukluk anılarında Beşiktaş esnafı, dilenciler, Tibetli doktorlar, tramvaylar, Ermeniler, Arnavutlar, Araplar ve Kürtler... Fotoğraflar Abdullah Biraderler, Sebah ve Joaillier, Berggren'den.

SEMPOZYUM/ATÖLYE DİZİSİ

- Osman Hamdi Bey ve Dönemi*. Tanzimat sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma, modernleşme, Doğu-Batı ikilemi, kimlik arayışı, sanatta ve mimarlıkta yeni arayışlar, kültür ve tarih mirasının korunmasıyla ilgili önemli atılımlar.
- Toplumsal Tarihçe Çocuk*. Konunun dilimizdeki ilk kitabı. Çocukluğun tarihi arkeolojik eserlerde, gravür ve fotoğraflarda, tiyatrodan, şenliklerde, çocuk yayınlarında, giysilerde, oyuncaklarda, oyunlarda araştırılıyor.
- Eyüp Dün/Bugün*. İstanbul için ayrı bir önemi olan Eyüp'ün korunması çalışmaları için bir arka plan. Halil İnalıcık'ın geniş bir tarihi perspektif içeren giriş yazısıyla...
- Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*. 1994 Buca Sempozyumunun bildirileri. Tarih öğretiminde yenilenebilecek yaklaşımlar.

ÖZEL DİZİ

- Murat Belge. *İstanbul Gezi Rehberi*. Genişletilmiş 4. Baskı. Kendine has üslupla yazdığı bu kitapta Murat Belge İstanbul'u sokak sokak gezdiriyor, anlatıyor ve yorumluyor. Harita ve krokileriyle İstanbul'u sevenlerin, gezmek ve öğrenmek isteyenlerin el kitabı.